

Kocsis János Balázs – Tomay Kyra VÁROS ÉS KÖRNYÉKE

Kocsis János Balázs – Tomay Kyra

Város és környéke

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Pécs, 2025

Felsőoktatási tankönyv

Szerzők:

Dr. habil. Kocsis János Balázs, PhD

egyetemi docens

Budapesti Corvinus Egyetem

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

Dr. habil. Tomay Kyra, PhD

egyetemi docens,

Pécsi Tudományegyetem

Felelős kiadó:

Dr. habil. Bene Krisztián, PhD

a Pécsi Tudományegyetem

Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar dékánja

Szakmai lektor:

Dr. Kőszeghy Lea, PhD

tudományos főmunkatárs,

ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont

Szociológiai Kutatóintézet

A címlapot Kocsis János Balázs készítette, saját képei felhasználásával.

Kocsis János Balázs bevezetőben szereplő képét Megyeri Balázs készítette.

A kötetben felhasznált többi képet a szerzők készítették.

© Kocsis János Balázs, 2025

© Tomay Kyra, 2025

ISBN: 978-963-626-491-8

DOI: 10.15170/varoseskornyeke-BTK-2025

Tartalomjegyzék

1. BEVEZETÉS	10
A KÖNYV SZERZŐIRŐL	11
KOCSIS JÁNOS BALÁZS.....	12
TOMAY KYRA	13
2. VÁROSTÖRTÉNET ÉS VÁROSFEJLŐDÉSI ELMÉLETEK.....	14
LETELEPEDÉS ÉS A VÁROSOK SZÜLETÉSE	15
MIKÉNT JELENTEK MEG A VÁROSOK?	15
FÖLDMŰVELÉS, ÁLLATTENYÉSZTÉS ÉS LETELEPEDÉS.....	16
AZ ELSŐ NAGYVÁROSOK	16
VÁROSOK AZ ÓKORI KELETEN	18
A GÖRÖG POLISZOK ÚJÍTÁSAI	20
A HELLENISZTIKUS KOR NAGYVÁROSAI	22
A RÓMAI VÁROSHÁLÓZAT ÉS EURÓPA URBANIZÁCIÓJA.....	22
A KÖZÉPKOR VÁROSAI ÉS VÁROSÁLLAMAI	24
KORAI MODERN VÁROSOK ÉS GYARMATI KÖZPONTOK.....	27
MEZŐGAZDASÁG ÉS IPAR ÁTALAKULÁSÁNAK HATÁSAI A VÁROSFEJLŐDÉSRE	27
A DEMOGRÁFIAI ÁTMENET ÉS AZ URBANIZÁCIÓ.....	28
A MODERN NAGYVÁROSOK SZÜLETÉSE.....	29
A VÁROS SZÉTTÉRÜLÉSÉNEK KEZDETEI	30
A VÁROSOK BELSŐ TERÜLETEINEK VÁLSAGA	31
A VÁROSOK ÁTALAKULÁSA, RENESZÁNSZA ÉS VÁROSKÖRNYÉK ÁTALAKULÁSA.....	33
VÁROSTÖRTÉNET ÉS VÁROSFEJLŐDÉSI ELMÉLETEK	35
ÖKOLÓGIAI ELMÉLETEK	35
SZOCIOKULTURÁLIS ÉS TÖRTÉNETI ELMÉLETEK	36
POSZTMODERN ÉS GLOBÁLIS VÁROSTEÓRIÁK.....	36
TOVÁBBI ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSEK.....	37
DIGITÁLIS URBANIZÁCIÓ ÉS AZ INTELLIGENS VÁROSOK ELMÉLETEI	37
ELLENŐRZÉS	38
IRODALOM	39
3. GLOBALIZÁCIÓ ÉS VÁROSFEJLŐDÉS.....	40
GLOBALIZÁCIÓ – OKOK ÉS HATÁSOK	41
A GLOBALIZÁCIÓ FŐ HAJTÓERŐI.....	41
A GLOBALIZÁCIÓ TÁRSADALMI HATÁSAI	43

Tartalomjegyzék

GLOBÁLIS EGYENLŐTLENSÉGEK: HELYZETKÉP ÉS MAGYARÁZÓ MODELLEK	43
GLOBÁLIS EGYENLŐTLENSÉGEK- HELYZETKÉP	43
A GLOBÁLIS EGYENLŐTLENSÉG FŐ MAGYARÁZÓ ELMÉLETEI.....	46
FÜGGŐSÉGI ELMÉLETEK	49
VILÁGRENDSZER-ELMÉLET	52
GLOBÁLIS ÁRULÁNC-ELMÉLET	53
GLOBALIZÁCIÓ ÉS VÁROSFEJLŐDÉS	54
A GLOBÁLIS VÁROS FOGALMA ÉS JELLEMZŐI	55
VÁROSFEJLŐDÉS A GLOBÁLIS DÉLEN.....	56
ÚJ VÁROSFEJLŐDÉSI MINTÁK ÉS VÁLASZOK	60
ELLENŐRZÉS	61
IRODALOM	61
<u>4. A TÉR TÁRSADALMI BELAKÁSA: A VÁROSI HELYEK SZOCIOLÓGIÁJA</u>	<u>63</u>
A VÁROSI TÉR JELENTŐSÉGE.....	64
A VÁROSI TÉR FUNKCIÓJÁNAK TÖRTÉNELMI ÁTALAKULÁSA	64
KÖZTÉR ÉS NEM-KÖZTÉR.....	65
A JÓ KÖZTÉR ISMÉRVEI	68
A KÖZTEREK HASZNÁLATÁNAK KIHÍVÁSAI	69
TÉR ÉS HELY	71
A HELY KIALAKULÁSA	72
ÉPÍTETT KÖRNYEZET ÉS HELY	74
VÁROSI KÖZÖSSÉG ÉS A HELY KAPCSOLATA	76
A HELY HAT A KÖZÖSSÉGRE VAGY A KÖZÖSSÉG ALKOTJA A HELYET	79
ELLENŐRZÉS	81
IRODALOM	81
<u>5. VÁROSI ÉLETMÓD – KLASSZIKUS MEGKÖZELÍTÉSEK.....</u>	<u>83</u>
A VÁROSI ÉLETMÓD – KORAI ELMÉLETEK	84
TÖNNIES: GEMEINSCHAFT ÉS GESELLSCHAFT	84
DURKHEIM: MECHANIKUS ÉS ORGANIKUS SZOLIDARITÁS	85
GEORG SIMMEL ÉS A NAGYVÁROSI ÉLETMÓD	86
VÁROSOK VÁLSÁGA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐEN	90
WIRTH ÉS AZ URBANIZMUS, MINT ÉLETFORMA.....	92
MUMFORD ÉS A VÁROSI KÖZÖSSÉG SZÍNPADA	94
GEDDES ÉS A VÁROSI MÚLT ÉS A JELEN EGYSÉGE	95
ELLENŐRZÉS	97
IRODALOM	98

6. VÁROSI ÉLETMÓD, KÖZÖSSÉGEK – ÚJ MEGKÖZELÍTÉSEK.....	99
A VÁROSI ÉLETMÓD MEGKÖZELÍTÉSEI AZ 1950-AS ÉVEKTŐL	99
GANS ÉS A SZUBURBÁN ÉLETMÓD	100
JACOBS ÉS A BELVÁROSI LAKÓKÖRNYÉKEK ÚJRAFELFEDEZÉSE.....	102
GLAESER ÉS A VÁROS „DIADALA”	106
KEIL ÉS SZUBURBÁN ÉLETMÓD ÚJ ÉRTELMEZÉSE.....	107
WEST: TUDOMÁNYOS RACIONALITÁS ÉS AZ URBANIZÁCIÓ UNIVERZÁLIS TÖRVÉNYEI	110
VÁROSI KÖZÖSSÉGEK: FOGALMAK ÉS JELLEMZŐK.....	112
MI A VÁROSI KÖZÖSSÉG?	113
A VÁROSI KÖZÖSSÉG JELLEMZŐI.....	114
VÁROSI KÖZÖSSÉG, INTEGRÁCIÓ, KOHÉZIÓ.....	115
MI A VÁROSI KÖZÖSSÉG ALAPJA?	116
KÖZÖSSÉGEK ÉS HÁLÓZATOK	117
ELLENŐRZÉS	118
IRODALOM	119
 7. A VÁROSON BELÜLI RÉSZEINEK ÁTALAKULÁSA, SZEGREGÁCIÓ	 121
A KORAI MODERN BELVÁROS JELLEGZETESSÉGEI	122
TÁRSADALMI HETEROGENITÁS ÉS EGYÜTTÉLÉS.....	122
ZSÚFOLTSÁG ÉS LAKÁSVISZONYOK	123
LEHETŐSÉGEK TÁRHÁZA	123
FUNKCIONÁLIS SOKFÉLESÉG	124
AZ INFRASTRUKTÚRA ÉS A KÖZLEKEDÉS SZEREPE	124
A BELVÁROSON BELÜLI VÁLÁS KEZDETEI A 20. SZÁZAD ELEJÉN	125
KÖZLEKEDÉS ÁTALAKULÁSA	125
LAKÁSHELYZET ÉS A BELVÁROS PRESZTÍZSVESZTESÉGE.....	125
A BELVÁROSI LAKOSSÁG TÁRSADALMI ÁTALAKULÁSA	126
A CHICAGÓI ISKOLA ÉS A HUMÁNÖKOLÓGIA.....	126
A CHICAGÓI ISKOLA ÉS A HUMÁNÖKOLÓGIA FOGALMA	127
AZ ÖKOLÓGIAI MODELL ÉS A VÁROS SZERKEZETE	127
A HUMÁNÖKOLÓGIA KULCSFOGALMAI	128
KÜLÖNLEGES ÖVEZETEK: A SLUM ÉS GETTÓ.....	129
A HUMÁNÖKOLÓGIA ÖRÖKSÉGE	129
BELVÁROSON BELÜLI VÁLÁS A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT	129
BELVÁROSON BELÜLI VÁLÁS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN	129
EURÓPAI BELVÁROSON BELÜLI VÁLÁS A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT.....	130
KÜLÖNBBSÉGEK ÉS HASONLÓSÁGOK	132
BELVÁROSON BELÜLI VÁLÁS FOKOZÓDÓ VÁLÁSGTÜNETEI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN	132
BELVÁROSON BELÜLI VÁLÁS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN	133

Tartalomjegyzék

EURÓPAI BELVÁROSOK	136
A BELVÁROSI VÁLSÁG MÉLYÜLÉSE ÉS A MEGÚJULÁS JELEI	138
A BELVÁROS MÉLYÜLŐ VÁLSÁGA AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN	139
EURÓPA BELVÁROSI TERÜLETEI AZ OLAJVÁLSÁGOK IDŐSZAKÁBAN	139
A MEGÚJULÁS ELSŐ JELEI	142
A VÁROSI SZEGREGÁCIÓ FOGALMA ÉS TÍPUSAI	142
A SZEGREGÁCIÓ KIALAKULÁSÁNAK OKAI	142
A SZEGREGÁCIÓ TÍPUSAI	143
REGIONÁLIS SZEGREGÁCIÓS MINTÁZATOK	144
A SZEGREGÁCIÓ KÖVETKEZMÉNYEI	148
A SZEGREGÁCIÓ MÉRÉSE	149
ELLENŐRZÉS	149
IRODALOM	150
<u>8. VÁROSREHABILITÁCIÓ ÉS BARNAMEZŐS VÁROSFEJLESZTÉSEK KULTURÁLIS PROJEKTEKKEL ...</u>	<u>152</u>
VÁROSREHABILITÁCIÓ	153
VÁROSREHABILITÁCIÓ MAGYARORSZÁGON 1990–2004 KÖZÖTT	156
VÁROSREHABILITÁCIÓ MAGYARORSZÁGON AZ EU-CSATLAKOZÁS UTÁN	158
VÁROSREHABILITÁCIÓ – ÖSSZEFOGLALÁS	161
BARNAMEZŐS VÁROSFEJLESZTÉS KULTURÁLIS PROJEKTEKKEL	162
KULTURÁLIS HASZNOSÍTÁS MINT REVITALIZÁCIÓS STRATÉGIA	162
ELLENŐRZÉS	165
IRODALOM	166
<u>9. DZSENTRIFIKÁCIÓ.....</u>	<u>168</u>
DZSENTRIFIKÁCIÓ DEFINÍCIÓJA	169
A DZSENTRIFIKÁCIÓ ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSE	170
KÍNÁLAT-OLDALI MEGKÖZELÍTÉSEK	171
KERESLET-OLDALI MEGKÖZELÍTÉSEK	173
OSZTÁLY, REND, STÁTUSZCSOPORT, HABITUS	175
REDFERN ELMÉLETE A DZSENTRIFIKÁNS STÁTUSZCSOPORTRÓL	177
A DZSENTRIFIKÁCIÓ SZAKASZAI	178
SZEREPLŐK	179
A DZSENTRIFIKÁCIÓ KÖVETKEZMÉNYEI	181
A DZSENTRIFIKÁCIÓ GLOBALIZÁLÓDÁSA ÉS A VÁROSPOLITIKA ÁLTAL GENERÁLT DZSENTRIFIKÁCIÓ	182
A FOLYAMAT FŐ SZEREPLŐI:.....	184
ELLENŐRZÉS	186
IRODALOM	186

10. A LAKHATÁS KÉRDÉSEI A VÁROSOKBAN.....	189
LAKÁSHELYZET	189
A LAKHATÁSHOZ VALÓ HOZZÁFÉRÉS TÁRSADALMI DIMENZIÓI.....	190
BÉRLAKÁS VAGY SAJÁT TULAJDONÚ LAKÁS	192
LAKÁSOSSZTÁLY	195
LAKHATÁS MEGFIZETHETŐSÉGE ÉS A GLOBÁLIS LAKHATÁSI VÁLSÁG	196
LAKÁSTULAJDONI STRUKTÚRA MAGYARORSZÁGON	197
LAKÁSSZEGÉNYség MAGYARORSZÁGON.....	198
LAKÁSPOLITIKA	200
CÉLOK ÉS ALAPELVEK	200
LAKÁSPOLITIKA ESZKÖZTÁRA	202
A MAGYAR LAKÁSPOLITIKA AZ ELMÚLT HÁROM ÉVTIZEDBEN	203
ÖNKORMÁNYZATOK ÉS LAKHATÁS	206
ELLENŐRZÉS	206
IRODALOM	207
 11. A VÁROS MINT A SZABADIDŐ TERE, TURIZMUS ÉS TÚLTURIZMUS	 210
A VÁROS MINT A SZABADIDŐ-ELTÖLTÉS TERE	210
A TEMATIKUS PARK MINT A POSZTMODERN VÁROS SZIMBÓLUMA	212
A BEVÁSÁRLÓKÖZPONTOK MINT A VÁROSI SZABADIDŐ ELTÖLTÉSÉNEK TEREI	212
A BEVÁSÁRLÓKÖZPONTOK MINT FÉLNYILVÁNOS TEREK: KISZORÍTÁS ÉS TÁRSADALMI KONTROLL	213
TURIZMUS ÉS TÚLTURIZMUS A VÁROSOKBAN.....	214
A TURIZMUS KIALAKULÁSA – URRY „TURISTA TEKINTETE”	215
A VÁROSI TURIZMUS KIBONTAKOZÁSA.....	215
A VÁROSI TURIZMUS ÚJ KORSZAKA – AZ AIRBNB ÉS TÁRSAI	217
A TÚLTURIZMUS JELENSÉGE	218
TURIZMUS ÉS DZSENTRIKÁCIÓ, TURISZTIKAI DZSENTRIKÁCIÓ	220
ELLENŐRZÉS	223
IRODALOM	224
 12. VÁROSI SZÉTERÜLÉS	 226
MI IS TEHÁT VÁROSI SZÉTERÜLÉS ÉS A SZUBURBANIZÁCIÓ?	227
A VÁROSI SZÉTERÜLÉS KEZDETEI.....	228
A VÁROSMAG ELLENTMONDÁSAI	229
A KÜLVÁROSOK ÁTVÁLTOZÁSA	230
A KÖZÉPOSZTÁLY KIÁRAMLÁSA	231
A VÁROSI SZÉTERÜLÉS FÖLGYORSULÁSA	232
TECHNOLÓGIAI ÉS TÁRSADALOMSZERKEZETI ÁTALAKULÁSOK.....	235

Tartalomjegyzék

A PERIFÉRIÁRA SZORULÓ ALSÓBB RÉTEGEK	236
VÁROSI SZÉTTÉRÜLÉS MAGYARORSZÁGON	237
A METROPOLISZTÉRSÉGEK KIALAKULÁSA	240
A FORDISTA VÁROS SZERKEZETE	240
A POSZTFORDISTA VÁROS ÉS A POLICENTRIKUS TÉR.....	243
TÉRSZERKEZETI ÉS TÁRSADALMI KÖVETKEZMÉNYEK.....	244
A METROPOLISZ TÉRSÉGEK KORMÁNYZÁSÁNAK KIHÍVÁSAI.....	247
KREATÍV TEVÉKENYSÉGEK ÉS SZUBURBANIZÁCIÓ	248
A KREATÍV OSZTÁLY TÉRHASZNÁLATI MINTÁZATAI	248
A KREATÍV IPARÁGAK SZUBURBANIZÁCIÓJA	249
A SZUBURBANIZÁCIÓ DZSENTRIFIKÁCIÓJA.....	249
FENNTARTHATÓSÁG, VÁROSI SZÉTTÉRÜLÉS ÉS SZUBURBANIZÁCIÓ	249
KÖRNYEZETI KIHÍVÁSOK	250
INFRASTRUKTURÁLIS ÉS TÁRSADALMI KÖVETKEZMÉNYEK	250
FENNTARTHATÓ VÁLASZOK A SZUBURBANIZÁCIÓRA	250
A VÁROSEJLŐDÉS, A VÁROSI SZÉTTÉRÜLÉS ÉRTELMEZÉSEI	251
GAZDASÁGI ÉS EVOLÚCIÓS ÉRTELMEZÉSEK.....	251
TÖRTÉNETI, VAGY SZOCIOKULTURÁLIS MEGKÖZELÍTÉSEK.....	252
ELLENŐRZÉS	253
IRODALOM	254
<u>13. VÁROSOK IRÁNYÍTÁSA.....</u>	<u>256</u>
KI IRÁNYÍT? KI URALKODIK A KÖZÖSSÉG FELETT?	257
VÁROSI FŐNÖKÖK ÉS GÉPEZETEK	259
NÖVEKEDÉSI KOALÍCIÓ.....	262
A KÖZÖSSÉG HATALMA	263
RÉSZVÉTEL AZ IRÁNYÍTÁSBAN	265
AZ ÖNKORMÁNYZAT TÁGABB KONTEXTUSA	266
ELLENŐRZÉS	271
IRODALOM	272
<u>14. TÁRGYMUTATÓ.....</u>	<u>273</u>

1. Bevezetés

A rendszerváltás óta eltelt időszakban Magyarország hatalmas változásokon ment keresztül, amelynek egyik legfontosabb vonása városaink és falvaink átalakulása. Egyre többen élünk városokban, a falvaink egy része is egyre inkább városiasodik, miközben más települések stagnálnak, vagy akár népességvesztéssel és gazdasági visszaeséssel szembesülnek. A globalizáció, az európai integráció, a piaci viszonyok megerősödése és a technológiai fejlődés egyaránt hatást gyakoroltak a településhálózat egészére. A folyamat kettőssége szembetűnő: egyes városok és régiók dinamikusán fejlődnek, mások lemaradnak. A sikeresen alkalmazkodó települések új iparágakat vonzanak, megújuló központokként működnek, míg a leszakadó térségekben a népességfogyás, a munkanélküliség és az elöregedés válnak meghatározóvá.

Hasonló folyamatok világszerte megfigyelhetők. Az ENSZ adatai szerint a világ népességének több mint fele immár városokban él, és a globális GDP 70–75%-át itt állítják elő. A fejlett országokban ezek az arányok még magasabbak: Észak-Amerikában és Nyugat-Európában a lakosság 80–85%-a városlakó, miközben a fejlődő országokban ez az arány jóval alacsonyabb, de gyorsan növekszik. Az urbanizáció tehát a modernitás egyik legfontosabb folyamata, amely egyszerre kínál lehetőségeket és jelent kihívásokat.

A nagyvárosok egyre nagyobb térségeket vonnak be vonzáskörzetükbe, regionális és országos gazdasági pólusokká válnak. A városok ma már nem önálló egységekként, hanem kontinenseken átívelő hálózatok részeként működnek, amelyek összekapcsolják a gazdasági, kulturális és politikai folyamatokat. Ez a hálózati szerveződés nem csupán a népességet és a gazdasági teljesítményt koncentrálja, hanem a kultúra, a kreativitás és az innováció központjaivá is teszi a városokat. A világ nagy kulturális és tudományos áramlatai is elsősorban városi csomópontokban öltenek testet.

A gyökeres átalakulás ugyanakkor feszültségeket is szül. Ezek a feszültségek megjelennek a régiók és települések közötti különbségekben, de a városokon belül is: a történeti városmag megújulása mellett gyakran szegregáció és szociális feszültségek bontakoznak ki; a közlekedési hálózat bővülése új kapcsolatokat hoz létre, de közben torlódásokat és környezeti terhelést is okoz. A települések fejlődésével kapcsolatos kérdések ezért messze túlmutatnak az építészetten vagy a gazdaságpolitikán: a város és a falu minden nagyságrendben sokrétű, összetett rendszer. Vizsgálata, és a problémák kezelése számos tudományterület közös feladata.

A városokkal foglalkozó kutatások ezért mára egyre inkább multidiszciplináris keretben zajlanak. A városszociológia, a városgazdaságtan, a környezeti pszichológia, a városépítészet, a földrajztudomány, a közlekedéstudomány, a demográfia, a

történettudomány és a néprajz mind hozzájárulnak a települések megértéséhez. A közelmúltban ráadásul új szempontokkal bővült a vizsgálat: a biológia és a fizika – például a hálózatkutatás, a komplex rendszerek elmélete – szintén fontos elemző keretet kínálnak a városi folyamatok feltárásához. A városok ugyanis nemcsak fizikai terek, hanem társadalmi és ökológiai rendszerek is, amelyek működését több tudományág közösen tudja leírni.

Jelen könyv minden várossal foglalkozó egyetemi hallgatónak és kutatónak szól. A szerzők városszociológusként elsősorban társadalomtudományi megközelítést alkalmaznak, ugyanakkor törekednek a problémák komplex értelmezésére. A városi jelenségeket tágabb összefüggéseikben vizsgálják: nemcsak a társadalmi struktúrák, hanem a gazdasági folyamatok, a környezeti hatások, a történeti és kulturális tényezők együttes figyelembevételével. A könyv célja, hogy az olvasó számára átfogó képet adjon a városokról mint folyamatosan változó, sokdimenziós rendszerekről, és hozzájáruljon ahhoz, hogy a jövő döntéshozói és szakemberei jobban értsék e komplex terek működését.

A fejezetekben elsősorban a nagy, fejlett világban zajló jelenségeken, folyamatokon van a hangsúly, amelyben a magyarországi urbanizáció jelenségeit értelmezzük. Fejezeteket kísérik rövid esettanulmányok, amelyek illusztrálnak valamely érdekes jelenséget. A fejezetek végén az anyag elsajátítását ellenőrző kérdések találhatók.

Mivel nem tudományos publikációt, hanem egyetemi oktatáshoz készült ez az anyag, az állításokat nem a tudományos publikációkban elvárt módon idézzük. A fejezetek elkészítéséhez felhasznált forrásokat az olvasó minden fejezet végén megtalálja az irodalomjegyzékben.

A könyv szerzőiről

A kötet mindkét szerzője az elmúlt negyed évszázadban több egyetemen és változatos jellegű képzések hallgatóinak tartott várostudományokkal összefüggő tárgyakat, elsősorban városszociológia terén. Több száz alap- és mesterképzéses hallgatót vezettek konzulensként diplomához, illetve számos doktori hallgatójuk végzett, illetve dolgozik jelenleg is irányításuk alatt. Fő munkahelyük mellett számos más egyetemre kaptak előadóként meghívást. Oktatási munkájuk mellett több jelentős hazai és nemzetközi kutatásban vettek részt.

Kocsis János Balázs

Tanulmányait Budapesten, a Budapesti Műszaki Egyetemen (okleveles villamosmérnök, 1995) és az Eötvös Loránd Tudományegyetem (okleveles szociológus, 1999), illetve az angliai Leicesterben (várostörténész MA, 2002) végezte. 2008-ban szerezte doktori fokozatát az ELTE-n szociológiából, majd ugyanott habilitált 2018-ban.

Oktatói pályáját 2003-ban a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen kezdte, ahol jelenleg is részállásban oktat várostudományokhoz köthető tárgyakat, elsősorban az építész és közgazdász képzésekben. 2016 óta tanít a Budapesti Corvinus Egyetemen, 2019 óta főállásban, magyar és angol nyelven.

Két alkalommal egy-egy tanévet töltött ösztöndíjasként az Egyesült Államokban, 2014-15 között az Indiana Egyetemen (Bloomington, MTA-Indiana Egyetem ösztöndíj) és 2024-25 között az Arizonai Állami Egyetemen (Tempe, Fulbright ösztöndíj) kutatott városfejlesztés témakörében és oktatott várostudományokhoz kötődő témakörökben. Mindemellett rövidebb ideig meghívott oktató volt a Wrocław-i Egyetemen (Lengyelország) és két alkalommal a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen (Kolozsvár).

2016 óta a Magyar Urbanisztikai Társaság alelnöke és 2022 óta az Urban Affairs Association nemzetközi bizottságának tagja. Számos hazai és nemzetközi kutatásban vett részt, többek között a Belügyminisztérium, a Magyar Nemzeti Bank, számos önkormányzat megbízásából, illetve EU-s projektben vezető kutatóként közreműködve.

Tomay Kyra

Tomay Kyra a Pécsi Tudományegyetem Szociológia Tanszékének docense. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem szociológia szakán szerzett diplomát (okleveles szociológus) 2002-ben és ugyanott végezte doktori tanulmányait is. Ezt követően az ELTE Társadalomtudomány Karán tanított – többek között – városszociológiát. PhD-értekezését 2009-ben védte az ELTE-n szociológiából. 2008-2012 között tervező-elemzőként dolgozott egy szakpolitikai háttérintézménynél a VÁTI Területtervezési és Értékelési Igazgatóságon, így gyakorlati oldalról is megtapasztalhatta a területiség és a várospolitikai jelentőségét. 2017 óta a Pécsi Tudományegyetem

Szociológia Tanszékén dolgozik, számos kapcsolódó kurzust (Településszociológia, Településkutatás, Globális társadalmi egyenlőtlenségek, Várostársági társadalmi folyamatok stb.) vezet a alapképzéstől a PhD szintig. Meghívott előadóként oktatott a Budapesti Műszaki Egyetemen és a Budapesti Corvinus Egyetemen, valamint az Olmütz-i Palacky Egyetemen. Habilitációját 2023-ban szerezte a Pécsi Tudományegyetemen. A szociológia mesterképzés Település és társadalom specializációja, valamint a Település és Társadalom Kutatóközpont vezetője. 2022 óta a Magyar Szociológiai Társaság Tér-Település-Társadalom szakosztályának társelnöke. Kutatási témái a térségi társadalmi egyenlőtlenségek, városi- és vidéki dzsentrifikáció, szuburbanizáció és a vidéki vállalkozók. Számos hazai és nemzetközi kutatásban vett részt, 2021-2025 között az NKFI FK (138098) számú "A vidéki dzsentrifikáció szerepe a településfejlődésben" című kutatás vezető kutatója.

2. Városthörténet és városfejlődési elméletek

A városok kialakulásának és az urbanizáció menetének áttekintése fontos vonásokra, jellegzetességekre és dilemmákra hívja föl a figyelmet. A városok megjelenése két szempontból is érdekes. A városok a kultúra mellett talán az egyetlen olyan emberi intézmény, amely évszázadokon, sőt, évezredekén keresztül is folyamatosan fennáll, gondoljunk csak a legalább 2700 éve városként működő Rómára, vagy jelen tudásunk szerint folytonosan legrégebb óta, úgy Kr. e. 3000 óta létező városára, Damaszkuszra. E nagymérvű ellenálló- és alkalmazkodó képesség azt bizonyítja, hogy a város, mint intézmény, valami elengedhetetlenül fontosat tud. Másrészt a város, a városi élet gyökeresen új kihívások elé állítja az embereket. Az emberi evolúció túlnyomó részében kicsiny, úgy tucatnyi felnőttet számláló csoportokban telt az élet, a társas ösztöneink, mélyre rögzült normáink ehhez a világhoz alakultak ki. Evolúciós értelemben a városi élet, amely az emberek többségét csupán az elmúlt úgy száz évben érintette meg, nem tudta alakítani ezen alapvető beidegződéseinket. Az új normák ezekre épülve, vagy ezeket kiegészítve, javítva, helyettesítve próbálva jöttek létre. Ebből fakadóan alkalmazkodásunk a városi életmódhoz számos kihívást hagy maga után, amit mutatnak a városokra jellemző, a normák és ösztönök ütközéséből fakadó társadalmi zavarok, elidegenedés, értékvesztés, devianciák és azok elterjedtsége.

A **városok fejlődésének**, azaz az urbanizáció menetének vizsgálata alkalmas arra, hogy megvilágítsa a fejlődés mibenlétének vizsgálatára is. Azaz annak feltárására, miért alakulnak ki és változnak a városok, milyen ok-okozati mintázatokat fedezhetünk föl ezekben az

átalakulásokban és ezeknek milyen értelmezése adódik a mai városi folyamatokra. Ez a fejezet ezeket a kérdéseket járja körbe.

Letelepedés és a városok születése

A jégkorszak vége után, nagyjából Kr. e. 10 000 körül megváltoztak a környezeti feltételek: az éghajlat melegebbé, a csapadékeloszlás kiegyenlítettebbé vált, ami kedvezett a növény- és állatvilág változatosságának. Ezzel párhuzamosan **technológiai újítások** – például a jobb kőeszközök, csapdák, tárolóedények, tűzhasználat finomodása – lehetővé tették a gyűjtögető-halászó-vadászó életmód termelékenységének növekedését. A hatékonyabb élelemszerzés eredményeként nőtt a **föld eltartóképessége**, a népszaporulat fokozatosan meghaladta a korábbi vadászó közösségeket, a népesség száma gyors növekedésnek indult. Ezek a változások elősegítették az első hosszabb távú letelepedést.

A **letelepedés** a világ több részén párhuzamosan zajlott. A Közel-Keleten – különösen a Levante térségében – jelentek meg az **első állandó települések**, mint például Jerikó. Anatóliában Çatalhöyük példázza a komplex közösségi életformát. A Jangce-folyó völgyében (Kína), a mexikói Tehuacán-völgyben és az andoki régióban is kialakultak a neolitikum helyi központjai. A települések fizikai jellemzői – falak, kőépítmények, közösségi raktárak – az élelmiszer-tárolás, biztonság és közösségi élet megszervezésének térbeli lenyomatai voltak. A belső terek megközelítése, például Çatalhöyük esetében a tetőkön át zajlott, ami a védelem szempontjából is praktikus volt. Ezek a fizikai és társadalmi struktúrák a helyhez kötött életformát, a tulajdonviszonyok fejlődését, valamint a **munkamegosztás** első formáit jelezték.

Miként jelentek meg a városok?

Gordon Childe „**városi forradalom**” elmélete az urbanizációt a mezőgazdasági termelés fejlődéséből vezeti le. Szerinte az élelemfelesleg tette lehetővé, hogy egyes emberek mentesüljenek a termeléstől és új, specializált társadalmi szerepeket lássanak el: kézművesek, írnokok, papok és uralkodók jelennek meg, létrejön az állam, az írásbeliség és a városi közösség. Childe számára tehát a város a társadalmi **komplexitás** és az **anyagi többlet** együttes eredménye, amely belső fejlődésen keresztül jön létre.

Jane Jacobs ezzel szemben radikálisan más nézőpontot képvisel. Szerinte nem a mezőgazdaság az urbanizáció előfeltétele, hanem éppen a városi kereskedelem és a gazdasági **specializáció** vezet el a földművelés kialakulásához. Jacobs hangsúlyozza, hogy az emberek először a városokban kezdenek el árut cserélni, új technikákat kialakítani és a termelést fejleszteni. A város tehát nem következmény, hanem kiindulópont: a gazdasági **innováció és csere** logikája teremti meg azt a környezetet, amelyből a mezőgazdaság is kinőhet.

A két megközelítés közötti alapvető különbség tehát az oksági sorrendben rejlik. Childe szerint a mezőgazdaság fejlődése hozza létre a várost, Jacobs szerint viszont a város az, amely előmozdítja a mezőgazdaság és más gazdasági szektorok fejlődését. Childe elmélete történeti és régészeti alapokon nyugszik, míg Jacobs városelmélete empirikusan, a modern város működéséből és logikájából kiindulva érvel. Ez a különbség az urbanizáció megértésében a mai napig viták tárgya a várostervezés és urbanisztikai elméletek körében.

Földművelés, állattenyésztés és letelepedés

Az uralkodó gazdasági paradigma és a társadalomfejlődés kapcsolatát Gerhard Lenski dolgozta ki. Ökológiai-evolúciós elmélete szerint a társadalmi fejlődés szorosan összefügg az adott társadalom **gazdasági alapjával**. Az egyszerű eszközökkel végzett földművelés megjelenése lehetővé tette a népesség eltartóképességének növelését, ugyanakkor ennek mértéke még nem volt elegendő a nagyobb, komplex városok kialakulásához. A földművelés rendszerint kis falvakban folyt, ahol a közösségek tagjai közvetlenül részt vettek a termelésben, és a **társadalmi rétegződés** még korlátozott maradt.

A jelentősebb népességnövekedés és urbanizáció csak az **öntözéses földművelés**, vagyis a szervezett, nagyléptékű mezőgazdaság megjelenésével indult be. Ez különösen a nagy folyóvölgyekben – például a Nílus, a Tigris-Eufrátesz vagy az Indus medencéjében – vált lehetségessé, ahol az öntözőrendszerek kiépítése kollektív munkát, központi irányítást és technológiai újításokat igényelt. Az így létrejött mezőgazdasági többlet biztosította a nem termelő rétegek – írnokok, papok, vezetők, kézművesek – eltartását, ezzel megalapozva a **társadalmi specializációt**, a munkamegosztást és végső soron a városiasodást. A város tehát nem egyszerűen nagy falu, hanem komplex társadalmi, gazdasági és politikai rendszer színtere lett.

Az első nagyvárosok

Mezopotámiában, azaz a Tigris és az Eufrátesz folyóvölgyében, a mai Dél-Irak területén, az Kr. e. 4. évezred végétől kezdve bontakoztak ki az első jelentős, sumér civilizációhoz ködődő városok. Közülük az elsők közé tartozott Eridu, Ur, Uruk, Lagas, Nippur és Umma. Ezek a **városállamok** egymástól független politikai egységek voltak, amelyek élén általában egy papi vagy királyi vezető (lugal – „nagy ember”) állt. A városok központjában egy templomkomplexum, a zikkurat helyezkedett el, amely a vallási élet központja volt, ugyanakkor adminisztratív funkciókat is betöltött. A települések körül sűrűn lakott lakónegyedek, kézműves műhelyek, raktárak és piacok helyezkedtek el, a városokat pedig erős falak vették körül, amelyek védelmet nyújtottak mind a támadások, mind az áradások ellen.

A sumér városok térszerkezete már ekkoriban **komplex, funkcionálisan** tagolt szerkezetet mutatott. A városokat öntözéses földművelés és kereskedelem tartotta fenn, a gabonatermelés (árpa és búza), valamint az állattenyésztés (juh, kecske, marha) voltak a **gazdaság** alapjai. A központi tárolókban és templomokban felhalmozott terményeket közösségi újraelosztás útján osztották szét, amely már egy kezdetleges redistributív gazdaságra utal.

A társadalom **erősen rétegzett** volt: a papi és uralkodói elit alatt helyezkedtek el a hivatalnokok, írnokok, kereskedők, kézművesek, majd a parasztok és rabszolgák. A társadalmi munkamegosztás fejlődésével párhuzamosan megjelentek az első adminisztratív rendszerek: az írásbeliség – az ékírás – elsősorban gazdasági és közigazgatási nyilvántartás céljából alakult ki. Az agyagtáblákon vezetett számadásokat raktárkészletekről, munkavégzésről, adófizetésről és templomi bevételekről őrizték meg.

Uruk lakossága a legfejlettebb időszakában elérhette a 40–50 ezer főt, ami a kor viszonyaihoz képest hatalmas számnak számított, és a várost a világ egyik első valódi nagyvárosává tette. Ur és Lagas népessége szintén tízezres nagyságrendű volt. Ezek a városok nemcsak gazdasági, hanem kulturális központokká is váltak: a sumér irodalom, köztük a Gilgames-eposz, ezekben a központokban keletkezett.

Az Kr. e. 24. században Sarrukin (Sargon) uralkodása alatt jött létre az **első központosított birodalom**, az Akkád Birodalom, amely már nem városállamokra, hanem egyesített, hódító államszervezetre épült. Ez új korszakot nyitott: az állam, mint közigazgatási egység nemcsak az írásbeliség, hanem az állandó hadsereg, adóztatás és bürokratikus intézményrendszer megjelenését is jelentette. Az akkád főváros, Akkád pontos földrajzi helye máig nem ismert, de hatása kulturálisan és politikailag is tartósnak bizonyult.

Az Kr. e. 18. században Hammurapi idején a **Babiloni Birodalom** vette át a vezető szerepet. Babilon városa – amely később a legendás függőkerteknek és a toronyvárosnak adott otthont – nemcsak politikai, hanem tudományos és vallási központként is funkcionált. Hammurapi törvényoszlopa tanúsága szerint a jogalkotás is átalakult, formalizálódott és írásban rögzítésre került, válaszolva a városi életmód megkövetelte igényekre, és az állami igazgatás immár jogszabályokon keresztül is szabályozta a társadalmat.

A mezopotámiai civilizációval egy időben **Egyiptomban** is kialakultak korai városias központok, különösen Memphisz, Théba és Héliopolisz. Itt a Nílus mentén a mezőgazdaságra épülő állam egy centralizált, teokratikus struktúrát hozott létre, amelyben a fáraó egyszerre volt politikai és isteni vezető. Az egyiptomi városok nem mutattak olyan változatos térszerkezeti mintázatot, mint Mezopotámia városai, inkább az uralkodói központ funkciója és a monumentális építészet (piramisok, templomok) dominált. Méretük is jóval elmaradt a korabeli mezopotámiai városokétól, védelmi

funkcióik jóval fejletlenebbek voltak, lévén az ókori Egyiptomot fennállása nagy részében alig fenyegette külső hódítás.

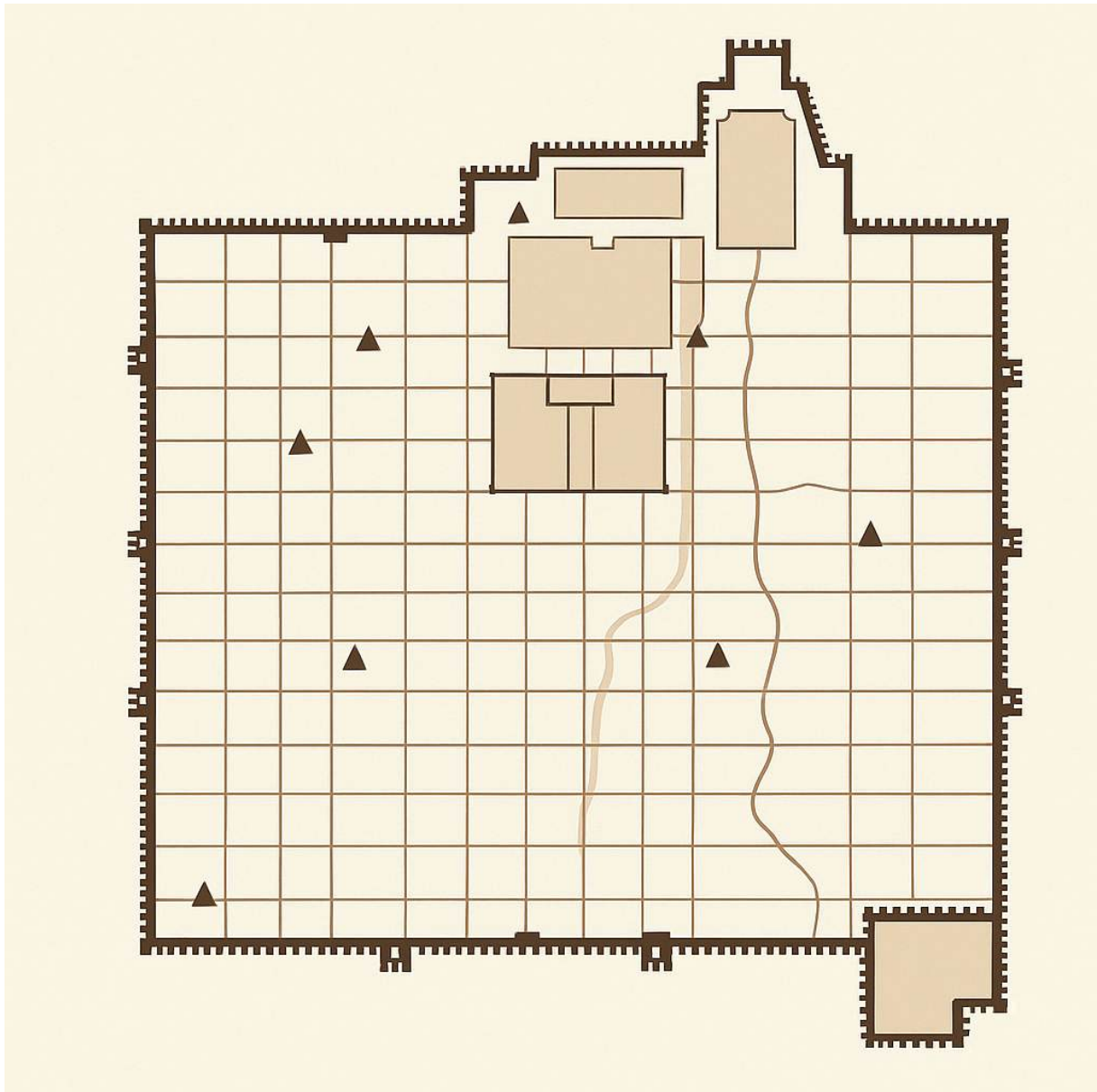
Mind Mezopotámiában, mind Egyiptomban az urbanizáció előfeltétele a központilag szervezett mezőgazdaság, a vízhasználat szabályozása, valamint a társadalmi specializáció és az írásbeliség megjelenése volt – ezek képezték az első komplex városi civilizációk alapját.

Városok az ókori Keleten

A kelet-ázsiai civilizációk már az ókorban is komplex városi kultúrával rendelkeztek. A korai, számos államra oszló **Kínában** a fővárosok – például Anyang (Shang-dinasztia, Kr. e. 1600-1046)), Csangan (Han- és Tang-kor, azaz Kr. e. 206 és Kr. u. 220, illetve Kr. u. 618-907), Luojang (Han-kor második fővárosa) – az államhatalom és a kulturális élet központjai voltak. Térszerkezetüket tekintve ezek a városok **szabályos, rácshálós** szerkezetet mutattak, amelyet városfalak és kapurendszerek védtek. A fővárosok központjában a császári palota, adminisztratív hivatalok és szertartási terek helyezkedtek el, míg a lakónegyedek és kézműves műhelyek a város szélén kaptak helyet. A népességük gyakran több százezer főt is elérhetett, különösen Csangan esetében, amely a Tang-dinasztia idején akár egymillió városra fejlődött.

A kínai városok gazdasága is a mezőgazdaságon alapult, de a selyem- és kerámiakereskedelem, valamint az állami monopóliumok (pl. só, vas) is jelentős bevételi források voltak. A társadalom **hierarchikus** volt, a hivatalnoki réteg (mandarinok) a konfuciánus vizsgarendszeren keresztül emelkedhetett fel. Az írásbeliség és a konfuciánus tudás a központi igazgatás alappillére volt.

Japánban a Heian-kor (Kr. u. 794–1185) fővárosa, Kiotó, a kínai városmodelleket követve épült ki, **szigorú rácsszerkezetben**. A város központjában a császári palota, körülötte az arisztokrácia rezidenciái voltak, míg a köznép és a kézművesek a külső negyedekben éltek. A város lakossága a 10. századra elérhette a 100–200 ezer főt. A japán városi kultúrában a vallás (buddhizmus, sintó) és az udvari művészetek játszottak központi szerepet.

1. Ábra: Csangan a Tang dinasztia korában.

Indiában a városi hagyomány már a Harappa és Mohendzso-dáró kultúrában megjelent (nagyjából Kr. e. 2600-1900), de az ókori nagyvárosok, mint Pataliputra (Maurja- és Gupta-kor fővárosa, előbbi Kr. e. 321-185, utóbbi Kr. u. 320-550), már egy központosított birodalom közigazgatási központjai voltak. Ezek a városok hatalmas palotákkal, fa- és kőépületekkel, vízvezetékekkel, csatornarendszerekkel rendelkeztek, és akár több százezer lakost is befogadhattak. A társadalom kasztrendszer szerint rétegződött, a gazdaság mezőgazdaságon, kézművességen és hosszú távú kereskedelmen (pl. selyemút, tengeri útvonalak) alapult. A buddhizmus és a hinduizmus városi kultúraformáló tényezőkké váltak, míg a bráhminok és királyi hivatalnokok képezték az igazgatási elit gerincét.

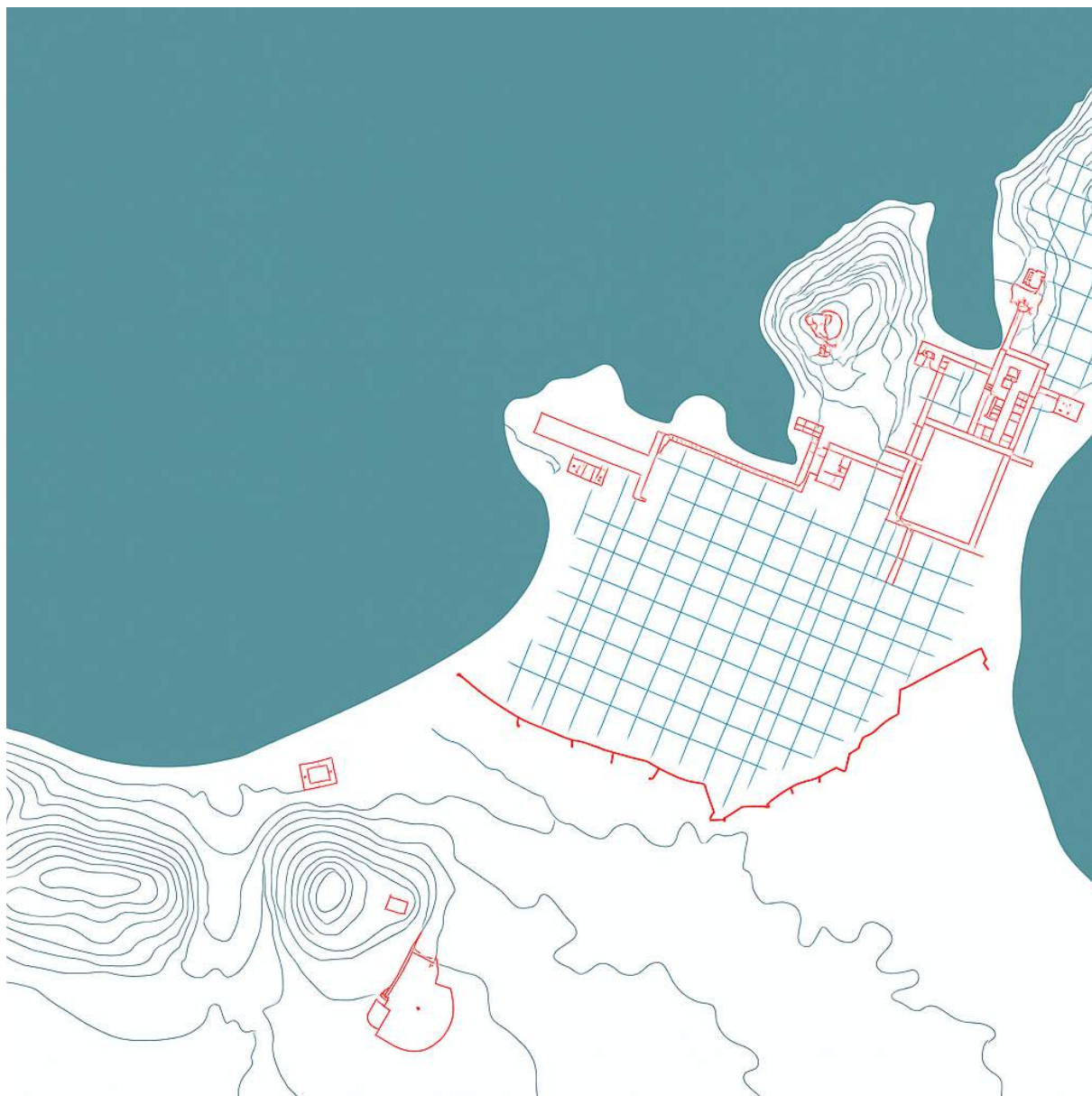
A görög poliszok újításai

A görög városállamok, azaz a **poliszok** a Kr. e. 8–5. század között alakultak ki és virágoztak a görög szigetvilágban és a Balkán-félsziget délkeleti részén. A tagolt tengerpart, a domborzat és az éghajlat kedvezett a kisebb, önálló politikai egységek létrejöttének. A polisz nem magát a várost, hanem a város és környéke egységét jelentette. A poliszok száma meghaladta az ezret, és nagyságuk általában néhány ezer főtől 20–30 ezer főig terjedt, de egyesek – mint Athén – 250–300 ezer lakost is számlálhattak (beleértve a rabszolgákat és metoikoszokat, azaz idegen betelepülőket).

A poliszok jelentős része **organikusan** fejlődött, természetes környezeti adottságokra (domb, tengerpart, völgyek) épülve. Athén például az Akropolisz köré épült ki, amely vallási és védelmi funkciót látott el. Spárta, ezzel szemben, kevésbé urbanizált volt: nem épült köré városfal, és inkább egy militarizált településhálózatra emlékeztetett. Théba stratégiai közlekedési csomópontként fejlődött ki. Fontos megjegyezni, hogy a polisz nem magát a várost jelentette, hanem a város és a környéke egységét, amely maga a városállam volt.

A **gyarmatvárosok** (apoikiák), mint Milétosz Kis-Ázsiában vagy Szürakuszai Szicíliában, **tervezett szerkezetet** mutattak. Az ezeket megépítő telepéseket gyakran az anyaállam (metropolisz) küldte ki túlszűfoltság vagy politikai feszültség miatt. A gyarmatvárosokban általában központi tér (agora), **szabályos utcahálózat**, lakó- és kereskedelmi zónák is kialakultak.

A poliszok központi eleme az agora volt, amely nemcsak piac, hanem politikai, vallási és társadalmi találkozóhely is volt. A városfalak a védelmet szolgálták, míg a templomok, színházak, gymnasionok a kulturális és vallási élet színterei voltak. A gazdaság alapját a mezőgazdaság, a kézművesség, a poliszon belüli, azaz a város és a környező vidék (khóra) közötti árucseré és tengeri kereskedelem képezte.

2. Ábra: Az ókori Milétosz.

Társadalmilag a poliszokban szigorú **jogállásbeli különbségek** uralkodtak: a szabad férfi polgárok (politész) részt vehettek a politikai életben, míg a nőket, rabszolgákat és metoikoszokat kizárták ebből. Athénban alakult ki a klasszikus demokrácia mintája: a népgyűlés (ekklészia), a tanács (bulé) és az esküdtbíróság (dikaiosüné) intézményeivel. Spárta oligarchikusabb berendezkedésű volt, ahol két király uralkodott, de a vének tanácsa és a katonai elit dominált.

A klasszikus kori görög városfejlődés tehát nemcsak építészeti, hanem társadalmi és politikai modellként is meghatározóvá vált a nyugati urbanizáció történetében.

A hellenisztikus kor nagyvárosai

A hellenisztikus korszak (Kr. e. 323 – Kr. e. 31) Nagy Sándor makedón király (Kr. e. 356 – Kr. e. 323) hódításai után a keleti és nyugati civilizációk találkozásának ideje volt. Az új birodalmak központjaiban – különösen az Egyiptomban alapított Alexandriában és a szíriai szeleukida Antiochiában – új várostípus jött létre: a tervezett, monumentális, kulturális központként működő nagyváros.

Ezek a városok már nem organikus növekedéssel jöttek létre, hanem **tudatos várostervezés** eredményeként. A **rácsszerkezetű városalaprajz** (hipodamoszi rendszer), a széles sugárutak, központi terek, könyvtárak, paloták, színházak, sportlétesítmények és vízvezetékek jól mutatják a mérnöki és adminisztratív fejlettséget. Alexandria lakossága meghaladhatta a 300 ezer főt, míg Antiochia is elérte a 100–200 ezres nagyságrendet, ami az ókorban kiemelkedő számnak számított.

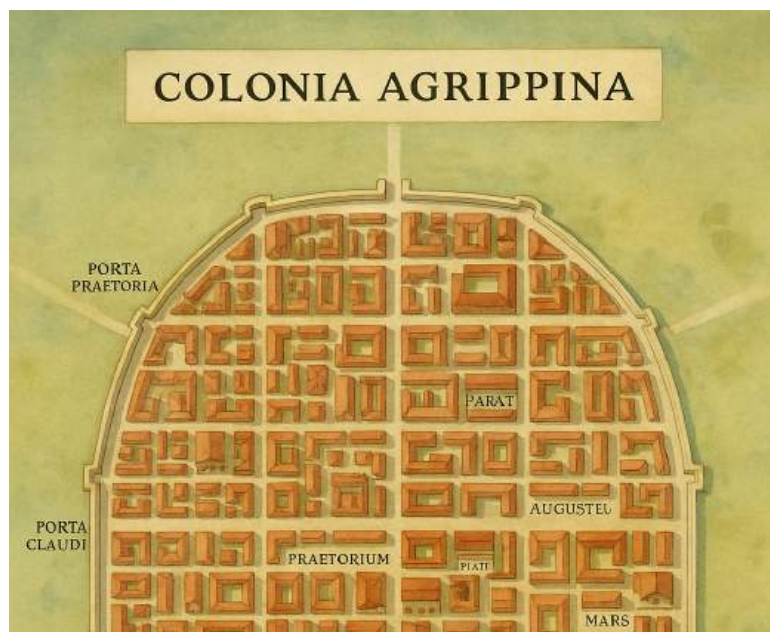
Társadalmilag a hellenisztikus városok **kozmopoliták** voltak: görögök, helyi lakosság, zsidó közösségek, kézművesek, hivatalnokok és a katonai elit is jelen volt. A gazdaság erősen összetett volt: nemcsak mezőgazdaságra, hanem kikötőkre, kereskedelemre, kézművességre és kulturális szolgáltatásokra épült.

A hellenisztikus városokban a városi élet már nemcsak a polgári közösségi részvételről, hanem a királyi udvar reprezentációjáról és a birodalmi közigazgatásról is szólt. A demokrácia háttérbe szorult, helyét a monarchikus kormányzás, királyi hivatalnokok és klientúrahálózatok vették át a korábbi struktúrák továbbélése mellett. A polisz, mint kulturális és politikai forma tovább élt: a színház, filozófia, retorika, könyvtárak és tudományos intézetek révén ezek a városok a hellenisztikus világ intellektuális központjaivá váltak.

A római városhálózat és Európa urbanizációja

A Római Birodalom városai rendkívül **szervezett, infrastruktúrával jól ellátott** települések voltak, amelyek egységes városszerkezeti mintákat követtek. Róma városa a Kr. u. 1–2. századra több mint egymillió lakossággal rendelkezett, és a Birodalom központjaként működött. A város szerkezete a kelet–nyugati (decumanus) és észak–déli (cardo) tengely mentén kialakított rácshálózaton alapult. A központban a fórum állt, amely politikai, vallási és gazdasági tevékenységek színtere volt. A városkép meghatározó elemei voltak a köztéri szobrok, diadalívek, oszlopcsarnokok, színházak, amfiteátrumok és fürdőkomplexumok (thermae), mint például a Caracalla-fürdők.

Róma **gazdasága** több lábon állt: távolsági kereskedelem, provinciákból beáramló adók, kézműipar és belső piac jellemezték. A lakosság összetétele sokszínű volt: római polgárok, latin jogúak, peregrinusok (jogilag nem római lakosok), felszabadított rabszolgák, idegenek, zsidók, görögök, valamint jelentős számú

3. Ábra: Az ókori Colonia Agrippina, a mai Köln.

Britanniában (Londinium), Pannoniában (Aquincum, Savaria, Sirmium, Sopianaea). A kolóniák gazdasága helyi és birodalmi kereskedelmi hálózatokra épült, mezőgazdaság, kézműipar és regionális közigazgatási funkciók révén virágoztak. Az infrastruktúrális beruházások, elsősorban az úthálózat egységes és jól működő kereteket teremtettek a városok közötti kapcsolatokhoz. Az utak a katonai mozgást és az áruszállítást egyaránt szolgálták, összekötve a kolóniákat és a bennszülött településeket, ezzel integrálva őket a birodalom gazdasági vérkeringésébe.

A római városok nemcsak adminisztratív központok voltak, hanem a **romanizáció** eszközei is: a jog, a latin nyelv, a vallási szokások és a római életmód, az akkori értelemben vett civilizáció közvetítőként működtek. A városhálózat révén a birodalom **egységes kulturális mintázatot** alakított ki, amely a későbbi európai városfejlődés alapjául szolgált. A városok központi fórumai, amfiteátrumai, fürdői és bazilikái nem pusztán funkcionális terek voltak, hanem a római identitás szimbólumai is.

rabszolga. A lakhatás társadalmi státusz szerint tagolt volt: insulae (bérházak) a köznépnek, domus (magánvillák) az arisztokráciának. Az ellátásban kulcsszerepet játszott az annona, az állami gabonaellátás rendszere.

A római **kolóniák** (coloniae) a hódítások után alapított városok voltak, amelyeket gyakran sveterán katonáknak juttattak. Ezek egységes jogrenddel, tervezett városszerkezettel és római középületekkel (fórum, bazilika, fürdők, vízvezetékek) rendelkeztek. Különösen fontos szerepet játszottak az urbanizáció terjesztésében Galliában (pl. Lugdunum), Hispániában (Tarraco), Germániában (Colonia Agrippina),

A Római Birodalom az urbanizáció terjesztésének kiemelkedő fázisát jelentette Közép- és Nyugat-Európában. A latin nyelv, a jogrendszer, az infrastruktúra (úthálózat, vízellátás, csatornák), valamint az építészeti formák (diadalív, amfiteátrum, bazilika) egységesítették a **birodalmi városhálózatot**. A birodalom nyugati részein ekkor kialakult városok meghatározó helyszínei lettek a későbbi középkori kereskedelmi hálózatoknak. A birodalmi közigazgatás és a városi önkormányzat (municipium, colonia) intézményei mintát adtak a középkori **városi autonómiák** kialakulásához is.

A Római Birodalom keleti felében a hellenisztikus városi hagyományokhoz illeszkedve a római urbanizáció a meglévő görög mintákra épült rá. A keleti városok – például Ephesusz, Antiokheia, Alexandria – megtartották a **hellenisztikus városszerkezetet**, de római elemekkel bővültek ki. Itt a központi igazgatás, a kultikus terek, a könyvtárak, színházak és iskolák összeolvadtak a római közigazgatás kereteivel. A keleti városok gyakran magasabb urbanizációs szinten álltak, mint a nyugati provinciákéi.

A Kr. u. 3. századtól a birodalom **válságba** került: gazdasági problémák, infláció, járványok és külső támadások következtében a városi élet is hanyatlásnak indult. A nyugati provinciákban számos város elnéptelenedett, a közszolgáltatások (vízellátás, közbiztonság) összeomlottak, és a korábban központi szerepet betöltő városi elitek visszahúzódtak vidéki birtokaikra. A városfalak megerősítése, a belső területek zsugorodása és a városok társadalmi, kulturális és gazdasági funkciói visszaesése jellemezte ezt az időszakot.

A városi funkciók részben a keleti provinciákban koncentráálódtak újra, különösen Konstantinápolyban, amelyet Nagy Konstantin alapított Kr. u. 330-ban. A város, mint a keleti birodalom fővárosa, a keresztény császárság reprezentációs, vallási és katonai központja lett. Három falöv védte, rendelkezett kikötőkkel, vízvezetékekkel, császári palotával, templomokkal (pl. Hagia Sophia) és reprezentatív központtal (Konstantin Fóruma - Forum Constantini). Lakossága a 6. századra 500–600 ezer fő lehetett, amely révén az egyik **legnagyobb és legszervezettebb várossá** vált a késő antikvitás világában.

A középkor városai és városállamai

A Nyugat-Római Birodalom bukása után a népvándorlást követő gazdasági-társadalmi válság következtében az urbanizáció számos térségben **visszahúzódott**, különösen Nyugat-Európában. A városok népessége csökkent, gazdasági szerepük háttérbe szorult, és sok helyütt a vidéki, önellátó gazdálkodás vált dominánssá. Ugyanakkor egyes térségekben – mint Észak-Itália (Milánó, Ravenna) vagy a frank területeken – a püspöki székhelyek, kolostorok és római kori központok tovább éltek, ápolva a **városi élet folytonosságát**. A városok új formája ebben az időszakban

többnyire vallási, katonai és kereskedelmi funkciók köré szerveződött. A kolostorok nemcsak vallási, hanem gazdasági és kulturális központokként is működtek, továbbörökítve a római írásbeliséget, a földművelés és kézművesség technikáit, valamint a városi térhasználat bizonyos formáit.

Ezzel párhuzamosan a 7–10. század között az **iszlám világ városai** – különösen Bagdad, Kairó, Córdoba, Baszra, Iszfahán és Bukhara – dinamikus fejlődésnek indultak. Ezek a városok a vallási, tudományos és gazdasági élet centrumai lettek. Lakosságuk gyakran meghaladta a 100–200 ezret, sőt Bagdadban és Córdoba esetében akár félmillió népességről is beszélhetünk. A morfológiájukra jellemző a szűk utcák, bazárok, központi mecsetek és karavánszerájok sűrű hálózata. A városok **multikulturálisak** voltak: muszlimok, keresztények, zsidók, perzsák, arabok éltek együtt. Az iszlám városok gazdasága a távolsági kereskedelemre, kézművességre, mezőgazdasági termények feldolgozására és a tudományos műhelyekre épült. A könyvtárak, madraszák (iszlám iskolák) és paloták révén ezek a városok a korszak tudományos és urbanisztikai központjaivá váltak.

A **nyugati városfejlődés** következő hulláma a 11–13. században indult meg. A városok fejlődésének egyik kulcsa a városi autonómia megjelenése volt: Itália és Franciaország területén commune-ök, Németországban a freie Städte (szabad városok) jöttek létre, amelyek fokozatosan függetlenedtek a királyi és császári hatalomtól. Ezek a **városok saját jogrenddel**, tanáccsal és pecséttel rendelkeztek, és képesek voltak kollektív öngazgatásra, ami a gazdasági, politikai és kulturális élet felvirágzását eredményezte.

Az érett középkor (1200–1450) idején Észak-Itália városai – Velence, Firenze, Genova – a tengeri **kereskedelem és bankrendszer** központjai lettek. Németalföldön Brugge, Gent, Antwerpen emelkedett ki, míg Franciaországban Reims, Rouen és Párizs váltak meghatározóvá. A német városok – Köln, Frankfurt, Hamburg – a Hanza-szövetség keretében hálózati együttműködésben kereskedtek a Balti-tenger és Északi-tenger térségében. Közép-Európában a magyar, lengyel és cseh szabad királyi városok (pl. Buda, Kassa, Krakkó, Prága, Brno) fontos szerepet játszottak a regionális kereskedelemben, közigazgatásban és vallási életben.

A középkori városok térszerkezetét a **szabálytalan utcahálózat**, központi piactér, városfal, templom és városháza határozta meg. A városok népessége az 1200-as években 5–10 ezer fő volt, de nagyobb városok – például Párizs, Milánó, Velence – elérhették a 80–100 ezer főt is. Gazdasági tevékenységük a céhes kézművességre, piacokra, távolsági kereskedelemre és pénzügyi szolgáltatásokra épült. A középkori egyetemek – Bologna, Párizs, Padova, Oxford, Cambridge, Prága – a városokban jöttek létre, és a városi kultúra intellektuális gerincét képezték.

A középkori Siena

A 14. század első felében Siena Európa egyik legjelentősebb és legvirágzóbb városállama volt. Ekkorra a város lakossága meghaladta a 40–50 ezer főt, amivel vetekedett olyan középkori nagyvárosokkal, mint Firenze vagy Párizs. A város egy központi dombra épült, amelyet három fő utca (terzo) tagolt: Terzo di Città, Terzo di San Martino és Terzo di Camollia. Ez a hármas osztatás nemcsak térszerkezeti, hanem társadalmi-politikai beosztást is jelentett, mindegyik saját városrészi identitással, templomokkal, piacterekkel, közösségi intézményekkel rendelkezett.

A városközpontot a híres Piazza del Campo uralta, amely a városi élet és politika központi helyszíne volt. Itt állt a Palazzo Pubblico, a városháza, amely a szenátus és a Signoria (a kormányzó testület) székhelye volt. A város irányítását a Kilencek Tanácsa látta el, amelyet a középső és a kereskedőréteg tagjai közül választottak. A tanács meglepően hatékony és viszonylag stabil kormányzást biztosított.

Siena gazdasága több pilléren nyugodott. Egyrészt kiemelkedően fontos volt a textilipar – különösen a gyapjúfeldolgozás és kelmekereskedelem –, amely jelentős exportot bonyolított Észak-Európa és a Földközi-tenger térsége felé. Másrészt a város rendkívül fejlett pénzügyi központ volt: bankjai – köztük a Buonsignori, Tolomei és Salimbeni családok házai – már a 13. századtól kezdve nemzetközi műveleteket folytattak. A sienei bankárok több európai uralkodóval és pápai udvarokkal is kapcsolatban álltak, hiteket nyújtottak, pénzváltást végeztek, és közvetlenül hozzájárultak a város gazdasági prosperitásához.

A társadalom rétegződött: a város felső rétegét a nemesek és bankárok, középső rétegét a kereskedők, mesteremberek és céhtagok, míg alsóbb rétegét a napszámosok, földnélküli bevándorlók és szolgák alkották. A város szerkezeti egységei – a „contradai” – nemcsak közigazgatási, hanem vallási, kulturális és katonai funkciókat is betöltöttek. Ezek a városrészek ma is ismertek a híres Palio di Siena lovasverseny révén, de már a 14. században is fontos közösség szervező szerepük volt.

Siena a 14. század elején politikailag stabil, gazdaságilag virágzó és kulturálisan élénk város volt, amely nemcsak a toszkán régióban, hanem egész Európában jelentős szerepet játszott – mígnem a század közepétől a pestisjárvány, politikai instabilitás és gazdasági válság következtében hanyatlásnak indult.

Amerika felfedezése (1492) új kereskedelmi útvonalakat nyitott meg, és áthelyezte a gazdasági és politikai súlypontot Észak-Itáliából Északnyugat-Európába: Anglia, Hollandia és Észak-Franciaország lettek az új urbanizációs pólusok. Ezzel párhuzamosan Itália és Közép-Európa városainak jelentősége – a belső piaci dinamika csökkenése és a periférikus helyzet miatt – viszonylag visszaszorult, és az új kori urbanizáció súlypontja nyugatra tolódott.

Korai modern városok és gyarmati központok

A 16. századtól kezdve a földrajzi felfedezések és a gyarmati terjeszkedés új korszakot nyitott a városfejlődésben. A globális kereskedelmi hálózatok kiépülése, a nemesfémek beáramlása, valamint a gyarmatokkal folytatott árucseré – fűszerek, cukor, dohány, gyapot – jelentősen növelte a kereskedővárosok szerepét. A **pénzgazdaság elterjedése** és a bankhálózatok megerősödése a városokat a **korai kapitalizmus központjaivá** tette. Az állami adminisztráció bővülése és a korai modern államok kialakulása szintén hozzájárult a városok központi szerepének megerősödéséhez.

London lakossága az 1500-as évek közepén kb. 50–70 ezer fő volt, de a század végére már elérte a 200 ezret, majd a 17. század elejére a félmilliót is megközelítette. Párizs népessége szintén meghaladta a 200 ezer főt, míg Lisszabon a portugál gyarmati kereskedelem révén Európa egyik legforgalmasabb kikötővárosává vált, lakossága a század közepén már elérte a 100 ezer főt.

E városok morfológiájára a központi piacterek, kikötők és kereskedelmi raktárak, valamint újonnan épült állami és királyi hivatalok jellemzőek. A városszövet **tagoltabbá** vált: megjelentek az elkülönülő lakónegyedek, elitvárosrészek, valamint a munkás- és kézművesrétegek által lakott peremterületek. A városokban egyre hangsúlyosabb lett a társadalmi rétegződés térbeli leképeződése – a korai szegregációs minták kialakulásával. A központi hatalom beavatkozása az építkezésekbe, köztér- és utcatervezésbe egyre markánsabbá vált: városi reprezentáció, rend és kontroll igénye formálta a korai modern városképet. Londonban például megjelentek az **első tervezett lakónegyedek**, Párizsban a reprezentatív királyi, illetve arisztokrata építkezések, míg Lisszabon kikötői és vámterületei a tengerentúli áruforgalom színterei lettek.

Mezőgazdaság és ipar átalakulásának hatásai a városfejlődésre

A 17–18. század fordulóján kibontakozó **mezőgazdasági forradalom** – új vetési rendszerek, intenzívebb termelés, új növények (például burgonya, kukorica) – megnövelte az élelmiszerellátás biztonságát, ezáltal lehetővé téve a gyors népességnövekedést. Az élelemellátás stabilitása nemcsak a halandóság csökkenését eredményezte, hanem elősegítette a városi népesség koncentrációját is. A városok ebben az időszakban már nem csupán adminisztratív vagy kereskedelmi központok voltak, hanem a gazdasági és társadalmi mobilitás új terepei is.

Az **ipari forradalom** technológiai vívmányai (gőzgép, textilipari gépek, vasút) döntő módon változtatták meg a városi élet kereteit. Az ipari üzemek megjelenése és a közlekedés forradalma (vasúthálózat, csatornarendszerek) révén új városfejlődési

modellek alakultak ki. Birmingham, Manchester, Lille vagy éppen a Ruhr-vidék városai olyan komplex városipari agglomerációkká váltak, ahol a gyártás, logisztika, munkásosztály és az urbanizált életmód egymással összefonódva fejlődtek.

A város eszméje ebben az értelemben nemcsak fizikai térként, hanem társadalmi és kulturális konstrukcióként is átalakult. E városok fizikai szerkezete, társadalmi összetétele és funkciórendszere is jelentősen módosult: megjelentek az ipari negyedek, munkáslakótelepek, a sűrű beépítés és kiélezettebbé váltak a különböző közegészségügyi (vízellátás, csatornázás, higiénia) és társadalmi (integráció, hajléktalanság) kihívások.

A demográfiai átmenet és az urbanizáció

A gyorsan javuló élelmiszerellátás a népesség **robbanásszerű növekedéséhez** vezetett. E folyamat leírására használjuk a demográfiai átmenetet, amely olyan népesedési folyamat, amely során a magas születési és halálozási arányokat fokozatosan alacsonyabb szintű születési és halálozási arányok váltják fel. E folyamatot klasszikusan négy szakaszra szokás osztani. Az első szakaszban mind a születési, mind a halálozási arány magas, a népesség növekedése lassú vagy stagnáló. A második szakaszban – a mezőgazdasági és ipari forradalom nyomán elérhetővé vált tisztább víz, jobb higiénia, fejlődő orvoslás, bővülő élelmiszerellátás – a halandóság drasztikusan csökken, különösen a gyermekkori halálozás, miközben a születésszám még továbbra is magas marad. Ez vezet a népességrobbanáshoz.

A harmadik szakaszban a városiasodás, az oktatás elterjedése és a nők munkavállalása következtében csökken a születésszám is, így a népességnövekedés lassul. A negyedik szakaszra a stabilizált, alacsony születési és halálozási arányok jellemzőek, sőt egyes társadalmakban (pl. Európa fejlett régióiban) a népesség csökkenése is megfigyelhető.

A 18–19. században a második szakasz volt jellemző: az életkörülmények javulása a halandóság csökkenéséhez vezetett. A városok gyors népességnövekedésen mentek keresztül: London, Párizs, Berlin vagy New York népessége néhány évtized alatt megsokszorozódott. Ez a változás szorosan összefonódott az urbanizációs folyamattal. A növekvő ipari munkaerő-kereslet, a falvak elvándorlása és a városi lehetőségek vonzereje együtt alakították át Európát és Észak-Amerika városhálózatát.

Ez a folyamat nemcsak mennyiségi, hanem minőségi átalakulást is hozott: új várostípusok jelentek meg, a városok strukturálódni kezdtek – ipari negyedek, lakótelepek, központi kereskedelmi övezetek különültek el. Az infrastruktúra (vízvezeték, csatornázás, közvilágítás), a közegészségügy és az oktatás fejlesztése elengedhetetlenné vált a robbanásszerű városnövekedés kezeléséhez. A demográfiai átmenet tehát nemcsak népesedési, hanem térszerkezeti és társadalomszerkezeti átalakulást is jelentett.

A korai modernitás fejlett ipari városa: Leicester

A 19. század végén Leicester az Egyesült Királyság egyik legdinamikusabban fejlődő ipari városává vált. Az 1801-es 17 ezres lakosságszám 1901-re 211 ezer főre ugrott, amivel Leicester az angol iparvárosok élvonalába került – megelőzve olyan városokat, mint Nottingham vagy Coventry. A város ekkorra már jóval túlnőtt középkori méretén: a központot sűrű beépítésű ipari és lakónegyedek övezték, míg a város szélén új munkáslakótelepek, gyárak és vasútállomások épültek ki.

Leicester várostestét a viktoriánus kor urbanizációs jegyei határozták meg. A régi városmag, a központot szimbolizáló Óratorony körül összpontosultak a kereskedelmi egységek és az önkormányzati intézmények. Innen sugárirányban nyúltak ki a közlekedési utak – mint a London Road vagy a Narborough Road –, amelyek mentén sűrű ipari övezetek fejlődtek ki. A várost két vasúttársaság, a Midland Railway és a Great Central Railway is kiszolgálta, ami fontos logisztikai központtá tette Középső-Angliában.

Gazdasági szerkezetében Leicester egyértelműen az angol „textilvárosok” közé tartozott, de jelentős szerepet játszott a cipő- és harisnyagyártás, valamint a könnyűgépipar is. A város híres volt kötöttáru-gyártásáról, különösen a pamut és gyapjútermékek exportjáról. Ezek a szektorok nemcsak nagy számú munkást foglalkoztattak, hanem a helyi társadalmi struktúrát is átalakították: megerősödött a munkásosztály és kialakult a városi középosztály.

A társadalom összetételét az ipari vonzerő erősen befolyásolta: vidéki bevándorlók, Írországból érkező szegényebb rétegek és zsidó közösségek telepedtek le a város különböző részeiben. A belvároshoz közelebb eső negyedek (pl. Highfields, Belgrave) sokszínű, soknemzetiségű lakosságot fogadtak be. A város peremén új építésű munkáslakások jelentek meg, gyakran egységes téglalapületekből álló utcák formájában, az ipari negyedekhez igazítva.

Leicester városirányítása a viktoriánus reformok jegyében alakult: 1889-ben önálló státuszt kapott, amely lehetővé tette saját közegészségügyi, oktatási és közlekedési politikák kialakítását. A városi tanács aktív szerepet játszott a csatornázás, vízellátás és közvilágítás fejlesztésében.

Leicester ebben az időszakban egy tipikus, de erőteljesen növekvő ipari középváros képét mutatta – az angol urbanizációs mintákhoz illeszkedve, de sajátos, multietnikus társadalmi profiljával és ágazati specializációjával kiemelkedve a régióból.

A modern nagyvárosok születése

A 19. században a mezőgazdasági és ipari forradalom, valamint a demográfiai átmenet eredményeképp az urbanizáció új szintre lépett. Ez a korszak tekinthető a

modern nagyvárosok valódi megszületésének. Az ókori Róma több mint egymillió lakosságát egészen e korszakig egy település sem tudta érdemben megközelíteni, ettől kezdve azonban tucatjával jöttek létre az ilyen nagyságúak. A **rohamosan lezajló urbanizáció** során számos térségben Európában – elsősorban Nyugat-Európában – és Észak-Amerikában egyaránt látványos népességnövekedés, térbeli expanzió és funkcionális differenciálódás zajlott le, a **nagyváros** ismét megjelent és számos helyen született újjá. Az ipari forradalom központjaiban, például Londonban, Párizsban, Berlinben, Manchesterben, valamint New Yorkban és Chicagóban a városok népessége néhány évtized alatt több százezerrel nőtt. A folyamat később Közép- és Dél-Európában is elindult: Milánó, Bécs, Barcelona vagy Budapest szintén modern nagyvárosokká fejlődtek.

A városszerkezet ebben az időszakban jellemzően egyközpontú, azaz **monocentrikus** volt. A városmagban helyezkedtek el a közigazgatási és pénzügyi intézmények, a központi piacok és vasúti pályaudvarok, míg az ipari zónák a város peremén, a kikötőkhöz vagy vasúti csomópontokhoz kapcsolódva alakultak ki. A munkásosztály lakóövezetei gyakran ezek közvetlen közelében épültek ki, míg a középosztály és az elitek a tágabb peremvidékeken, reprezentatívabb lakónegyedekben telepedtek le. A város térben egyre tagoltabbá vált, a társadalmi különbségek térbeli megjelenése is élesebbé vált.

A városrobbanás nemcsak népességbeli, hanem **építészeti és infrastrukturális változásokat** is hozott. Az utcák burkolása, a csatornarendszerek kiépítése, a közvilágítás, a lóvasút és később a villamoshálózat megjelenése alapvetően átalakította a városképet. A városok sűrűbbé váltak, de még mindig viszonylag kompakt egységeket alkottak, így a közlekedés gyalogosan vagy helyi tömegközlekedéssel is megoldható volt. A nyilvános parkok, terek és reprezentatív középületek a polgári város eszméjét közvetítették.

A század végén megjelent a **fordista gazdasági paradigma**, amely tömegtermelésre és szabványosított termékek előállítására épült. A városfejlődés is ennek megfelelően alakult: az ipari termelés koncentrációja városokba vonzotta a munkaerőt, miközben a vállalatok és állami intézmények megszervezték a lakhatást, közlekedést és alapellátást. A gyárvárosok és munkásnegyedek kiépítése a fordista rendszer térbeli leképeződése volt. Az önálló munkásosztály társadalmi és kulturális sajátosságai városrészi szinten is megjelentek: a sűrű beépítés, egyforma házsorok, közösségi terek (kocsmák, közfürdők, egyesületek) új városi kultúrát teremtettek. Ez a struktúra alapozta meg a 20. századi urbanizáció további fejlődését.

A város szétterülésének kezdetei

A 20. század elején az ipari városok belső területei túlszűfoltta váltak, így egyre többen kezdtek a városkörnyékekre költözni. A közlekedési infrastruktúra fejlődése

(vasút, villamos, majd később az autó) lehetővé tette a városmagtól távolabbi területek elérését, ami a **városi szétterülés** (urban sprawl) kezdetét jelentette. A városok növekedése immár nemcsak népesség számában, hanem térbeli kiterjedésben is megjelent. A korábban jellemzően monocentrikus városszerkezet fokozatosan átalakult: új alközpontok, ipari zónák és lakóövezetek jöttek létre a városon kívül.

Már a 19. század végén megjelentek azok a kulturális és gazdasági mintázatok, amelyek a **szuburbanizációt**, azaz a középosztály tagjainak a város belső területéről a külső részeire való költözését előkészítették. Az amerikai középosztály, a stabil jövedelmi viszonyok, a tömegközlekedés fejlődése és a munka helyszíne és a családi élet térbeli szétválasztásának vágya mind hozzájárultak ahhoz, hogy a lakhatás egyre inkább a város peremére tolódjon. Ez az új lakóövezeti forma – a kertváros – nem csupán a városi nyomor és zsúfoltság elől való menekülés volt, hanem egy új társadalmi és kulturális eszmény kifejeződése is: az individualizmus, a magánélet és a tulajdon eszményének térbeli leképeződése.

A két világháború közötti időszakban különösen Észak-Amerikában és Nyugat-Európában gyorsult fel a folyamat, amelynek során az ipari városközpontoktól elválva önálló lakóövezetek alakultak ki. Ezek a szuburbanizálódó városrészek jellemzően homogénebbek voltak társadalmilag, infrastrukturálisan viszont fokozatosan a városi központhoz hasonló szintet érték el. A város belső területeinek válsága – például a zsúfoltság, rossz higiénés viszonyok, szociális problémák – szintén gyorsította a kiköltözés folyamatát.

Ez az urbanizációs „migrációs hullám” – a városból a kertvárosokba történő kivonulás – új térszerkezeti mintát hozott létre. A központi városi funkciók részben elvesztették dominanciájukat, és a városkörnyéki területek egyre inkább saját intézményrendszert, gazdasági tevékenységet és lakófunkciókat kaptak. Ez a folyamat megalapozta a későbbi többközpontú nagyvárosi térségek, azaz policentrikus metropolisz-térségek kialakulását, miközben már ekkor megkezdődött a belső városrészek szociális és fizikai hanyatlása is – különösen az ipari tevékenység dekoncentrációja és a középosztály kivonulása révén.

A városok belső területeinek válsága

Az 1960-as és 1970-es években a nyugati városok belső magja **súlyos válságba** került. A szuburbanizáció és a középosztály tömeges kiköltözése után a városmagokban összpontosultak a szegényebb, marginalizált társadalmi csoportok. A városi közszolgáltatások leépültek, az önkormányzati források megcsappantak, és számos ipari tevékenység kiszervezése tovább rontotta a foglalkoztatási lehetőségeket. A lakóházállomány elavult, gyakran leromlott állapotú volt, és a bűnözési ráta megemelkedett.

Az iparváros halála: Detroit

Az 1970 és 1980 közötti időszak a Detroit városának történetében mély válság jegyében telt. A város a 20. század közepére a világ egyik ipari fővárosává vált, különösen az autógyártás révén: a „Nagy Hármast” – General Motors, Ford és Chrysler – központjaként a város a tömegtermelés, a szakszervezeti mozgalmak és az amerikai középosztály felemelkedésének szimbóluma lett. Az 1950-es években Detroit lakossága meghaladta az 1,85 millió főt, de a szuburbanizációs hullám, a gazdasági szerkezetváltás és a társadalmi konfliktusok hatására ez a szám 1980-ra mintegy 1,2 millióra csökkent. A város fokozatosan a posztindusztriális hanyatlás szimbólumává vált – a rozsdaovezet egyik legmarkánsabb példájává, amely máig sem volt képes kikerülni válságából.

Detroit a 20. század elején gyorsan terjeszkedett: sugaras-gyűrűs szerkezetben fejlődött, ahol a központi üzleti negyed (Downtown) mellett korai ipari zónák (Dearborn, Hamtramck), majd kertvárosok és lakónegyedek épültek ki. A motorizáció terjedése miatt a 2. világháború után a város rendkívül kiterjedt lett, de a közösségi közlekedés fejletlensége és a tömegautózás miatt a belváros elhagyatottá vált. Az ipari negyedek előregedtek, a gyárak bezártak vagy kiszerveződtek az olcsóbb munkaerőt kínáló régiókba és országokba.

Gazdaságilag a város teljes mértékben az autóiparra támaszkodott. A munkahelyek megszűnése az 1970-es évek gazdasági válságával, az olajválsággal és a nemzetközi konkurencia erősödésével (különösen a japán autógyártók térnyerésével) gyorsult fel. A lakosság jelentős része elvesztette megélhetését, a helyi kereskedelem visszaesett, az ingatlanpiac összeomlott, és a város bevételei drasztikusan csökkentek.

A társadalmi szerkezet is drámaian átalakult. A „fehérek elmenekülése” („white flight”) jelenség következtében a középosztálybeli, jellemzően fehér lakosság a külvárosokba költözött. Ezzel párhuzamosan a belvárosokban elsősorban afroamerikai közösségek maradtak, akik a strukturális diszkrimináció, munkanélküliség és a szegregációs lakáspolitikák révén elszigetelődtek. Az 1967-es zavargások nyomán a társadalmi feszültségek tovább mélyültek, a rendőrség és a lakosság közötti bizalom megrendült.

A városi irányítás az 1970-es években súlyos krízist élt át. A folyamatos költségvetési hiány, a növekvő szociális igények és az elmaradó beruházások megbénították a várospolitikai döntéshozatalt. A politikai elit korrupciós botrányokba keveredett, a városháza elvesztette legitimitását. Dennis Archer polgármester idején történtek ugyan próbálkozások a város újjáélesztésére, de ezek hatása még nem volt érzékelhető ebben az évtizedben.

Detroit 1970 és 1980 között nem csupán gazdasági, hanem térszerkezeti, társadalmi és kormányzási szempontból is hanyatló pályára állt – a város a modern urbanizáció egyik legkritikusabb válságmodelljévé vált az Egyesült Államokban.

A válságot fokozta a modernista városrendezési modellek alkalmazása, amelyek – különösen az amerikai és brit példákban – nagyszabású bontásokat,

tömbrehabilitációkat és autóforgalom-orientált infrastruktúra-építést jelentettek. Ezek gyakran **elpusztították** a történeti városszövetet és a közösségi hálókat. A tervezés racionalitása háttérbe szorította az emberi léptéket és a helyi igényeket. Az elhagyott belvárosi zónák nemcsak fizikai értelemben pusztultak, hanem társadalmi kiüresedés is mélyen érintette őket is átestek.

Ebben az időszakban a szuburbia mint az amerikai középosztály ideális lakóhelye jelent meg: alacsony beépítettségű, **kertvárosias környezet**, amely elválasztotta a munkahely és a lakóhely funkcióit. A már korábban elkezdődő szuburbanizáció az 1950-es évektől gyorsult fel, főként Észak-Amerikában és Nyugat-Európában. A városmag elhagyása, a decentralizált lakó- és gazdasági szerkezet, valamint az autóval támogatott mobilitás térszerkezeti és társadalmi változásokat hozott magával.

A folyamat az Egyesült Államokban olyan mértékű volt, hogy „white flight”-ként, azaz a fehér középső rétegek tömeges elvándorlásaként vált ismertté. Európában hasonló tendenciák figyelhetők meg: Párizs, London, Brüsszel vagy Berlin belső kerületeiben szegregációs és leromlási folyamatok zajlottak. A helyi önkormányzatok gyakran tehetetlenek voltak a folyamatokkal szemben, és csak a későbbi évtizedekben indultak meg kísérletek e lerobbant városrészek komplex, fizikai, társadalmi és gazdasági megújítására, újjáélesztésére.

Ez a válság előkészítette a későbbi **dzsentrifikációs** folyamatokat, amelyek során a belső városrészek új középosztályi rétegek által történő elfoglalása indult meg, új funkciókat, szolgáltatásokat és beruházásokat hozva magával – de egyúttal új konfliktusokat is teremtve az ott élő, korábban marginalizált lakossággal.

A városok átalakulása, reneszánsza és városkörnyék átalakulása

Az 1970-es évek globális olajválságai radikálisan megváltoztatták az ipari társadalmak működését, ami közvetlen hatással volt az urbanizációs folyamatokra is. Az energiaárak drasztikus emelkedése, a gazdasági recesszió és a fordista gazdasági modell válsága arra kényszerítette a városokat és államokat, hogy új gazdasági és térszerkezeti stratégiákhoz nyúljanak. Az ipari termelés jelentős része más térségekbe, országokba szerveződött ki a globalizálódó gazdaságban, a szolgáltatási szektor került előtérbe, és ezzel párhuzamosan kialakult a posztfordista városi paradigma.

A **posztfordizmus** egyik leglátványosabb következménye a **policentrikus** városszerkezet elterjedése lett. A városok több központból álló rendszerré alakultak, ahol az üzleti negyedek, lakóövezetek, technológiai parkok, bevásárlóközpontok és logisztikai csomópontok nem egyetlen városmaghoz, hanem különféle periférikus helyszínekhez kapcsolódtak. Ez különösen látványos volt olyan metropolisz-térségek esetében, mint Los Angeles, London, Párizs vagy a számos városból álló nagyvárosias

régió, azaz a Randstad Hollandiában. A város és agglomeráció közötti határ elmosódott, új funkcionális városi régiók alakultak ki.

Ezzel párhuzamosan elindult a városi tér újraértékelése. A belső városrészek – amelyek az előző évtizedekben hanyatlottak – ismét a beruházások célpontjaivá váltak. Megindult a dzsentrifikáció: magasabb státuszú lakosok, kreatív osztályok, fejlesztők és új lakáspolitikai programok révén a korábban alacsony státuszú, gyakran elhanyagolt területek értéke megnőtt. Ez nemcsak fizikai megújulással járt (épületfelújítások, infrastruktúra-fejlesztés), hanem társadalmi kiszorítással is: a korábbi lakók gyakran nem tudták megfizetni a megemelkedett lakbérek.

Az urbanizáció e korszakának másik kulcstendenciája a **szegregáció fokozódása** volt. A társadalmi különbségek térbeli megjelenése – gazdag és szegény városrészek, etnikai szegregáció, lakóparkok és gettók – élesebbé vált. A lakhatási piac polarizálódása, az állami szociális ellátórendszerek visszaszorulása és a neoliberális városfejlesztési politika következtében a városi egyenlőtlenségek növekedtek. Az USA városaiban (pl. New York, Chicago) és Nyugat-Európa nagyvárosaiban (pl. Párizs, London, Amszterdam) ez a tendencia jól nyomon követhető.

A 2000–2010 közötti időszakban ezek a tendenciák tovább erősödtek, és új városi jelenségek is megjelentek. A szuburbanizáció új szakaszba lépett: megjelentek a városszéli, vagy városoktól távolabb elhelyezkedő új típusú központok, önálló gazdasági és lakófunkcióval bíró külvárosok. A városi térszerkezet még inkább töredezetté vált, fragmentálódott, és a **metropolisz térségeket** egyre gyakrabban tekintették egységként. A városok központi részei gyakran kulturális és turisztikai funkciókat kaptak, miközben a gazdasági aktivitás súlypontja a perifériákra tolódott.

A kereskedelmi funkciók is átalakultak: a nagy forgalmú főútvonalak mentén kialakuló bevásárlóparkok és hipermarketek egyre inkább átvették a hagyományos városközpontok szerepét. A városi közlekedés infrastruktúrája (parkolás, utak, közösségi közlekedés) alapvetően átalakult, és az autóhasználat vált meghatározóvá a városkörnyékek fejlődésében. A közlekedési és fejlesztési döntések politikai súlya jelentősen megnőtt: a város térszerkezetét nemcsak piaci, hanem kormányzati és közlekedéspolitikai döntések is formálták. Ezek a döntések egyre nagyobb térségben, gyakran regionális szinten fejtették ki hatásukat, ahol is a különböző szereplők, benne önálló települések, önkormányzatok érdekeinek összehangolása, ennek közigazgatási feltételeinek megteremtése egyre nagyobb kihívássá vált.

Egyre nagyobb figyelem irányult a városok élhetőségére, a közösségi terek és történeti városszövet megővésére. Ugyanakkor a lakosság egy része továbbra a szuburbiába költözött, nemcsak életmódbeli, hanem társadalmi és gazdasági hajtóerők mentén. A társadalmi szegregáció térbeli lenyomata erősödött, és új jelenséggént megjelent a „szuburbán szegénység” is: a városközpontokból kiszoruló alacsony

státuszú rétegek a külső peremkerületekben, illetve a nagyvárosi térségek perifériáin koncentráltak.

A korszak egyik különleges jelensége volt a városok megújulására tett politikai kísérletek új hulláma: a növekedési határok kijelölése, a barnamezős területek újrahaznosítása, illetve a közlekedési csomópontok menti intenzív fejlesztések. Ilyen példák találhatók például Portland (Oregon) városában vagy Nyugat-Európa számos közepes városában. Ezek célja a városi szétterülés lassítása, a közösségi közlekedés támogatása, a lakosság költözésének a tömegközlekedéssel jól feltárt területek felé irányítása (az úgynevezett közlekedésorientált fejlesztés, angol kifejezéssel Transport-Oriented Development, TOD) és a városmag újrapozicionálása volt.

A 2000–2010 közötti időszak urbanizációja kettősséget mutatott: a térbeli szétterülés és társadalmi szegmentáció mélyült, miközben újrafelfedeződtek a kompakt, fenntartható városi modellek. Az ellentmondásos fejlesztési stratégiák és erős társadalmi dinamika egyszerre jellemezték a városokat. A visszaesés és megújulás, a szétesés és az újjászerveződés párhuzamosan jelen volt.

Várostartörténet és városfejlődési elméletek

A városfejlődési elméletek alapvetően két nagy irányzat köré csoportosíthatók: az ökológiai (vagy evolúciós), vagy másképp kínálati oldalú megközelítés és a szociokulturális, vagy másképp keresleti oldalú megközelítés. Ezek eltérő módon értelmezik az urbanizációt és a városfejlődést, és más-más változókat tekintenek meghatározónak a városok szerkezetének és funkcióinak alakulásában.

Ökológiai elméletek

Az ökológiai megközelítés a városfejlődést univerzális, gazdasági meghatározottságú folyamatként értelmezi. A városok fejlődése a **domináns termelési paradigmától** függ, amely közvetlenül meghatározza az urbanizáció mértékét. Azaz a társadalom fejlődését egy külső tényező, a technológiai szint határozza meg – ilyen értelemben tekinthetjük exogénnek, kínálati oldalúnak. Ennek klasszikus példája a Chicagói Iskola humánökológiai modellje, amelyben Park és Burgess szerint a társadalmi csoportok térbeli eloszlása a „térért való küzdelem” eredménye. Azaz a piacgazdaságban a különböző megfizethetőségű - lakbérű vagy lakásárú – és ezzel összefüggő presztízsű övezetek, környékek között meghatározott módon mozognak, költöznek a társadalmi csoportok, ahol is a rendelkezésükre álló anyagi erőforrások határozzák meg, milyen környékekre költözhetnek. E megközelítés szerint az urbanizáció négy szakasza különíthető el: urbanizáció, szuburbanizáció, dezurbanizáció és reurbanizáció.

E modellek szerint a városfejlődés minden társadalomban ugyanazokon a szakaszokon megy keresztül, még ha időben eltérő ütemezéssel is. E modellek jól értelmezhető, egységes keretet adnak és lehetővé teszik különböző városok, térségek

fejlődésének összehasonlítását. Míg kritikusaik szerint túlhangsúlyozzák a **technológia** szerepét, ahol a társadalmat a technológiai újításokra passzívan reagálóként fogják föl. Továbbá kérdéses, mennyire húzható rá egységes elméleti keret más-más történelmi és kulturális háttérrel rendelkező térségekre. Ezeknek a hiányosságoknak kiküszöbölésére dolgozták ki a következő elméleti köröket.

Szociokulturális és történeti elméletek

A történeti megközelítés szerint minden város fejlődése egyedi, és nem írható le egyetlen univerzális modell alapján. Itt a városfejlődés meghatározó tényezői a **társadalmi-gazdasági szerveződés** (neoweberiánus vonal) vagy a **termelési mód** (neomarxista megközelítés). E felfogás képviselői azt hangsúlyozzák, hogy a város térbeli szerkezete a társadalmi erőviszonyok, preferenciák és életmódbeli változások és politikai döntések lenyomata. Ebből a szempontból értelmezhetőek keresletoldali modelleknek: a társadalom igényelte változások megvalósítására kínál a technológia és a gazdaság eszközöket. E megközelítés előnye, hogy érzékenyen kezeli a térségbeli, történeti és kulturális különbségeket, azonban nem kezeli jól a gazdasági folyamatok hatásait.

Posztmodern és globális városteóriák

Az 1990-es évektől a városteoretikusok egyre inkább **posztmodern** és globális irányba mozdultak el. Edward W. Soja „Thirdspace” koncepciója a várost nemcsak fizikai térként, hanem **mentális konstrukcióként** és társadalmilag megélt valóságként is értelmezi. A posztmetropolisz városelméletében Soja szerint a város töredezett, hibrid és funkcionálisan sokrétű tér, ahol az identitások és a gazdasági kapcsolatok rétegzetten jelennek meg.

A posztmodern városteóriákhoz szorosan kapcsolódik a Los Angeles-i Iskola, amely a város térbeli és társadalmi szerkezetének új értelmezését adta a posztindusztriális korszakban. Mike Davis, Edward Soja és más szerzők munkái Los Angeles városát mint a „**posztmodern urbanizáció**” prototípusát mutatják be. Ez az iskola elveti a hagyományos, koncentrikus városmodelleket, és helyettük a széttöredezett, szakadozott, hálózatos városi térszerkezetet hangsúlyozza. A Los Angeles-i metropolisz nem egy egységes, jól strukturált várostér, hanem egymással versengő, részben autonóm zónák rendszere, ahol az etnikai, társadalmi és gazdasági polarizáció markáns térbeli lenyomatot hagy.

A **világváros-elmélet** (John Friedmann, Saskia Sassen) a városokat a globális gazdaság csomópontjaiként értelmezi. Ezek a városok – mint New York, London, Tokió – nemzeti határokon átnyúló gazdasági és politikai kapcsolatokkal rendelkeznek, és a globális tőkeáramlás, döntéshozatal és információs csomópontok helyszínei.

Ezek a **posztmodern** és globális városteóriák egyaránt hozzájárulnak ahhoz, hogy a modern és posztmodern város térbeli, társadalmi és gazdasági komplexitását

jobban megértsük. A sokféle elméleti megközelítés nemcsak párhuzamosan létezik, hanem gyakran egymást kiegészítve tárja fel az urbanizáció rétegeit, a városi terek újratermelésének, az identitásformálásnak és a hatalmi folyamatoknak a dinamikáját, a modern és posztmodern város térbeli, társadalmi és gazdasági komplexitását

További elméleti megközelítések

A városfejlődés megértéséhez fontos még néhány további elméleti hagyományt is megemlíteni, amelyek különösen a 20. század végi és 21. századi városkutatásban váltak jelentőssé.

A **marxista városelmélet** képviselői – különösen David Harvey – a várost a tőkefelhalmozás térbeli megnyilvánulásaként értelmezik. Harvey szerint a város a tőke „térbeli fixálásának” eszköze, és a városfejlődés motorját a befektetési logikák, az ingatlanpiac és a városi infrastruktúrákba történő beruházások jelentik. A város a társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok kitüntetett terepe.

A francia urbánus gondolkodásban Henri Lefebvre nevéhez köthető a tér társadalmi termelésének elmélete. Lefebvre „*A tér termelése*” című művében azt állítja, hogy a tér nem csupán fizikai adottság, hanem társadalmi viszonyok által létrehozott és újratermelt konstrukció. A városi tér tehát nem semleges háttér, hanem aktív résztvevője a társadalmi folyamatoknak, amelyeket formál, és amely által maga is formálódik.

A városszociológiai elméletekhez fontos hozzájárulást eredményezett a szocialista városfejlődés elemzése, különösen Szelényi Iván, és más kelet-középeurópai kutatók részéről. Szelényi a várost a szocializmus alatt a központi újraelosztás logikáján keresztül értelmezi, majd a rendszerváltás után a privatizáció, a piacgazdaság és az új szociális hierarchiák hatásait vizsgálja. Az államszocialista, majd ebből piacgazdaságivá váló városokban az állami kontroll és a piaci mechanizmusok közötti feszültség hozta létre a sajátos posztszocialista urbanitást.

Digitális urbanizáció és az intelligens városok elméletei

A 21. század első évtizedeiben újabb elméleti irányzatok jelentek meg, amelyek a technológiai fejlődés és az információs társadalom hatásait vizsgálják a városfejlődésre. A digitális urbanizáció koncepciója szerint a városok nemcsak fizikai infrastruktúrájuk révén működnek, hanem egyre inkább digitális hálózatokon keresztül is. Az okosváros modellje – amelyet a városirányítás, az energiahatékonyság, a közlekedés és az állampolgári részvétel technológiai eszközökkel történő optimalizálására irányuló törekvések jellemeznek – új kutatási és tervezési keretet ad a várostervezésnek.

Ezek az új irányzatok a várost egyfajta **hibrid entitásként** értelmezik, amelyben a fizikai, társadalmi és digitális rétegek egymással kölcsönhatásban formálják a városi tapasztalatot. A digitális egyenlőtlenségek, az adatalapú

városirányítás hatalmi vetületei, valamint a technológia által közvetített részvételi lehetőségek egyaránt fontos vizsgálati szempontokká váltak.

A posztdigitális urbanisztika elmélete szerint a technológia nem pusztán eszköz, hanem a város működésének strukturális eleme. A digitális adatfolyamok nemcsak leírják a várost, hanem aktívan alakítják is annak társadalmi és fizikai szerkezetét – például a közlekedési sűrűség, az energiafogyasztás vagy a szolgáltatások elérhetősége alapján optimalizált algoritmikus döntések révén.

Ellenőrzés

Vitaindító témák

1. **A város mint szimbolikus és társadalmi konstrukció** – Vajon mennyire tekinthetjük a városokat pusztán gazdasági és technikai termékeknek, és mennyiben azok kulturális és politikai „kivetüléseinek”?
2. **„A város mint vallási központ: szakrális eredet vagy gazdasági racionalitás?”**
– A mezopotámiai, egyiptomi és indiai városok esetében mennyiben tekinthető a vallási központi funkció a városalapítás elsődleges indítékának? Vajon az első városok spirituális terek voltak, vagy inkább a mezőgazdasági felesleg és adminisztráció racionalizálásának következményei?
3. **„Kereskedelem, gyarmatok, állam: Ki formálta valójában a korai modern nagyvárost?”**
– A 16–17. században olyan városok, mint London, Párizs vagy Lisszabon hatalmas növekedésen mentek keresztül. A gyarmati kereskedelem, az állami centralizáció és a pénzgazdaság térnyerése mind szerepet játszottak ebben. Vajon melyik tényező volt a legmeghatározóbb e városok térbeli, társadalmi és gazdasági szerkezetének kialakulásában?
4. **Univerzális fejlődési modell vagy történeti sajátosságok?** – Vajon minden város ugyanazon szakaszokon megy keresztül (urbanizáció, szuburbanizáció, dezurbanizáció, reurbanizáció), vagy a kulturális és történeti különbségek miatt minden városfejlődés egyedi?”

Megválaszolandó kérdések

1. Mi különbözteti meg az ökológiai és a szociokulturális / történeti városfejlődési elméleteket egymástól, és milyen előnyökkel és jelentőséggel bírnak a várospolitikai elemzésekben?
2. Milyen szerepet játszottak a római kolóniák az urbanizáció terjesztésében Közép- és Nyugat-Európában, és milyen urbanisztikai mintákat örökítettek tovább a későbbi városfejlődés során?

3. Hogyan alakította át a demográfiai robbanás és az ipari forradalom együttes hatása a városok térbeli szerkezetét és társadalmi rétegződését a 19. század első felére?
4. Milyen társadalmi, gazdasági és várospolitikai tényezők vezettek a nyugati városok belső magjainak hanyatlásához az 1960–1970-es években?

Irodalom

- Bairoch, P. (1988). *Cities and economic development: From the dawn of history to the present*. University of Chicago Press.
- Childe, V. G. (1950). The urban revolution. *Town Planning Review*, 21(1), 3–17.
- Hall, P. (2002). *Cities of tomorrow: An intellectual history of urban planning and design in the twentieth century*. Blackwell.
- Hohenberg, P. M., & Lees, L. H. (1995). *The making of urban Europe, 1000–1994*. Harvard University Press.
- Jacobs, J. (1961). *The death and life of great American cities*. Random House.
- Kocsis, J. B. (2000). A szuburbanizáció jelenségének főbb elméleti megközelítései. *Tér és Társadalom*, 14(2–3), 311–321.
- Kocsis, J. B. (2007). A városok válsága és reneszánsza az ezredfordulón. *Szociológiai Szemle*, 17(2–3), 183–198.
- Lefebvre, H. (1974). *La production de l'espace*. Édition Athropos.
- Lenski, G. (2005). *Ecological-evolutionary theory: Principles and applications*. Paradigm Publishers.
- Mumford, L. (1961). *The city in history: Its origins, its transformations, and its prospects*. Harcourt.
- Rykwert, J. (2000). *The seduction of place: The history and future of the city*. Vintage Books.
- Sassen, S. (2001). *The global city: New York, London, Tokyo* (2nd ed.). Princeton University Press.
- Smith, M. E. (2003). Urbanization in the ancient world. *Cross-Cultural Research*, 37(3), 245–274.
- Soja, E. W. (2000). *Postmetropolis: Critical studies of cities and regions*. Blackwell.
- Szelényi, I. (1996). Cities under socialism—and after. In G. Andrusz, M. Harloe, & I. Szelényi (Eds.), *Cities after socialism: Urban and regional change and conflict in post-socialist societies* (pp. 286–317). Blackwell.

3. Globalizáció és városfejlődés

A 20. és 21. század fordulójára a világ társadalmi, gazdasági és kulturális folyamatai egyre inkább összekapcsolódtak, létrehozva azt a komplex rendszert, amelyet a társadalomtudomány globalizációnak nevez. A globalizáció nem csupán gazdasági jelenség, hanem a politika, a technológia, a kultúra és a társadalmi élet minden szféráját átszövő átalakulás, amely az emberek mindennapjaira is közvetlen hatással van. A globalizáció folyamatát különböző tényezők hajtják: a technológiai fejlődés, a világgazdaság integrációja, a nemzetközi szervezetek növekvő szerepe, valamint a transznacionális vállalatok globális terjeszkedése. Ugyanakkor e folyamatok eredményeként a globális egyenlőtlenségek is átrendeződtek, és számos új városfejlődési mintázat alakult ki, amelyek különösen élesen jelentkeznek a globális nagyvárosokban és a globális dél országainak urbanizációjában. A fejezet három fő részből áll. Az első rész a globalizáció okait és társadalmi-gazdasági hatásait tárgyalja. A második rész helyzetképet ad a globális egyenlőtlenségekről és ismerteti annak magyarázó modelljeit. A harmadik rész a globalizáció és a városfejlődés kapcsolatát vizsgálja, kitérve a globális városok sajátosságaira, valamint a globális dél urbanizációs kihívásaira.

Globalizáció – okok és hatások

A **globalizáció** a világ gazdasági, politikai, kulturális és társadalmi összekapcsolódásának folyamata, amely az utóbbi évtizedekben példátlan mértékben felgyorsult. Az 1970-es évektől kezdve a globalizáció szinte az élet minden területére hatással van. Egyre inkább „egy világban” élünk, ahol az egyének, a csoportok és a nemzetek kölcsönösen függenek egymástól, ez éppúgy érinti a multinacionális nagyvállalatokat New Yorkban és az utcai árusokat Mumbaiban: mindannyian egy világméretű, összekapcsolt gazdasági és társadalmi hálózat részei vagyunk, és a Föld egyik – akár távoli – pontján bekövetkező események is jelentős hatással lehetnek a mindennapi életünkre. A globalizáció hátterében nem csupán gazdasági tényezők állnak: a folyamatot technológiai, politikai és gazdasági tényezők együttesen alakítják, és egymás hatását erősítve hozzák létre az összekapcsolt világrendszert.

A globalizáció fő hajtóerői

Technológiai változások és információáramlás

A második világháború utáni korszakban radikálisan átalakult a távközlés, amely kulcsszerepet játszik a globalizáció előmozdításában. A hagyományos, analóg telefonkommunikációt felváltották a digitális, integrált rendszerek, amelyek hatalmas mennyiségű adatot képesek tömöríteni és továbbítani. Az optikai kábeltechnológia – különösen a száloptikás kábelek – drámai mértékben megnövelték a továbbítható információ mennyiségét és csökkentették az átvitel költségeit. Emellett a kommunikációs műholdak elterjedése is gyorsította a nemzetközi adatforgalmat. Az internet a történelem leggyorsabban terjedő kommunikációs eszközévé vált. 2023-ban a világ népességének 63%-a, több mint 5 milliárd ember használta az internetet, majdnem ötször annyian, mint 2003-ban. Az internet és az okostelefonok elterjedése a tér és idő „összezsugorodását” eredményezi: a Föld két távoli pontján élő ember valós időben kommunikálhat, dokumentumokat, képeket küldhet, vagy akár a közösségi médián keresztül interakcióba léphet egymással.

A technológiai fejlődés révén a gazdasági tevékenységek egyre inkább „súlytalan” és immateriális formát öltenek. Az információra épülő termékek – például szoftverek, médiatartalmak, internetalapú szolgáltatások – meghatározó szerepet töltenek be a világgazdaságban, és e folyamat eredményeként kialakul az ún. tudástársadalom.

Gazdasági integráció és transznacionális vállalatok

A posztfordista gazdaság térnyerése és a globalizáció kölcsönösen erősítő folyamatok. Az 1970-es években az addig meghatározó gazdasági paradigma, a fordizmus válságba került a nyugati kapitalista államokban. Az olajársokk, az ázsiai országok növekvő szerepe a világgazdaságban és a társadalmi átalakulások következtében a nagyszériás a tömegtermelést a rugalmas felhalmozás és a kis

sorozatú, hálózatos, alvállalkozói termelés váltotta fel; ehhez társult a termelés új típusú optimalizálása, benne a "just-in-time" logika, a moduláris szervezés és az atipikus foglalkoztatás. A termelés és a piacok "idő-tér összesűrűsödése" – az információs és kommunikációs technológiák rohamos elterjedése és a deregularizáció révén – lehetővé tette a termelési láncok globális szétszórását, miközben a menedzsment, kreatív és innovációs funkciók a fejlett világ hagyományos nagyvárosi csomópontjaiban sűrűsödtek. E kettős dinamika nyomán a transznacionális vállalatok földrajzilag szétterített beszállítói hálózatokat integrálnak, miközben a kutatás-fejlesztés, a design, pénzügy és márkáépítés a fejlett centrumokban marad. Ennek eredményeképpen a fejlett világ hagyományos döntéshozatali központjai az 1990-es évek eleje óta megerősödtek és egyre inkább társadalmilag polarizálttá váltak a nagy jövedelmet biztosító tevékenységek megsokszorozódásával. E térségekhez csupán néhány új tudott csatlakozni - mint például a kaliforniai Szilícium-völgy. A globalizáció gazdasági dimenzióját a világ gazdaság elektronikus integrációja és a transznacionális vállalatok (TNC-k) növekvő szerepe jellemzi. A TNC-k – mint például az Apple, a Volkswagen, a Google vagy a Toyota – több országban termelnek és értékesítenek, globális piacra és profitra orientálva működésüket. Ezek a vállalatok a világkereskedelem kétharmadát adják, és kulcsszerepet játszanak az új technológiák globális elterjesztésében. A termelés globalizációja egyben a munkaerőpiac átalakulását is jelenti. A termelési láncok szétszórása a fejlett világ hagyományos iparvidékeit sújtotta elsősorban, mivel a gyártás és a szolgáltatások jelentős része olcsóbb munkaerővel és egyéb költségekkel rendelkező országokba helyeződik át – például Kínába, Indiába, Dél-Kelet-Ázsia más országaiba vagy más globális déli országokba –, ami a fejlett országokban ipari munkahelyek megszűnését eredményezi, miközben a fogyasztók számára alacsonyabb árú termékeket biztosít.

Politikai változások

A globalizáció politikai dimenzióját több jelentős fejlemény is erősítette. A Szovjetunió és a kelet-európai kommunista rendszerek összeomlása (1989–1991) nyomán számos ország integrálódott a nyugati típusú politikai és gazdasági rendszerbe. Emellett a nemzetközi és regionális kormányzati szervezetek – például az ENSZ és az Európai Unió – szerepe megnőtt, bár működésük számos kihívással szembesül, mint például Nagy Britannia kilépése az EU-ból vagy a menekültválság. A globalizáció jelentős mértékben áthelyezte a gazdasági hatalmat a nemzeti kormányoktól a transznacionális szervezetekhez és vállalatokhoz. A Kereskedelmi Világszervezet (WTO), a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap (IMF) aktív szerepvállalásával a kereskedelmi és befektetési korlátok csökkentek, mérsékelve a nemzetállamok gazdasági befolyását.

A globalizáció társadalmi hatásai

A globalizáció hatására a hagyományos identitásformáló tényezők – mint a társadalmi osztály, nem, etnikum vagy vallás – súlya csökken, miközben nő az egyéni döntések szerepe az életpálya alakításában. A globalizált környezetben az identitás folyamatosan újratehermentődik, és a helyi kulturális mintákat globális kulturális hatások egészítik ki vagy éppen alakítják át. A munkaerőpiacon a stabil foglalkoztatást felváltják a rugalmas, de bizonytalan foglalkoztatási formák: távmunka, projektalapú megbízások, részmunkaidő és atipikus munkaszerződések. A női munkavállalás növekedése új kihívásokat támaszt a családon belüli munkamegosztásban és a munkacsalád egyensúly fenntartásában. A globális médiatartalmak – például a hollywoodi filmek – gyorsan terjednek, és világszerte hasonló kulturális élményeket hoznak létre. Ez felveti a „kulturális imperializmus” kérdését, amely szerint a nyugati értékek és életmódok elnyomhatják a helyi hagyományokat. Más kutatók viszont a kulturális hibridizációra mutatnak rá, amikor a globális és lokális elemek új kulturális formákban egyesülnek. A globalizáció új, ember által létrehozott kockázatokat hoz magával – például pénzügyi válságokat, ipari baleseteket vagy környezeti katasztrófákat. Ezek a kockázatok globális léptékűek, hatásuk pedig sokszor előre kiszámíthatatlan.

Globális egyenlőtlenségek: helyzetkép és magyarázó modellek

A globalizáció ugyan lehetőségeket teremt a gazdasági növekedésre, de e növekedés előnyei és terhei rendkívül egyenlőtlenül oszlanak meg a világ országai között. A **globális egyenlőtlenség** a világ országai közötti szisztematikus különbségeket jelenti a jövedelem, a hatalom, az életszínvonal és az életminőség területén. E különbségek a globalizáció korszakában nem csökkentek egyértelműen; sőt, sok esetben nőtt a szakadék a leggazdagabb és a legszegényebb országok között, miközben az egyes országokon belül is erősödött a vagyoni polarizáció.

Globális egyenlőtlenségek- helyzetkép

A jövedelem globális eloszlása nagyon egyenlőtlen, a világ népességének leggazdagabb 20 százaléka csaknem negyvenszer annyit keres, mint a legszegényebb 20 százalék. A globális vagyon még egyenlőtlenebbül oszlik meg: a leggazdagabb 20 százalék a magánvagyon 94 százalékát birtokolja, míg a világ népességének legszegényebb fele alig rendelkezik valamivel.

Az országok globális **egyenlőtlenség** szerinti osztályozásának leggyakoribb módja az, hogy összehasonlítjuk az egy főre eső megtermelt vagyont az egyes országokban. A bruttó hazai termék (GDP), vagy bruttó nemzeti jövedelem (GNI) egy ország egy főre jutó éves áru- és szolgáltatási kibocsátásának mérőszáma. Ez alapján a Világbank az országokat négy kategóriába sorolja:

- az alacsony jövedelmű országokban az egy főre jutó GNI 2018-ban legfeljebb 1025 dollár;
- az alacsonyabb közepes jövedelmű gazdaságokban az egy főre jutó GNI 1026 és 3995 dollár között van;
- a felső közepes jövedelmű országokban az egy főre jutó GNI 3996 és 12 375 dollár között van;
- a magas jövedelmű országokban az egy főre jutó GNI legalább 12 376 dollár

Besorolás	GNI/fő (2018)	Besorolt országok száma	Besorolt országokban élő népesség (fő)
alacsony jövedelmű országok	\$1,025 vagy kevesebb	31	49%
alsó-közepes jövedelmű országok	\$1,026 - \$3,995 között	47	
felső-közepes jövedelmű országok	\$3,996 - \$12,375 között	60	35%
magas jövedelmű országok	\$12,376 vagy több	80	16%

1. Táblázat: A Világbank osztályozása az országok gazdasági teljesítménye alapján (2018)

2018-ban a világ 218 országa közül 80 tartozott a magas jövedelmű, 60 a felső-közepes, 47 az alsó-közepes és 31 az alacsony jövedelmű kategóriába. A magas jövedelmű országok a világ népességének 16%-át adták, de a globális jövedelem 64%-át birtokolták, ezzel szemben az alacsony jövedelmű országok a világ népességének 9%-át adják és a globális jövedelem 0,5%-át termelik meg. A kategóriák közötti elmozdulás lehetséges, de ritka. 2008 és 2016 között tizenhárom gazdaság került az alacsony jövedelműek közül az alsó-közepes jövedelműek közé, 16 pedig az alsó-közepes jövedelműek közül a felső-közepes jövedelműek közé. Kína felemelkedése különösen látványos volt: 1999-ig alacsony jövedelmű országgént szerepelt, majd alsó-közepes, később 2010-től felső-közepes jövedelmű kategóriába lépett. Ugyanakkor sok ország hosszú távon is alacsony jövedelmű marad, különösen a szubszaharai Afrikában és Dél-Ázsia egyes részein.

A magas jövedelmű országok jellemzően azok, amelyek két évszázaddal ezelőtt részesei voltak az ipari forradalomnak (Nyugat-Európa, USA és Kanada), majd az 1960-as évektől kezdve hozzájuk csatlakozott Japán, Szingapúr, Hongkong és Tajvan. Ezek az országok felügyelik a pénzügyi piacokat, ami egyúttal a többi ország ellenőrzését is jelenti. Bár a magas jövedelmű országokban gyakran nagy számban élnek szegények, ezek a lakosság túlnyomó többsége számára olyan életszínvonalat - lakhatást, élelmet, iható vizet - biztosítanak, amelyet a világ népességének többsége el sem tud képzelni.

A közepes jövedelmű országok közé tartoznak Kelet-Európa országai, Kelet- és Délkelet-Ázsia, Közel-Kelet és Észak-Afrika, Mexikó, Kuba, a Karib-tenger, Dél-Amerika, és az egykori Szovjetunió utódállamai. A világ népességének 75%-át tömörítik, a megtermelt javak 35%-át állítják elő ezekben az országokban. A lakosság fele városi területeken vagy azok közelében él, és ipari munkahellyel rendelkezik, míg másik fele vidéki területeken él és mezőgazdasági tevékenységet folytat.

Az alacsony jövedelmű országokban él a világ népességének 9%-a (kb. 660 millió ember). Ezek többnyire szegény, vidékies agrárországok némi iparral. Ezekben az országokban az éhínség, betegségek és bizonytalan lakhatási körülmények miatt nagyon alacsony a várható élettartam. Ide tartoznak Kelet Afrika és Nyugat Afrika országai, valamint a Szaharától délre fekvő (szubszaharai) Afrika nagy része; Észak-Korea, Nepál és Haiti. Számos alacsony jövedelmű országban az emberek szegénységgel, alultápláltsággal és éhezéssel küzdenek. A legtöbb ember vidéken él, bár a közelmúltban több százmillióan a sűrűn lakott városokba költöznek, ahol slumokban vagy az utcán élnek.

A globális dél országai – köztük Dél-Ázsia, Afrika és Latin-Amerika nagy része – történelmileg **kolonializmus** (gyarmatosítás) alatt álltak, és a függetlenséget sok esetben csak a 20. század közepén érték el (például India 1947-ben, Algéria 1962-ben). Noha politikai rendszereik többnyire a nyugati mintákat követik, a történelmi háttér mindmáig jelentős hatással van gazdasági szerkezetükre: a lakosság túlnyomó része ma is vidéken él, és a mezőgazdaság maradt a fő gazdasági tevékenység. Mezőgazdaságuk export-orientált, jellemzően a világpiacra termel, miközben a helyi élelmiszerellátás bizonytalan. A szegénység ezekben az országokban széles körben elterjedt.

A világon mintegy 700 millió ember él az “extrém” vagy globális szegénységi küszöb alatt, azaz napi 1,90 dollárnál kevesebből. Az extrém szegénységben élők túlnyomó többsége Dél-Ázsiában, Afrika Szaharától délre fekvő részében, Nyugat-Indiában, Kelet-Ázsiában és a csendes-óceáni térségben él. Az extrém szegénység csökkenése leginkább Kínában, Indonéziában, Indiában, Pakisztánban és Vietnámban következett be, ahol 1990 és 2010 között 715 millió embernek sikerült kikerülnie a globális szegénységből. Ugyanakkor ugyanebben az időszakban 1990 és 2010 között a Szaharától délre fekvő Afrikában 290 millióról 414 millióra nőtt az extrém szegénységben élők száma. A globális egyenlőtlenség nem csupán jövedelmi kérdés, hanem kihat az oktatáshoz, egészségügyi ellátáshoz, lakhatáshoz és politikai részvételhez való hozzáférésre is. A szegényebb országokban nagyobb az alultápláltság, az írástudatlanság, és alacsonyabb a várható élettartam. A globális népességnövekedés – a Föld népessége 2100-ra 9,6–13,2 milliárdra nőhet (UN DESA, 2017) – fokozni fogja az erőforrásokért folytatott versenyt, különösen a globális dél városaiban, ahol a gyors urbanizáció már most is jelentős infrastrukturális és szociális kihívásokat teremt.

A globális egyenlőtlenség fő magyarázó elméletei

Modernizációs elmélet

A társadalomtudomány számos magyarázatot kínál arra, hogy mi okozza és mi tarthatja fenn a globális egyenlőtlenségeket. A piacorientált megközelítések – köztük a modernizációs elmélet (Rostow, 1961) – szerint a gazdasági fejlődés kulcsa a szabadpiaci kapitalizmus, a kormányzati beavatkozás minimalizálása és a modern gazdasági intézmények, technológiák, valamint kulturális értékek átvétele. A modernizációs elmélet az 1950-es években jelent meg, mint a gazdasági és társadalmi fejlődés magyarázata, különösen annak értelmezésére, hogy Észak-Amerika és Nyugat-Európa ipari társadalmi miként érték el magas életszínvonalukat. A modernizációs elmélet érvelése szerint a történelem hosszú szakaszában a világ minden régiója szegény volt, és az életszínvonal viszonylag alacsony maradt. A helyzet a felfedezések korától kezdve változott meg: a távolsági kereskedelem, a gyarmatosítás és különösen az ipari forradalom gyökeresen átalakította Nyugat-Európa és Észak-Amerika gazdasági és társadalmi szerkezetét. Az abszolút szegénység ezekben a térségekben jelentősen visszaszorult, miközben az életszínvonal ugrásszerűen megnőtt. A modell a globális egyenlőtlenségeket elsősorban technológiai és kulturális különbségekkel magyarázza, és azt feltételezi, hogy a fejlődés egy univerzális, szakaszos folyamat, amelynek végpontja a „modern” társadalom.

Az 1950-es évekre, a hidegháborús politikai légkör közepette, a modernizációs elmélet két fő változata alakult ki: a marxista és a kapitalista értelmezés.

- **A marxista modernizációs elmélet** szerint a fejlődő országok a gazdasági fejlettség növekedésével a kommunista berendezkedés felé haladnak. A magántulajdon megszüntetése és a termelési eszközök közösségi tulajdona révén megszűnne a társadalmi konfliktus, a kizsákmányolás és az egyenlőtlenség, végső soron pedig a Szovjetunióhoz hasonló társadalmak jönnének létre.
- **A kapitalista modernizációs elmélet** ezzel szemben azt állította, hogy a gazdasági fejlődés és a társadalmi változás végül demokratikus politikai rendszerekhez vezet. A fő képviselők – például W. W. Rostow – szerint minden társadalom hasonló szakaszokon halad keresztül, és a fejlődő országok is besorolhatók a fejlődés valamelyik állomásába.

Mindkét változatban közös elem volt a feltételezés, hogy a fejlődés előre meghatározott, előre látható szakaszokon keresztül zajlik, és elsősorban a technológia átvételére, valamint politikai és társadalmi változásokra épül. A továbbiakban a kapitalista modernizációs elmélettel foglalkozik a fejezet.

Daniel Lerner a kapitalista modernizációs elmélet egyik kulcsfontosságú képviselője volt. *The Passing of Traditional Society* (1958) című művében a „modern”

kifejezés gyakorlatilag a „nyugati” társadalmakhoz való hasonlóságot jelentette. Lerner szerint minden ország képes a modernizációra, ha követi a Nyugat által kijelölt mintát. Kutatása az 1950–1951 között hat közel-keleti országban (Egyiptom, Irán, Jordánia, Libanon, Törökország, Szíria) végzett kérdőíves felmérésre épült. Az eredmények alapján Lerner három típust különített el:

1. **Hagyományos** – túlnyomórészt vidéki lakosság, az írástudók aránya alacsony, csekély médiahasználat.
2. **Átmeneti** – vegyes jellemzők, részleges urbanizáció, növekvő médiafogyasztás.
3. **Modern** – túlnyomórészt városi lakosság, magas az írástudók aránya, széleskörű médiahasználat, aktív gazdasági és politikai részvétel.

Lerner szerint a modernizáció kulcsfolyamata a **vidékről városba történő vándorlás**, amely urbanizációt, iskoláztatást, piacgazdaságot és demokratikus intézményeket hoz létre. Az írástudás és a médiafogyasztás növekedése együtt jár az anyagi és politikai részvétel bővülésével. Szerinte a média nem pusztán információt közvetít, hanem elősegíti a társadalmi mobilitást és a demokratikus értékek átvételét. A későbbi kritikák szerint azonban Lerner túlságosan lineárisan értelmezte a társadalmi változást, figyelmen kívül hagyva a kulturális sajátosságokat és a globális egyenlőtlenségeket.

Walt W. Rostow *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto* (1960) című munkája a modernizációs elmélet legismertebb képviselője. Rostow célja az volt, hogy a gazdasági fejlődés univerzális mintázatát írja le. Rostow elmélete szerint minden nemzet ugyanazokon a fejlődési szakaszokon halad keresztül:

1. **Hagyományos társadalom** – alacsony termelékenység, önellátó mezőgazdaság vagy vadászó-gyűjtögető életmód, korlátozott technológia, csekély társadalmi mobilitás, decentralizált politikai rendszer.
2. **Átmenet a felemelkedéshez** – külső kereslet a nyersanyagokra, kereskedelem megjelenése, infrastruktúra-fejlesztés, technológia terjedése, társadalmi struktúra átalakulása, nemzeti identitás erősödése
3. **Felemelkedés** – gyors iparosodás, növekvő beruházások, a gazdasági növekedés önfenntartóvá válása, urbanizáció, technológiai áttörések.
4. **Érettség felé vezető út** (*drive to maturity*) – diverzifikált gazdaság, infrastruktúra-fejlesztés, a fogyasztási cikkek iránti kereslet növekedése, magas technológiai szint, nemzetközi gazdasági integráció.
5. **Magas szintű tömegfogyasztás kora** – széleskörű fogyasztás, magas fokú gazdasági biztonság, városi életforma, széles középosztály, szolgáltatások és fogyasztási javak dominanciája.

Rostow szerint a társadalmak a tradicionális stádiumától a „tömegfogyasztás magas szintjéig” haladnak, ha sikerül levetkőzniük a hagyományos értékeket és intézményeket. Ennek az elméleti modellnek leglényegesebb eleme a „felemelkedés”

(take-off) szakasza. Rostow szerint ebben a beruházás növekedése játssza a döntő szerepet, de a felemelkedésnek vannak társadalmi előfeltételei is: a társadalom egy részében megnőnek a fogyasztási igények, elterjed az a felismerés, hogy bizonyos célok elérésére gazdasági növekedésre van szükség. Angliában 1783-1802-re, Franciaországban 1830-1860-ra, Németországban 1850-1873-ra, Oroszországban 1890-1914-re esett a felemelkedés szakasza. Rostow elméletében a gazdasági tényezők, elsősorban a megtakarítás és a beruházás játsszák a főszerepet. Hangsúlyozta, hogy a fejlődés kezdeti szakaszában **néhány kulcságazat** gyors fejlesztése a leghatékonyabb stratégia, ami összhangban áll Ricardo komparatív előny elméletével, és eltér a marxista önellátásra törekvő modellektől. Rostow elméletét gyakran bírálták eurocentrizmusa, a fejlődési utak homogenizálása és a külső függőségek figyelmen kívül hagyása miatt. A fejlődés nem minden esetben lineáris, és gyakran megszakad vagy visszafordul.

A kapitalista modernizációs elméletek fő jellemzői:

- **Lineáris fejlődési modell:** feltételezi, hogy minden társadalom hasonló szakaszokon megy keresztül, nem számol a fejlődés megtorpanásával, visszaesésével vagy alternatív utakkal.
- **Eurocentrizmus:** a nyugati ipari társadalmak normái és intézményei a célállapot.
- **Technológia- és kommunikáció-központúság:** az innováció, a média és az oktatás kulcsszerepet játszik.
- **Politikai dimenzió:** demokratikus intézmények és piacgazdaság elterjesztése, mint kívánatos cél.

A kapitalista modernizációs elmélet szerint a magas jövedelmű országok négy fő módon segíthetik a globális gazdasági fejlődést:

1. **Népességszabályozás** – születésszabályozási technológiák és oktatás terjesztése.
2. **Élelmiszertermelés növelése** – hibrid vetőmagok, modern öntözési módszerek, vegyszerek alkalmazása.
3. **Ipari technológia bevezetése** – gépek és know-how exportja.
4. **Külföldi segélyek biztosítása** – fejlesztési programok és beruházási eszközök finanszírozása.

A 1970-es évektől kezdve a modernizációs elméletet több irányból is kritika érte:

- **A függőségi elméletek** szerint az „elmaradottság” és „fejlődés” nem egymást követő állapotok, hanem a globális kapitalista rendszer egyenlőtlen viszonyainak következményei. A modernizációs elméletek gyakran a szegény társadalmak „elmaradottságát” hibáztatja, miközben figyelmen kívül hagyja a gazdag országok érdekeltségét a helyzet fenntartásában.

- **A posztkoloniális kritikák** felhívják a figyelmet arra, hogy a modernizációs diskurzus gyakran a gyarmati hatalmi logikát viszi tovább, nem veszi kellően számításba a nemzetközi kapcsolatok hatásait, a politikai és gazdasági függőségeket.
- **A kulturális relativizmusra épülő elméletek** hangsúlyozzák, hogy a nyugati modell nem univerzális.

A kapitalista modernizációs elmélet az 1950–1960-as években a nemzetközi fejlesztéspolitika meghatározó keretrendszer volt. Bár számos elemét ma már meghaladottnak tekintik, a társadalmi modernizáció és a technológiai fejlődés összefüggéseinek hangsúlyozása továbbra is befolyásolja a globális fejlesztési gondolkodást.

Függőségi elméletek

A függőségi elméletek a 20. század második felében alakultak ki, részben a modernizációs elmélet kritikájaként. Alapvető állításuk, hogy a világ gazdag és szegény országai közötti gazdasági pozíciók **szorosan összefüggnek**, és nem érthetők meg egymástól függetlenül. E szemlélet szerint egyes országok úgy váltak gazdaggá, hogy közben más országokat szegénnyé és gazdaságilag függővé tettek. A modernizációs elmélettel szembeni kritikájuk szerint a fejlődő országok azért nem képesek a fejlett országok korábbi modernizációs útját végigjárni, mert a világgazdaságban elfoglalt alárendelt, függő, kizsákmányolt pozíciójuk ezt megakadályozza.

A fejlődő országok szociológusai közül Cardoso (1979) fogalmazta meg ezt a legvilágosabban dependencia-elméletében. A függőségi elméletek hívei hangsúlyozzák, hogy a szegény országok lakossága sok esetben jobban élt a múltban, mint napjainkban. A gazdag országok megerősödése és a szegény országok leszakadása **ugyanannak a globális folyamatnak** a két oldala. Az elmélet gyökerei a **gyarmatosítás történetéhez** nyúlnak vissza. A 16. századtól kezdve az európai nagyhatalmak katonai és politikai eszközökkel megszerezték más kontinensek területeit, hogy **nyersanyagokat** (például kőolaj, réz, vasérc) biztosítsanak saját iparuk számára, és **piacokat** teremtsenek a gyárakban előállított termékeiknek. A 19. és 20. század eleje jelentette az **kizsákmányolás csúcspontját**, amikor a gyarmati birodalmak szinte teljes politikai és gazdasági ellenőrzést gyakoroltak a meghódított területek felett. Bár a második világháború után a legtöbb gyarmat formálisan függetlenné vált, a függőség nem szűnt meg. A függőségi elmélet szerint az egyenlőtlen kapcsolatok új formát öltöttek. A transznacionális vállalatok (TNC-k) továbbra is hatalmas profitot termelnek a szegény országokban működő leányvállalataikból. Ezek a cégek gyakran a gazdag országok kormányainak és nagybankjainak támogatásával működnek. A termelésben a **helyi olcsó munkaerőt** és a **helyi nyersanyagokat** használják fel, miközben minimalizálják a termelési költségeket, és elkerülik az állami

szabályozást. Ez a rendszer a **neokolonializmus** fogalmával írható le: a politikai függetlenség ellenére a gazdasági függőség fennmarad.

A függőségi elmélet elsősorban a dél-amerikai államok világrendszerben elfoglalt helyzetét veszi alapul, eszerint ezek az országok gazdaságilag függnek a világ centrum államaitól. Az elmélet nemcsak a latin-amerikai országokra, hanem a harmadik világ szinte összes országára igaz, hiszen függőségi helyzetben vannak az által, hogy gazdaságilag rá vannak szorulva a centrum részére történő nyersanyagok értékesítésére. Ebből következik, hogy a harmadik világban az ipar fejlettsége teljesen lemarad a fejlett térségekéétől, és ezáltal tovább mélyülnek a globális különbségek

A marxista ihletésű függőségi elméletek szerint a globális szegénység nem belső kulturális vagy intézményi hiányosságok következménye, hanem a gazdag országok által fenntartott gazdasági kizsákmányolás eredménye. A gyarmatosítás idején kialakult gazdasági kapcsolatok – nyersanyag-kitermelés a periférián, ipari termelés a centrum országokban – a függetlenség után is fennmaradtak, transznacionális vállalatok és pénzügyi intézmények révén.

A függőségi elméletek fő állításai:

1. **A szegénység oka nem belső adottság**, hanem a gazdag országok által fenntartott gazdasági struktúra.
2. A **globális kapitalizmus** egy lefelé tartó spirálba zárja a szegény országokat, ahol a nyersanyagexport és az olcsó munkaerő kizsákmányolása megakadályozza a belső iparosodást.
3. A gazdasági fejlődés a gazdag országokban **közvetlenül a szegény országok kizsákmányolásából** származik.
4. A politikai függetlenség **nem feltétlenül jelenti a gazdasági önállóságot**.

Míg a modernizációs elmélet szerint a szegénység oka a „fejlődés hiánya”, és a gazdag országok példája a követendő modell, ezzel szemben a függőségi elmélet úgy látja, hogy a gazdag országok fejlődése és a szegény országok lemaradása ugyanazon történeti folyamat két oldala, így a szegénység nem „fejlődési késedelem”, hanem strukturális kényszer eredménye.

A függőségi elméleteket a túlzott determinizmusa miatt kritizálták:

- Sok esetben alábecsülik a belső politikai, társadalmi és gazdasági tényezők szerepét.
- Nem adnak kellően részletes magyarázatot arra, hogy egyes országok miként tudtak kitörni a függőségből (például Dél-Korea, Szingapúr).
- Erősen antikapitalista és antiglobalista ideológiai alapállás jellemzi őket.

A függőségi elméletek a globális egyenlőtlenségek **történeti és strukturális** gyökereire hívják fel a figyelmet. Hangsúlyozzák, hogy a szegény és gazdag országok közötti kapcsolatokat nem lehet külön vizsgálni, mivel azok egymást feltételezik. Bár

az elmélet nem ad minden esetben konkrét fejlődési stratégiát, jelentős hozzájárulást tett ahhoz, hogy a nemzetközi gazdasági rendszer **hatalmi viszonyait** és **kizsákmányoló struktúráit** a társadalomtudományi diskurzus középpontjába állítsa.

Szempon	Modernizációs elmélet	Függőségi elmélet
Történeti kontextus	1950–1960-as évek, hidegháborús időszak; az USA külpolitikai és fejlesztéspolitikai gondolkodásában hangsúlyos.	1960–1970-es évek, főként Latin-Amerikában; a radikális és marxista közgazdasági, szociológiai irányzatokhoz kötődve.
Fő képviselők	Daniel Lerner, Walt W. Rostow,	Henrique Cardoso, Immanuel Wallerstein (világrendszer-elmélet).
Alapfeltevés	Minden ország ugyanazon fejlődési pályán haladhat a „hagyományostól” a „modern” társadalomig.	A globális gazdasági rendszer egyenlőtlen szerkezete fenntartja a centrum (gazdag) és periféria (szegény) országok közötti függőséget.
Fejlődés értelmezése	Belső tényezők (kultúra, intézmények, technológia) modernizálásával érhető el.	A szegénység oka a külső függés, a történeti kizsákmányolás és az egyenlőtlen csere.
Fejlődési út	A Nyugat (elsősorban az USA és Nyugat-Európa) modellje követendő.	A periféria országai csak akkor tudnak fejlődni, ha csökkentik függőségüket a centrumtól.
Történeti magyarázat	A fejlett országok azért gazdagok, mert sikeresen modernizálódtak.	A fejlett országok azért gazdagok, mert más országokat kizsákmányoltak (gyarmatosítás, nyersanyag-kitermelés, piacok ellenőrzése).
Politikai ajánlások	Külföldi tőke, technológia és know-how bevonása; oktatás és urbanizáció ösztönzése; demokratikus intézmények fejlesztése.	Importhelyettesítő iparosítás, protekcionista gazdaságpolitika, a nemzeti erőforrások feletti kontroll visszaszerzése.
Fő kritika	Figyelmen kívül hagyja a nemzetközi egyenlőtlen viszonyokat, kulturális determinizmussal vádolható.	Gyakran alábecsüli a belső társadalmi-gazdasági problémákat és a reform lehetőségeit a globális rendszer keretein belül.

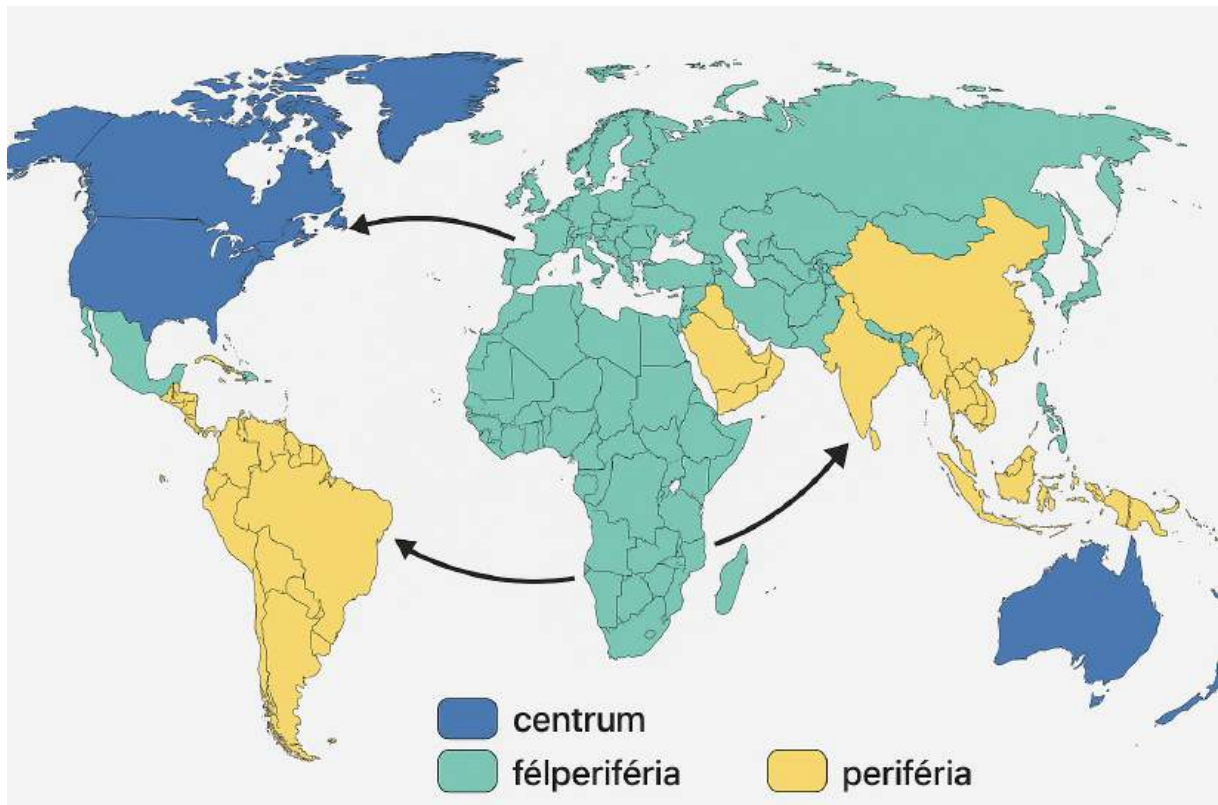
2. Táblázat: A modernizációs és függőségi elmélet összehasonlítása.

Világrendszer-elmélet

A világrendszer-elmélet az 1970-es években alakult ki Immanuel Wallerstein munkásságának nyomán, válaszul a modernizációs és függőségi elméletek hiányosságaira. Wallerstein célja egy olyan átfogó történeti-társadalmi magyarázat kidolgozása volt, amely a globális kapitalista gazdaság több évszázados fejlődését egységes keretben vizsgálja. Alapvetése szerint a világ a kora újkortól kezdve (kb. 16. századtól) egységes, globális gazdasági rendszerként működik, amelyet Wallerstein „világ gazdaságnak” nevez. A kapitalizmus logikája – a tőke folyamatos felhalmozása – irányítja a gazdasági és politikai folyamatokat globális szinten. A világrendszer története nem lineáris fejlődési szakaszokra oszlik (mint a modernizációs elméletben), hanem ciklusokra és hosszú távú strukturális változásokra. Az államok pozíciója változhat, bizonyos történelmi körülmények között a félperifériáról a centrumba, vagy éppen onnan lefelé is mozdulhatnak.

A struktúra elemei:

1. **Centrum:** magas hozzáadott értékű termelés, fejlett technológia, erős államok, kedvező kereskedelmi pozíció. A magországok – például az USA, Japán, Nyugat-Európa – a legfejlettebb iparral rendelkeznek, és a legnagyobb profitot vonják ki a rendszerből. A centrumtérsegek beavatkoznak a perifériák életébe, gazdasági társadalmi működésébe megbolgátva fejlődési tendenciájukat annak érdekében, hogy biztosítsák pozíciójukat.
2. **Félperiféria:** vegyes gazdasági szerkezet, közepes fejlettség, gyakran közvetítő szerep a centrum és a periféria között. A félperiféria – például Brazília, Dél-Korea – köztes pozícióban van: egyszerre kizsákmányolja a perifériát és függ a magtól.
3. **Periféria:** nyersanyag-export, alacsony hozzáadott érték, gyenge állami intézmények, függő gazdasági pozíció. A periféria-országok – főként Afrikában és Latin-Amerikában – nyersanyag-exportőrök, gazdaságuk erősen függ a magtól.
4. **Külső erőter:** eleinte a külső elótérhez tartozott Afrika és Ázsia, mivel ők nem termeltek a centrum területek számára, és nem voltak részei a kereskedelemnek. A későbbiekben elkezdtek nyersanyagokat exportálni, és így a perifériára kerültek, és bekapcsolódtak a globális kereskedelembe.

4. Ábra: a centrum-periféria rendszer sematikus térképe. Forrás: ChatGPT.

Eltérések más elméletektől

- A modernizációs elmélettel szemben a világrendszer-elmélet nem hisz egyetemes fejlődési útban.
- A függőségi elmélettől eltérően nem pusztán a centrum–periféria kizsákmányolására fókuszál, hanem a globális munkamegosztás és a történeti rendszer egészének működését vizsgálja.

Kritikák

- Gazdaságcentrikus megközelítés: alulértékeli a kulturális tényezők és az egyes államok belső politikájának szerepét.
- Hajlamos determinisztikus képet adni a globális viszonyokról.
- Nehéz empirikusan tesztelni hosszú történeti íven.

Globális árucélcsoport-elmélet

A globális árucélcsoport (Global Commodity Chain, GCC) megközelítése a termelés és fogyasztás globális hálózatait vizsgálja az 1990-es évektől kezdve. A megközelítést **Gary Gereffi** (1995) vezette be a világgazdasági integráció, a termelés globalizációja és a transznacionális vállalatok szerepének vizsgálatára. A módszer később **Jennifer Bair** (2009) munkái révén továbbfejlődött, és szoros kapcsolatba került a globális értéklánc (Global Value Chain, GVC) elemzéssel. A GCC-keret célja, hogy feltárja, miként kapcsolódnak össze különböző országokban zajló gazdasági tevékenységek egy

adott termék előállítás, forgalmazása és fogyasztása során. A globális árlánc megközelítés gyökerei a világrendszer-elméletben (Wallerstein) és a függőségi elméletben keresendők. Az árlánc fogalma azokra a *kapcsolódó gazdasági és társadalmi folyamatokra* utal, amelyek egy termék teljes életútját lefedik – a nyersanyag-kitermeléstől kezdve a gyártáson és a szállításon át egészen a végső fogyasztásig és újrahasznosításig. A hangsúly nem pusztán az anyagi folyamatokon, hanem a **hatalmi és koordinációs struktúrákon** van: ki irányítja a láncokat, milyen szabályok érvényesülnek, és hogyan oszlik meg a hozzáadott érték a különböző szereplők között.

A termelési folyamat különböző szakaszai – a nyersanyag-kitermeléstől a fejlesztésen át a marketingig – különböző országokban zajlanak. A legnagyobb értéket teremtő tevékenységek – például kutatás-fejlesztés, márképítés – többnyire a magországokban összpontosulnak, míg a legkisebb hozzáadott értékű munkák a periferián történnek.

Bár a GCC-keret fontos eszköz a globális gazdaság működésének megértéséhez, több kritika is érte:

- **Aszimmetrikus fókusz:** sok esetben a lánc „vezető” vállalatainak nézőpontját helyezi előtérbe.
- **Fejlesztés paradoxona:** a bekapcsolódás a láncba nem garantálja a tartós fejlődést, mert a hozzáadott érték jelentős része a lánc felsőbb szintjein marad.
- **Politikai dimenziók alulreprezentáltsága:** a szabályozás, a munkajog és a helyi társadalmi következmények vizsgálata gyakran háttérbe szorul.

A globális árlánc megközelítés kulcsszerepet játszik annak feltárásában, hogy a globalizáció hogyan szervezi át a termelést és az elosztást. Gereffi tipológiája alapvető betekintést nyújt a láncok koordinációs formáiba, míg Bair hozzájárulása elmélyíti az elemzést a történeti, politikai és társadalmi kontextusok figyelembevételével. A GCC-keret megértése nélkülözhetetlen a kortárs világgazdasági folyamatok, különösen a fejlődő országok helyzetének és lehetőségeinek értelmezéséhez.

Globalizáció és városfejlődés

A globalizáció nemcsak a gazdaság, a politika és a kultúra területén hozott átalakulásokat, hanem a városfejlődés mintázatait is gyökeresen megváltoztatta. A nemzetközi kereskedelem, a pénzügyi integráció és a technológiai fejlődés nyomán a városok világszerte új funkciókat kaptak a globális gazdaságban, miközben a településszerkezet, az infrastruktúra és a társadalmi szerkezet is átalakult. A városok a globalizáció fő motorjai lettek: itt összpontosulnak a multinacionális vállalatok, a nemzetközi pénzügyek, a turizmus és a médiatevékenység.

A globalizáció hatására a városok gazdasági szerkezete átalakult:

- Megjelentek a világkereskedelmi központok, nemzetközi fesztiválok, bevándorló közösségek.
- Egyes városok külföldi képviselőket nyitottak befektetések vonzására.

A globalizáció fokozta a nemzetközi migrációt, különösen a fejlett gazdaságok városaiba. A bevándorlás új kulturális sokszínűséget hozott, de társadalmi feszültségeket is keltett. A nemzetközi turizmus mára az egyik legláthatóbb kifejeződése a globalizációnak. Ez az iparág jelentős infrastrukturális fejlesztéseket igényel: repülőterek, tömegközlekedési rendszerek és városi szolgáltatások bővítését.

A fejlett gazdaságú városok (pl. New York, London, Tokió) vezető szerepet töltenek be a világ gazdaságában, míg sok fejlődő ország városa (pl. Lagos, Dar es Salaam, Kairó) nem tudott diverzifikált gazdaságot kialakítani, és így nem élvezi a globalizáció gazdasági előnyeit. A kevésbé fejlett gazdaságok városai gyakran másodlagos szereplőkké válnak, nyersanyag- vagy olcsó munkaerő-beszállítóként, ami kiszolgáltatottá teszi őket a világpiaci ingadozásoknak. A régi iparvárosok közül is többen, például Detroit vagy Liverpool a munkahelyek, kereskedelmi kapcsolatok és lakosságvesztés miatt hanyatlanak. A digitális technológia ellenére a földrajzi elhelyezkedés továbbra is számít, a városi terek differenciált gazdasági lehetőségeket kínálnak.

A globális város fogalma és jellemzői

Saskia Sassen „globális város” koncepciója szerint bizonyos városok – mint New York, London vagy Tokió – a világ gazdaság irányító központjaivá váltak, ahol koncentrálnak a legmagasabb hozzáadott értékű gazdasági tevékenységek, különösen a pénzügyi, üzleti és jogi szolgáltatások. Sassen meghatározása szerint a globális városok négy alapvető jellemzővel bírnak:

1. **Pénzügyi központok**, amelyek otthont adnak a világ legfontosabb bankjainak, tőzsdéinek és befektetési társaságainak.
2. **Transznacionális vállalatok főhadiszállásai**, amelyek innen irányítják globális tevékenységüket.
3. **Specializált üzleti szolgáltatások koncentrációja**, beleértve a jogi tanácsadást, a könyvvizsgálatot, a reklámot és a menedzsment tanácsadást.
4. **Kulturális és kommunikációs központok**, amelyek meghatározó szerepet játszanak a globális kulturális trendek kialakításában.

A globális városok gyakran kozmopolita jellegűek, ahol a munkaerő és a lakosság jelentős része bevándorló, a kulturális kínálat pedig nemzetközi szinten is meghatározó. A globalizációval párhuzamosan a globális városokban kettős gazdasági szerkezet alakult ki: egyfelől a magas hozzáadott értékű, jól fizetett szakmai munkák koncentrálnak (például pénzügyi elemzők, jogászok, informatikai szakemberek), másfelől alacsony fizetésű, gyakran bizonytalan státuszú szolgáltató munkák (például

takarítás, vendéglátás, biztonsági szolgálat). E „dualizált” munkaerőpiac következtében a jövedelmi különbségek és a társadalmi polarizáció jelentősen növekednek.

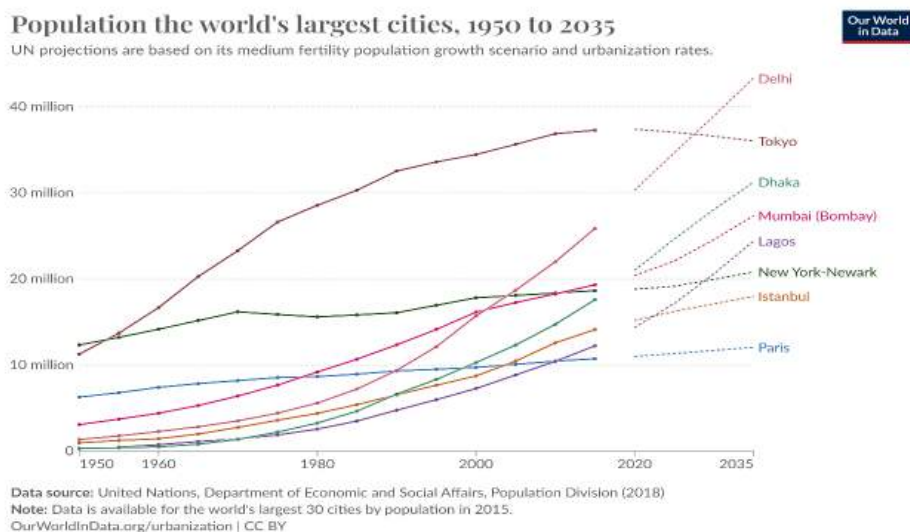
A lakhatás kérdése szintén kritikus. A globális városokban a telek- és ingatlanárak drámai mértékben emelkednek a nemzetközi befektetések és a magas kereslet miatt. Londonban, New Yorkban vagy Hongkongban a lakhatási költségek a világ legmagasabbjai közé tartoznak, ami a helyi középosztály számára is egyre nagyobb terhet jelent. E folyamat gyakran vezet dzsentrifikációhoz, amely kiszorítja az alacsonyabb jövedelmű lakosságot a belvárosi területekről.

Városfejlődés a globális délen

A globális dél városai más jellegű, de legalább olyan súlyos kihívásokkal szembesülnek. A gyors urbanizáció – amelynek üteme sokszor meghaladja az infrastrukturális és gazdasági fejlesztések sebességét – túlszűfolttságot, nyomornegyedek (slumok) terjedését és alapvető közszolgáltatások hiányát okozza.

Már 1980-ban sem volt a világ 10 legnépesebb városa között európai város és a fejlett világ országainak városai közül is csak három (New York City, Los Angeles, Tokió) tartozott ide. Azóta a fejlődő országok városi népességszámrobbanása következtében ma már a globális dél nagyvárosai a legnépesebbek, megelőzve a fejlett országok városait, miközben az urbanizációval nem jár együtt az életszínvonal emelkedése. A megavárosok – azaz a 10 milliónál több lakossal rendelkező települések – száma az ENSZ előrejelzése szerint 2030-ra meghaladja a 40-et, és ezek túlnyomó többsége a globális délen található (például Lagos, Delhi, São Paulo, Dhaka). E városokban gyakran keveredik a formális és informális gazdaság, a közlekedési és közmű-infrastruktúra túlterhelt, a környezeti terhelés pedig jelentős.

A nagyvárosok és a megavárosok befolyásosak a világgazdaságra. Jelenleg a világ népességének ötödével rendelkező, a világ GDP-jének 60 százalékát előállító 600 legnagyobb város főként fejlett országok városaiból áll. 2025-re a top 600 város hozzájárulása várhatóan változatlan marad, de az összetétel megváltozik; mivel egyre több város lesz Kínából, Indiából és Latin-Amerikából – ez azt jelzi, hogy a városi világ súlypontja a fejlődő országokba költözik, különösen Délkelet-Ázsia felé.

5. Ábra: A világ legnagyobb népességszámú városai 1950 és 2035 között.

Bár a nagy és nagyon nagy városok bizonyos tekintetben az urbanizáció élvonalát jelentik, befolyásuk és gazdasági jelentőségük miatt nem ezek a leggyorsabban növekvőek, és nem is ők képviselik a városi lakosság többségét. **A leggyorsabban növekvő városi központok az egymilliónál kevesebb lakosú kis- és közepes városok**, amelyek a világ városi lakosságának 59 százalékát, Afrikában pedig a városi lakosság 63 százalékát teszik ki.

Miközben a világ népességnövekedése döntően a fejlődő országok városaiban koncentrálódik, ez a gyors urbanizáció mélyreható válsághoz vezet. Az „**urbanizációs válság**” fogalmát Ricz Judit így definiálja: „egy komplex jelenség, amely tartalmazza a városi túlszűfoeltságból adódó gazdasági, társadalmi hatékonyságvesztéseket és környezeti problémákat is, melyek rövid és hosszú távon egyaránt, valamint mind mikro-, mind makroszinten súlyos következményekkel járnak a tágran értelmezett fejlődés tekintetében.” A fejlődő országokban zajló gyors és méretében egyre szélesedő urbanizáció nemcsak mennyiségi problémákat vet fel, hanem minőségiakat is — gazdasági, társadalmi, és környezeti tekintetben egyaránt. Míg a fejlett nyugati világban az urbanizáció az iparosodással és a gazdaság fejlődésével párhuzamosan eredményezte a városi népesség növekedését, a fejlődő országok esetében az urbanizáció a gazdasági növekedés hiányában is tovább folytatódott. A fejlődő országok városaiban az erős gazdaságpolitikai beavatkozások, és egyéb intézkedések, amelyeket a kormányok hoztak alapvető indikátoraivá váltak az urbanizációs válságnak.

A fejlődő világ városaiban az urbanizációs növekedés jelentős része informális településeken zajlik. Ezeken az informális településeken a lakosok gyakran rendezetlen jogi körülmények között élnek, ami akadályozza az állami szolgáltatásokhoz való hozzáférést és a lakásba, lakókörnyezetbe való hosszútávú befektetéseket. Az olyan

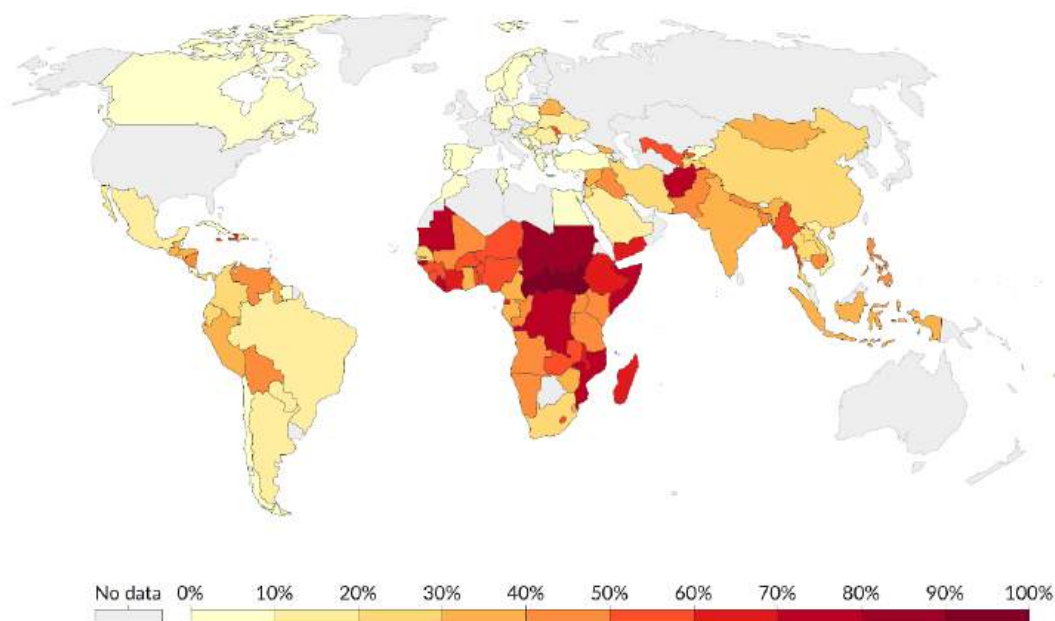
közösségi szolgáltatások biztosítása, mint a vízellátás, szennyvízkezelés, elektromos hálózat és közlekedés fejlesztése is sürgető feladat. A gyors urbanizáció környezeti következményei között szerepel a levegő- és vízszennyezés, a hulladékkezelés hiányosságai és a zöldterületek eltűnése. Egészségügyi szempontból a zsúfolt életkörülmények kedveznek a járványok terjedésének, és nehezítik az egészségügyi ellátórendszerek működését. Az ENSZ meghatározása alapján a **nyomornegyedek** (slumok) olyan összefüggő települések, amelyeknek lakóira a nem megfelelő lakókörülmények és elégtelen közsolgáltatások jellemzőek, a nyomornegyedeket a hivatalos hatóságok nem feltétlen ismerik el vagy tekintik a város szerves részének. Valamint amennyiben az alábbi öt kritériumból legalább egy vagy több hiányzik deprivált lakókörülményekről beszélhetünk:

1. Megfelelő vízellátás
2. Megfelelő közegészségügyi szolgáltatások
3. Rendezett tulajdoni viszonyok
4. Tartós lakóépület
5. Elégséges lakótér

A legfrissebb adatok szerint napjainkban a világ városi lakosságának egynegyede él nyomornegyedekben. A fejlődő világ nyomornegyedeiben élő városi lakosság aránya az 1990-es 46,2 százalékról, 2014-re 29,7 százalékra csökkent. A becslések azonban azt is mutatják, hogy a fejlődő világ nyomornegyedeiben élők száma - a városi népesség számának nagyarányú növekedése miatt - növekszik, mivel 2014-ben több mint 880 millió lakos élt nyomornegyedekben, szemben az 1990. évi 689 millióval. A legfrissebb adatok szerint Ázsia és Latin-Amerika legtöbb országában a városi lakosság 10-30%-a élt nyomornegyedekben (néhány városban valamivel magasabban). A helyzet Afrika Szaharától délre fekvő területein a legrosszabb; a legtöbb szubszaharai országban a városi lakosság több mint fele nyomornegyedben élt. Ezzel szemben Kínában, Indiában és Brazíliában 1990 és 2014 között csökkent a nyomornegyedekben élő háztartások száma és aránya.

Share of urban population living in slums, 2018

A slum household is defined as a group of individuals living under the same roof lacking one or more of the following conditions: access to improved water, access to improved sanitation, sufficient living area, and durability of housing.

Source: UN-HABITAT (via World Bank)

OurWorldInData.org/urbanization • CC BY

6. Ábra: Nyomornegyedekben élők aránya a világban.

A nyomornegyedek vagy informális városi települések széles körű növekedése – különösen a fejlődő világban – az elmúlt két évtizedben központi politikai kérdéssé vált. Az 1960-as és 1970-es években az olyan nemzetközi szervezetek, mint a Világbank, majd később az UN-Habitat városfejlesztési erőfeszítéseiket a lakhatás és alapvető szolgáltatások fejlesztésre kezdték összpontosítani.

Afrika urbanizációs kihívásai

Afrika városai az elmúlt évtizedekben példátlan ütemben növekedtek. Míg 1995-ben a kontinens lakosságának többsége még vidéken élt, 2000-re a 818,96 millió főből már 542,09 millió lakott városokban. 2020-ra Afrika népessége elérte az 1,36 milliárd főt, amelyből 548,18 millió élt nagyvárosokban és 421,48 millió kisebb városokban (Ritchie et al., 2024). Ez a robbanásszerű növekedés alapvetően eltérő mintázatokat mutat, mint más kontinenseken, részben a történelmi gyarmati múlt és a külső gazdasági befolyások következtében. A gyarmatosítás idején kialakult ún. „kapuvárosok” (gateway cities) nem a helyi belső fejlődés eredményeként, hanem külföldi – főként nyugati – gazdasági érdekek mentén formálódtak. Ezek a multinacionális vállalatok által felépített városi központok jelentős migrációs vonzerőt gyakoroltak, felborítva a településhálózat hagyományos szerkezetét.

A városok alapvető szerepet töltenek be Afrika gazdaságának szerkezeti átalakulásában, mivel a városi környezet elősegíti a kritikus gazdasági ágazatok növekedését. A 21. századtól Afrika, ezen belül az afrikai városok nem csupán nyugati, hanem keleti hatalmak – különösen Kína – célterületévé vált. Kína 2009-re Afrika legnagyobb kereskedelmi partnerévé lépett elő, főként a kevésbé stabil országokban végrehajtott infrastrukturális és gazdasági beruházások révén (UN-Habitat, 2018). Ezek a fejlesztések ugyan javították a befektetési környezetet és helyenként az életszínvonalat, de gyakran figyelmen kívül hagyták a szociális és környezeti előírásokat.

Az urbanizáció gyors üteme komoly társadalmi problémákat is felszínre hozott: 2022-ben a szubszaharai városi lakosság 53,55%-a nyomornegyedekben élt (Our World in Data). Ezekben a településrészekben a lakhatási depriváció öt kritériuma közül (biztonságos lakóhely, megfelelő tér, tartós építőanyagok, tiszta ivóvíz, szennyvízelvezetés és magánszféra) sokszor hiányzik egy vagy több is akár. Egyes országokban, például Dél-Szudánban és Maliban, ez az arány meghaladja a 90%-ot. Az afrikai urbanizáció tehát kettős képet mutat: egyrészt a globális gazdaságba való bekapcsolódás és az infrastruktúra fejlődése, másrészt a városi szegénység, szegregáció és környezeti terhelés drámai mértékű növekedése jellemzi.

Új városfejlődési minták és válaszok

A globalizáció városfejlesztési hatásai kettősek. A globális városok a világgazdaság motorjai, innovációs központok és kulturális csomópontok, ugyanakkor fokozódó társadalmi egyenlőtlenségekkel, lakhatási válsaggal és környezeti terheléssel küzdenek. A globális dél városai a demográfiai robbanás, az informális urbanizáció és az infrastruktúra-hiány miatt állnak kihívások előtt. A globális kihívásokra válaszul a várostervezésben és fejlesztéspolitikában új trendek jelentek meg:

- **Okos városok** (smart cities), amelyek információs technológiák segítségével optimalizálják az energiafelhasználást, közlekedést és közszolgáltatásokat.
- **Fenntartható városfejlesztés**, amely a környezeti lábnyom csökkentésére, a megújuló energiaforrások használatára és a zöld infrastruktúra fejlesztésére törekszik.
- **Részvételi tervezés**, amelyben a helyi közösségek aktív szerepet kapnak a fejlesztési döntések meghozatalában.

A jövő városfejlődése nagyban attól függ, hogy a globális és helyi döntéshozók mennyire képesek összehangolni a gazdasági növekedést, a társadalmi igazságosságot és a környezeti fenntarthatóságot.

Ellenőrzés

Vitaindító témák

1. Vajon megfelelő mérőeszköz-e a globális egyenlőtlenségek mérésére az országok GDP/GNI alapú összehasonlítása? Milyen problémákat vet fel az egyoldalúan gazdasági teljesítményen alapuló mérési módszer? Milyen problémákat vet fel a nemzetállami határokon alapuló mérési módszer? Hogyan lehetne máshogyan mérni?
2. Milyen módon segítené/támogatná a fejlődő országokat, hogy kedvezőtlen helyzetüket javítsák? Mi tűnik a leghatékonyabb segítségnek, és mi az, ami nem segít érdemben?
3. Mi a szerepe az urbanizációnak a globális egyenlőtlenségek alakulásában: javítja, vagy rontja a helyzetet és miért?

Megválaszolandó kérdések

1. Mit takar a globalizáció fogalma, melyek a társadalmi következményei?
2. Jellemezze és hasonlítsa össze a magas, a közepes és az alacsony jövedelmű országokat!
3. Mi az oka a globális térbeni-társadalmi egyenlőtlenségeknek a modernizációs és a függőségi elmélet alapján?
4. Milyen urbanizációs kihívásokkal szembesülnek a globális dél városai? Miben tér el városfejlődésük a nyugati országok „klasszikus” modelljétől?

Irodalom

- Czirják R. (2015). Urbanizációs válság? Nyomornegyed-probléma London és Nairobi példáján. *Afrika Tanulmányok / Hungarian Journal of African Studies*, 9(3–4), Article 3–4.
- Giddens, A. *et al.* (2018): *Introduction to Sociology* (11. Edition). London – New York: Norton, pp. 251-278.
- Ricz, J. (2007). *Urbanizáció a fejlődő országokban: Trendek, dimenziók és kihívások. Tér és Társadalom*, 21(3): 167-186.
- Ritchie, H., Samborska, V., & Roser, M. (2024). *Urbanization. Our World in Data.* <https://ourworldindata.org/urbanization>
- Roser, M. (2021). *Extreme poverty: How far have we come, and how far do we still have to go?* Our World in Data.org. <https://ourworldindata.org/extreme-poverty-in-brief>
- Sassen, S. (2001). *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press.

- Scott, A. J. (1988): *New Industrial Spaces: Flexible Production Organization and Regional Development in North America and Western Europe*. London: Pion.
- UN-Habitat. (2018). *The State of African Cities 2018—The geography of African investment* | UN-Habitat. forrás <https://unhabitat.org/the-state-of-african-cities-2018-the-geography-of-african-investment>
- Wallerstein, I. (2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*, L'Harmattan

4. A tér társadalmi belakása: a városi helyek szociológiája

A város alapvetően egy társadalmi jelenség, nemcsak fizikai hely, hanem emberek közötti **kapcsolati hálózatok** összetett szövete, ahol a város fő funkciója ennek a kapcsolati szövet kiterjedtségének, erejének, összetettségének biztosítása. A város tehát a kapcsolatokról szól, a lehetségesekről és a meglévőkről. A közösségivé tett tér, azaz a hely a közösség **integrációjának, kohéziójának** fontos eleme. A város akkor működik jól, ha minél több lakója számára biztosítja annak lehetőségét, hogy könnyen, egyszerűen, rövid idő alatt kapcsolatba léphessen minél többekkel és integrálódjon egy városi társadalomba. Bár a **virtuális térben** létrejövő kapcsolatok egyre nagyobb jelentőséggel bírnak, a fizikai együttlétén alapuló kapcsolatokat helyettesíteni nem tudják. A városnak, mint fizikai helynek jelentős funkciója tehát, hogy az emberek közötti interakciók lebonyolítását, kapcsolatok kiépítését, fenntartását biztosítsa. A közlekedés jelentős részben éppen e miatt fontos, de éppúgy fontosak azok az intézmények és helyszínek, amelyek a kapcsolatok kiépítésének és fenntartásának háttéréül szolgálnak, mint például a munkahelyek, iskolák és egyetemek, vendéglátó létesítmények, sportolási és találkozási helyszínek és társaik. Ez a rész ezen helyszínek egy fontos fajtájával, a közösség életének háttéréül, színpadául szolgáló közterekkel és közösségi helyekkel foglalkozik.

A városi tér jelentősége

A városi tér olyan nyitott, általában szabad ég alatti terület, amely egy település épített környezetében helyezkedik el, és különféle társadalmi funkciókat lát el, jellegében lehet köztér vagy utca. A városi tér szerepe és jelentősége rendkívül komplex, hiszen egyszerre a térben megjelenő, ezen túl társadalmi, kulturális és gazdasági funkciók színtere. Elsődleges szerepe az emberek közötti **interakciók elősegítése, találkozási pontként** szolgálva a társadalom különféle rétegei számára. Itt zajlanak a mindennapi élet legfontosabb közösségi eseményei, például vásárok, ünnepek, demonstrációk, valamint kulturális rendezvények, amelyek mind hozzájárulnak a városi identitás erősödéséhez és a közösségi élet gazdagításához.

A városi tér a közösségi élet mellett fontos szerepet játszik a városi **közlekedési hálózatokban** is. Gyalogos zónák, közlekedési csomópontok, közösségi közlekedési megállók helyszíneként funkcionálnak, lehetővé téve a hatékony és fenntartható mobilitást. A modern városfejlesztésben kiemelt cél, hogy ezek a terek könnyen megközelíthetők és átjárhatók legyenek mindenki számára, támogatva a fenntartható városi életmódot és az aktív közlekedési formákat, például a gyalogos és kerékpáros közlekedést.

A városi tér kialakítása nagymértékben meghatározza használhatóságát és funkcióit. Ide tartozik az építészeti kialakítás, a tér méretei, a zöldfelületek aránya, valamint a közterületi bútorok elhelyezése is. Egy jól tervezett városi tér képes különböző korú és érdeklődésű embereket vonzani, így integrálja a különböző társadalmi csoportokat. A tér tervezése során ezért különös figyelmet kell fordítani a változatosságra, hogy különféle használati módokat támogasson, legyen szó rekreációról, társas interakciókról, kereskedelmi tevékenységekről vagy kulturális eseményekről.

A városszociológia szempontjából a köztér kiemelt jelentőséggel bír, mivel az emberek térhasználata, komfortérzete, viselkedési mintái és közérzete közvetlen összefüggésben áll a tér fizikai és társadalmi jellemzőivel. A túlzottan szabályozott, megfigyelt és kizáró mechanizmusokat működtető (például bizonyos csoportokat távol tartani kívánó eszközökkel felszerelt) terek hosszú távon csökkenthetik a közösségi élet lehetőségét, fokozhatják a társadalmi kirekesztést és a személytelenséget.

A városi tér funkciójának történelmi átalakulása

A városi tér funkciói az idők folyamán jelentős változásokon mentek keresztül, amelyek az adott korszak társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyaival összefüggésben alakultak ki.

Az ókori városi tér elsődlegesen a **közösségi élet** színtereként szolgált. Az ókori keleti nagyvárosokban a városi tér funkciója elsősorban a város vagy a birodalom

nagyságának, vallása erejének és a társadalmi hierarchiája **reprezentációja** volt a kereskedelmi és találkozási funkciók mellett.

A görög poliszokban a városi tér funkciója átalakult. Az agóra nem csupán kereskedelmi központ volt, hanem politikai és társadalmi találkozóhely is, a közösség megnyilvánulásának színtere. Itt gyűlt össze a polgárság a közösségi döntések meghozatalára, politikai vitákra, valamint vallási szertartásokra. Az agóra így nemcsak gazdasági központ volt, hanem a demokratikus társadalmi szerveződés fizikai megtestesülése is. A Római Birodalomban a fórum játszott hasonló szerepet, kiegészülve a reprezentációval és a birodalmi hatalom szimbolikus megjelenítésével. E terek központi funkciójuk révén meghatározóak voltak a társadalmi életben, az ott zajló események befolyásolták a társadalmi kohéziót és a közösségi identitást.

A középkori város terei továbbra is közösségi találkozóhelyekként működtek, de jelentős hangsúlyeltolódás történt a vallási funkció irányába. A városok központjaiban általában templomok vagy katedrálisok álltak, amelyek körül alakultak ki a fő terek. Ezeken a tereken folyt a kereskedelem, itt tartották a vásárokat, valamint itt szerveztek ünnepeket és vallási körmeneteket. A tér egyben a hatalom reprezentációs eszközévé is vált, mivel a templomok és paloták mérete, elhelyezkedése és díszítettsége a helyi elit és az egyház társadalmi pozícióját tükrözte. Ez a szakrális és reprezentatív funkció egyaránt szolgálta a társadalmi hierarchia fenntartását és a közösségi összetartozás erősítését.

Az újkorban, különösen az **iparosodással és urbanizációval** párhuzamosan, a városi tér új funkciókkal bővült és összetettebbé vált. Az ipari forradalom következtében a városi népesség gyorsan nőtt, és megjelent az igény olyan közterekre, amelyek a megnövekedett lakosság szabadidős és rekreációs igényeit is kielégíthették. Ennek eredményeként kialakultak a városi parkok, sétálóutcák és sugárutak, amelyek a városi tér korábbi, főként gazdasági és politikai szerepét kiegészítették szabadidő-eltöltési és kulturális funkciókkal. Emellett jelentős hangsúlyt kapott a városi közlekedés és az infrastruktúra fejlesztése is, a terek fontos közlekedési csomópontokká váltak, amelyek lehetővé tették a városi élet hatékony működését.

Napjainkban a városi terek továbbra is sokrétű funkciókat töltenek be. Integrálják a társadalmi élet különböző aspektusait: kulturális rendezvények, szabadidő-eltöltés, szociális interakció, gazdasági tevékenységek és közlekedés helyszínei. A városi tér folyamatosan alkalmazkodik a társadalmi igényekhez, és kulcsfontosságú szerepet játszik a városi élet minőségének alakításában.

Köztér és nem-köztér

A városi térről alapvetően feltételezzük, hogy valamilyen közösségi – de semmiképpen sem magántulajdonban van. Valójában a közösségi tulajdonban lévő tér történelmileg új fejlemény, a városokban az újkor előtt minden tér valakihez, vagy

valamilyen szervezethez tartozott és jelenleg is sok olyan közösségnek tekintett tér van, amely magántulajdonban van. A köztér általában közösségi tulajdonban van, míg a magántér egyének vagy magánvállalatok tulajdona. A **közösségi tér** nyitott és mindenki számára hozzáférhető, szemben a magánterekkel, amelyek hozzáférése korlátozott lehet. A közösségi terek nyitottsága és elérhetősége központi eleme a demokratikus várostervezésnek.

A városi tér funkcionális és jogi szempontból is elkülöníthető **köztérre és nem-köztérre**. A köztér olyan nyilvánosan hozzáférhető terület, amely rendszerint köztulajdonban van, és a közösségi használatot szolgálja. Ezzel szemben a nem-köztér lehet magántulajdonban lévő, korlátozott hozzáférésű tér, amely kizárólag meghatározott személyek vagy csoportok számára érhető el. A városi terek és a társadalmi viszonyok összefonódása miatt a köztér és nem-köztér határai sokszor elmosódhatnak, különösen a kortárs városokban, ahol a privatizáció, kereskedelmi érdekek és biztonsági megfontolások egyre nagyobb szerepet játszanak.

A köztér klasszikus példái közé tartoznak a terek, utcák, parkok, sétányok, közösségi udvarok, míg a nem-köztér például lehet egy zárt bevásárlóközpont, magánlakópark, irodakomplexum belső udvara vagy egy fizetős rendezvényhelyszín. A közösségi tér fogalmához kapcsolódik a hozzáférhetőség és az inkluzivitás: az ideális köztér nyitott, befogadó, és lehetővé teszi a különféle társadalmi csoportok közötti interakciót. Ezzel szemben a nem-köztér sokszor kizárja azokat, akik nem tartoznak az adott tér használói közé.

Bevásárlóközpontok, mint közterek és helyek

A bevásárlóközpontok (plázák) városi térként betöltött szerepe kettős természetű: egyszerre jelennek meg közösségi térként és magántérként, s ez a kettősség komoly társadalmi és várostervezési feszültségeket generál.

A bevásárlóközpontok gyakran úgy jelennek meg, mint városi közösségi terek: látogatók ezrei találkoznak bennük nap mint nap, nemcsak vásárlási céllal, hanem szabadidős, rekreációs vagy akár társasági okokból is. A plázák afféle mai fórumként is funkcionálnak, ahol a társas kapcsolatok kialakítása és fenntartása zajlik. A plázák belső tereinek kialakítása – a világítás, a zene, a növényzet, a pihenőhelyek – mind azt a célt szolgálják, hogy a látogatók komfortosan érezzék magukat, és hosszabb időt töltsenek el az épületben. E komplexumok tervezői legtöbbször erősen utalnak is a hagyományos közterekre, városközpontokra azzal, hogy utcaként neveznek el folyosókat, vagy hagyományos kisvárosi központra hajazó, zárt vagy nyitott központi tereket hoznak létre.

Ugyanakkor a bevásárlóközpontok nem közterek a szó mai értelmében, hiszen alapvetően magánterek, amelyeket tulajdonosok birtokolnak és üzemeltetnek. Ez azt jelenti, hogy a tulajdonosok szabályozhatják, ki és hogyan használhatja a teret. Például

korlátozhatják bizonyos emberek beengedését, egyének vagy csoportok megnyilvánulásait, demonstrációkat, vagy akár a „csellengő” fiatalok jelenlétét is. Ez a kontroll gyakran ütközik a közösségi térként való használat igényével, különösen akkor, amikor a plázák a városi közterek hiányát pótolják.

A közösségi és magántér közötti feszültség gyakorlati konfliktusokhoz vezethet. Például a fiatalok „plázázása” gyakran ütközik az üzemeltetők érdekeivel, akik a vásárlásra ösztönző környezetet szeretnének fenntartani. Ez a konfliktus a fiatalok kirekesztéséhez, marginalizálásához vezethet, ami hosszú távon társadalmi problémákat generálhat. Hasonlóképpen, a politikai vagy társadalmi megnyilvánulások korlátozása a plázákban felveti a szólásszabadság és a gyülekezési jog kérdését, különösen akkor, ha ezek a terek a városi közösségi élet fő színtereivé válnak.

A megoldás egyik lehetséges iránya a bevásárlóközpontok és a városi közösségek közötti párbeszéd erősítése, valamint a plázák közösségi funkcióinak tudatosabb tervezése és fejlesztése. Ez magában foglalhatja a közösségi programok szervezését, a fiatalok bevonását a térhasználat tervezésébe, valamint a nyitottabb és inkluzívabb szabályozási keretek kialakítását.

A bevásárlóközpontok, és általában a „kvázi-közösségi terek” közösségi és magántérként való kettős szerepe komplex kihívásokat jelent a városi élet szempontjából. A közösségi funkciók erősítése és a magántulajdonosi kontroll közötti egyensúly megtalálása kulcsfontosságú a társadalmi kohézió és a városi életminőség fenntartása érdekében.

A közösségi terek nyitottsága szorosan összefügg a **demokrácia** városi megnyilvánulásaival. A klasszikus városi tér – mint a piactér vagy a városháza előtti tér – a polgári nyilvánosság színtere volt, ahol a demokratikus diskurzus és a nyilvános élet kibontakozhatott. Ennek egyik formája például a politikai tüntetés vagy közösségi rendezvény. A köztér így nemcsak fizikailag, hanem szimbolikusan is közös tulajdon, a közösség társadalmi identitásának egyik meghatározó eleme.

A modern városfejlődés azonban e terek visszaszorulását és funkcióváltását hozta magával. A globalizáció, a kereskedelem átalakulása és a biztonságpolitikai szempontok egyre több városi teret formálnak át **félíg-nyilvános** vagy **kvázi-közösségi** térré. Ilyenek például a bevásárlóközpontok, amelyek bár látszólag nyitottak, valójában magántulajdonban vannak, saját szabályokkal és korlátozásokkal, például tiltva bizonyos viselkedési formákat, politikai megnyilvánulásokat vagy hajléktalan emberek jelenlétét.

A köz- és magánterek határai tehát dinamikusak, társadalmi és gazdasági folyamatok által formáltak. A köztér és nem-köztér közötti különbség nem csupán tulajdonjogi kérdés, hanem társadalmi hozzáférhetőségben és lehetséges használati módokban is megnyilvánul. Egyre gyakoribbak azok a helyszínek, amelyek fizikailag

köztérnek tűnnek, de funkcionálisan és szabályozásukban már a magántér jellemzőit viselik magukon.

A jó várostervezés egyik kulcseleme tehát az, hogy felismeri a köztér és nem-köztér közötti átmeneteket, és olyan megoldásokat keres, amelyek újra **nyitottabbá** és **inkluzívabbá** teszik a városi tereket. Ide tartozik például a „puha határok” koncepciója, amikor a magán- és közterek közötti határok nem élesek, hanem átjárhatók, ösztönözve ezzel a társadalmi keveredést és a spontán interakciókat. A részvételi tervezés eszközei – mint a közösségi fórumok, együttműködési tervek vagy ideiglenes akcióterek (például a közösségi kezdeményezésű, rövid távú és kis költségvetésű taktikai urbanizmus) – szintén hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a köztér ne csupán a nevében legyen közös, hanem ténylegesen a közösség élő, aktívan használt tere maradjon.

A jó köztér ismérvei

A jó köztér számos, egymással összefüggő fizikai, társadalmi, pszichológiai és esztétikai kritériumnak felel meg, amelyek összességében biztosítják, hogy az adott városi tér **élhető, befogadó** és sokféle használatra alkalmas legyen. A jó köztér mindenekelőtt sokfunkciós: képes kielégíteni a lakosság különböző szükségleteit, a gyalogos közlekedéstől kezdve a pihenésen, a társadalmi interakción, a játék- és rekreációs lehetőségeken, illetve a kulturális és politikai rendezvények megtartásán át a spontán találkozásokig és a mindennapi városi élet eseményeiig. A jó köztér egyszerre szolgálja az egyéni és közösségi szükségleteket, miközben az inkluzivitás, hozzáférhetőség és használati sokszínűség elvei mentén szerveződik.

Fizikai szempontból a jó köztér térszerkezete átlátható, átjárható, jól szervezett, és olyan elemeket tartalmaz, amelyek elősegítik a kényelmes és biztonságos használatot : például megfelelő burkolatokkal, ülőhelyekkel, zöldfelületekkel, árnyékolókkal, világítással, ivókutattal, illemhelyekkel, játszóeszközökkel, információs táblákkal. A jó közterek gondosan megtervezett részletei – például utcabútorok, fasorok, vízfelületek, művészeti installációk – nem csupán esztétikai értéket képviselnek, hanem hozzájárulnak a tér élhetőségéhez és identitásához is.

Társadalmi szempontból a jó köztér befogadó: mindenki számára nyitott, korra, nemre, társadalmi státuszra, egészségi állapotra vagy etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül. Az akadálymentes kialakítás alapkövetelmény, csakúgy, mint az egyenlő használati lehetőség. A köztereknek lehetőséget kell biztosítaniuk arra, hogy a különféle társadalmi csoportok egyszerre legyenek jelen a térben anélkül, hogy zavarják egymást. Ez a társadalmi sokszínűség és együttélés egyik legfontosabb terepe.

Pszichológiai aspektusai szerint a jó köztér biztonságot, komfortot, intimitást és kontrollérzetet nyújt. Az emberek biztonságban érzik magukat, ha jól látják, mi történik körülöttük (vizuális kontroll), ha vannak más emberek jelen

(személyes kontroll a társas térben), és ha van lehetőségük az aktív részvételre vagy épp az elvonulásra.

A jó köztér **esztétikai szempontból** is igényes: arányos, emberléptékű, harmonikus térkompozíciót alkot. A tér egyedi karakterét az anyaghasználat, a színek, a zöldfelületek elrendezése, a közvilágítás formái és a vizuális kapcsolatok (például a városképi tengelyek) is meghatározzák. A vizuális koherencia elősegíti a helyhez kötődést és hozzájárul a helyidentitás kialakulásához.

Kiemelten fontos, hogy a köztér fenntartása és karbantartása rendszeres és minőségi legyen. A lepusztult, elhanyagolt közterek nemcsak a használatot csökkentik, hanem negatív társadalmi sztereotípiákat is megerősítenek. A jó köztér esetében a tisztaság, a rendezett növényzet, a működő utcabútorok és világítás mind-mind a használók biztonságérzetét és komfortját növelik.

A használati sokszínűség biztosítása érdekében a jó köztér időben is **rugalmas**: alkalmazkodik a napszakok és az évszakok változásaihoz, legyen szó napközbeni pihenésről, esti programokról vagy téli rendezvényekről. A világítás, a fűtött pavilonok, az ideiglenes installációk és mobil elemek lehetővé teszik a tér sokoldalú használatát egész évben.

A jó köztér egyúttal reflektív tér is: lehetőséget nyújt a városi közösségek történelmi, kulturális vagy társadalmi önreflexiójára. Szimbolikus jelentést hordoz, például emlékművek, helytörténeti elemek, vagy akár olyan térformálás révén, amely a kollektív emlékezet része lesz. Ezáltal a tér túlmutat a fizikai használaton: hozzájárul a közösség önazonosságának, értékeinek és emlékezetének fenntartásához.

Összefoglalva tehát a jó köztér a városi élet színpada, amely elősegíti a közösségi kapcsolódást, a városi identitás erősödését, a fenntartható mobilitást, a társadalmi befogadást és az esztétikai élményt. Megtervezése és működtetése interdiszciplináris tudást és folyamatos társadalmi dialógust igényel, amelyben a várostervezők, építészek, szociológusok, környezetpszichológusok, közösségi szervezetek, helyi vállalkozások és lakók és egyéb területhasználók közösen vesznek részt.

A közterek használatának kihívásai

A köztér használata számos kihívással szembesülhet fizikai, társadalmi, gazdasági és kulturális oldalról. A jó és rossz használat közötti különbségtétel túlmutat az esztétikai vagy funkcionális szempontokon: alapvetően arra a kérdésre utal, hogy a közterek mennyire tudják betölteni társadalmi szerepüket, szolgálják-e az inkluzivitást, a közösségi életet, és mennyiben képesek előmozdítani a társadalmi kohéziót, miközben ellenállnak a kirekesztés, szegregáció vagy elidegenedés tendenciáinak.

A fizikai rongálódás, mint például a vandalizmus, graffitik, elhanyagolt utcabútorok, letört padok vagy nem működő közvilágítás közvetlenül rontja a köztér esztétikai és funkcionális minőségét, de ezen túlmenően pszichológiai hatásai is vannak. A **rendezetlenség** a „kitört ablakok elmélete” szerint bűnözésre és deviáns viselkedésre ösztönözhet, csökkenti a közbiztonság érzetét, és elriasztja a használókat, különösen a sérülékeny csoportokat (idősek, gyerekek, nők, marginalizált közösségek).

A **túlhasználat**, például rendezvények vagy turizmus által túlterhelt terek esetében a használat intenzitása meghaladja a tér kapacitását. Ez károsíthatja a zöldfelületeket, fokozza a zajszennyezést és vizuális túlszűfolttságot eredményez, amely hosszú távon élhetetlenné teszi a teret. Ezzel szemben az alulhasználat – amikor a tér hosszú időn át kihasználatlanul áll – a szociális biztonságérzet csökkenéséhez, elszigetelődéshez és a tér funkcióvesztéséhez vezethet.

Kihívást jelent továbbá a térhasználat társadalmi kódoltsága. A köztereket gyakran egyes társadalmi csoportok **kisajátítják**: például a fiatal férfiak dominanciája kizoríthatja az időseket vagy nőket; a hajléktalan emberek jelenlétét sok esetben kriminalizálják vagy láthatatlanná próbálják tenni; a marginalizált etnikai vagy szociális csoportok számára a közterek elérhetősége korlátozott lehet a társadalmi előítéletek és a rejtett kizárás miatt. Ezek az esetek társadalmi konfliktusokat, feszültségeket generálnak, és gyengítik a köztér valódi közösségi funkcióját.

A közterek használatát szabályozó előírások és normák szintén hatással vannak a kihívásokra. A túlzott szabályozás, például a padokon való alvás tiltása, kerékpározás vagy gördeszkázás betiltása egyes helyeken, vagy az állandó rendőri jelenlét, megfigyelőkamerák sokasága elidegenítheti a használókat, különösen a fiatalokat. Ezzel szemben a túl laza szabályozás bizonytalanságot szülhet, és a tér a kontrollálatlan viselkedés terepévé válhat. A megfelelő egyensúly megtalálása alapvető kérdés: hogyan lehet úgy biztosítani a rendet és biztonságot, hogy közben megőrizzük a szabadság és közösségi önrendelkezés lehetőségét.

A térhasználat gazdasági szempontjai is problematikusak lehetnek. Egyes közterek kommodifikálódnak – azaz áruvá válnak –, és a piaci logikák mentén működnek. Ilyen lehet például az, amikor a városvezetés **„plázásítja”** a köztereket: bérbe adja kereskedelmi célra, éttermek, kávézók, boltok veszik birtokba a járdát vagy teret, és ezzel csökkentik a szabadon hozzáférhető, nem-fogyasztáshoz kötött használat lehetőségét. Ez különösen problémás a szegényebb rétegek számára, akik nem vásárlóként, hanem csak pihenni, találkozni vagy áthaladni szeretnének a térben.

Kulturális kihívások is felmerülnek a köztér használatában. Egyes közösségek vagy etnikumok máshogy értelmezik a térhasználatot: például eltérő hangerő, közösségi rituálék, az étkezési vagy vallási szokások különbözősége ütközhet a többségi társadalom elvárásaival. A várostervezők és önkormányzatok feladata, hogy olyan köztértervezési megoldásokat alkalmazzanak, amelyek a kulturális sokszínűséget nem

elfojtják, hanem megfelelő mederbe terelik, biztosítva a pluralitást, miközben elősegítik a békés egymás mellettélést.

Végül, a klímaváltozás és környezeti fenntarthatóság is új kihívások elé állítja a közterek használatát. Az extrém hőhullámok, a hősziget-hatás, az aszályok vagy a légszennyezettség következtében a közterek kényelmes használhatósága is csökkenhet. Árnyékolás, vízfelületek, zöld infrastruktúra, esőkertek, hősziget-csökkentés – mind olyan új elemek, amelyek szerepet játszanak a jó használat fenntartásában, különösen a klímaváltozás hatásaival szemben ellenálló, azaz klímareziliens várostervezés keretében.

Összességében tehát a köztérhasználat kihívásai összetettek és rétegzettek. A jó városi köztér képes ezekre az összetett kihívásokra válaszolni – megfelelő tervezéssel, részvételi szemléletű irányítással, érzékeny szabályozással és állandó monitorozással, amely figyelembe veszi a helyi lakosság igényeit, szokásait és jogosultságait.

Tér és hely

A tér és hely fogalompárja alapvető jelentőségű mind a városelméletben, mind a szociológiában, környezetpszichológiában és urbanisztikában. A két fogalom látszólag szinonimaként szerepelhet a köznyelvben, de a társadalomtudományos és filozófiai elemzések egyértelmű különbséget tesznek közöttük. A „tér” (space) absztrakt, fizikailag meghatározható környezet, amely nem hordoz önmagában jelentéstartalmat. Ezzel szemben a „hely” (place) társadalmilag konstruált, jelentésekkel és érzelmi viszonyulásokkal telített tér, amelyhez az emberek identitásukat, emlékeiket, szokásaikat és érzéseiket kötik.

A tér fogalma **geometriai** és **fizikai dimenzióra** utal: adott koordináták között elhelyezkedő kiterjedés, amely elvileg bárhol újra létrehozható. A modernista várostervezés sokáig e fogalom mentén alkotta meg a városi környezetet: a tér olyan üres tárolóként jelent meg, amelyet funkciókkal, és azokat biztosító fizikai létesítményekkel kellett megtölteni. A hely ezzel szemben nemcsak a tér megtöltése, hanem annak átélése, értelmezése, emlékezetbe való beágyazottsága. Egy tér akkor válik helyé, ha az emberek személyes és közösségi történetei, érzései, értelmezései formálják azt – vagyis amikor szimbolikus, kulturális és pszichológiai jelentéstartalmakat társítanak hozzá.

A helyek kialakulása tehát nem csupán az építészet és a várostervezés eredménye, hanem **társadalmi folyamatok** terméke is. A hely három dimenzió mentén válik értelmezhetővé: a fizikai környezet, a társadalmi használat, valamint a kulturális-szimbolikus jelentés által. A helyet tehát nemcsak a látvány és a funkciók határozzák meg, hanem az ott szerzett élmények, a térhez való érzelmi kötődés, valamint a viselkedési minták és attitűdök.

A modern városi terek kritikája épp azt hangsúlyozza, hogy a túlzottan funkcionalista tervezés miatt nem alakulnak ki valós helyek – csak fizikai terek, amelyek idegenek, uniformizáltak és emlékezet nélküli „nem-helyek”. A helykötődés a városi identitás és közösségi kohézió egyik alappillére. A hely nem csupán földrajzi entitás, hanem az emlékezés, a társadalmi interakció és a kulturális reprezentáció színtere.

A tér és hely közötti különbség kulcsszerepet játszik a városok társadalmi szerkezetének és környezeti minőségének megértésében is. Egy lakótelep vagy közpark térként lehet jól megtervezett, de ha hiányzik belőle a használók részéről a személyes jelentéstartalom, akkor nem válik helyvé. Ugyanígy, egy látszólag rendezetlen városi terület is lehet erős helyidentitással bíró tér, ha azt a közösség belakja, emlékekkel és rituálékkal tölti meg.

A tér és hely kérdése különösen hangsúlyos a posztindusztriális városokban, ahol a globalizációval együtt járó homogenizálódás, a gyors változások és a digitális technológiák terjedése hatással vannak a helykötődés formáira. A helynélküliség – a helykötődés hiánya, elidegenedés, gyökértelenség – a kortárs urbanizáció egyik válságtünete, amely az **élményszerűséget, elidegenedést és gyökértelenséget** fejezi ki.

A tér és hely viszonyában tehát a hely társadalmi alkotás, a tér interpretációja. A térből helyvé válás folyamata tehát nem automatikus, hanem társadalmi-kulturális beavatkozások eredménye. A jó várostervezés feladata nem csupán a terek kialakítása, hanem azok „helyesítése”: olyan térformálás, amely lehetőséget ad a közösségi tapasztalatok és jelentések kialakulására. Ebben fontos szerepet kapnak a részvételi tervezési eszközök, az ideiglenes beavatkozások (pl. pop-up terek, közösségi kertészet), valamint a helyi narratívák, történetek és identitások integrálása a város mentális képébe.

Összességében a tér és hely megkülönböztetése segít megérteni a városi élet minőségének alapjait: míg a tér az infrastruktúra, a fizikai adottságok világa, addig a hely az emberi jelenlét, a kultúra, a társadalmi kapcsolatok és az identitás színtere. Egy város akkor élhető, ha terei helyvé válnak – vagyis, ha a lakói nemcsak közlekednek bennük, hanem jelen is vannak, otthon érzik magukat, és emlékeiket, közösségi élményeiket kötik hozzájuk.

A hely kialakulása

A hely kialakulása tehát nemcsak fizikai folyamat, hanem elsősorban társadalmi, kulturális és pszichológiai **konstrukció** eredménye. A térből akkor lesz hely, amikor emberek jelentéssel ruházzák fel, használatba veszik, emlékeket, szokásokat, közösségi gyakorlatokat kapcsolnak hozzá. A tér tehát potenciál, a hely pedig megvalósult jelentés. A hely identitásképző, emlékezetalkotó, érzelmi horgonyzó

pont az emberek életében – ez teszi lehetővé a térhez való kötődést, vagyis a „place attachment” kialakulását.

A hely olyan komplex fogalom, amely három alapvető aspektus mentén értelmezhető: a fizikai, a társadalmi és a pszichológiai dimenziók mentén.

1. **Fizikai aspektus:** A hely mindig valamilyen térbeli formában manifesztálódik – utcák, terek, épületek, tárgyak, domborzat, fényviszonyok, hangok, színek alkotják. A fizikai környezet anyagi valósága lehet vonzó, barátságos, rendezett vagy elhanyagolt. A környezet fizikai tulajdonságai alapvetően meghatározzák, hogy az emberek használják-e az adott teret, és milyen módon. Egy jól megtervezett tér elősegíti, hogy az emberek otthonosan érezzék magukat, elidőzzenek, kapcsolatba lépjenek másokkal.
2. **Társadalmi aspektus:** A helyeket a társadalmi használatuk során alakítják ki. Az emberek szokásai, interakciói, a közös rituálék, a spontán vagy szervezett közösségi események mind hozzájárulnak ahhoz, hogy a térből hely váljon. A hely színtere a társadalmi kapcsolatoknak, találkozásoknak, konfliktusoknak és együttműködéseknek. Az iskolák előtti terek, piacok, kávézók teraszai, sétányok nemcsak fizikai helyek, hanem társadalmi viszonyrendszerek csomópontjai.
3. **Pszichológiai aspektus:** A hely érzelmi viszonyulásokat vált ki, kötődést alakít ki az egyén és a környezet között. Egy tér akkor válik helyé, ha emlékeket idéz fel, biztonságérzetet, komfortot nyújt, lehetőséget teremt az identitás kifejezésére. A pszichológiai dimenzió különösen fontos a lakóhelyek esetében, de vonatkozik a munkahelyek, kedvenc parkok, kulturális helyszínek esetében is. A pszichológiai értelemben vett helyélmény alapja a térhasználat közbeni átélés – az, hogy mit érzünk egy adott helyen, mennyire vagyunk benne „jelen”.

A hely megalkotása történhet spontán módon – ahogyan a használók belakják a teret, vagy tudatosan – például a várostervezés, művészet, szimbolikus beavatkozások révén. A szimbólumok, elnevezések, emléktáblák, installációk, színek, anyaghasználatok mind a jelentésteremtés eszközei. A helyek jelentésének kialakulása folyamatosan zajlik: egy tér sohasem „kész”, hanem társadalmi folyamatok és kulturális értelmezések révén formálódik tovább.

A kortárs városfejlesztés egyik kihívása éppen az, hogy miként lehet a modern, gyakran steril és uniformizált városi tereket valódi helyekké alakítani. Ebben segítenek a részvételi tervezési módszerek, amelyek lehetővé teszik, hogy a helyhasználók – lakók, dolgozók, fiatalok, idősek – véleményt mondjanak, és alakítsák saját térélményüket. A közösségi kertészet, ideiglenes városi installációk, helyspecifikus művészetek és akciók (pl. helykialakító – más néven placemaking – projektek) mind eszközök a helyek újraértelmezéséhez.

A helyek nemcsak pozitív élményeket hordoznak. Léteznek elhanyagolt, marginalizált, fájdalmas emlékeket hordozó helyek is: elnyomási intézmények

környezete, gettók, volt ipari övezetek, lakótelepek, balesetek vagy erőszak helyszínei. Ezek a helyek is identitásformálóak lehetnek, de gyakran kihívást jelentenek a várospolitikai és társadalmi integráció számára. A helyek újraértelmezése, „gyógyítása” fontos eszköz a városi regenerációban.

A hely megalkotása tehát egy **komplex, többszintű folyamat**, amelyben az emberek nemcsak használják, hanem értelmezik, átalakítják és átértelmezik a teret. A városi terek akkor válnak élő helyekké, ha a fizikai adottságok találkoznak a társadalmi viszonyrendszerekkel és az érzelmi jelentésekkel. A várostervezés és a közösségi beavatkozások feladata, hogy ezt a találkozást elősegítsék – hogy a tér ne csak létezzen, hanem jelentése, emlékezete és identitása is legyen.

Épített környezet és hely

Az épített környezet a városi terek leginkább szemmel látható és kézzel fogható rétege, amely egyszerre tölt be a mindennapi élet kereteit biztosító funkcionális szerepet, valamint a közösségi és kulturális jelentés hordozójaként is működik. Az épületek, terek, utcák, parkok, hidak, közterek, jelképek, emlékművek nem pusztán technikai és esztétikai alkotások, hanem társadalmi folyamatok fizikai megnyilvánulásai. Az épített környezet egyszerre terméke a társadalmi viszonyoknak és ható tényezője azok alakulásának.

Az építészet és urbanisztika hagyományosan a használhatóság, funkcionalitás, biztonság és esztétika szempontjai szerint értékeli az épített környezetet. Az épített környezet nem csupán tárgyasult valóság, hanem a társadalmi és hatalmi viszonyok, kulturális mintázatok és identitások leképeződése. Egy városban sétálva a lakóházak, középületek, terek elrendezése és stílusa megmutatja, milyen társadalmi hierarchiák, értékek és történelmi folyamatok alakították a környezetet.

Telepek és a hely: Cabrini-Green és Praga

Az épített tér nem csupán a mindennapi élet kereteit biztosítja, hanem aktívan formálja is a közösségek viselkedését, társadalmi összetételét és kapcsolati struktúráit. Ez különösen igaz a lakótelepi környezetekre, ahol a térszervezés és a fizikai infrastruktúra hosszú távon is befolyásolja a közösségi élet dinamikáját. E jelenséget érdemes két különböző társadalmi és történelmi kontextusban is megvizsgálni: Kelet-Európában a varsói Praga lakótelepen, valamint az Egyesült Államokban, a hírhedt chicagói Cabrini-Green közösségben.

A Praga negyed Varsó egyik legellentmondásosabb városi szövete: a második világháborút nagyrészt átvészelő, de később lepusztult, majd paneles lakótelepi beruházásokkal kiegészített városrész. A kommunista korszakban több, modernista elvek mentén épült lakótelep került a területre, célként a városi lakhatás mennyiségi megoldását és a szociális egyenlőséget kitűzve. Az egységes építészeti forma, a tömbszerű beépítés, a központilag

elhelyezett infrastruktúra és a túlméretezett közterek célja az volt, hogy a fizikai környezet a társadalmi kohézió eszközeként szolgált.

Ám a rendszerváltás után Praga szimbolikusan és fizikailag is lemaradt a városfejlődésben. A telepen és környékén a társadalmi leszakadás folyamatai erősödtek: a közszolgáltatások leépülése, a munkanélküliség, a bűnözés és a marginalizáció együtt alakították át a közösségi viszonyokat. Az elhanyagolt közterek, a megbomlott vizuális rend, az átláthatatlan vagy funkciótlan terek felerősítették a társadalmi széttöredezettséget. A fizikai tér visszahatott a társadalmi folyamatokra: az elzártság és a szegénység konzerválódott, a közösségi interakciók száma csökkent. A dzsentrifikációs nyomás az utóbbi évtizedben ugyan új dinamikákat indított el, de gyakran nem integrált módon, hanem a meglévő közösségek kiszorítása árán.

Ezzel szemben a Chicagóban, a városközpont közelében található, csúcskorában tizenötezer főt befogadó Cabrini-Green lakótelep 1942 és 1962 között épült, eredetileg fehér munkásosztálybeli lakók számára. Az 1960-as évekre a demográfiai változások és a szegregáció következtében szinte teljesen afroamerikai lakosság vette birtokba.

A több mint húszemeletes, egymásba nyúló toronyházak, a nyitott, ám ellenőrizhetetlen átjárórendszerek és a közös, ellenőrizhetetlen terek hozzájárultak a társadalom atomizálódásához, a bűnözés növekedéséhez, a közösségi élet széteséséhez és a helyi társadalom stigmatizálódásához vezetett. A közlekedési terek átláthatatlansága, a közösségi infrastruktúra hiánya és az állami karbantartás elmulasztása súlyosbították a marginalizációt. Cabrini-Green fizikai felépítése így nem csupán egy lakhatási forma volt, hanem egy társadalmi csapda, amely konzerválta a szegénységet és az elszigeteltséget. Mindeme folyamatok összességében a telep lebontásához vezetett 1995 és 2011 között.

Mindkét eset tanulsága, hogy az épített környezet nem semleges. A térszervezés – legyen az paneles szocialista racionalizmus vagy amerikai szociális lakhatási modell – jelentős mértékben képes befolyásolni a közösségek társadalmi állapotát, kapcsolati hálóját és jövőbeli kilátásait. Az átláthatóság, a közösségi funkciók elérhetősége, a használhatóság és a részvétel lehetőségei mind meghatározóak abban, hogy a tér közösséget épít vagy bomlaszt.

Az épített környezet szimbolikus **jelentéshordozóként** működik: az egyes városrészek más-más társadalmi rétegekhez, funkciókhoz vagy történelmi korszakokhoz kapcsolódnak. A városok sziluettje, városképe nemcsak térképi tájékozási pont, hanem vizuális identitáselem is: gondoljunk New York felhőkarcolóira, Párizs történelmi tengelyére, Budapest Duna-parti panorámájára, egy közép-európai kisváros főterére vagy egy kelet-európai panelrengetegre. Ezek a formák nem csupán építészeti látványosságok, hanem az adott társadalom kulturális önképének és gazdasági struktúrájának térbeli megtestesülései.

Az épített környezet **hatalmi viszonyokat** is reprezentál. A grandiózus épületek, szigorúan szimmetrikus városrendezési elvek gyakran a politikai centralizáció és a hatalmi reprezentáció eszközei voltak (pl. Versailles parkja, a párizsi Champs Élysées vagy a londoni Trafalgar Square éppúgy, mint a budapesti Kossuth tér, a pécsi Széchenyi tér vagy talán még szélsőségesebb formában a szocialista városépítészeti által kialakított felvonulási terek, például a pekingi Tienanmen tér). Ugyanígy, az elkerített lakóparkok, zárt közösségek, magánutak, lakóparkok és biztonsági eszközökkel felszerelt irodaházak a kortárs városokban a társadalmi különbségek, elkülönülés és kontroll új formáit testesítik meg.

A társadalmi rétegződés és térbeli elkülönülés tehát nemcsak a lakosság jövedelmi és etnikai különbségeit tükrözi, hanem az épített környezet sajátos struktúrájában is megjelenik. A központi, jól karbantartott városrészek és az elhanyagolt perifériák, a rehabilitált történelmi belvárosok és a hanyatló ipari negyedek térbeli egyenlőtlenségei jól tükrözik az adott társadalomnak a társadalmi egyenlőtlenségekhez, az integrációhoz való viszonyát is.

Ezzel összefüggésben az épített környezet a kollektív emlékezet hordozója is. Az emlékművek, történelmi épületek, megőrzött utcahálózatok vagy épp eltüntetett múltbeli elemek (pl. zsidó negyedek felszámolása, volt történelmi épületek vagy negyedek, ipari örökségek lebontása) mind a városi tér időbeliségét, a történelmi narratívák jelenlétét vagy hiányát tükrözik. A tér tehát nemcsak jelen idejű használati funkciók terepe, hanem a társadalmi múlt és identitás kifejezésének, illetve ennek átalakítása tere is.

A jól tervezett épített környezet elősegíti a közösségi életet, a társadalmi kohéziót, a mobilitást, a biztonságérzetet és a fenntarthatóságot. A barnamezős területek újrahasznosítása, az ipari örökségek kreatív újraértelmezése, a közösségi funkciók visszaintegrálása a városi térbe (pl. coworking irodák, közösségi kertek, kulturális központok) mind olyan példák, amelyek az épített környezet társadalomformáló potenciálját mutatják.

Az épített környezet összességében nem csupán háttér, hanem aktív szereplője a városi életnek. Képes megerősíteni vagy épp akadályozni a társadalmi interakciókat, reprezentálja vagy torzítja a társadalmi viszonyokat, és mindeközben szimbolikus és érzelmi rétegeket is hordoz. A várostervezés feladata ennek tudatában nemcsak a fizikai infrastruktúra megalkotása, hanem egyúttal annak biztosítása is, hogy az épített környezet befogadó, emlékezetgazdag, identitásképző és társadalmilag igazságos legyen.

Városi közösség és a hely kapcsolata

A helyek és az emberek közötti kapcsolat összetett, dinamikus, és mélyen beágyazott viszonyrendszer, amelyet kölcsönös formálódás jellemez. A hely nem

létezhethet emberi jelenlét és értelmezés nélkül, ugyanakkor az emberek identitása, társadalmi kapcsolatai és térélményei is helyhez kötődnek. A helyeket emberek hozzák létre, de ezek a helyek később visszahatnak a közösségekre, befolyásolják gondolkodásmódjukat, viselkedésmintáikat és közösségi kapcsolódásaikat.

A városi terek és helyek nem csupán passzív színterei a társadalmi életnek, hanem aktív alakítói is: a térhasználat mintázatai, a közösségi találkozások formái és gyakorisága, a gazdasági aktivitás vagy épp a tér által kiváltott érzelmi viszonyulások mind formálják a hely jelentését és használatát. Egy park nem csak egy zöldfelület: ha ott gyerekek játszanak, idősek sétálnak, fiatalok találkoznak, akkor az a tér helyé válik, a közösség élő szövetévé.

A helyek kialakításában és fenntartásában a **közösségek** szerepe meghatározó. Az emberek nem csupán használják a helyeket, hanem viselkedésükkel, aktivitásaikkal, jelenlétükkel újra és újra megerősítik, újraértelmezik és újratermelik azok jelentését. A városi terek megszokott használata során kialakulnak olyan viselkedési normák, informális szabályok és elvárások, amelyek befolyásolják a tér élhetőségét. A térhasználat szokásai generációkon átívelve is megmaradhatnak: például ugyanazon piac vagy tér évtizedeken át meghatározó találkozóhely lehet, kollektív emlékek és identitáselemek forrásaként szolgálva.

A helyek és emberek kapcsolatában jelentős szerepet játszanak az **érzelmek**. A biztonságérzet, az otthonosság, a komfort, a büszkeség vagy épp a szorongás és félelem mind-mind helyhez kötődhetnek. Egy elhanyagolt, bűnözés által érintett tér szorongást és elidegenedést válthat ki, míg egy jól karbantartott, közösségi eseményekkel teli tér növeli a lakók elégedettségét és bizalmát a környezetük iránt. Ezek a pszichológiai viszonyulások alakítják a helyélményt, vagyis azt, hogy az egyén mit érez egy adott térben való tartózkodás során.

A városi közterek használata

William H. Whyte városszociológus úttörő kutatásai révén új alapokra helyezte a városi közterek emberi használatának megértését. Munkásságának egyik legismertebb eredménye a *The Social Life of Small Urban Spaces* (1980) című film és tanulmány, amelyben empirikus megfigyeléseken és filmfelvételeken keresztül elemezte, hogyan használják az emberek a köztereket. Whyte nem elméleteket gyártott a városi életről – ő szó szerint megfigyelte azt.

Whyte szerint a jó városi tér legfőbb ismérve, hogy emberek használják. A közösségi tér nemcsak építészeti objektum, hanem társadalmi funkciókat betöltő élő színtér. Whyte részletes elemzései megmutatták, hogy a városi tér használata nem véletlenszerű, hanem jól

felismerhető mintázatok mentén történik, amelyek a különféle társadalmi csoportok szükségleteihez, viselkedési szokásaihoz és közösségi gyakorlatához igazodnak.

Whyte egyik legfontosabb megfigyelése az volt, hogy az emberek vonzódnak az olyan terekhez, ahol más emberek is vannak. Ez ellentmondott az 1960-as és 70-es évek modernista várostervezésének, amely a túlsúfoltság és forgalom csökkentését tűzte ki célul. Whyte ehelyett azt hangsúlyozta: a városi tér akkor működik jól, ha lehetőséget teremt spontán találkozásokra, rögtönzött beszélgetésekre, ülésre, étkezésre és megfigyelésre – vagyis az emberek szociális és pszichológiai igényeinek kielégítésére.

Whyte rámutatott arra is, hogy a különböző társadalmi csoportok másképpen használják a tereket. A dolgozók például ebéridőben előzönlük az utcai ülőhelyeket, a diákok az iskolák közelében levő parkokat használják tanulásra, beszélgetésre, míg az idősek hosszabb időt töltenek nyugodt környezetben, árnyékos padokon. Whyte szerint a legsikeresebb közterek képesek többféle igényt is egyszerre kielégíteni – ezek a helyek rugalmasak, nem túlszabályozottak, és ösztönzik a részvételt.

Fontos megfigyelése volt az ülőhelyek szerepe. Nem a padok mennyisége számított elsősorban, hanem azok elhelyezkedése, kényelme és a társas interakciók lehetősége. A lépcsők, peremek, alacsony falak gyakran népszerűbbek voltak, mint a hivatalos ülőalkalmatosságok. A legforgalmasabb városi terek gyakran azok voltak, amelyek lehetővé tették az emberek számára, hogy maguk alakítsák a térhasználatot – például áthelyezhető székek révén.

Whyte kritikával illette azokat a térformákat is, amelyek kizárták bizonyos társadalmi csoportokat. A hajléktalanok elleni "védekezés" alkalmazott padkiosztások, a térfigyelő rendszerek túlbujáztatása vagy a magántulajdonban lévő félig nyilvános terek korlátozó szabályai mind ellentétesek voltak a nyitott városi élet ideájával. Véleménye szerint a tér nem lehet csak egyes csoportok számára hozzáférhető – a valóban élő közteret minden társadalmi csoport képes használni.

A városi tér minősége nem az építészeti grandiózusságban, hanem a használhatóságban, rugalmasságban és befogadásban rejlik. A különféle társadalmi csoportok akkor érzik jól magukat egy közterületen, ha az hozzáférhető, sokoldalú, kényelmes és emberléptékű – vagyis ha a tér valóban az embereké: a jó városi tér nemcsak esztétikai, hanem társadalmi teljesítmény is.

Különösen fontos az emberek és hely közötti kapcsolat a **társadalmi beágyazottság** és a helyhez kötődő identitás szempontjából. A városlakók a helyekhez való kötődésen keresztül erősítik társadalmi szerepüket, lokális hovatartozásukat és kollektív identitásukat. A hely tehát nemcsak földrajzi koordináta, hanem a társadalmi kapcsolódás, a közösségi cselekvés és az identitásképző élmények színtere.

Ugyanakkor nem minden közösségnek vagy csoportnak van ugyanolyan mértékű lehetősége a helyformálásra. A társadalmi egyenlőtlenségek, a **városi kirekesztés**, a diszkrimináció vagy a mobilitási korlátok hatással vannak arra, hogy kik tudják a tereket helyé alakítani, és kik szorulnak ki azokból. A helyhez való viszony sokszor a társadalmi hatalmi viszonyokat is tükrözi: egyes csoportok kisajátítják a helyeket, másokat láthatatlanná vagy idegenné tesznek.

Az emberek és hely közötti kapcsolat ezért nemcsak pozitív, hanem konfliktusos és politikai is lehet. A városi terek feletti ellenőrzés, a használat szabályozása, a térre való jogosultság kérdése gyakran konfliktusokat eredményez. A közterek bezárása, privatizálása, vagy például a hajléktalan emberek kiszorítása a helyből komoly társadalmi feszültségekhez vezethet. A hely nemcsak fizikai, hanem politikai és társadalmi entitás is, amelyen keresztül jogok, lehetőségek és identitások szerveződnek.

A hely és az emberek kapcsolata folyamatosan formálódik és újratermelődik. Ez a kapcsolat kulcsfontosságú a város társadalmi szövetének szempontjából: a helyekhez való viszonyulás, azok használata, átélése és formálása meghatározza a városi közösségek minőségét.

A hely hat a közösségre vagy a közösség alkotja a helyet

A városi környezet és a társadalmi viszonyok kapcsolatát vizsgáló tudományos diskurzus egyik legrégebbi, mégis ma is releváns dilemmája a környezeti és társadalmi determinizmus szembenállása. A kérdés az, hogy vajon a fizikai környezet formálja-e az emberek viselkedését és társadalmi szerveződését (környezeti determinizmus), vagy éppen a társadalmi struktúrák, politikai erőviszonyok és kulturális értékek határozzák meg a városi terek kinézetét, működését, használatát (társadalmi determinizmus). A kortárs városelméleti irányzatok azonban e két véglet helyett egy **kölcsönhatás-elvű** megközelítést hangsúlyoznak, amely szerint a fizikai és társadalmi dimenziók egymást folyamatosan formálják.

A környezeti determinizmus gyökerei a 19. századi földrajzi gondolkodásban keresendők. Az irányzat azt feltételezi, hogy az emberek életmódját, társadalmi viselkedését és kulturális formáit alapvetően meghatározza a környezetük. A modern várostervezés első hullámaiban is fellelhetők ezek az elvek: a 20. század első felében Le Corbusier és a hozzá kapcsolódó modernista CIAM mozgalom olyan utópisztikus városképet vázolt fel, amelyben a formák racionalitása, az épített környezet tisztasága és funkcionalitása automatikusan harmonikus társadalmat eredményezett volna. A sűrűség, a fény, a levegő és a zöldfelületek mértéke elvileg meghatározta volna a társadalmi életminőséget.

A 20. század második felében azonban a társadalomtudományi fordulat, különösen a kritikai városszociológia megjelenése, fokozatosan aláásta a környezeti

determinizmus kizárólagosságát. A társadalmi determinizmus felfogása szerint az épített környezet nem autonóm erő, hanem a társadalmi struktúrák és hatalmi viszonyok leképeződése. Henri Lefebvre munkássága kulcsfontosságú ebben az átmenetben: A tér társadalmi termelése (*La production de l'espace*, 1974) című művében a tér nemcsak passzív háttérként, hanem társadalmi gyakorlatként és politikai termékként jelenik meg. Lefebvre három szintet különít el: az észlelt tér, az elgondolt tér és az élt tér. Ez a hármasság lehetővé teszi annak megértését, hogy a városi terek egyidejűleg fizikai, ideológiai és szubjektív szinteken formálódnak.

David Harvey marxista geográfusként továbbvitte ezt a gondolatot, és hangsúlyozta, hogy a tőke térbeli logikája határozza meg a városformálódás fő irányait. Harvey szerint a városi tér a tőkefelhalmozás eszköze és terepe: a beruházások iránya, az ingatlanfejlesztés dinamikája és a dzsentrifikáció mint folyamat mind társadalmi és gazdasági struktúrák által meghatározottak. A tér ennek megfelelően nem semleges, hanem hatalmi tér.

A környezetpszichológia képviselői – különösen Düll Andrea magyar kutató – ugyanakkor visszahozzák a tér érzéki, pszichológiai és viselkedésformáló dimenzióját. Düll az „élménykörnyezet” fogalmát használja arra, hogy leírja, miként befolyásolja a környezet az emberek térélményét, komfortérzetét, identitását. A térhasználat mintázatai, a kontrollérzet, a személyes terek megélése és a közösségi terekhez való kötődés mind azt mutatják, hogy a környezet valóban képes alakítani a viselkedést – de nem mechanikus módon, hanem pszichológiai közvetítéssel.

A mai interdiszciplináris városkutatás tehát egyre inkább a kölcsönhatásos modell felé fordul. Ez a megközelítés abból indul ki, hogy a városi tér nem pusztán egy hatás alanya vagy tárgya, hanem aktív médium: egyszerre formálódik társadalmi és építészeti szinten, miközben visszahat az egyénekre és közösségekre. Ezt a szemléletet képviseli az új materializmus, az aktor-hálózat elmélet és a fenomenológiai megközelítések is. A kortárs várostervezés participatív és inkluzív irányzatai – például a „taktikai urbanizmus” vagy a helyalkotás – szintén ezen a dialóguson alapulnak: a fizikai beavatkozásnak társadalmi validációra és visszacsatolásra van szüksége.

A városi környezet tehát egyszerre eredménye és előidézője a társadalmi folyamatoknak. A kritikai urbanizmus egyik legfőbb állítása, hogy a tér nemcsak hatalomgyakorlás terepe, hanem ellenállásé is: a közterek újradefiniálása, az ideiglenes közösségi kezdeményezések vagy az alulról jövő beavatkozások (például közösségi kertek, lakossági infrastrukturális fejlesztések) mind példák arra, hogyan tud a társadalom visszahatni saját térbeli környezetére.

A városi tér és társadalmi viszonyok viszonya összességében nem egyirányú. A környezeti és társadalmi determinizmus dichotómiája helyett a kortárs tudomány inkább a kettő közötti folyamatos és sokszintű kölcsönhatást hangsúlyozza. A tér

egyszerre médiuma és tükrö a társadalmi viszonyoknak, és alakítása nemcsak fizikai vagy technikai, hanem kulturális, politikai és pszichológiai projekt is.

Ellenőrzés

Vitaindító témák

1. **Közterek és magánterek: Hol húzódik a határ?**
A városi tér egyre növekvő részét magántulajdonban lévő, de közösségi használatra szánt terek teszik ki (pl. bevásárlóközpontok). Milyen társadalmi, jogi és várostervezési következményekkel jár ez a határvonal elmosódása?
2. **A hely mint társadalmi konstrukció: Hogyan válik egy tér helyé?**
A hely fogalma messze túlmutat a fizikai tér adottságain. Milyen tényezők – kulturális, pszichológiai, szociális – alakítják a térből a helyet, és milyen szerepe van ebben a közösségnek?
3. **A városi tér funkcióinak átalakulása a történelem során**
Hogyan változtak a városi terek társadalmi és kulturális funkciói az ókortól napjainkig? Milyen tanulságokat hordoz a mai várostervezés számára a történeti városi térhasználat?
4. **Tér és társadalmi viszonyok kölcsönhatása: Környezeti vagy társadalmi determinizmus?**
Milyen mértékben alakítja a fizikai tér a társadalmi viselkedést, és mennyiben formálják a társadalmi struktúrák a városi környezetet? Hogyan értelmezhetjük a tér és társadalom viszonyát a kortárs városelméletben?

Megválaszolandó kérdések

1. Milyen fizikai és társadalmi jellemzők tesznek egy városi teret valóban befogadó, sokfunkciós közterré?
2. Milyen szerepe van a helyi közösségnek a városi helyek megalkotásában és fenntartásában?
3. Milyen módon tükrözi az épített környezet szimbolikusan a társadalmi hierarchiákat és hatalmi viszonyokat?
4. Hogyan befolyásolja a városi tér fizikai megjelenése a társadalmi interakciók minőségét és mennyiségét?

Irodalom

- Düll, A. (2009). *Környezetpszichológia alapkérdései: Helyek, tárgyak, viselkedés*. Budapest: L'Harmattan.

- Dúll, A., Demetrovics, Zs. (2009). A bevásárlóközpontok környezetpszichológiai ambivalenciái. *Korunk*, 3(12), 39-46.
- Dúll, A., Paksi, B. & Demetrovics, Zs. (2009). A helyfogyasztás színterei: a bevásárlóközpontok környezetpszichológiai elemzése. In: Demetrovics, Zs; Paksi, B; Dúll, A (szerk.) *Pláza, ifjúság, életmód*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, p. pp. 21-74.
- Gottdiener, M., & Hutchison, R. (2010). *The New Urban Sociology* (4th ed.). Boulder: Westview Press.
- Harvey, D. (2006). *Spaces of Global Capitalism: Towards a Theory of Uneven Geographical Development*. London: Verso.
- Kocsis, J. B (szerk.): (2016) *Főutcák, üzletutcák*. Budapest: L'Harmattan.
- Lefebvre, H. (1974). *La production de l'espace*. Paris: Economica.
- Lin, J., & Mele, C. (Eds.). (2013). *The Urban Sociology Reader* (2nd ed.). London: Routledge.
- Marshall, A. (2001). *How Cities Work: Suburbs, Sprawl, and the Roads Not Taken*. Austin: University of Texas Press.
- Massey, D. (1994). *Space, Place, and Gender*. Minneapolis: Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Phillips, B. E. (2004). *City Lights: Urban-Suburban Life in the Global Society*. New York: Oxford University Press.
- Sennett, R. (1992). *The Conscience of the Eye: The Design and Social Life of Cities*. New York: W. W. Norton & Company.
- Soja, E. W. (1996). *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Oxford: Blackwell.
- Sorkin, M. (Ed.). (1992). *Variations on a Theme Park: The New American City and the End of Public Space*. New York: Hill and Wang.
- Whyte, W. H. (1980). *The Social Life of Small Urban Places*. New York: Project for Public Spaces.
- Whyte, W. H. (1988). *City: Rediscovering the Center*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Zukin, S. (1995). *The Cultures of Cities*. Oxford: Blackwell.
- Zukin, S. (2010). *Naked City: The Death and Life of Authentic Urban Places*. New York: Oxford University Press.

5. Városi életmód – klasszikus megközelítések

A 19. század vége gyökeres átalakulást hozott az európai társadalmakban. A demográfiai átmenet okozta népességrobbanás, az urbanizáció okozta városnövekedés, a kapitalista gazdasági paradigma és az új technológiák elterjedése együttesen rohamos mértékben alakították át a kontinens társadalmát. A korszak legfejlettebb országában, Angliában már 1850-től a népesség több mint fele városlakó volt, a rohamos urbanizáció, az ehhez kötődő életmódváltás a többi országban később és jóval gyorsabb zajlott le.

Az átalakulások mindenhol jelentős feszültségekkel jártak, a kortársak legtöbbször értetlenséget váltva ki. A városokba özönlő vidéki népességet a korabeli városlakók idegenkedve fogadták, illetve a vidéki életmód városival való fölváltása nem volt könnyű folyamat, is amelynek fontos jele volt a devianciák elterjedése. A társadalmi kohézió és kontroll korábbi eszközei szinte egy pillanat alatt veszítették el hatásukat, az újak kialakulása elég zaklatottan folyt le, jelentős válságjelenségekkel járva – ezzel a szegregáció című fejezet foglalkozik részletesebben.

A korszakban kialakuló, intézményesülő társadalomtudományok egyik központi témája volt az új városi életmód, integrációs mechanizmusok, a hagyományosakat fölváltó városi közösségek vizsgálata, elemzése és értelmezése. E témakörök vizsgálata azóta sem veszítette el érvényességét, részben a fejlődő világban közelmúltban, illetve jelenben is zajló rohamos népességnövekedés és városba áramlás kiváltotta hasonló jellegű jelenségek miatt, részben az azóta is folyamatosan változó városi körülmények előidézte életmódbeli változások miatt.

A városi életmód – korai elméletek

A városi életmód vizsgálatát a városszociológia klasszikus megközelítései, azaz Tönnies, Durkheim és Simmel következtetései bemutatása után a későbbi jelentős gondolkodók alkotta kereteket vesszük számba, kitérve a jelenleg legizgalmasabbakra a következő fejezetben. A jelenségek és megközelítések zavarba ejtő sokfélesége mögött kirajzolódik egyfajta közös értelmezés is, amely a városoknak, mint társadalmi jelenségnek, kapcsolati hálózatnak döntő szerepét emeli ki.

Tönnies: Gemeinschaft és Gesellschaft

Ferdinand Tönnies (1855-1935) német szociológus 1887-ben megjelent klasszikus művében, a *Gemeinschaft und Gesellschaft*-ben két alapvető társadalmi ideáltípust különített el a társadalmi kapcsolatok minősége alapján. Ez a két elméleti típus a közösség (*Gemeinschaft*) és társadalom (*Gesellschaft*), amelyek eltérő módon szerveződnek és működnek bennük a társadalmi kapcsolatok.

A ***Gemeinschaft***, vagyis közösség, olyan társadalmi berendezkedést jelöl, amelyet erős érzelmi kötelékek, személyes kapcsolatok, közös értékek és hagyományok, valamint természetes szolidaritás jellemez. Ilyen formációkat találunk például a tradicionális falusi közösségekben vagy a szoros vallási közösségekben. A közösségi kapcsolatok informális szabályozásúak, a társadalmi kontroll közvetlen és a társas viszonyokat áthatja a kölcsönös bizalom, a lojalitás és a közös identitástudat.

Ezzel szemben a ***Gesellschaft***, vagyis társadalom, az iparosodott, urbanizált és modern társadalmak strukturális modellje. Ebben a formában a kapcsolatok formálisak, szerződésesek, célorientáltak és funkcionális jellegűek. Az embereket nem személyes, hanem jogi, gazdasági vagy adminisztratív keretek között értelmezhető viszonyok kapcsolják össze. Az individuum mozgástere tágabb, ugyanakkor a társadalmi kontroll intézményesült, a racionalitás és a specializáció meghatározóvá válik.

Tönnies elmélete szerint a modernizáció és az urbanizáció előrehaladtával a *Gesellschaft* típusú társadalmi szerveződés kerül túlsúlyba, míg a *Gemeinschaft* háttérbe szorul. A városi környezet – különösen a nagyváros – tipikusan *Gesellschaft*-típusú kapcsolatok színtere, ahol az interakciók gyakran felszínesek, időlegesek és formalizáltak. A társas kapcsolatok főként intézményes csatornákon keresztül zajlanak, és ritkán rendelkeznek azzal az érzelmi mélységgel és közvetlenséggel, amely a hagyományos közösségeket jellemzi.

Ugyanakkor Tönnies nem tekintette e folyamatot kizárólagosnak vagy visszafordíthatatlannak. A városokban is léteznek és újratermelődnek a *Gemeinschaft* típusú kapcsolati formák. A bevándorló közösségek, vallási gyülekezetek, helyi lakóközösségek vagy aktivista csoportok például új típusú érzelmi kötődéseket hozhatnak létre, amelyek képesek részleges közösségi identitást és támogatási hálót

nyújtani a társadalmilag differenciált és fragmentált városi térben. Az ilyen jelenségeket a szakirodalom gyakran „neo-Gemeinschaftként” említi.

Továbbá a **digitális technológia** és az online kommunikáció új formái – például a közösségi média vagy tematikus online fórumok – gyakran ötvözik a Gemeinschaft és Gesellschaft jellemzőit: a részvétel lehet személyes indíttatású és érzelmi töltetű, ugyanakkor az interakciók sokszor célorientáltak és időlegesek. Tönnies elméleti kerete így nemcsak a klasszikus társadalomformák elemzésére alkalmas, hanem a kortárs városi közösségek hibrid jellegének megértéséhez is értékes kiindulópontot nyújt.

Durkheim: Mechanikus és organikus szolidaritás

Émile Durkheim (1858-1917), a francia szociológia megalapítója, Tönnies kortársaként és gondolati rokonaként dolgozta ki saját társadalomelméleti tipológiáját, amely a társadalmi kohézió típusait a szolidaritás formái mentén osztályozza. Elméletének két alapfogalma a mechanikus és az organikus szolidaritás, amelyek a társadalmi integráció eltérő logikáit írják le.

A **mechanikus szolidaritás** jellemzője a társadalmi homogenitás, azaz az egyének hasonlóságán alapuló közösségi összetartozás. Ilyen típusú szolidaritás dominál az egyszerű, tradicionális társadalmakban – például a preindusztriális falvakban –, ahol az emberek közös értékrendet, normarendszert és életmódot követnek. A kollektív tudat erős, az egyéni identitás háttérbe szorul a közösségi azonosság javára. A társadalmi kontroll informális, de erőteljes, a társadalmi rendet az egységesség és a konformitás biztosítja.

Az **organikus szolidaritás** ezzel szemben a komplex, differenciált, ipari és posztindusztriális társadalmak jellemzője. Itt a társadalmi kohézió nem az egyformaságon, hanem a különbségeken alapul: az egyének a munkamegosztás és a társadalmi specializáció révén válnak egymás számára nélkülözhetetlenné. A társadalmi rendet a kölcsönös függés és a funkciók komplementaritása tartja fenn. Az egyének eltérő társadalmi szerepeket töltenek be, identitásuk differenciált, a társadalmi kontroll pedig intézményesült és szabályozott.

Durkheim szolidaritáselmélete különösen releváns a nagyvárosi társadalmak elemzése szempontjából. A modern város tipikusan az organikus szolidaritás színtere, ahol különböző szakmák, etnikai csoportok, életstílusok és társadalmi szerepek funkcionálisan kapcsolódnak össze. Az integráció nem az értékrend homogenitásán, hanem a társadalmi szerepek közötti kiegészítő kapcsolatokon alapul. Ez az együttműködés azonban gyakran közvetett formát ölt, például az infrastruktúrákon, közintézményeken, szolgáltatásokon keresztül.

A városi közösségek differenciált jellege ugyanakkor magában hordozza a társadalmi dezintegráció veszélyét is. Az egyén elszigetelődhet, a társadalmi

kapcsolatok gyengülhetnek, ha a funkcionális kapcsolatok nem párosulnak szimbolikus vagy érzelmi megerősítéssel. Ennek ellensúlyozására új típusú közösségek jelennek meg: tematikus, érdekalapú csoportok, hálózatok, amelyek a gyenge kötések révén teremtenek társadalmi összetartozást. Durkheim elmélete így hozzájárul a kortárs városi közösségek olyan értelmezéséhez, amely nem az érték-közösségekben, hanem az együttműködésre épülő társadalmi szerveződésben keresi a kohézió forrását.

Georg Simmel és a nagyvárosi életmód

Georg Simmel (1851-1918) német szociológus 1903-ban megjelent esszéje, „A nagyváros és a szellemi élet” (Die Großstädte und das Geistesleben) alapműnek számít a városszociológiai gondolkodásban. Művében a modern nagyváros és az egyéni lélek, illetve a társadalmi viselkedés közötti kölcsönhatást elemzi, rámutatva arra, hogy a városi környezet nemcsak fizikai, hanem kulturális és pszichológiai értelemben is alapvetően meghatározza az emberi tapasztalatot. Simmel megközelítésének középpontjában nem a város szerkezete, hanem az egyénre gyakorolt hatása áll – hogyan formálja a nagyvárosi életmód a gondolkodást, a társas kapcsolatokat, az identitást és az életérzést.

Berlin, a modern nagyváros születése

A 19. század végére Berlin a modern nagyváros archetípusává vált: robbanásszerű népességnövekedése, gyors iparosodása és kulturális pezsgése révén nemcsak Németország, hanem egész Európa egyik legsokszínűbb és legellentmondásosabb városává formálódott. Az 1871-es német egység után Berlin birodalmi fővárossá vált, s e státusz egyaránt erősítette politikai, gazdasági és kulturális vonzerejét.

A város növekedésének üteme egészen példátlan volt: míg 1850-ben alig félmillióan laktak, 1900-ra ez a szám meghaladta a kétmillió főt. A népességnövekedés motorja a tömeges bevándorlás volt. Az érkezők főként Poroszország keleti tartományából, Sziléziából és a balti területekről, valamint a Habsburg-monarchia peremvidékeiről érkeztek. Az iparosodás, különösen a gépgyártás, vegyipar és építőipar, munkaerőigénye hatalmas volt, amelyet a bevándorlók kielégítettek.

Ez a gyors urbanizáció azonban nemcsak gazdasági növekedést és innovációt, hanem súlyos társadalmi feszültségeket is eredményezett. Az újonnan érkezettek gyakran nyomornegyedekbe, zsúfolt bérházakba (Mietskasernen) kerültek, ahol egész családok éltek egyetlen helyiségben. A lakhatási válság, az infrastruktúra túlterheltsége és a közegészségügyi problémák ideális táptalajt jelentettek a szegénység, a bűnözés, az alkoholizmus és más devianciák megjelenéséhez.

Berlin ugyanakkor a kulturális modernizáció fellegvárává is vált. A társadalmi differenciálódás és a szociális feszültségek közepette új politikai és művészi áramlatok

születtek: itt bontakozott ki a munkásmozgalom, a nőmozgalom, valamint a modern urbanisztikai és szociológiai gondolkodás kezdetei. A különböző társadalmi rétegek közötti sűrűlődség egyfelől sztrájkokban és zavargásokban jelentkezett, másfelől újfajta társadalmi szerveződések és városi kultúraformák (pl. kabarék, avantgárd irodalom, szecessziós művészet) megjelenését is elősegítette.

A 19. század végi Berlin tehát egyszerre volt a társadalmi fragmentáció, a modern szociális problémák, valamint a kreatív és intellektuális pezsgés színtere. A városi környezet kihívásaira adott válaszok – reformtörekvések, új urbanisztikai elképzelések, a közösségi identitás formálása – nemcsak Berlin, hanem a modern nagyváros szociológiai értelmezésének alappilléreivé váltak.

Simmel szerint a modern nagyvárosok – különösen Berlin és Párizs – nemcsak méretük, gazdasági súlyuk vagy infrastruktúrájuk révén jelentettek újdonságot, hanem azért is, mert új kulturális formát, a **modernizmus** kultúráját hozták létre. Ez a kultúra nem korlátozódik az építészet, a technológia vagy a közlekedés területére, hanem mélyen áthatja az emberek mindennapi életét, gondolkodását, kapcsolati struktúráit és önértelmét. A nagyvárosi lét alapélménye az állandó változás és az intenzív ingerek folyamatos jelenléte, ami radikálisan különbözik a falusi, kisebb közösségek által biztosított lassabb ritmustól és normatív keretektől.

A város lüktető ritmusa, a zaj, a tömeg, a vizuális impulzusok sokasága, az információáramlás sebessége és a társadalmi különbségek kontrasztja mind-mind hatással vannak az egyén pszichológiai működésére. Az **állandó stimuláció**, a gyors reakciók kényszere és az információk tömegével való megküzdés következtében az emberek különböző védekező mechanizmusokat alakítanak ki, hogy megőrizze mentális egyensúlyukat és identitásuk koherenciáját. Simmel szerint ezek a pszichológiai válaszreakciók – például a közöny, az intellektualizálódás, a blazírtág (l. alább) – nem egyéni zavarok, hanem a nagyvárosi életmód strukturális következményei. Ezek a mechanizmusok kollektív pszichológiai alkalmazkodási formák, amelyek nélkülözhetetlenek a modern város túlélhetővé tételéhez, ugyanakkor formálják és strukturálják a városi társadalmi viszonyokat, az interakciókat és az identitás alakulását is.

A városi életmód jellemzőit Simmel több kulcsfogalom mentén elemzi. Az egyik legfontosabb az intellektualitás. A városlakó reakcióit már nem az érzelmek, hanem a racionalitás és a logikus gondolkodás határozza meg. Ez az „intellektualizálódás” a városi élet komplexitásának következménye: az egyén a túlélés érdekében megtanul kalkulálni, mérlegelni, és döntéseit érzelemmentesen meghozni. A városi élet a haszonelvűség és az előnyök-hátrányok mérlegelésének logikáját kényszeríti az egyénre.

Ezzel összefüggésben jelenik meg Simmel híres fogalma, a „**blazírtság**” (Blasiertheit). Ez az a közönyös, rezignált magatartás, amely a folyamatos városi ingerek és benyomások hatására alakul ki. Az egyén pszichológiai védelmi mechanizmusként tompítja érzékelését, hogy ne omoljon össze az információk és élmények túlterhelő áradata alatt. A blazírtság tehát nem érzéketlenség, hanem túlélési stratégia a városi élet feszített ritmusában.

A nagyvárosi lét továbbá **távolságtartást** és **közönyösséget** is előidéz, ami Simmel szerint a városi élet egyik legmarkánsabb pszichoszociális jellemzője. A városban élő egyének nap mint nap ismeretlen emberek tömegével kerülnek közvetett kapcsolatba, például a tömegközlekedésen, az utcán vagy az üzletekben. Ezen kapcsolatok gyakorisága ellenére az érzelmi mélység szinte teljesen hiányzik belőlük. Az ismeretlenségből és névtelenségből fakadó anonimitás ugyanakkor kétélű jelenség: egyrészt pszichológiai szabadságot biztosít az egyénnek – mentesül a közösségi normák állandó ellenőrzése alól, szabadabban alakíthatja önmagát és életformáját –, másrészt gyengíti a társadalmi kohéziót, az egymáshoz való kapcsolódás érzését.

A **városi interakciók** túlnyomó többsége felszínes és szemlélytelen jellegű: nem az egyének személyiségére, hanem társadalmi szerepükre vagy funkciójukra épülnek. A napi rutinban előforduló találkozások – például egy eladó és vásárló viszonya – többnyire rövid, célszerű és átmeneti jellegűek. Az ilyen kapcsolatok instrumentálisak, vagyis egy-egy konkrét cél – információszerzés, árucseré, ügyintézés – eléréséhez kötődnek, és ritkán alakulnak át tartós, érzelmileg mély kötődéssé. Ez a kapcsolati felszínesség hosszú távon a társadalmi atomizálódáshoz, az egyének közötti érzelmi elszigetelődéshez vezethet, amely új kihívásokat támaszt mind a városi életminőség, mind a közösségi szolidaritás szempontjából.

Ezt a kapcsolati felületességet Simmel nem pusztán véletlenszerű társadalmi következményként, hanem a modern társadalmak mély strukturális sajátosságaként értelmezi. Úgy látja, hogy a modern városi életmód a racionalitás, a kiszámíthatóság és az adminisztratív szabályozottság elvére épül, amely a társadalmi kapcsolatokban is megjelenik. A modern társadalom tagjai közötti interakciók ezért gyakran szigorúan szabályozottak, időben korlátozottak, és célorientáltak – ezzel háttérbe szorítva az érzelmeken alapuló spontán, bensőséges viszonyokat.

Ez a társadalmi távolság és formalitás azonban nem csupán negatív következményekkel jár. Simmel kiemeli, hogy ezzel párhuzamosan a város olyan társadalmi miliőt teremt, amelyben nagyobb tér nyílik az egyéni különbségek, a másság, a deviancia és az alternatív életformák elfogadására. A városi életforma – miközben gyengíti a közösségi szankciók és normák hatékonyságát – lehetőséget teremt arra is, hogy az egyének szabadabban válasszanak identitást, értékrendet, életstílust vagy társadalmi szerepeket. A városi tér így egyszerre válik a társadalmi

kontroll eróziójának és az autonóm, sokszínű egyéni önkifejezés lehetőségének színterévé.

A paradoxon, amelyet Simmel érzékletesen tár fel, abban rejlik, hogy ugyanazok a strukturális feltételek – az anonimitás, az imperszonalitás, a tömeges jelenlét és a szabályozottság – egyszerre gyengítik a hagyományos közösségi formákat és ösztönzik az individualitás új formáinak kialakulását. A nagyvárosban tehát nem csupán az elidegenedés, hanem az önfelszabadítás is otthonra találhat.

Az **anonimitás** tehát nem csupán elidegenítő erő, hanem a modern individualitás záloga is lehet. Az egyén a nagyvárosban új közösségekhez kapcsolódhat: nem örökölt, hanem választott kötések mentén szervezheti meg életét. A család vagy falu által meghatározott közösségi struktúrák helyét a szakmai, kulturális vagy érdekalapú körök vehetik át. Ez a választási szabadság ugyanakkor új felelősségeket is ró az egyénre, hiszen az identitás és kapcsolatrendszer fenntartása immár autonóm döntések sorozataként jelenik meg.

Simmel városfelfogásában a pénz központi szerepet játszik a modern városi társadalmak működésének megértésében. A pénz, mint absztrakt, univerzális egyenérték, minden dolgot és kapcsolatot mérhetővé és számolhatóvá tesz – ezáltal mintegy relativizálja azok jelentőségét. Ezzel a pénz nemcsak a gazdasági tranzakciók területére korlátozódik, hanem áthatja a társadalmi viszonyokat is. Az emberi kapcsolatok, amelyek korábban szimbolikus, erkölcsi vagy érzelmi kötődésen alapultak, fokozatosan tárgyiasulnak, és a hasznosság, a csereérték, valamint a profitorientáció logikája szerint szerveződnek.

A **pénzgazdálkodás** logikája így behatol a mindennapi élet legintimebb szféráiba is: a barátság, a szerelem, a közösségi kötődések is fokozatosan átítatódhatnak az értékmérő racionalitással. A kapcsolatok, amelyek korábban önmagukban hordozhatták értéküket, mostantól gyakran instrumentálissá válnak, vagyis eszközként szolgálnak bizonyos célok – például anyagi gyarapodás, társadalmi előrelépés – eléréséhez. Ennek következtében az emberi viszonyok személytelenné, elidegenedetté válnak: az egyének nem személyes tulajdonságaik, hanem funkcióik és hasznosságuk alapján kerülnek egymással kapcsolatba.

Ez a folyamat Simmel szerint nem csupán gazdasági, hanem mélyen kulturális jelentőségű is. A pénz ugyanis nem csupán technikai eszköz, hanem a modern városi életmód egyik kulcsa is. A pénz a mértékegységre épülő társadalmi racionalitás kifejezője, amely hozzájárul a nagyvárosban uralkodó imperszonális kapcsolati hálók kialakulásához. Ugyanakkor Simmel hangsúlyozza, hogy ez a folyamat kettős: miközben csökkenti a közvetlen emberi kapcsolatok érzelmi telítettségét, egyúttal lehetővé teszi az idegenek közötti interakciót és a távoli, bonyolult társadalmi rendszerek működtetését is. Így a pénz – bár elidegenítő hatású – a modern város strukturális alapjainak is egyik létfontosságú eleme.

Simmel városelméletében kiemelt szerepet kap a **divat** társadalmi jelentőségének értelmezése is. A város egyszerre uniformizál – hiszen másképp nem tud működni – és felszabadít, ahol az egyén szabadabban alakíthatja ki saját magát. A divat – Simmel szerint – egyszerre fejezi ki az individualitás és a konformitás iránti vágyat. A nagyvárosi környezetben az egyének szabadságot kapnak arra, hogy stílusukkal, öltözködésükkel, megjelenésükkel önkifejezést gyakoroljanak. Ugyanakkor a divat társadalmi logikája mindig kettős: miközben lehetőséget nyújt az egyéni különbözésre, egyben szabályozza is azt, mivel az adott divatirányzat követése a csoporthoz való tartozás szimbolikus kifejezése is. A divat így a modern nagyváros társadalmi dinamikájának pontos leképezése: folyamatos változás, az újdonság keresése, a másság iránti nyitottság és a közösségi elfogadottság iránti vágy egyszerre vannak jelen benne.

A divat tehát egyidejűleg fejez ki különbözést és hasonlóságot, egyénieskedést és konformitást. A nagyvárosban, ahol a szociális kontroll gyengébb, az emberek szabadabban kísérletezhetnek önazonosságukkal, és a divat kiváló médiuma annak, hogy valaki kifejezze politikai, kulturális vagy életmódbeli hovatartozását. Ugyanakkor Simmel hangsúlyozza, hogy a divat ciklikus jelenség: amit ma még újítként élnek meg, az holnap már elavulttá válhat. Ez a változékonyság tükrözi a nagyvárosi élet intenzív, gyors ritmusát és a modernitás folyamatos újrafogalmazás iránti vágyát.

Simmel számára a divat tehát nem pusztán kulturális trend, hanem olyan társadalmi mechanizmus, amely egyszerre szabályoz és felszabadít, strukturál és lehetőséget nyit, s ezzel mélyen beágyazódik a modern városi társadalom működésébe.

Simmel nagyváros-értelmezése tehát olyan szociológiai keretet kínál, amely a modernitás társadalmi formáinak és pszichológiai következményeinek megértéséhez is kulcsot ad. A nagyváros nem pusztán térbeli egység vagy gazdasági központ, hanem kulturális tér és társadalmi laboratórium, ahol az egyéniség, az identitás, a racionalitás és a közösség új típusai alakulnak ki. Simmel meglátásai – különösen az intellektualizálódás, a blázirság, az anonimitás és a választott kötődések elmélete – ma is alapvető referenciapontként szolgálnak a városi társadalmak vizsgálatában.

Városok válsága az első világháborút követően

A nagyvárosok belső területeinek válsága a 20. század első harmadában a modern urbanizáció egyik legkritikusabb szakaszát jelenti – ezzel a 6. fejezet foglalkozik részletesebben, itt a városi életmód és közösségek szempontjából releváns tényezőket vesszük számba. A nyugati világ metropoliszai – elsősorban London, New York, Berlin vagy Párizs – az iparosodás előrehaladtával és a gazdasági modernizáció következtében olyan mértékű társadalmi és fizikai átalakuláson mentek keresztül, amely látványos válságtüneteket eredményezett. Ezek a jelenségek nem pusztán lokális problémák voltak, hanem a kapitalista városfejlődés strukturális következményei,

amelyek mélyreható társadalmi feszültségeket és urbanisztikai kihívásokat hoztak felszínre.

A válság kialakulása több, egymással szorosan összefüggő tényezőre vezethető vissza. A gyors ipari fejlődés tömegeket vonzott a városokba, különösen azok belső, munkahelyekhez közeli területeire. A **migrációs hullámok** – vidékről a városba, illetve más országokból – drámaian megnövelték a lakosságszámot, amelyre a városi infrastruktúra nem volt felkészülve. A túlszűfoeltság krónikus lakáshiányhoz, épületállomány leromlásához és a bérházak túlterheléséhez vezetett. Az egykori polgári negyedekben tömegében jöttek létre rossz minőségű lakások, megindult a slumodás, a gettósodás folyamata. **Slum** alatt a rossz lakhatási körülményekkel, túlszűfoeltsággal, alacsony szintű infrastruktúrával és leromlott állapotú épületállománnyal rendelkező, alacsony státuszúak által lakott negyedet értjük, **gettó** alatt pedig azt a slumot értjük, amely térben és társadalmilag elkülönül a város többi részétől és ahol diszkriminált, környezete által megbélyegzett csoportok élnek, amelynek léte mind lakói, mind a város egésze számára káros hatást fejt ki. A lakhatási viszonyok fizikai romlása kéz a kézben járt a társadalmi lecsúszással.

A **gazdasági polarizáció** ezzel párhuzamosan fokozódott: a belső városrészek egyre inkább a munkásosztály és a bevándorló kisebbségek lakóhelyeivé váltak, míg a középosztály egyre inkább a külső, zöldövezeti területek felé kezdett elvándorolni. Ez a folyamat – amely később a szuburbanizáció alapját képezte – a társadalmi rétegződés térbeli kivetülését hozta létre, erősítve a szegregációt és a városmag társadalmi marginalizálódását.

A **közösségi struktúrák felbomlása** is a válság velejárója volt. A tradicionális szomszédsági, családi és vallási kötelékek meggyengültek, helyüket részleges, ideiglenes, gyakran érdekalapú kapcsolatok vették át. A társadalmi kontroll decentralizálódása és a társas kapcsolatok elbizonytalanodása a városi élet atomizálódásához vezetett, amelyet a közbiztonság romlása és az egészségügyi kockázatok további feszültségekkel terheltek. A zsúfolt, higiéniaileg elégtelen lakókörnyezet járványok, betegségek és kriminalitás melegágyává vált, amit az állami szabályozás és városirányítás hosszú ideig képtelen volt megfelelően kezelni.

E súlyos társadalmi és fizikai problémákra válaszul jelentek meg a 20. század elején a városi reformmozgalmak és az urbanisztika tudományának első szisztematikus megközelítései. Olyan elméleti és gyakorlati megoldások születtek, mint Ebenezer Howard kertváros mozgalma, amely a zöldterületek, közösségi lakhatás és decentralizáció révén kívánt alternatívát nyújtani a nagyváros válságára. Az Egyesült Államokban a „zoning” – azaz a funkcionális övezetek kijelölése – és az állami bérlakásépítési programok jelentették a városi nyomor felszámolására irányuló első átfogó kísérleteket.

A város belső térségeinek válsága ugyanakkor túlmutatott az építészeti és fizikai problémákon: rávilágított arra, hogy a nagyvárosi életforma szociológiai elemzése nélkül nem érthető meg a modern urbanitás teljessége. E történeti kontextusban alkotta meg Louis Wirth korszakos jelentőségű elméletét az urbanizmusról, mint életformáról, amely a népsűrűség, a heterogenitás és a nagy népességszám hármastényezőjén keresztül mutatta be a városi élet szociológiai következményeit. Wirth megfigyelései szerint a város nem csupán fizikai tér, hanem társadalmi laboratórium, ahol a modernitás strukturális jellemzői – fragmentáció, racionalitás, mobilitás – különös intenzitással jelennek meg.

A nagyvárosok válsága tehát nem csupán területi és gazdasági krízis, hanem társadalmi és kulturális kihívás is volt, amely a város újragondolására, a közösség, a terek és az egyén viszonyának újraszabályozására ösztönözte a szociológusokat, urbanistákat és politikai döntéshozókat egyaránt.

Wirth és az urbanizmus, mint életforma

A Chicagói Iskolához tartozó Louis Wirth (1897-1952) amerikai szociológus Simmel nyomán a 1938-ban megjelent, "Urbanism as a Way of Life" című tanulmányában az urbanizációt nem csupán demográfiai vagy térbeli folyamatként értelmezte, hanem sajátos **életformaként**, amely mélyreható módon alakítja át az egyéni személyiséget és a társadalmi kapcsolatokat. Wirth az „urbanizmust” olyan társadalmi és kulturális struktúraként írja le, amely a városi környezet sajátosságai révén új viselkedésmintákat, attitűdöket és társadalmi szerveződési formákat hoz létre.

Az urbanizmus, mint életforma Wirth szerint három alapvető **strukturális jellemzőre** épül: a nagy népességszámra, a magas népsűrűsége és a társadalmi heterogenitásra. Ezek a tényezők nem csupán fizikai adottságok, hanem meghatározzák a városlakók mindennapi tapasztalatait, interakcióinak természetét és az önmagukról alkotott képüket is.

Elsőként a **nagy népességszám** azt eredményezi, hogy a városlakók hatalmas mennyiségű emberrel kerülhetnek kapcsolatba. Ez a kapcsolati bőség azonban nem mélységet, hanem felületességet eredményez: az interakciók gyorsak, funkcionálisak és gyakran átmenetiek. A személyes kapcsolatok helyett az ismeretlenség, az imperszonalitás válik uralkodóvá.

Másodszor, a **népsűrűség** fizikai jellemzője pszichológiai következményekkel is jár. A tér szűkössége, a folyamatos emberi jelenlét olyan mértékű ingerterhelést okoz, amely az egyéneket védekezési mechanizmusok kialakítására kényszeríti. Ennek tipikus formái a közöny, a viselkedésbeli elhatárolódás, illetve a távolságtartó magatartásminták.

Harmadszor, a város etnikailag, vallásilag, társadalmilag és gazdaságilag is rendkívül sokszínű. Ez a **heterogenitás** egyrészt gyengíti a közös normarendszert és

a szolidaritás hagyományos formáit, másrészt új társadalmi struktúrák és közösségi formák kialakulását is lehetővé teszi.

E szerkezeti jellemzőkből Wirth számos szociológiai következtetést vont le a városi életformára nézve. A városlakó személyisége átalakul: kifinomultabbá válik, racionalitása felerősödik, ugyanakkor relativizálódik is – az értékek, normák sokfélesége miatt egyre kevésbé léteznek abszolút, közös igazságok. A városlakók közötti kapcsolatok személytelenné, számítóvá és gyakran funkcionálissá válnak. A közösségi kontroll gyengülése miatt az egyén egyre inkább kiszolgáltatott a külső – sokszor manipulatív – hatásoknak.

Wirth fontos megfigyelése, hogy a városi társadalomban az egyének céljaikat nem elsődleges közösségeken (mint a család vagy szomszédság) keresztül valósítják meg, hanem formalizált szervezetek révén. Az azonos érdekeltségű egyének szakszervezeteket, civil szervezeteket, vallási közösségeket hoznak létre, amelyek azonban csupán az egyéni élet egy-egy aspektusát fogják át. A modern városlakó számos ilyen szervezethez tartozik, többféle szerepet tölt be – például egyszerre lehet szülő, munkavállaló, önkéntes vagy politikai aktivista –, de ezek a kötődések ritkán eredményeznek integrált, egységes identitást.

A **pénz** szerepének erősödését Wirth szintén központi problémának tartja. A városban a gazdasági logika, a hasznosság, a hatékonyság és a csereérték válnak meghatározóvá az interperszonális kapcsolatokban is. A barátság, a lojalitás vagy az intimitás helyét gyakran az anyagi érdekek, számító viszonyok veszik át. Ez a társadalmi viszonyok elidegenedéséhez vezet, amely végső soron az egyén elszigetelődését és kiszolgáltatottságát, a manipulációra fogékonyságát eredményezi.

A városi életforma egyik fő sajátossága tehát az, hogy a társas kapcsolatok egyszerre sokrétűek és töredezettek, az identitás sokszínű, de kevésbé koherens, a közösségi kontroll gyenge, miközben a külvilágból érkező hatások erősek és gyakran nehezen értelmezhetők. Wirth szerint ez a társadalmi környezet új típusú embert hoz létre: egy olyan egyént, aki több közösséghez tartozik, de egyikhez sem kizárólagosan; akit számos kapcsolat köt másokhoz, de egyik sem feltétlenül mély; aki az érzelmi kötöttség helyett az érdekalapú racionalitás logikája szerint alakítja életét.

E városi társadalomtípus egyszerre hordozza magában a szabadság és a választás lehetőségét, ugyanakkor az elidegenedés és a személytelenedés veszélyeit is. Wirth meglátásai máig érvényesek, különösen a globális metropoliszok – például New York, London vagy Tokió – esetében, ahol a társadalmi struktúra, az interakciós mintázatok és az identitásképzés folyamatai továbbra is a **fragmentáció, a szervezethez, a heterogenitás és a racionalitás** mentén szerveződnek. A digitális kommunikáció, a közösségi média és a hálózati társadalom pedig új szintre emelte az átmeneti, felszínes és gyakran látszólagos kapcsolatok jelentőségét.

Mumford és a városi közösség színpada

Lewis Mumford (1896-1990) amerikai történész-szociológus felfogása szerint a város nem elsősorban fizikai, hanem társadalmi képződmény, amely az **emberi együttélés** speciális formájaként értelmezhető. A fizikai szerkezet – az utcák, házak, közművek – pusztán hordozói annak a társadalmi tartalomnak, amely a várost élettel tölti meg. Mumford szemlélete tehát alapvetően kulturális és társadalomelméleti, amely szemben áll a funkcionalista, mérnöki városfelfogásokkal. A város az emberi tevékenységek koncentrált tere, amely nem csupán lakóhely, hanem az együttélés, a kreativitás, a társadalmi szervezethez és az esztétikai kifejezés formája is.

Mumford Tönnies eredményeire alapozva a településeket társadalmi csoportok **kapcsolatrendszeré**ként írja le, ahol a falvakban jellemzőek az elsődleges kapcsolatok – például a család és a szomszédság –, a városokban viszont ezeken túlmutató, másodlagos, célorientált szervezeti kapcsolatok is létrejönnek. A város így nemcsak a társadalmi kapcsolatok mennyiségében, hanem típusában is különbözik a vidéki településektől: az egyének nem csak személyes kapcsolatok révén kapcsolódnak egymáshoz, hanem intézmények, szervezetek, egyesületek és különféle társadalmi funkciók mentén is.

Mumford az urbanizációt olyan fejlődési szakaszként írja le, amely lehetőséget ad a társadalom komplexebbé válására, új kulturális, gazdasági és politikai szerveződési formák kialakulására. A város e szempontból egyszerre földrajzi csomópont, gazdasági központ, társadalmi intézményrendszer, a **társadalmi cselekvés színtere** és az esztétikai reprezentáció terepe is. A város tehát nem csupán a munkavégzés, lakhatás és közlekedés tere, hanem a társadalmi önkifejezés egyik legfontosabb színtere is. A városi környezet inspirálja a művészeteket, színházat, tudományt, sőt: a város maga is műalkotásként, esztétikai objektumként is értelmezhető.

Kiemelten hangsúlyozza Mumford, hogy a város az emberi közösségi tevékenység strukturált és látható terepe, ahol az egyéni és kollektív cselekvések fizikailag is nyomot hagynak. A városi terek – legyenek azok terek, piacok, sugárutak, sétálóutca vagy városközpontok – nem csupán semleges infrastruktúrák, hanem a társadalmi élet aktív színterei, amelyek meghatározzák a közösségi interakciók minőségét és intenzitását.

Ezek a helyszínek egyidejűleg több funkciót is betöltenek: szolgálják a közlekedést, lehetőséget adnak véletlen vagy szándékos találkozásokra, teret biztosítanak a kereskedelem számára, esztétikai élményt nyújtanak az építészeti kialakítás és a városi táj révén, továbbá szimbolikus jelentéssel is bírnak – például a közös történelmi emlékezet hordozói, ahol ünnepek, tüntetések, megemlékezések zajlanak.

Mumford számára a városi tér mindig több, mint fizikai elrendezés: kulturálisan rétegzett, jelentésekkel telített környezet, amely az identitás formálásában és a közösségi kohézió fenntartásában is kulcsszerepet játszik. A tér élhetősége, esztétikai minősége és társadalmi nyitottsága határozza meg, hogy a lakók milyen viszonyban állnak egymással és a várossal, mint egész társadalmi konstrukcióval.

A város tehát Mumford szerint nem más, mint az emberi kultúra és társas lét **térbeli megtestesülése** – olyan hely, ahol az emberi élet társadalmi és kulturális összetevői egymással kölcsönhatásban formálódnak, és ahol a közösség vizuálisan és funkcionálisan is kifejezi önmagát.

E gondolatmenetből következik az is, hogy a város társadalmi problémáinak gyökerei nem pusztán urbanisztikai vagy infrastrukturális hiányosságokból fakadnak, hanem a közösségi élet, az együttélési normák és az intézményes keretek meggyengüléséből is. Ha a város elveszíti közösségi karakterét, a lakók közötti együttműködés és kulturális kifejeződés lehetőségeit, akkor nem csupán esztétikai értelemben szenved kárt, hanem társadalmi értelemben is meggyengül. Ezért Mumford hangsúlyozza a város társadalmi életének újrateremtését, a közösségi terek védelmét és az esztétikai sokszínűség fenntartását, mint a városfejlesztés alapelveit.

Mumford városfelfogása napjainkban is különösen aktuális, mivel a globális urbanizációs trendek – például a metropoliszok túlnövekedése, a lakhatási válság, a közösségi terek privatizációja és az infrastrukturális egyenlőtlenségek – alapjaiban kérdőjelezik meg a város közösségi és kulturális funkcióit. A gyors ütemű városfejlődés során gyakran háttérbe szorulnak azok az emberi szempontok, amelyeket Mumford hangsúlyozott: az együttélés minősége, a társadalmi kohézió, az identitásképzés és a közös kulturális tér megőrzése.

Mumford figyelmeztetése szerint a város csak akkor **élhető** és **fenntartható**, ha képes biztosítani azokat a tereket és intézményeket, ahol az emberek társas lényként működhetnek együtt, kulturálisan kifejezhetik önmagukat, és részt vehetnek a közös cselekvésben. A város tehát nem csupán fizikai struktúra, hanem társadalmi élőhely és kulturális szövet, ahol az emberek közösen formálják a jelent és a jövőt. Ezért tekinti Mumford a várost színpadnak, ahol a társadalom nemcsak megmutatkozik, hanem önmagát játssza el, újrateremti identitását, és kollektív stratégiákat dolgoz ki a túlélésre és fejlődésre.

Geddes és a városi múlt és a jelen egysége

Patrick Geddes (1854-1932) skót biológus, várostervező és szociológus munkássága meghatározó volt a városi életmód és városi kultúra modern értelmezésének kialakításában. A 20. század elején alkotott, amikor a gyors urbanizáció és iparosodás kihívásai új szemléletmódokat követeltek meg a várostervezésben és városszociológiában. Geddes szemléletmódja radikálisan eltért a korábbi, inkább technokrata és funkcionalista városrendezési modellektől: ő a várost

egy **komplex társadalmi-kulturális organizmus**ként értelmezte. Munkássága visszhangtalan maradt kortársai körében, újrafelfedezésére az 1960-as években került sor, azóta gondolatai azonban meghatározóak a városszociológiában, számos későbbi megközelítés (például Jane Jacobs városfelfogása, lásd következő fejezet) alapjául szolgáltak.

Geddes egyik kulcsfontosságú gondolata, hogy a város a kultúra, a történelem és a fizikai környezet egységeként fogható fel. A városi tér nem csupán a gazdasági termelés és lakhatás színtere, hanem a társadalmi emlékezet, az identitás és a közösségi élet hordozója is. Geddes értelmezésében a város egy élő organizmus, amely az időben folyamatosan fejlődik, réteges múltja és jelenkori funkciói között dinamikus kapcsolat áll fenn. A város tehát nem elszigetelt, önálló funkciók halmaza, hanem olyan összetett rendszer, amelyben az emberi tevékenységek, az épített környezet, a kulturális jelentések és a természeti adottságok szorosan összefonódnak. Ez az egység a városi élet komplexitásának és sokszínűségének alapja: minden elem – legyen az építészeti, társadalmi vagy ökológiai – viszonyban áll a többivel, így a város csak e **kölcsönhatások** rendszerében érthető meg teljes egészében.

Geddes különös figyelmet szentelt a **történelmi városmagok** és **műemlékek** szerepének. Véleménye szerint ezek nem csupán esztétikai vagy történelmi szempontból értékesek, hanem a városi közösségi élet, kultúra és identitás alapvető szervező elemei. A történelmi városrészek megőrzése nemcsak a múlt iránti tiszteletből fakad, hanem funkcionális és pszichológiai szerepet is betölt: ezek az emlékhelyek lehetőséget adnak a városlakóknak arra, hogy a kollektív emlékezet révén elhelyezzék önmagukat a város társadalmi és történelmi szövetében. A város múltja tehát nem passzív örökség, hanem aktívan formálja a jelen identitását és jövőképeit.

Geddes hangsúlyozza, hogy a történelmi terek és épületek nem csupán esztétikai örökségek, hanem élő társadalmi mechanizmusok, amelyek megerősítik a helyhez kötődő identitásokat, és segítik az intergenerációs tapasztalatátadást. A város történelmi rétegei **kulturális memóriaként** működnek, amelyek révén az egyén nemcsak az urbanizált környezetben való fizikai tájékozódását, hanem saját társadalmi szerepét is jobban értelmezheti. Geddes gondolatmenete szerint a múlt örökségeit – szimbolikus és materiális formában egyaránt – úgy kell integrálni a város életébe, hogy azok aktív elemként járuljanak hozzá a közösségi jövő formálásához, a társadalmi tanuláshoz és a kulturális újratermelődéshez. Geddes tekinthető a modern műemlékvédelem elméleti háttére egyik megalkotójaként is.

A városi polgári identitás Geddes szerint nem pusztán a lakóhelyhez kötöttséget jelent, hanem aktív részvételt a közösségi és közéleti folyamatokban. Az állampolgári szerep nem korlátozódik a város fizikai térhasználatára, hanem magában foglalja az eszmékhez, értékekhez, közösségi célokhoz való viszonyulást is. Geddes hangsúlyozza, hogy a városi közösségekben megszülető eszmék, társadalmi mozgalmak, kulturális és

civil kezdeményezések nem pusztán reakciók, hanem a városi fejlődés aktív alakítói. Ezek a folyamatok elősegítik a városi szövet regenerációját, a társadalmi részvétel kiterjesztését és az identitás kollektív újratermelését.

A polgári identitás tehát dinamikus, folytonosan újraalkotott társadalmi viszony, amely egyszerre gyökerezik a múlt tapasztalataiban és fordul a jövő felé. A városi identitás formálódásában központi szerepet játszik a hely szelleme: az a kollektív érzés, amely a történelmi és kulturális környezethez való mély kötődést és felelősségérzetet jelenti. Ez az élmény hidat képez múlt és jelen, hagyomány és innováció, fizikai tér és társadalmi cselekvés között. Geddes szerint csak az a város képes hosszú távon fennmaradni és megújulni, amely lakóit nem csupán lakosokként, hanem aktív, kreatív és felelős polgárokként tekinti.

Geddes munkássága máig hatóan hangsúlyozza, hogy a város nem pusztán fizikai struktúra, hanem élő kulturális entitás, amely egyaránt formálja és tükrözi a társadalmi értékeket, az eszmei fejlődést és a kollektív emlékezetet. A város alakításában nem elégséges a mérnöki és funkcionális tervezés: Geddes szerint a városi tér fejlesztésének részesévé kell tenni az ott élő embereket, mivel a közösségi részvétel az egyik legfontosabb garanciája annak, hogy a város élhető, identitásformáló és társadalmilag fenntartható maradjon. Az emlékezet, mint a városi kultúra része, összeköti a múltat a jelen törekvéseivel: a történelmi kontinuitás megőrzése és új jelentésekkel való felruházása Geddes felfogásában a városi megújulás előfeltétele. Ugyanígy az eszmei törekvések – a társadalmi igazságosság, részvételiség, esztétikai minőség és szimbolikus értékek keresése – alakítják azt a belső szellemiséget, amely egy várost nemcsak gazdasági, hanem kulturális és társadalmi szempontból is értékké tesz.

A nagyvárosi kultúra és életmód értelmezése, párhuzamosan a nagyvárosi életkörülmények átalakulásával és új kihívások megjelenésével, a második világháború után új kereteket kapott, amelyekkel a következő fejezet foglalkozik.

Ellenőrzés

Vitaindító témák

1. Milyen módon alakította át a **19. század végi gyors urbanizáció** a hagyományos közösségi formákat, és ezek helyén milyen új kapcsolati struktúrák jöttek létre?
2. **Tönnies Gemeinschaft–Gesellschaft dichotómiája** mennyiben alkalmas a mai digitális közösségek értelmezésére?
3. **Simmel „blazírság”** fogalma mennyiben tekinthető a városi túlélés szükséges eszközének, és mennyiben társadalmi problémának?
4. Milyen szerepe van a divatnak a **nagyvárosi individualitás és konformitás** kettősségében?

Megválaszolandó kérdések

1. Hogyan definiálja Durkheim a mechanikus és az organikus szolidaritást, és melyik jellemző a modern nagyvárosokra?
2. Simmel szerint milyen pszichológiai mechanizmusok segítik az egyént a nagyvárosi ingerek túlélésében?
3. Geddes értelmezésében milyen szerepet játszanak a történelmi városrészek a városi identitás fenntartásában?
4. Milyen kapcsolatot lát Mumford a városi tér esztétikai minősége és a közösségi kohézió között?

Irodalom

- Geddes, P. (1915). Cities in evolution: An introduction to the town planning movement and to the study of civics. London: Williams & Norgate.
- Gottdiener, M., & Hutchison, R. (2011). The new urban sociology (4th ed.). Boulder: Westview Press.
- Mumford, L. (1985). A város a történelemben. Budapest: Gondolat.
- Phillips, B. E. (2010). City Lights: Urban-suburban life in the global society. 3rd ed. New York: Oxford University Press.
- Simmel, G. (1903). Die Großstädte und das Geistesleben. In Die Großstädte und das Geistesleben. Jahrbuch der Gehe-Stiftung zu Dresden.
- Wirth, L. (1938). Urbanism as a way of life. American Journal of Sociology, 44(1), 1–24.

6. Városi életmód, közösségek – új megközelítések

Előző fejezetben az életmód és a városi közösség immár klasszikusnak tekinthető megközelítéseit tekintettük át. A társadalom jelentős átalakulása megkövetelte az új megközelítéseket, amelyek a korábbiakat is átértelmezték, részben rájuk alapulva, részben új szemléletet behozva.

A városi életmód megközelítései az 1950-as évektől

A városi életmód és közösségek értelmezése az utóbbi évtizedekben jelentősen átalakult, ahogy a globalizáció, a technológiai fejlődés, a társadalmi mobilitás és az egyre inkább hangsúlyos városi szétterülés **új mintázatokat** hozott létre. A második világháborút követően a nyugati nagyvárosok többségében a belső városrészek fokozatos válsága vált nyilvánvalóvá: a középosztály kiköltözése, az ipari munkahelyek leépülése és a lakhatási problémák egyszerre járultak hozzá a társadalmi dezintegrációhoz. E folyamatokra reagálva olyan gondolkodók, mint Herbert Gans és Jane Jacobs, új értelmezéseket adtak a városi közösségek működésére, hangsúlyozva a helyi társadalmi hálózatok és a mindennapi interakciók szerepét. Az új megközelítések szerint a városi közösség nem feltétlenül azonos a fizikai térben élő emberek csoportjával: a közösségi kötelékek sok esetben virtuális, tematikus vagy érdekalapú formában szerveződnek. Ezzel párhuzamosan a szomszédság és a lokális kötődések új jelentést nyernek, hiszen a városlakók egyszerre lehetnek tagjai több, különböző típusú

közösségnek. Ez a pluralitás új kihívásokat és lehetőségeket teremt a társadalmi integráció, kohézió és identitás szempontjából.

Gans és a szuburbán életmód

Az 1950-es évektől kezdve a **szuburbanizáció**, a városi szétterülés mélyen átalakította a városokat a fejlett országokban. E jelenséggel a 11. fejezet foglalkozik részletesebben, azonban a szuburbanizáció kiváltotta városi életmód-változásokat, illetve ezek értelmezéseit ebben a részben mutatjuk be. Herbert Gans (1927-2025) amerikai szociológus jelentős mértékben hozzájárult a szuburbán életforma társadalmi értelmezéséhez, különösen a „The Levittowners” (1967) című könyve, és az azt megalapozó kutatása révén, amelyben a második világháborút követő amerikai elővárosi lakásépítések és középosztálybeli életmód változása vizsgálatán keresztül mutatta be a szuburbia társadalmi világát. Gans a szuburbanizációt nem a városi közösségek felbomlásaként, hanem azok átalakulásaként értelmezte, így érvelése ellenpontot jelentett a korabeli városszociológusok – és az uralkodó narratíva – pesszimista értelmezésével szemben, amely utóbbit a szuburbiát a város antitéziséként fogta föl.

Míg Georg Simmel a nagyvárosi életmódot intellektualizálódással, blázírsággal és az anonim tömegélmény dominanciájával jellemezte – olyan mentális állapotként, amelyben az egyén pszichológiai védőmechanizmusokkal távolítja el magát a társadalmi ingerektől –, Gans empirikus szociológiai módszerekkel közelítette meg a külvárosi életet, és eltérő következtetésekre jutott. Kutatásai során kimutatta, hogy a külvárosi környezet – különösen a háború utáni amerikai középosztály körében – nem az elszigetelődés, hanem **az új típusú közösségi formák** színtere. A szuburbiában kialakuló szomszédsági kapcsolatok ugyan nem olyan mélyek vagy szimbolikusan terheltek, mint a tradicionális falusi kötelékek, mégis erős, mindennapi funkciókkal bíró kapcsolati hálót képeznek. A gyermekneveléshez kapcsolódó közös gyakorlatok, a ház körüli segítség, a közös szabadidős tevékenységek – mint például utcai játékok, grillezések vagy helyi klubélet – fontos elemei a szuburbán társas kapcsolatoknak. Ezek a viszonyok nem a Simmel által leírt blázírságot, hanem inkább egyfajta **praktikus szolidaritást**, a mindennapi élet gyakorlati közösségét jelenítik meg, amely megerősíti a lakók térbeli kötődését és társadalmi identitását egyaránt.

Louis Wirth városi életformáról alkotott elméletével szemben, amely szerint a nagy népsűrűség, heterogenitás és felületesség vezet a személytelenséghez és a társas atomizációhoz, Gans azt állította, hogy a szuburbiák viszonylag homogén társadalmi összetétele elősegíti az **elsődleges kapcsolatok** fennmaradását és megerősödését. A szuburbán lakónegyedekben élők általában hasonló élethelyzetben vannak: életkoruk, családi státuszuk, jövedelmi szintjük és társadalmi mobilitási lehetőségeik sok átfedést mutatnak. Ez a társadalmi homogenitás kedvez a kölcsönös megértésnek, a normák összehangolódásának és a bizalom gyors kiépülésének. Gans szerint ez a homogén

közeg lehetővé teszi, hogy a lakók olyan közvetlen és tartós társas kapcsolatokat alakítsanak ki, amelyek a városi lét során ritkábban jelennek meg. Az **informális szomszédsági hálózatok** – amelyekbe beletartoznak a gyermekek játszótéri kapcsolatai, az egymást segítő háztartások vagy a közösen szervezett közösségi események – hozzájárulnak ahhoz, hogy a szuburbiában élők ne elszigetelt individuumként, hanem társadalmilag beágyazott szereplőként létezzenek. Így a szuburbia nem az elidegenedés, hanem a társas összetartozás új formáinak megjelenési terepévé válik.

Míg Lewis Mumford a várost, mint a társadalmi cselekvés színterét, intézményesült funkciók és eszmei fejlődés helyét látta, Gans megmutatta, hogy ezek a funkciók a külvárosokban is megjelennek, új formában. Ahelyett, hogy a külvárost a társadalmi dinamika és közélet hiányának helyszínéként kezelnénk, Gans empirikus kutatásai azt bizonyítják, hogy ezek a közösségek is rendelkeznek élő, **önszerveződő társadalmi struktúrákkal**. Vallási közösségek, iskolai szülői szervezetek, lakóközösségi csoportok, sportegyesületek, könyvklubok és helyi civil kezdeményezések révén a szuburbán térségek is színtereivé válnak a polgári részvételnek, közösségi kapcsolatok építésének és kulturális aktivitásoknak. Gans kiemelte, hogy ezek a szervezetek bár kevésbé formálisak és látványosak, mégis alapvető szerepet játszanak a társadalmi integrációban, a közösségi identitás fenntartásában és a kollektív problémamegoldásban. Így a szuburbia nem passzív tér, hanem olyan társadalmi színtér, ahol új típusú közösségi kötődések és együttműködések jönnek létre, amelyek funkcionálisan kiegészítik a városi közélet klasszikus intézményi formáit.

Patrick Geddes szellemiségével összhangban Gans felismerte, hogy a fizikai környezet jelentős mértékben alakítja a társadalmi viszonyokat és közösségi struktúrákat. A **kertvárosi építészeti forma** – az egységes megjelenésű házak, a kis méretű telkek, a magántulajdonon alapuló lakhatás és az autóval való közlekedés elsődlegessége – mind olyan környezeti tényezők, amelyek közvetlen hatást gyakorolnak a lakók társas érintkezésének gyakoriságára, jellegére és intenzitására. Gans rámutatott, hogy a külvárosi térhasználat – például a ház előtti gyepek, az utcai parkolás vagy a helyi játszóterek – sajátos társadalmi érintkezési lehetőségeket teremt, amelyek a mindennapi találkozások és interakciók színterei.

Míg Geddes a történelmi városmag értékét hangsúlyozta, mint a kulturális identitás és kollektív emlékezet hordozóját, Gans inkább azt mutatta meg, hogy az újonnan létrehozott lakóövezetek is képesek életmódbeli, értékalapú és közösségi kötődésre épülő társadalmi formációkat létrehozni. Ezekben a szuburbán környezetekben gyakran alakulnak ki erős helyi kötődések, amelyek nem a történelmi mélységből, hanem a közös életciklusból, élethelyzetből és szociális homogenitásból erednek. Az így kialakuló közösségek életmódorientáltak, s bár nem hordozzák a városmag szimbolikus történetiségét, saját normarendszerük, rituáléik és kulturális

gyakorlataik révén identitást építenek, és hozzájárulnak a lakók társadalmi beágyazottságához.

Gans értelmezése fontos kiegészítést jelent a város–vidék dichotómiát meghaladó megközelítések számára: a szuburbia nem a közösségi élet hiánya, hanem annak **újraszerveződése**, új térbeli és társadalmi keretek között. Ahelyett, hogy a szuburbán környezetet a társadalmi elszigetelődés, a személytelenség vagy az apátia színtereként értelmeznénk – ahogy azt több modernista elmélet is sugallta –, Gans kutatásai alapján azt láthatjuk, hogy ezek a lakóövezetek olyan új típusú közösségi gyakorlatokat és kötődési formákat képesek létrehozni, amelyek ellenállóképes, sűrű társadalmi szövetet hoznak létre és alkalmazkodnak a modern élet kihívásaihoz.

Jacobs és a belvárosi lakókönyékek újrafelfedezése

Jane Jacobs (1916-2006) városszociológiai munkássága jelentős mértékben árnyalta a városi közösségekről alkotott korábbi – gyakran pesszimista – értelmezéseket, különösen Georg Simmel és Louis Wirth elméleteihez képest, akik a városi élet elidegenítő és személytelenítő hatásaira hívták fel a figyelmet. Alapvető műve, a „The Death and Life of Great American Cities” (1961) a **modernista urbanisztikai dogmák radikális kritikájaként** született meg. Jacobs nemcsak építészeti, hanem társadalmi szempontból is újragondolta a város fogalmát: a város számára Mumfordhoz hasonlóan nem elsősorban fizikai struktúra, hanem élő társadalmi organizmus, ahol az interakciók és a közösségi kapcsolatok formálják az identitást és a helyhez való kötődést. A 20. század talán **legmeghatározóbb urbanisztikai gondolkodójaként** akkor lépett a nyilvánosság elé, amikor már sokan temették a hagyományos belvárosokat, a sűrűn lakott városi lakóterületeket, és mutatott rá értékeikre, illetve aktivistaként jelentős lépéseket tett újraélesztésük irányában, eleinte New York, majd Toronto városában.

Jacobs szemléletében a fizikai tér csupán eszköz, amely akkor válik jelentőssé, ha elősegíti a társas kapcsolatok kialakulását, fenntartását és fejlődését. Ilyen terek lehetnek például a sűrűn látogatott járdák, ahol a gyalogosforgalom révén folyamatos a **társadalmi jelenlét**; a kisvárosi jellegű kávézók és boltok, ahol az emberek rendszeresen találkoznak; vagy a parkok és játszóterek, ahol a gyermekek játékát a szülők közösen figyelik, ezáltal alkalom nyílik az ismeretségek kialakulására és a szomszédi viszonyok elmélyítésére. Ezek a helyek nemcsak funkcionális, hanem szimbolikus értelemben is a **közösségi élet csomópontjai**, ahol a társadalmi kohézió erősödik. Az épített környezet Jacobsnál nem önmagáért való, hanem a közösségi élet kerete – élesen szemben állva azokkal a modernista irányzatokkal, amelyek a funkciók szétválasztására, a nagy léptékű fejlesztésekre és a közösségi terek leegyszerűsítésére törekedtek. Jacobs ezért az emberi léptéket, az utcai élet gazdagságát és a mindennapi interakciók szövetét helyezte középpontba, amely nélkül szerintek egyetlen város sem tekinthető élhetőnek és fenntarthatónak.

Jacobs kiemelten fontosnak tartotta a köz- és magánszféra világos elhatárolódását, amely szerinte a jól működő városi közösségek egyik kulcsfeltétele. A közterek – különösen a járdák, parkok, kávézók és helyi boltok – a városi élet színpadját jelentik, ahol az emberek nemcsak elhaladnak egymás mellett, hanem meg is állnak beszélgetni, figyelik a gyerekeket, üdvözlik a szomszédokat. Ezek az interakciók teszik lehetővé, hogy az ismeretlenek ismerőssé váljanak, és kialakuljon az a társadalmi szövet, amelyre a biztonság és a közösségi érzés épülhet.

Jacobs különösen fontosnak tartotta azokat az **átmeneti zónákat**, ahol a privát és nyilvános tér találkozik – ilyen például a lakások előtti lépcső, a gang, az ablakpárkány vagy a ház előtti kis kert. Ezek a terek lehetőséget nyújtanak arra, hogy az emberek kapcsolatba lépjenek egymással anélkül, hogy teljesen kilépnének a magánszférából. Az ilyen „félközösségi” terek elősegítik a fokozatos, bizalomra épülő kapcsolatok kialakulását, amelyek Jacobs szerint elengedhetetlenek egy jól működő város közösségi életéhez.

Jacobs elmélete szerint a város biztonságának alapja nem a rendőri jelenlét vagy a technológiai megfigyelés, hanem az „utcai szemek” folyamatos jelenléte: a járdán való állandó mozgás, a lakók spontán megfigyelése, egymás iránti érdeklődése, a környezetük iránti felelősség érzete és szükség esetén történő beavatkozása. Ezek a társas gyakorlatok a városi közösségek informális, de rendkívül hatékony **önszabályozó mechanizmusait** jelentik.

A forgalmas nagyvárosi utca Jacobs szerint sokkal biztonságosabb, mint a szuburbán környezet zárt, elszigetelt terei. Az állandó közösségi jelenlét, a gyalogosforgalom és a funkcionális kevertetés – vagyis az, hogy ugyanazon a területen lakó, kereskedelmi és szabadidős funkciók is jelen vannak – teszi élővé és ellenőrzötté a városi tereket. Az utca nemcsak a mindennapi kapcsolatok helye, hanem a gyermeknevelés **informális eszköze** is: a gyerekek játszanak, a felnőttek figyelnek, beszélgetnek – és ez a mindennapi közösségi gyakorlat a városi szocializáció egyik alapeleme.

Jacobs szerint ez a fajta **társadalmi kontroll** nem kényszerítő erejű, nem hierarchikus vagy intézményes formában működik, hanem szervesen illeszkedik a mindennapi élet ritmusához. Az emberek jelenléte, viselkedése és egymás iránti alapvető figyelme megelőzi a problémákat: a rend nem úgy jön létre, hogy valaki kívülről előírja, hanem úgy, hogy a lakók látják és érzékelik egymást, jelen vannak és jelenlétükkel közvetetten szabályozzák a térhasználatot. Az „utcai szemek” működése így a közösségi biztonság alulról szerveződő, fenntartható és emberi léptékű modelljét jelenti, amelynek gyakorlati példái a nagy gyalogosforgalmú városi utcák – például New York Greenwich Village negyede –, ahol a helyi lakók, boltosok és járókelők természetes módon felügyelik a köztereket. Ez a fajta biztonság nem igényel formális rendőri jelenlétet, mivel a tér folyamatos használatban van, és az emberek kölcsönösen

felelősséget vállalnak egymásért. Ezzel szemben a modern biztonsági rendszerek, mint például a kamerás megfigyelés vagy a beléptetőkapus lakóparkok, épp a spontán társas kontroll lehetőségét szüntetik meg: kizárják az idegeneket, megszüntetik az utcai életet, és gyakran a gyanakvás légkörét erősítik a bizalom helyett. amely szemben áll a megfigyelésen, ellenőrzésen és rendfenntartáson alapuló, formális biztonságpolitikákkal.

Jacobs hangsúlyozta, hogy a nagyvárosi utca csak akkor tudja betölteni közösségi funkcióját, ha **változatos** és a város karakteréhez illeszkedő használati funkciókat tartalmaz. A gyalogos mozgás, az üzletek nyitvatartása, az utcai élet lüktetése mind hozzájárul ahhoz, hogy egy-egy városrész élő, élettel teli közösségi térként funkcionáljon. A városi tér esztétikai változatossága nem csupán vizuális élmény, hanem szimbolikus jelentéssel bír: kifejezi a város sokféleségét, történetiségét, és hozzájárul a lakók identitásának megerősítéséhez.

Jacobs gondolatmenete e ponton rokonságot mutat Mumford városfelfogásával is, amely szerint a város a társadalmi élet színtere, nem pusztán fizikai hely. Ugyanakkor Jacobs hangsúlyosabban a mindennapi gyakorlatokat, az egyszerű emberek spontán részvételét helyezte előtérbe, míg Mumford inkább a társadalmi folyamatok strukturális összefüggéseire irányította a figyelmet.

Jacobs számára a város nem egyetlen, nagy egység, hanem kicsiny **közösségek sokasága** és **hálózata**, ahol a különböző társadalmi szereplők közötti mindennapi interakciók határozzák meg a városi kultúra karakterét. Ez az értelmezés szorosan kapcsolódik Patrick Geddes organikus városkonceptiójához, amely a várost a társadalmi, történelmi és fizikai tényezők összhangjaként szemlélte. Míg Geddes elsősorban az intézményi struktúrák és a várostörténeti kontinuitás fontosságát emelte ki, Jacobs figyelme a hétköznapi élet színtereire, a közvetlen emberi kapcsolatokra és a spontán társadalmi gyakorlatokra irányult.

Jacobs szerint a város élhetősége és közösségi karaktere abból fakad, hogy változatos, részvételen alapuló, sokrétű és rugalmas struktúrákat képes kialakítani. A **kis közösségek**, az úgy 1000-2000 fős lakókörnyékek hálózata lehetővé teszi, hogy a lakók aktív szereplőként vegyenek részt saját lakókörnyezetük formálásában, miközben az együttélés sokféle formája révén megtanulják kezelni a társadalmi különbségeket. Ez az elképzelés határozottan szembemegy a funkcionalista modernista várostervezés homogenizáló logikájával, amely Jacobs szerint éppen a városi élet esszenciáját – a diverzitást, a rugalmasságot és a részvételt – fojtja el.

Jacobs élesen bírálta a modernista várostervezést, hasonlóan Lewis Mumfordhoz. Kritikájuk is közös alapokon nyugszik: mindketten elutasították a várostervezés pusztán technokrata és funkcionalista szemléletét, valamint az emberi léptéket figyelmen kívül hagyó beavatkozásokat. Ugyanakkor a két gondolkodó megközelítése között jelentős különbség is van: míg Mumford elsősorban történeti és

civilizációs távlatban szemlélte a város fejlődését, hangsúlyozva a kultúra, intézmények és társadalmi értékek szerepét, addig Jacobs sokkal inkább a mindennapi élet **mikroszintjén** vizsgálta a város működését. Jacobs figyelme a közösségi interakciókra, a helyiek jelenlétére és a spontán társas gyakorlatokra irányult – vagyis arra, ahogyan az emberek ténylegesen használják és alakítják a városi tereket. Így bár kritikájuk iránya azonos, Jacobs empirikus, **részvételalapú** és decentralizált városfelfogása újszerű társadalomtudományi érzékenységgel bővítette Mumford strukturális elemzéseit; a túlzott centralizációt, a funkciók mesterséges szétválasztását, a nagy léptékű, racionalista beavatkozásokat és az emberi lépték figyelmen kívül hagyását téve felelőssé a városi közösségek felbomlásáért. Ezzel szemben egy olyan városeszményt képviselt, amelyben az alulról szerveződő, spontán és sokszínű közösségi élet biztosítja a város élhetőségét és társadalmi szövetének épségét. Jacobs szerint a városi tér nem „megtervezhető” felülről, hanem élő szövetként alakul, amelyet a helyiek használata, jelenléte és társas gyakorlatai formálnak.

Louis Wirth urbanizmus-konceptiójához képest – amely a heterogenitásban és népsűrűségben a közösségi kapcsolatok elhalványulásának, a személytelenségnek és az elidegenedésnek a veszélyét látta – Jacobs a diverzitásban és a funkcionális sűrűségben sokkal inkább a **kreatív együttélés**, a társadalmi innováció és az adaptív rugalmasság lehetőségét hangsúlyozta. Az ő értelmezésében a városi élet komplexitása nem probléma, hanem erőforrás.

Georg Simmel nagyvárosi blázirságát és intellektualizálódását – amely szerint a városi ember túlélési stratégiája az érzelmi közömbösség és a túlzott racionalitás – Jacobs az emberi léptékű városi tér, a szociális kontroll informális formái és az érzékeny, kontextusfüggő tervezés révén ellensúlyozhatónak tartotta. Az utcai élet sokszínűsége, a folyamatos jelenlét, az ismerős idegenség élménye szerint éppen hogy fenntartja az érzékenységet, a figyelmet és a közösségi érzést – amennyiben a fizikai tér ehhez megfelelő keretet biztosít.

Jacobs hozzájárulása tehát kulcsfontosságú abban a szemléletváltásban, amely a várost nem csupán strukturális vagy gazdasági egységként, hanem élő, dinamikus és közösségformáló térként értelmezi. A város lényege szerint abban rejlik, hogy a fizikai terek miként képesek társadalmi kapcsolatokat létrehozni, megerősíteni és fenntartani. Jacobs hangsúlyozza, hogy a közterek nem önmagukban értékesek, hanem akkor, ha ösztönzik az interakciókat, segítik a bizalom kiépülését és elősegítik az egyéni és kollektív identitás alakulását. A fizikai forma csak akkor válik jelentőssé, ha alkalmas arra, hogy teret adjon a közösségi élet komplex szövetének: az ismeretségek, a szolidaritás, az érzelmi kötődések és a társadalmi tanulás terepeként szolgál. Jacobs tehát a várost egyfajta társadalmi ökoszisztémaként látja, ahol a tér és a társadalom kölcsönösen alakítják egymást, s ahol a közösségi folyamatok minősége meghatározó jelentőséggel bír a város élhetősége és fenntarthatósága szempontjából. Ezzel a nézőponttal Jacobs nemcsak az urbanisztika és várostervezés, hanem a

városshociológia számára is új fogalmi keretet alkotott: hangsúlyozva a decentralizált struktúrákat, a hétköznapi gyakorlatok fontosságát, valamint a lokális tudás és részvétel szerepét. Az ő öröksége máig él: a részvételi tervezés, a helyalapú városmegújítás vagy a közösségi urbanizmus mind az ő gondolataiból merítenek inspirációt – a városi életmód és közösség szociológiai értelmezésének meghatározó alapköveként.

Glaeser és a város „diadala”

Edward Glaeser (1967) városértelmezése jelentős fordulatot képvisel a városshociológiai gondolkodás történetében. „A város diadala” című munkájában a várost nem elsősorban fizikai struktúraként vagy közösségi színtérként, hanem **tudás- és innovációtermelő gépezetként** mutatja be. Glaeser szerint a város lényege abban rejlik, hogy **nagy sűrűségben** hozza össze az embereket, elősegítve ezzel a tudástranszfert, a gazdasági hatékonyságot és a kreatív fejlődést. Az urbanizáció nem csupán térbeli folyamat, hanem az emberi tőke koncentrációjának leghatékonyabb módja, amely a személyes jelenlétet és az élő kommunikációt az innováció és a haladás nélkülözhetetlen feltételeként kezeli. Glaeser érvelése szerint a modern gazdaság sikerének kulcsa nem a fizikai erőforrásokban, hanem a városokban koncentrálódó emberi tudásban rejlik, így a városok nemcsak túlélnek, hanem virágzanak a digitális korban is.

Ez a gazdaságcentrikus és racionalista értelmezés radikálisan eltér a klasszikus városshociológiai gondolkodók megközelítéseitől, akik számára a város társadalmi, erkölcsi és kulturális dimenziói legalább olyan fontosak voltak, mint annak funkcionális jellemzői. Ferdinand Tönnies például a „Gemeinschaft” (közösség) és „Gesellschaft” (társadalom) fogalmi révén a városi életet a tradicionális közösségi kötelékek fellazulásának, a személytelenség és individualizáció színtérének tekintette. Az ő értelmezésében a városi társadalom a közös normák és érzelmi kötődések hiányában veszít közösségi kohéziójából.

Émile Durkheim organikus szolidaritáselmélete ugyan közelebb áll Glaeser gondolatmenetéhez, hiszen ő is a társadalmi differenciálódást és a funkcionális specializációt tekintette a modern társadalom kohéziójának alapjául. Ugyanakkor Durkheim számára a szolidaritás nem csupán gazdasági vagy funkcionális, hanem morális jellegű is volt: a közös értékek és normák megléte elengedhetetlen feltétele a társadalmi integrációnak. Glaeser ezzel szemben kevés figyelmet fordít az erkölcsi és szimbolikus dimenziókra; az ő városfelfogásában a társadalmi integráció és kohézió elsődlegesen az együttműködésen és a gazdasági produktivitáson keresztül értelmeződik, háttérbe szorítva a társadalmi normák és közös értékek jelentőségét.

Georg Simmel nagyvárosi életmód-elemzése, a blázrság és intellektualizmus fogalma, valamint Louis Wirth urbanizmuskonceptiója – mely szerint a város az emberi kapcsolatok felületessé és átmenetivé válásának színtere – élesen szemben áll

Glaeser **optimista narratívájával**. Glaeser nem az elidegenedésre, hanem az emberi sűrűség **produktív következményeire** helyezi a hangsúlyt. Véleménye szerint a városi tömörség nem pszichológiai terhelés, hanem inspirációs forrás, amely a tudáscserét, az innovációt és a versenyt ösztönzi. Ahelyett, hogy a személytelenséget problémaként értelmezné, Glaeser azt a **gazdasági és kreatív dinamizmus** elengedhetetlen feltételének tekinti. Ily módon egy olyan városideált kínál, amely figyelmen kívül hagyja a pszichológiai megterhelés és társadalmi szétesés kockázatait, és a funkcionalitásra és versenyképességre koncentrálna.

Glaeser koncepciója jelentősen redukálja a Mumfordnál és Geddesnél hangsúlyos kulturális és civilizációs dimenziók szerepét: a várost elsősorban a gazdasági teljesítőképeség és az innovációs potenciál terepeként kezeli. Kevés figyelmet fordít a város, mint kulturális konstrukció, esztétikai forma vagy morális közösség vizsgálatára, helyette az „infrastruktúra nélküli infrastruktúra” – a tudás és az emberi kapcsolatok – dominanciáját hirdeti. Ezzel elvonttá válik az a történetiség és szimbolikus komplexitás, amely Mumford és Geddes értelmezéseiben a város lényegét alkotta.

Jane Jacobs és Edward Glaeser között különösen izgalmas intellektuális feszültség figyelhető meg. Glaeser nagyra értékeli Jacobs munkásságát, különösen a sűrű, gyalogosbarát, vegyes használatú városi negyedek iránti elkötelezettségét, amely szerinte is növeli a városok gazdasági dinamizmusát. Ugyanakkor Jacobs decentralizált, emberléptékű városeszményét Glaeser inkább gazdasági szempontból, a versenyképesség kontextusában értelmezi, miközben háttérbe szorítja annak társadalmi és közösségi implikációit.

Míg Jacobs a mindennapi városi élet mikrostruktúráira – a járdák, közterek, helyi boltok és informális megfigyelők szerepére – összpontosított, Glaeser elsősorban a város makroökonómiai teljesítőképeségét és tudásteremtő kapacitását tartja szem előtt. Így bár gondolati szinten elfogadja Jacobs érveit a heterogén, funkcionálisan kevert városi környezet előnyeiről, kevésbé reflektál azok közösségi kohéziót erősítő, társadalmi bizalmat generáló aspektusaira.

Ez a különbség jól illusztrálja a kortárs városfejlesztés egyik fő dilemmáját: hogyan lehet a városi tér produktivitását és innovációs potenciálját úgy maximalizálni, hogy közben megőrizzük azokat a szociális struktúrákat és közösségi viszonyokat, amelyek hosszú távon a város fenntarthatóságát és emberi léptékét biztosítják.

Keil és szuburbán életmód új értelmezése

Roger Keil (1957) *Suburban Planet* (2017) című műve alapvető fordulatot hoz a szuburbán életmód és kultúra társadalomtudományi értelmezésében. Míg a városszociológia klasszikus gondolkodói Herbert Gans kivételével elsősorban a centrumokra, a nagyvárosok belső területeire összpontosítottak, Keil azt állítja, hogy a 21. század urbanizációs folyamatait nem a centrumok, hanem a **perifériák** – a

szuburbán terek – alakítják. Ezzel a megközelítéssel Keil nemcsak új dimenzióba helyezi az urbanizációt, hanem a városi életmód és kultúra fogalmát is alapjaiban értelmezi újra.

Keil legfontosabb állítása, hogy a kortárs urbanizáció nem pusztán a városok „növekedését” jelenti, hanem egy *planetáris szuburbanizációt*, amelyben a városi életmód a város határain túlra is kiterjed. Ezt nevezi **„kívülről befelé történő urbanizáció”** folyamatának, amely radikálisan megkérdőjelezi a hagyományos városfelfogásokat. A város Keil szerint többé nem egy jól körülhatárolható, kompakt tér, amelynek középpontja a gazdasági, kulturális és társadalmi aktivitás epicentruma lenne. Ehelyett egy sokközpontú, hálózatos, szétfolyó térkomplexumként jelenik meg, amelyben a klasszikus városi életforma fokozatosan átadja helyét a szuburbán terek által közvetített újfajta urbanitásnak.

Élet a kelta tigris peremvárosaiban

Az ezredforduló óta Írország gazdasági helyzete jelentős javuláson ment keresztül, amit csak időlegesen tudott a 2008-as válság megakasztani. Ezt tükrözve Dublin szuburbán területei jelentős átalakuláson mentek keresztül, amely során a korábbi kertvárosi, alacsony sűrűségű lakóövezetek helyét egyre inkább a diverzifikáltabb, gazdaságilag és társadalmilag sokszínűbb lakóközösségek vették át.

A 2000-es évek elején Dublin szuburbiái – mint például Tallaght, Lucan vagy Blanchardstown – látványos területi növekedésnek indultak. Az ingatlanpiac robbanásszerű bővülése során új lakóparkok, tömeges lakásépítések, valamint bevásárlóközpontok és logisztikai parkok jelentek meg, amelyek sok esetben mindenféle közösségi infrastruktúra vagy közlekedési kapcsolat nélkül létesültek. Ez az ún. „zombi szuburbok” jelensége – ahol az épített környezet megelőzi a társadalmi struktúrák kiépülését – súlyos kihívásokat eredményezett a közösségépítés szempontjából.

A szuburbán területekre költözők eredeti célja a családbarát, nyugodt életér kialakítása volt, a gyorsan változó népességösszetétel és az ingázásra épülő életmód miatt ezekben a negyedekben gyakran nem alakult ki az erős lokális kötődés. A városközponttól való távolság, a gépjármű-függőség és a szolgáltatásokhoz való korlátozott hozzáférés az izoláció és a társadalmi szétesés érzését is erősítette.

Ugyanakkor az ezredfordulót követően Dublin szuburbiái a társadalmi és etnikai sokszínűség színtereivé is váltak. A migráció hatására új közösségek jöttek létre – különösen afrikai, kelet-európai és ázsiai háttérű lakosok bevonódásával –, amelyek fokozatosan formálták a helyi életmódot és közösségi intézményrendszert. Az iskolák, sportklubok és vallási közösségek fontos közösségsszervező szerepet töltöttek be, és néhány szuburbán negyedben új típusú hibrid identitások is megjelentek.

A pénzügyi válság után, 2008-tól, számos lakóparkban nőtt az üresen álló ingatlanok száma, az eladósodottság és a szociális problémák megjelentek. Ezzel párhuzamosan azonban erősödtek a helyi civil kezdeményezések, amelyek a közösségi kertek, játszóterek vagy közösségi házak létrehozására fókuszáltak. A lakók egy része tudatosan törekedett arra, hogy a helyi szomszédsági hálózatokat megerősítse, és ezáltal stabilizálja a társadalmi viszonyokat a válság sújtotta térségekben. A 2010-es években, különösen a Brexit óta a gazdaság tovább erősödött, ami további jelentős szuburbanizációhoz vezetett.

Dublin szuburbán közösségeinek fejlődése a kettősséget mutat: egyfelől a gyors növekedés és területi terjeszkedés a társadalmi kohézió gyengüléséhez vezetett, másfelől azonban új típusú, többnyire alulról szerveződő közösségi struktúrák is létrejöttek, amelyek hozzájárultak a társadalmi integráció és reziliencia kialakításához.

Ez az újfajta városi kiterjedés nem csupán térbeli, hanem társadalmi és politikai átalakulást is jelent. A szuburbán életforma már nem csupán a város kiegészítője vagy külső héja, hanem **aktív formálója** a modern urbanitásnak. Keil ezzel megfordítja a városszociológia hagyományos topográfiáját: nem a centrum határozza meg a perifériát, hanem a periféria válik a globális urbanizáció elsődleges formálójává. Így a szuburbanizáció nem csupán a város elterülése, hanem a világ városiasodásának fő mechanizmusa és alakítója.

A szuburbán kultúra Keil szerint nem redukálható pusztán lakófunkcióra vagy térbeli elhelyezkedésre. Inkább egy **sajátos életforma**, amelyet a fizikai távolság, az autófüggőség, az alacsony népsűrűség és a társadalmi homogenitás kombinációja jellemez. E tényezők összességében egy olyan életmódot eredményeznek, amelynek működési logikája mélyen összefonódik a globális kapitalizmus dinamikájával, különös tekintettel a fogyasztási mintázatokra, az infrastrukturális hálózatokra és a földhasználati gyakorlatokra.

A szuburbán életforma nem egységes és nem univerzális. A világ különböző részein eltérő történelmi, társadalmi és politikai feltételek alakítják. Kínában például a gyors állami fejlesztések révén létrejövő szuburbanizált térségek nemcsak lakóövezetek, hanem állami urbanizációs politikák eszközei is. Indiában a szuburbanizáció sokszor informális településformákon keresztül zajlik, ahol a lakhatás, a megélhetés és a közszolgáltatásokhoz való hozzáférés élesen hierarchizált. Latin-Amerikában pedig gyakran a társadalmi kirekesztés és az állami hiányosságok hozzák létre azokat a félformális szuburbán zónákat, amelyek Keil szerint a globális szuburbanizáció ambivalens, ellentmondásos természetét tükrözik.

Ezzel Keil hangsúlyozza, hogy a szuburbanizáció nem pusztán a nyugati középosztály kiváltsága, hanem a **globális urbanizációs folyamatok** kulcsszereplője, amely újraírja a város és nem-város, központ és periféria klasszikus dichotómiáit.

Ez az értelmezés különösen fontos hozzájárulás a korábban tárgyalt gondolkodókhoz képest, mivel új irányba tereli a városi és szuburbán életformák társadalomtudományi értelmezését. Míg például Louis Wirth a városi életmódot a sűrűség, heterogenitás és interakció alapján definiálta, Keil azt mutatja meg, hogy ezek a jellemzők – például a társadalmi sokszínűség, mobilitás és az intézményesített érintkezések – ma már a városhatáron kívül is jelen vannak, sőt ott új formákban bontakoznak ki.

Herbert Gans klasszikus szuburbán típusai a szuburbanizációt még a városi centrum alternatívájaként vagy kiegészítőjeként kezelték. Keil ezzel szemben radikálisabb álláspontot képvisel: szerinte ma már a centrum és szuburbia közötti határ nemcsak elmosódott, hanem funkcionálisan és strukturálisan is felcserélődött. A globális urbanizációt nem a centrum belső dinamikája vezérli, hanem a szuburbanizált térségek hálózata, amelyek egyre inkább meghatározzák az infrastruktúra-fejlesztés, gazdasági termelés és lakhatás globális mintázatait. Ezzel Keil olyan városértelmezést kínál, amely túlmutat a hagyományos dichotómiákon, és képes befogadni a kortárs urbanizáció hibrid, hálózati és sokközpontú valóságát.

Fontos hangsúly Keil munkájában a **politikai ökológia** perspektívája. A szuburbán terek nemcsak társadalmi vagy kulturális, hanem ökológiai kihívások színterei is. Az autóhasználatra, energiafogyasztásra és földhasználatra épülő szuburbán modell fenntarthatatlan, ugyanakkor a globális kapitalizmus egyik kulcsformája. A „szuburbán bolygó” így egyszerre tünete és motorja a globális ökológiai válságnak.

Roger Keil nézőpontja különösen fontos a globalizáció és az éghajlatváltozás kihívásainak korában, amikor a szuburbán térségek nemcsak demográfiai és gazdasági értelemben válnak meghatározóvá, hanem kulturálisan és politikailag is. Keil munkája tehát nemcsak a városértelmezést, hanem a városkutatás irányait is újrapozicionálja: a város többé nem statikus entitás, hanem dinamikus, töredezett és sokszor ellentmondásos folyamat, amelyet csak a perifériák felől érthetünk meg igazán.

West: tudományos racionalitás és az urbanizáció univerzális törvényei

Geoffrey West (1940) angol elméleti fizikus, a komplex rendszerek kutatója a *Scale* (2017) című munkájában egy újszerű, empirikusan és matematikailag megalapozott szemlélettel járul hozzá a város fogalmának újragondolásához. Városértelmezése különösen azért figyelemre méltó, mert a városokat biológiai és fizikai rendszerekhez hasonló törvényszerűségek mentén vizsgálja. A klasszikus városszociológiai gondolkodás elsősorban normatív, történeti vagy társadalomelméleti keretben értelmezte a várost, illetve a Chicagói Iskola jelentkezett átfogó, természettudományra alapozó, általános érvényességre törő elméleti kerettel a humánökológia formájában. West kvantitatív modelljei révén rendszerszintű,

skalázható és univerzális városképet nyújt, amely a XXI. századi adatvezérelt várostudomány egyik sarokköve.

West egyik alapvető felismerése, hogy a városok bizonyos alapelemei a méretükkel arányosan **nem lineárisan** növekednek. Az infrastruktúra egyes részei (például úthálózat, csatornarendszer) **szublineárisan** skalázódnak – azaz a méretnövekedéssel aránytalanul kisebb többletkapacitás szükséges. Ezzel szemben a gazdasági és társadalmi indikátorok – például az innováció, a termelékenység, a bűnözés vagy a kulturális aktivitás – **szuperlineáris** mintázatot mutatnak: a nagyobb városok ezekben arányaiban is jobban teljesítenek. A város tehát nem csupán több ember gyűjtőhelye, hanem a társadalmi energiák felerősítője, ahol a közelség és az interakciók sűrűsége exponenciálisan növeli a kibocsátást, a termelékenységet.

West városfelfogásának egyik kulcseleme a **felgyorsulás** fogalma. A nagyobb városokban nemcsak több esemény történik, hanem azok rövidebb idő alatt zajlanak le: az emberek gyorsabban járnak, sűrűbb interakciókban vesznek részt, gyorsabban dolgoznak fel és osztanak meg információt. Ez az időbeliség dimenziója nem csupán az egyéni életritmusra van hatással, hanem a városi társadalom egészére is: a gazdasági ciklusok, az innovációs folyamatok, a kulturális trendek mind rövidülnek, intenzívebbé válnak. West ezzel azt hangsúlyozza, hogy a városban élni nem csupán térbeli elhelyezkedést, hanem időbeli átstrukturálódást is jelent.

Ez a felgyorsulás új kontextusba helyezi a modernitásról szóló korábbi városszociológiai elméleteket is. Georg Simmel például a nagyvárosi élet pszichológiai túlterheléséről, az ingerek feldolgozhatatlan sűrűségéről és a blázirság kialakulásáról írt, míg Louis Wirth a városi interakciók személytelenségét és töredezettségét hangsúlyozta. West ezen klasszikus jelenségek mögé rendszerszintű magyarázatot helyez: a város növekedéséből adódó strukturális kényszer következtében a gyorsuló életritmus nem csupán választás, hanem egyfajta adaptív válasz a környezeti komplexitásra és interakciós sűrűsége. Ezzel West hozzájárulása új fényt vet a korábban inkább normatív módon megközelített városi időélmény fogalmára is.

Fontos azonban megjegyezni, hogy West elsősorban **nem normatív** módon közelít a város fogalmához. Míg Mumford vagy Jacobs városeszménye középpontjában az élhetőség, a közösségi részvétel és az etikai kérdések állnak, addig West figyelme a skalázhatóságra, a rendszerstabilitásra és a növekedési mintázatokra irányul. A város számára nem „jó” vagy „rossz” entitás, hanem egy **evolúciósan hatékony szerveződési forma**, amely az emberi **civilizáció egyik legnagyobb vívmánya**.

West számára a város értelmezésének kiindulópontja a **működés**, nem pedig a morál. Az a tény, hogy a város lehet egyszerre a kreativitás bölcsője és a szegregáció melegágya, nem ellentmondásos számára, hanem a rendszer önszabályozó és önfenntartó természetének következménye. Ezzel szemben például Mumford hangsúlyozta, hogy a város a társadalmi erkölcs, a humánus értékek és a kollektív tudat

színtere kell legyen. Jacobs a közterek és a közösségi kontroll normatív fontosságát emelte ki. West viszont ehelyett a városok teljesítményére, kapacitásaira és az önszerveződés fizikai és biológiai analógiáira koncentrált, amelyeket adatvezérelt modellekkel próbál megragadni. Így gondolkodása sokkal inkább leíró és prediktív, mint normatív és preskriptív.

Ezzel együtt West hozzájárulása nem nélkülözi a társadalmi következményekre való reflexiót. Felhívja a figyelmet arra, hogy a városok növekedésének van egy természetes korlátja – az infrastruktúra kapacitása, a környezet eltartóképessége, valamint a társadalmi feszültségek növekedése együttesen olyan válságtünetekhez vezethetnek, amelyek **destabilizálják** a rendszer működését. A skálázhatóság szuperlineáris előnyei csak addig érvényesülnek, amíg az alapinfrastruktúra és az intézményrendszer képes lépést tartani a növekedéssel. Ha ez nem történik meg, a város sebezhetővé válik: közlekedési dugók, lakhatási válság, szegregáció, közbiztonsági problémák, környezeti összeomlás következhet be.

West ezért különösen hangsúlyozza az **innováció** jelentőségét. Az innováció nem csupán a gazdasági versenyképesség fokmérője, hanem a város túlélésének záloga is. Az új ötletek, technológiai és társadalmi megoldások folyamatos beépítése nélkül a város elveszti alkalmazkodóképességét, és a szuperlineáris dinamika önmaga ellen fordulhat. West értelmezésében tehát az innováció sebessége nemcsak lehetőség, hanem kényszer is: a város fennmaradása attól függ, hogy képes-e időben reagálni a belső és külső stresszhatásokra. Ebben az értelemben a város nem statikus tér, hanem állandóan újrachangolt rendszer, amely a komplexitás határain egyensúlyoz.

Geoffrey West városelmélete tehát nem váltja le a klasszikus városszociológiai gondolkodást, hanem új szempontokat ad hozzá. Matematikai és empirikus megalapozottsága révén lehetővé teszi a városok közötti összehasonlítást, az urbanizáció trendjeinek előrejelzését, és új perspektívát nyújt arra, hogy miként értelmezzük a városokat, nemcsak élettérként, hanem mint komplex társadalmi-technológiai rendszerekként. Hozzájárulása különösen értékes abban, hogy a városi kultúrát nem kizárólag szimbolikus és társadalmi dimenzióként, hanem működési logikák hálózataként is képes értelmezni.

Városi közösségek: fogalmak és jellemzők

Az emberi evolúció többszáz ezer éve során elődeink tucatnyi felnőtt soraiban tudó csoportokban éltek, összes reflexünk, ösztönünk és mentális struktúráink ehhez alkalmazkodva fejlődtek (lásd 2. fejezet). De még az írott történelem túlnyomó részében is az emberek döntő sokasága átlátható méretű kis létszámú, maximum néhány száz fős falusi közösségben élt, ahol a közösséghez tartozás magától értetődő, gyakorlatilag kötelező volt, másrészt az egyén számára lakóhelye társadalma átlátható, értelmezhető volt és alapvetően sűrű személyes találkozásokon, közvetlen viszonyokon

alapult. Döntő változást ebben is az felgyorsuló urbanizáció hozott, amely emberek millióit helyezte át sokkal nagyobb, **átláthatatlanabb** társadalmi közegbe. Az egyén integrációjához, érdekérvényesítéséhez és általában is életéhez lényegében hozzátartozik a neki biztonságot, természetes életteret nyújtó közösséghez való tartozás. A modern nagyvárosokban a közösség is átalakult, új formákat öltött.

Mi a városi közösség?

A „község” fogalma a társadalomtudomány egyik legösszetettebb és legvitatottabb kategóriája, amely a társas élet alapegységeként tér vissza különféle szociológiai elméletekben. Városshociológiai nézőpontból a közösség olyan **tartós társas kapcsolatok hálózata**, amely közös térbeli elhelyezkedésen, megosztott tapasztalatokon, normákon, kölcsönös elvárásokon és gyakran közös értékrenden alapul. A közösségi létben kulcsszerepet játszanak a társadalmi emlékezet, a kollektív tapasztalatok és az ezekre épülő normatív struktúrák, amelyek a közösség tagjai között kölcsönös bizalmat és szolidaritást eredményeznek.

Lényeges jellemzője a közösségnek az érzelmi kötődés, az identitásélmény és a tartós részvétel, amely megkülönbözteti a pusztán instrumentális, rövid távú, tranzakcionális kapcsolatoktól. A közösségi kapcsolatok jellemzően nemcsak egyéni érdekeken alapulnak, hanem közös értékeken, normákon és társadalmi célokon. E kapcsolatokat gyakran nem formális intézmények szabályozzák, hanem implicit társadalmi kódok, hagyományok és rítusok.

Egy közösség tehát nemcsak kapcsolati háló, hanem **kulturális mező** is, amelyben az egyének identitása és társadalmi szerepe értelmet nyer. A közösséghez való tartozás kollektív jelentéseket közvetít: összeköti az egyént a térrel, a múlttal, és másokkal. Ennek révén a közösség a városi szocializáció és társadalmi integráció egyik alapintézménye, amely elősegíti a társadalmi kohéziót és a társadalmi részvétel formálódását egyaránt.

A városi közösség nemcsak fizikai közelségen alapul, hanem kulturálisan és szimbolikusan is szerveződik. A városi tér nem pusztán lakóhely, hanem az „otthonosság” élményének, a kollektív emlékezetnek és a városi identitás formálódásának színtere. A közösség tehát a városban elsősorban nem fizikai határok mentén, hanem élmények, szimbolikus gyakorlatok és társas konstrukciók révén jön létre. A városi közösség dinamikus, részvételen alapuló identitásrendszert jelent, amelyben a városlakók folyamatosan újratermelik önmagukat és kapcsolataikat a környezethez. Ez a performatív közösségépítés a mindennapi élethelyzetekben, a nyilvános tér használatában, a szimbolikus eseményeken való részvételben és a közös kulturális rítusok gyakorlásában nyer formát. Az identitás itt nem statikus, hanem a városi interakciók során állandóan alakul, erősödik vagy újrarendeződik, így hozzájárul a város társadalmi szövetének rugalmasságához és gazdagságához.

A városi közösség jellemzői

A városi közösségek sajátos jellemzői a modern urbanizációs folyamatok és a társadalmi szerkezet komplexitása mentén érthetőek meg. Míg a vidéki közösségek többnyire homogén társadalmi mintázatot mutatnak és stabil, erősen beágyazott elsődleges kapcsolatokra épülnek, a városi közösségekben a **sokféleség**, a **mobilitás** és az **átmenetiség** uralkodik.

A város nagysága következtében nem képes egységes közösségként létezni – de még egy kisebb falu sem. Mindkettő valójában kisebb, homogén közösségek halmazaként épül föl, amely közösségek között komplex és állandóan változó kapcsolati struktúrák jelentkeznek. Ráadásul az egyén nem csak egy, hanem számos csoportnak lehet tagja. A falvak és városok között éppen a csoportok közötti kapcsolati struktúrák összetettsége, illetve az egyén csoporttagságainak mennyisége és jellemzői adják az egyik alapvető társadalmi különbséget.

A városi környezetben a kapcsolatok jellemzően **gyenge kötések**en alapulnak. Ezek a kapcsolatok gyakran felületesek és átmenetiek, de funkcionálisan fontosak az információszerzés, a társadalmi erőforrásokhoz való hozzáférés és a mobilitás szempontjából. A városlakók hálózataiban ugyan kevésbé jellemző a mély érzelmi elköteleződés, de ezek a gyenge kötések rendkívül hatékonyak lehetnek a társadalmi kapcsolódás kiterjesztésében.

A városi közösségek további lényeges jellemzői:

- **Társadalmi heterogenitás:** A városlakók etnikailag, kulturálisan és szocioökonómiailag is különböző háttérrel rendelkeznek. Ez a diverzitás sok esetben fragmentálja a társadalmi kapcsolatokat, ugyanakkor lehetőséget is teremt az interkulturális kapcsolatok kialakítására.
- **Mobilitás és időbeliség:** A lakosság folyamatos mozgásban van, legyen szó fizikai költözésről, munkahelyi változásokról vagy társadalmi felemelkedésről. Ez a dinamika átmenetivé teszi a közösségi kötődéseket.
- **Intézményesülés:** A társas kapcsolatok nagy része nem spontán személyes interakciókra, hanem formalizált intézményi keretekre (munkahelyek, iskolák, szervezetek) épül.
- **Térbeli és funkcionális fragmentáció:** A város nem egységes tér, hanem különböző funkciójú és társadalmi összetételű negyedekre tagolódik. Ez a fragmentáció egyrészt specializációt tesz lehetővé, másrészt akadályozhatja a kohéziót.

A városi közösség minőségét nem az infrastruktúra fejlettsége vagy a népsűrűség határozza meg, hanem az a **képesség**, amellyel a lakók közös élményeket és kollektív jelentéseket képesek létrehozni. Ilyenek például a közösségi rendezvények, tüntetések,

fesztiválok vagy éppen a nyilvános terek használata. Ezek az események a kollektív emlékezet és a közös identitás formálásának alapját képezik.

Városi közösség, integráció, kohézió

A városi közösségek kiemelkedő szerepet játszanak a társadalmi integráció és kohézió megteremtésében, különösen a nagyvárosokra jellemző etnikai, kulturális és társadalmi sokszínűséget, valamint a gyors társadalmi mobilitást figyelembe véve. A modern városok **strukturálisan fragmentáltak**, különböző társadalmi csoportok és szubkultúrák élnek egymás mellett gyakran szorosabb kapcsolatok nélkül. Ebben a kontextusban a közösségi hálózatok képesek hidakat képezni a társadalmi törésvonalak között, elősegítve a kölcsönös megértést, bizalmat és együttműködést.

A városi közösségek egyik legfontosabb funkciója, hogy elősegítik a **társadalmi tőke** felhalmozódását. Ez a tőke három dimenzióban értelmezhető: a összekötő típusú kapcsolatok megerősítik a hasonló társadalmi helyzetű egyének közötti kohéziót, az áthidaló kapcsolatok különböző társadalmi csoportok közötti együttműködést tesznek lehetővé, míg az összekapcsoló típusú kapcsolatok az egyének és az intézmények közötti hidakat jelentik. Ezek mindegyike hozzájárul az inkluzív, pluralista és demokratikus városi közeg fenntartásához.

Jane Jacobs és Toronto

Jane Jacobs Torontóban kifejtett tevékenysége kivételes példája annak, hogy a városi közösségi élet és a helyi társadalmi struktúrák megőrzése érdekében végzett alulról jövő városvédő fellépések milyen hatást gyakorolhatnak egy nagyváros fejlődési irányaira. Miután Jacobs 1969-ben az Egyesült Államokból Kanadába költözött – elsősorban a vietnámi háborúval szembeni politikai tiltakozásként –, új otthonra lelt Toronto The Annex nevű belsővárosi negyedében, amely a város egyik történeti és társadalmilag sokszínű szomszédsági egysége.

Jacobs aktivizmusa hamarosan átszabta Toronto városfejlesztési politikájának alapvetéseit. Az 1970-es évektől kezdődően jelentős szerepet vállalt abban, hogy megakadályozza azokat a modernista várostervezési projekteket, amelyek az autópályák, többsávos utak és nagy léptékű bontások révén veszélyeztették volna a történelmi városszövetet és a helyi közösségeket. Legismertebb sikere az úgynevezett Spadina Expressway elleni tiltakozás volt: a tervezett autópálya a belvároson keresztülvezetve megsemmisítette volna a középosztályi és munkásosztályi negyedek szövetét, ám Jacobs és szövetségesei civil kampányának köszönhetően a projektet végül lefűjták.

A Jacobs által szorgalmazott városi paradigma – az élő, gyalogosbarát, sokfunkciós, helyi alapon szerveződő szomszédság – mély nyomot hagyott Toronto várospolitikájában. Számos belső városrész megőrizte történeti arculatát, a beépítési morfológia emberléptékű

maradt, és a közterek funkcionálisan diverzifikáltak lettek. Ugyanakkor kritikus kérdés maradt, hogy Jacobs öröksége hozzájárult-e a dzsentrifikáció felerősödéséhez.

Bár Jacobs elkötelezett volt a helyi közösségek védelme mellett, és kritikával illette a spekulatív ingatlanfejlesztéseket, a városi revitalizáció következményeként több korábban munkásosztályi negyed – például Parkdale vagy a Kensington Market környéke – népessége kicserélődött magas státuszúakra. A lakhatás drágulása, az új középosztályi lakók beköltözése és a régi lakók kiszorulása olyan folyamatokat indított el, amelyek részben éppen a Jacobs-féle városeszmény mellékhatásaként értelmezhetők. A diverzitás fenntartása, amely Jacobs városfilozófiájának központi eleme volt, a gyakorlatban gyakran nem valósult meg maradéktalanul.

Jane Jacobs torontói tevékenysége jelentős mértékben hozzájárult a városi közösségi terek és történeti szövet védelméhez, ugyanakkor az általa inspirált várospolitikai fordulat nem volt mentes az ellentmondásoktól. A közösségek megerősítése mellett a társadalmi mobilitás és az inkluzivitás biztosítása olyan kihívások maradtak, amelyekre Jacobs öröksége részleges válaszokat adott, de teljes megoldást nem kínált.

Az **alulról jövő helyi kezdeményezések** – például közösségi kertek, helyi kulturális események, szomszédsági fórumok vagy lakóközösségi projektek – nemcsak fizikai terekre, hanem társadalmi kapcsolathálókra is hatnak. Ezek az események lehetőséget teremtenek arra, hogy eltérő társadalmi háttérrel rendelkező emberek találkozzanak, közös élményeken osszák meg tapasztalataikat, és hosszú távon bizalmat építsenek ki egymással.

Az ilyen típusú közösségi részvétel továbbá erősíti a **városi rezilienciát** – vagyis azt a képességet, hogy a közösség a válsághelyzetekre (pl. természeti katasztrófák, gazdasági sokkok, társadalmi feszültségek) közösségi szinten és rugalmasan reagálni tudjon. A jól szervezett, összetartó közösségek gyorsabban és hatékonyabban képesek adaptálódni, információt megosztani, forrásokat mobilizálni és közösen cselekedni.

A városi közösségek nem csupán a társadalmi stabilitás passzív biztosítékai, hanem aktív alakítói is a városi demokráciának. A közösségi részvételen alapuló kezdeményezések demokratikusabb döntéshozatali folyamatokat tesznek lehetővé, és elősegítik, hogy a városlakók ne csupán lakóként, hanem aktív polgárként vegyenek részt a város alakításában (lásd 12. fejezet).

Mi a városi közösség alapja?

A **lakókörnyék** a városi közösségek elsődleges mikroegysége, amely egyszerre térbeli és társadalmi kategória. Nemcsak a fizikai közelséget, hanem a megosztott hétköznapi élményeket, a közös közterek, szolgáltatások, boltok, oktatási és vallási intézmények használatát, valamint a lakók közötti informális interakciókat is magában

foglalja. A lakókörnyék tehát nem csupán egy térképen kijelölt egység, hanem a mindennapi életvilág háttere, ahol a társas érintkezés, a megfigyelés, az ismerősség és az együttélés cselekedetei érvényesülnek.

A környék nem csupán földrajzi egység, hanem mélyen társadalmi konstrukció, amelyben a **tér identitása** az ott élők közös élményein, emlékein, nyelvi reprezentációin és rituális gyakorlatain keresztül formálódik. Ez azt jelenti, hogy a környék nem objektív adottság, hanem társadalmi jelentésekkel telített hely, amelyet a lakók saját történeteik, érzelmi kötődéseik és kollektív tapasztalataik révén értelmeznek.

A környék, mint társadalmi mező lehetőséget kínál arra is, hogy a lakók **lokális identitást** alakítsanak ki, amely összeköti őket a térrel és egymással. Ez különösen fontos lehet a társadalmi kohézió és a helyi részvétel szempontjából, hiszen a szomszédsági kapcsolatokban rejlő potenciál képes ellensúlyozni a nagyvárosi élet elidegenítő hatásait.

A jól működő városi környék **kvázi-elsődleges közösségként** működik, mivel bár rendelkezik közvetlen interakciós terekkel, ezek gyakran nem teljesen spontán vagy érzelmileg mély kapcsolatok, hanem szelektívek és célorientáltak. Ez különösen igaz a nagyvárosi környezetekben, ahol az egyének gyakran időhiány vagy bizalmatlanság miatt csupán minimális kapcsolatot tartanak fenn szomszédaikkal. Ugyanakkor ezek az interakciók – például a járdán való köszönés, a bolti beszélgetések vagy a gyerekek iskoláztatása körüli kapcsolatok – fontosak lehetnek a közösségi normák, bizalom és kölcsönös felelősségérzet kialakulása szempontjából.

Ez a **mentális tér** ugyanúgy befolyásolja az emberek mindennapi tájékozódását és viselkedését, mint a város fizikai topográfiája. A környékhez való kötődés erősíti az identitástudatot, hozzájárul a közösségi kohézióhoz, és gyakran meghatározza azt is, hogy a lakók hogyan viszonyulnak más városrészekhez, illetve hogyan értelmezik saját helyüket a városi hierarchián belül. A környék társadalmi konstrukciója tehát a városi tér „belakásának” egyik legfontosabb szimbolikus formája: egyszerűen reflektálja a társadalmi folyamatokat és befolyásolja azokat.

Közösségek és hálózatok

A közösségek és a társadalmi hálózatok egyaránt kapcsolati struktúrák, amelyek az emberek közötti viszonyokat rendszerezik, de működésük logikája eltérő. A közösség elsősorban érzelmi, normatív és identitásalapú kötődéseken nyugszik, amelyek hosszú távon fennmaradó, intenzív kapcsolatokat eredményeznek. A közösségi kapcsolatok szereplői általában osztoznak közös értékeken, élményeken és identitáselemeken, amelyeket a rendszeres interakciók során újra és újra megerősítenek.

Ezzel szemben a társadalmi hálózatok – különösen a nagyvárosi kontextusban – inkább **funkcionális, instrumentális** és sok esetben **gyenge kötéseken** alapuló

struktúrák. A hálózati kapcsolatok célorientáltak, gyakran időlegesek, és jellemzően nem igényelnek mély érzelmi elköteleződést. A városi társadalmakban a mobilitás, az időhiány és a heterogenitás következtében a kapcsolatok sokszor diffúzak, átmenetiek és kontextusfüggők, de mégis létfontosságúak lehetnek információszerzés, erőforrás-elérés vagy társadalmi mobilitás szempontjából.

A két típus között ugyanakkor nem húzódik merev határvonal: a városi környezetben gyakran egymás mellett léteznek és áthatják egymást a közösségi és hálózati formák. Egyes kapcsolatok egyszerre lehetnek érzelmi és funkcionálisak, stabilak és flexibilisek, lokálisak és globálisak. A kortárs városszociológia szerint éppen ez a komplexitás és átjárhatóság adja a városi társadalom egyik legjelentősebb sajátosságát.

A városi életben a közösségi és hálózati kapcsolatok nem kizárják, hanem kiegészítik és kölcsönösen áthatják egymást. A városlakók kapcsolati horizontja jóval szélesebb, mint a hagyományos falusi közösségekben: egyszerre lehetnek aktív szereplői egy közvetlen, lakóhelyhez kötődő szomszédsági közösségnek, miközben párhuzamosan részt vesznek olyan tágabb, nem helyhez kötött hálózatokban is, mint például szakmai szervezetek, digitális közösségek vagy civil érdekképviseletek.

A **hibrid társadalmi struktúrák** lehetővé teszik, hogy az egyén különböző szociális terek között mozogjon, és így egyszerre több identitást is fenntartsion. A városi létforma ezért nem feltétlenül individualizált és atomizált, hanem sokszor éppen ellenkezőleg: a sűrű kapcsolati hálók révén új típusú szolidaritások és kooperációs lehetőségek jönnek létre. Ezek a hibrid kapcsolatok hozzájárulnak a társadalmi innovációhoz, az információ gyors áramlásához és az újfajta közösségi terek (pl. coworking irodák, közösségi kertek, online platformok) megjelenéséhez is.

A modern városi társadalom nem a közösségek eltűnését, hanem azok transzformációját, új formáinak megjelenését hozta el. A klasszikus, homogén, térhez kötött közösségek helyett ma már egyre inkább átfedő, sokszor egymást kiegészítő, flexibilis és funkcionális kapcsolati formák jellemzik a városi társadalmak szerkezetét.

Ellenőrzés

Vitaindító témák

1. **A digitális közösségek pótolhatják-e a fizikai szomszédsági kötődéseket?** – Az online hálózatok megerősítik vagy gyengítik a lokális közösségeket?
2. **Jane Jacobs öröksége: mennyire vált be a gyalogosbarát, sokfunkciós utcakép ideája?** – Milyen adottságok mellett ajánlható Jane Jacobs javasolta megoldás?
3. **„A szuburbanizáció a város peremén zajló marginalizáció, vagy a városi modernitás új központja?”** Keil „kivülről befelé történő

urbanizációra” irányuló városfelfogása miként kérdőjelezi meg a centrum-periféria klasszikus dichotómiáját, és milyen új kihívásokat állít ez a várostervezés és társadalmi integráció elé?

4. Képes lehet-e egy városi szomszédság újraalkotni a hagyományos közösségi élményt?

A fizikai közelség és a közös használatú terek elegendők-e a közösség formálásához a mai urbanizált társadalmakban?

Megválaszolandó kérdések

1. Milyen szerepet játszanak az erős és gyenge kötések a kortárs városi hálózatok működésében?
2. Hogyan viszonyul Herbert Gans szuburbán közösségkonceptiója a korábbi városmodellekhez?
3. Hogyan illeszkedik Geoffrey West városdinamikáról alkotott kvantitatív modellje a klasszikus szociológiai keretek közé?
4. Miért tekinthetjük a „környéket” nemcsak térbeli, hanem társadalmi konstrukciónak is a kortárs városszociológiában?

Irodalom

- Gans, H. J. (1967). *The Levittowners: Ways of life and politics in a new suburban community*. New York: Pantheon Books.
- Glaeser, E. L. (2020). *A város diadala: Hogyan tesz legnagyobb találmányunk gazdagabbá, okosabbá, környezetkímélőbbé, egészségesebbé és boldogabbá?* Budapest: Pallas Athéné.
- Gottdiener, M., & Hutchison, R. (2011). *The new urban sociology* (4th ed.). Boulder: Westview Press.
- Jacobs, J. (1961). *The death and life of great American cities*. New York: Random House.
- Jacobs, J. (2005). *Dark Age Ahead*. New York: Vintage Books.
- Keil, R. (2017). *Suburban planet: Making the world urban from the outside in*. Cambridge: Polity Press.
- Kocsis, J. B. (2022): Toronto: Az elkészített világváros. CITY.HU Várostudományi Szemle. 2(4), 71–106.
- McManus, R. (2019). Suburbanization in Europe: a focus on Dublin. In: Hanlon, B. – Vicino, T. (eds): *The Routledge Companion to the Suburbs*. Oxon: Routledge, pp. 88-99.
- Phillips, B. E. (2010). *City Lights: Urban-suburban life in the global society*. 3rd ed. New York: Oxford University Press.

- Relph, E. (2012). Toronto: Transformations in a City and Its Region. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- West, G. (2017). Scale: The universal laws of growth, innovation, sustainability, and the pace of life in organisms, cities, economies, and companies. New York: Penguin Press.

7. A városok belső részeinek átalakulása, szegregáció

A városok történelmileg túlnyomó időszakában nem beszélhetünk városmagról, belvárosról: a város fizikailag kicsiny, zsúfolt település volt, amelynek megvoltak a maga részei – mint például a polgári város, az egyház, esetleg az uralkodó városrésze – de alapvetően egy egység volt. A városok a mezőgazdasági és ipari forradalom elterjedésétől berobbanó növekedése és átalakulás volt az, amely a 19. század végére a város **hagymahéjszerű** felépítését hozta el, európai tekintetben a középkori eredetű városmaggal, amelyet a 19. század végi városrobbanás során fölhúzott zárt soros, többemeletes beépítésű negyedei vettek körbe – e kettőt hívjuk belvárosnak, amelyet az úgynevezett átmeneti övezet változatos, sokszor alacsony státuszú tevékenységei, környékei vesznek körbe. Itt helyezkednek el a várost kiszolgáló, de ott nem kívánatos, vagy nagy helyigényű tevékenységek és funkciók, mint raktárak, fertőző betegségekkel foglalkozó egészségügyi intézmények, vágóhidak, temetők, rendezőpályaúdvartok, gyárak és társaik. Mindezen túl helyezkednek el a ritkább beépítésű lakókörnyékek, a külvárosok és a szuburbiák.

A várost nagyon sokáig – és bizonyos értelemben máig is – a 19. század végén létrejött **belvárossal** azonosítjuk. Ezt gondoljuk sajátosnak, egyedinek, az adott közösség értékeit, ambícióit és kultúráját bemutatónak, valószínűleg joggal is, hiszen ide irányul a legtöbb szimbolikus városfejlesztési tevékenység is. És még az olyan nagyvárosokban is, ahol jó ideig úgy tűnt, a városmag elvesztette jelentőségét – mint például Los Angeles vagy Phoenix – az utóbbi évtizedekben jelentős erőfeszítések történtek ezek rangjának legalábbis részbeni visszaállítására. A belvárosok helyzete és átalakulása így a városszociológia egyik központi témaköre.

Jelen fejezet a városok belső területeinek – sokak számára meglepő – újjászületési folyamatai meghatározóvá válásáig, azaz az 1980-as évek közepéig elemzi a belvárosok főbb folyamatait és jellegzetességeit, de következtetéseit tekintve kitekintve a jelen helyzetre. Az ezt követő időszakról lásd a 3. és a 8. fejezetet.

A korai modern belváros jellegzetességei

A 19. század második felében az iparosodás, a nemzetállamok megerősödése, valamint a mezőgazdasági forradalom által felszabadított munkaerő tömeges városba áramlása soha nem látott méretű urbanizációt eredményezett mind Észak-Amerikában, mind Európában. A korabeli városok belső területei – melyek a történelmi magot, az azt körülvevő kiépülő sűrű beépítésű lakónegyedeket, illetve az ipari fejlődés révén kialakuló gyárnegyedek környezetét ölelték fel – az **ipari kapitalizmus** színtereivé váltak. Ezeket a városi terek a mai szemmel nézve kaotikusnak és túlszűfoltnak tűnhetnek, ugyanakkor dinamikus társadalmi és gazdasági élet színhelyei voltak.

Társadalmi heterogenitás és együttélés

A 19. század végi nagyvárosok belső kerületeit erős társadalmi és funkcionális heterogenitás jellemezte. A gazdasági funkciók – például cégek központjai, vagy irodák, kulturális funkciók, vendéglátó, illetve szabadidő-eltöltési helyszínek **közvetlen fizikai közelségben** voltak a gyártással, kereskedelemmel, kisipari tevékenységekkel – mindezt egybeszöve a különböző társadalmi osztályokhoz tartozók lakóhelyeivel. A városrészekben gyakran egymás közvetlen szomszédságában éltek különböző etnikai, vallási és társadalmi csoportok. A gazdasági okokból bevándorló munkásosztály, az újonnan érkező migráns közösségek – az Egyesült Államokban például az ír, olasz, német, zsidó, lengyel és más közép- és kelet-európai lakosság; Európában a vidékről beáramló népesség, a vidékről, gyakran nemzetiségek által lakott területekről jövő bevándorlók, illetve sok esetben más országokból, országrészekből érkezők – a már meglévő városi alsóbb rétegekkel együtt osztoztak a városi területeken.

A **társadalmi mobilitás** lehetősége, a közelség a munkahelyekhez és az informális hálózatokhoz mind elősegítették, hogy ezek a területek a társadalmi emelkedés vagy a túlélés lehetőségét kínálják. Az elitek ugyan már a 19. század vége

felé megkezdték visszavonulásukat a zöldövezetek felé, de még számos esetben megtalálható volt a gazdag polgárság is ezekben a körzetekben, különösen a városközpont közvetlen környezetében, reprezentatív bérpalotákban. Egészen a szuburbanizáció elfogadottá válásáig – amely valahol a 19. század vége és a 20. század elején történt, adott várostól függő időszakban – az elit és a középosztály természetes közege a belváros volt, ahonnan ódzkodott kimozdulni, lévén státusza, életvitele megkövetelte szolgáltatások, intézmények csak itt tették lehetővé számára a vágyott életvitelt.

Zsúfoltság és lakásviszonyok

A városok belső részeinek egyik legszembetűnőbb jellemzője a zsúfoltság volt. A gyors népességnövekedés, amelyet nem kísért párhuzamos ütemű lakásépítés, komoly lakhatási válságot idézett elő a 20. század elejére Észak-Amerika és Európa legtöbb nagyvárosában. A lakások gyakran **túlzsúfoltak, sötétek, egészségtelenek** voltak, sok esetben közművek nélküli épületekben helyezkedtek el. A középosztály számára is egyre nehezebben volt elérhető a megfelelő lakhatás. A társadalom alsó rétegei – de sokszor a középosztály tagjai is – fűtetlen, vagy alig fűtött lakásban éltek, amelyben tisztálkodási lehetőségek nagyon korlátozottan álltak rendelkezésre, legtöbb lakáshoz pedig nem tartozott saját WC. A bérháztömbökben élő munkáscsaládok gyakran több családdal osztoztak egy-egy lakáson, s az albérlet és a bérszobák, bérágyak rendszere általánossá vált.

A **nyilvános terek** – piacok, utcák, közterek – szintén túlterheltek voltak: ezek szolgálták nemcsak a közlekedés, de a kereskedelem, a közösségi élet és gyakran a gyártási tevékenység helyszínéül is. A zsúfoltság nem csupán fizikai, de akusztikai, vizuális és szociális értelemben is érzékelhető volt.

Lehetőségek tárháza

A 19. század végi város belső területei az alacsonyabb rétegek számára ugyanakkor nem csupán a szegénység és a nyomor színterei voltak. A munkalehetőségek, a szociális mobilitás, a vállalkozási formák sokasága, az kereskedelem és kézművesség, valamint a közösségi szerveződések – egyházak, etnikai klubok, önszervező egyesületek – révén ezek a körzetek élénk társadalmi élet színterei voltak.

A munkásnegyedek nem csupán a túlélés, hanem az **integráció** és az **identitásképzés** helyszínei is voltak. A különböző nemzetiségi közösségek megtartották nyelvüket, szokásaikat, ünnepeiket, s ez a kulturális sokszínűség a városi élet részeként formálta a város arculatát.

A középosztály tagjai számára pedig ez volt az **élet természetes kerete**. Munkahelyek, reprezentációs alkalmak, találkozási helyek, kávéházak, éttermek és egyéb szolgáltatások garmadája teremtette meg számukra az otthonosságot, a

presztízst és miliót, illetve a kibontakozás lehetőségét – vagy legalábbis annak illúzióját.

Funkcionális sokféleség

A városok belső negyedeiben nem vált el egymástól élesen a lakó, gazdasági és szórakoztató funkció. A korabeli városi rend még nem ismerte a funkcionális felosztás elvét, így ugyanazon utcákon, sőt sok esetben ugyanazon épületeken belül is keveredtek a funkciók: a földszinten működtek a műhelyek, üzletek, vendéglők, míg a felsőbb szinteken lakások, kisiparosok műhelyei, irodák voltak. A belváros lakói túlnyomó részt bérházakban laktak, ahol a jobb elhelyezkedésű – azaz utcai, elsősorban saroklakások a magasabb státuszúak lakhelyeként szolgáltak, míg a sötétebb, rosszabb levegőzésű, elsősorban udvari lakások az alacsonyabb rétegek tagjainak adtak otthont.

A város belső területe tehát egyszerre volt a lakóhely, a termelés helyszíne (nyomdák, pékségek, bőr- és textilipari kisüzemek), a fogyasztás helye (piacok, kisboltok, kávézók), valamint a szórakozás színtere (kocsmák, varieték, színházak, zenés mulatók). Ez a funkcionális sokféleség **gazdasági rugalmasságot** és **társadalmi mobilitást** is lehetővé tett, miközben a közegészségügyi problémákat (szennyvíz, zaj, ipari szennyezés) is fokozta.

Az infrastruktúra és a közlekedés szerepe

A 19. század végén a közlekedési technológiák fejlődése (lóvasút, majd villamos, később földalatti vasút) lehetővé tette a **térbeli mobilitás** növekedését. Ez a folyamat – amely majd a 20. században teljeseedik ki a szuburbanizáció formájában – már ekkor is elkezdte átalakítani a város belső szerkezetét. Azok, akik megengedhették maguknak, egyre inkább a város külsőbb zónái felé mozdultak el. Ezzel párhuzamosan a belső területek társadalmi státusza lassan csökkenni kezdett, különösen az angolszász városokban.

Az ipari és kereskedelmi központok közelsége ugyanakkor továbbra is fenntartotta ezeknek a területeknek a gazdasági jelentőségét. A gyalogos város szerkezete, a rövid távolságok, az otthon és munkahely közötti fizikai közelség miatt ezek a városi terek integrált társadalmi-gazdasági egységek maradtak.

A 19. század végi nagyvárosok belső területei egyszerre voltak a társadalmi mobilitás, a zsúfoltság, a közösségi élet, a kulturális diverzitás és a funkcionális sokszínűség helyszínei. Mindez egy átmeneti történeti állapotot képvisel: egy olyan korszakot, amikor még nem érvényesült a funkciók térbeli elkülönítése, a társadalmi csoportok tudatos szegregációja, de már kialakulóban voltak azok a dinamikák – társadalmi polarizáció, migrációs sűrűsödés, közlekedési újítások –, amelyek a 20. század során a belvárosi válsághoz és a szegregációs mintázatok megszilárdulásához vezettek.

A belvárosok válságának kezdetei a 20. század elején

A 20. század első évtizedeiben a nagyvárosok belső területei egyre inkább válságtüneteket kezdtek mutatni. Ennek folyamata fokozatos volt, s több, egymással összefonódó strukturális, társadalmi és technológiai változásra vezethető vissza. E korszakban a modernizáció és ipari fejlődés egyre távolabbra tolta a lakhatás és a termelés helyszínét egymástól, miközben a városi közlekedés forradalma, a tömegközlekedés és közúti közlekedésben az autó megjelenése, lehetővé tette a távolabbi lakóterületek elérését.

Közlekedés átalakulása

A városi válság egyik fő strukturális tényezője a közlekedési lehetőségek bővülése volt. A hagyományos városmagokban az uralkodó közlekedési mód a gyaloglás volt, és még a 19. század végi új városnegyedek esetében is megmaradt ennek jelentősége, a tömegközlekedés megjelenése mellett. Azonban hamarosan a villamosok, a földalatti vasút, majd az autóbusz, és elsősorban a személygépkocsi terjedése a módosabb népeiséget kiszakították a belső kerületekből, mivel a város széle felé történő kitelepülés már nem jelentett akadályt a munkahely elérésében. Az Egyesült Államokban ez a folyamat már az 1880-as években láthatóvá vált, de a tendencia Európa több nagyvárosában is elkezdődött a 20. század elejére, elsősorban a módosabb polgári rétegek körében. Londonban például a metróhálózat bővülése elősegítette az elővárosok növekedését, míg Budapesten a villamosvonalak és a helyi értékű vasútvonalak (HÉV) elérhetősége hozta közelebb a peremkerületeket a belvárosi munkahelyekhez.

A **közlekedési forradalom** egyúttal térben is átalakította a városképet. A gyalogosközpontú város helyét fokozatosan átvette elsőként a villamos, majd az autóorientált metropolisz, ahol a városi térszerkezet differenciálódása – központ, köztes zóna, szuburbia – jól kivehetővé vált. Ez a folyamat a belső területek presztízsveszteségéhez és gazdasági leértékelődéséhez vezetett.

Lakáshelyzet és a belváros presztízsvesztesége

A belső területek lakásállománya és infrastruktúrája már a 19. század végén is több helyen elavult volt, de a 20. század elejére ezek már városrészi presztízsveszteséggé alakultak. A rosszul karbantartott, túlszűfolt bérházak, a sötét és nedves udvarok, illetve a „nem kívánt rétegek közelsége” a jobb módúakat fokozatosan **elidegenítették** a város korábban még előkelőnek számító környékeiről is. A belső negyedekben az elhanyagolt épületek, rossz higiéniai viszonyok, az ivóvíz- és csatornahálózat hiányosságai, valamint a zaj és szennyezés egyre kevésbé feleltek meg a középosztály életminőségi elvárásainak.

Az újonnan épülő külvárosi lakóövezetek ezzel szemben zöldebb, egészségesebb környezetet és nagyobb lakásokat kínáltak. Az otthon és a természet közelsége a kertváros ideálját testesítette meg, amelyet az amerikai kertvárosok európai megfelelői (például a budapesti villanegyedek) is tükröztek.

A belvárosi lakosság társadalmi átalakulása

A módosabb rétegek elvándorlásával a belváros egyre inkább az alacsony jövedelmű, gyakran bevándorló származású lakosság életterévé vált. Az Egyesült Államokban az Európából, illetve Távol-Keletről érkező bevándorlás, illetve az afroamerikai népességnek az ország déli, mezőgazdasági jellegű területeiről a munkaerőt tömegesen igénylő északi nagyvárosokba való nagyméretű áramlása a városok belső negyedeibe vezetett, amely etnikai és faji koncentrációt eredményezett. Európában a munkásosztály egyre romló helyzete vezetett hasonló jelenségekhez.

A lakosság szociális szerkezete ezzel párhuzamosan **homogenizálódott**: a belső zónák egyre inkább alacsony státuszú, kiszolgáltatott rétegek lakóhelyévé váltak. A társadalmi mobilitás lehetőségei beszűkültek, az alsó társadalmi osztályokba tartozók egyre inkább csapdába kerültek. Már ebben az időszakban is megindultak városrehabilitációs próbálkozások a leromlás megakadályozására, a társadalmi integráció elősegítésére.

És ez volt az az időszak, amikor a városszociológia egyik legnagyobb hatású elméleti és gyakorlati megalapozása megjelent.

A Chicagói Iskola és a humánökológia

A 20. század eleji Chicago nemcsak az Egyesült Államok, hanem az egész világ egyik legdinamikusabban fejlődő városa volt. A város lakossága 1850 és 1930 között robbanásszerű növekedést mutatott: míg 1850-ben kevesebb mint 30 000-en éltek itt, 1930-ra ez a szám meghaladta a 3 millió főt. A bevándorlás, a belső migráció (különösen a déli államokból érkező afroamerikai lakosság), valamint a hatalmas ipari és infrastrukturális beruházások hozzájárultak ahhoz, hogy Chicago egy rendkívül sokszínű, gyorsan változó várossá váljon.

Chicago földrajzi fekvése – a Nagy-tavak és a Mississippi vízgyűjtő területének találkozásánál – **kiváló adottságokat** biztosított a szállítás, kereskedelem és ipar számára. Elérhetőek voltak a gyorsan fejlődő nyugati területek éppúgy, mint az ország középső része, illetve hajón Kanada keleti területei. A vasúthálózat központjaként Chicago az Egyesült Államok nyugati expanziójának kulcsfontosságú csomópontjává vált, ahol az ipari termelés fejlődése és a migrációs hullámok egymás után zajlottak, újabb és újabb réteget adva a városnak. A várost továbbá a bevándorlók összetétele is sajátossá tette: a népesség elenyésző részének volt csupán angol az anyanyelve, és legtöbbjük vidéki, falusi környezetből érkezett. A **nagyvárosi életmódra** váltás, az identitás-keresés máshol is meglévő feszültségei itt hatványozottan léptek föl. Továbbá

az a tény, hogy a város elődjének 1803-as létrejötte, illetve a város hivatalos 1832-es alapítása előtt nem volt a tágabb környéken más település, illetve az a földrajzi tény, hogy a város területe teljesen sík, a városfejlődés folyamatait szinte zavartalan formában tette lehetővé. Összességében tehát a várost multietnikus összetétele, gyors ütemű népességnövekedése, szociális és etnikai feszültségei, valamint erős társadalmi rétegződése kiváló laboratóriummá tette a társadalomtudományi kutatás számára.

Mindezek mellett az 1890-ben alapított, máig az Egyesült Államok egyik legmagasabb presztízsű felsőoktatási intézményeként működő **Chicagói Egyetem** – mint egy új, kutatóorientált intézmény – nyitott volt az empirikus megközelítésekre, új módszertanok meghonosítására és az interdiszciplináris szemléletre. A német szociológiai hagyomány (pl. Georg Simmel munkássága), az amerikai pragmatizmus, valamint az etnográfiai kutatások előzményei mind beépültek a Chicagói Iskola szemléletébe, amely így vált a modern városszociológia bölcsőjévé.

A Chicagói Iskola és a humánökológia fogalma

A Chicagói Iskola néven ismert irányzat a városi társadalmi folyamatok tudományos vizsgálatát tűzte ki célul, különös tekintettel a nagyvárosi életformákra, társadalmi problémákra és térbeli jelenségekre. Az irányzat alapítói közé tartozott Robert Ezra Park, aki korábban Georg Simmelnél tanult Berlinben, valamint Ernest W. Burgess és Louis Wirth, akik közösen dolgozták ki a városszociológia első rendszeres modelljeit.

A **humánökológia** – a Chicagói Iskola elméleti magva – a korszak legfontosabb természettudományi megközelítéséből merítve biológiai ökológiai fogalmakat alkalmazott a városi társadalomra: abból indult ki, hogy az emberek és társadalmi csoportok csak a környezetükkel való kölcsönhatásban érthetők meg. A természetes szelekció és a darwini létért való harc városi adaptációjaként a Chicagói Iskola a térért folyó harc koncepciót alkotta meg. E szerint a városban élő társadalmi csoportok arra törekednek, hogy a számukra kívánatos területeket megszerezzék, majd azt ellenőrzésük alatt tartva onnan másokat kiszorítsanak.

A chicagói iskola kutatói szerint ez a **versengés** alakítja ki a „természetes övezeteket”, vagyis azokat a városi térségeket, ahol bizonyos társadalmi csoportok koncentrálódnak. E folyamat során jönnek létre olyan társadalmi-térbeli formációk, mint a slum, a gettó, az etnikai enklávé vagy a szuburbia. A Chicagói Iskola elmélete szerint ezek az övezetek külső beavatkozás nélkül, spontán módon formálódnak – természetes reakcióként a környezetükben lezajló folyamatokra.

Az ökológiai modell és a város szerkezete

Ernest Burgess híres koncentrikus zónamodellje (1925) a város humánökológiai tagolódását írja le, és a városi növekedés folyamatait a földrajzi tér mentén strukturálja. A modell öt egymásba fonódó zónát különít el:

- **Központi üzleti negyed** (Central Business District, CBD): a város gazdasági, pénzügyi, igazgatási központja.
- **Átmeneti zóna:** régi bérházak, slumok, kisipar, frissen érkezett bevándorlók lakhelye.
- **Munkásosztály lakóövezete:** stabilabb lakók, kisvállalkozók, második generációs bevándorlók területe.
- **Középosztály lakóövezete:** előnyösebb lakáskörülmények, egyre inkább családi házas beépítés.
- **Elővárosok (Suburbs):** jellemzően felső középosztálybeli, zöldövezeti, gépkocsival elérhető lakóterületek.

Burgess, majd az ő nyomdokában járó kutatók térszerkezeti modelljeiről részletesebben a 12. fejezet ad elemzést.

A város nem csupán intézményrendszer, hanem társadalmilag strukturált tér. Ebben a térben – hasonlóan a természeti környezetben zajló ökológiai folyamatokhoz – folyamatos **mozgás, küzdelem** és **átrendeződés** zajlik. A Chicagói Iskola modellje nemcsak statikus leírás, hanem a társadalmi mobilitás, a térbeli mozgások és a társadalmi csoportok közötti verseny dinamikájának szemléltetése is: invázió, szukcesszió, kiszorítás. A folyamatok révén a zónák összetétele és státusza folyamatos változásban van.

A humánökológia kulcsfogalmai

A Chicagói Iskola a városi tér szerveződését, azaz a dinamikát hét ökológiai folyamat révén értelmezte:

- **Koncentráció:** egy társadalmi vagy etnikai csoport arányának növekedése egy meghatározott területen.
- **Dekoncentráció:** a lakosság térbeli szétszóródása a városi szövetben.
- **Centralizáció:** erőforrások, intézmények vagy lakosság központ felé irányuló koncentrációja.
- **Decentralizáció:** funkciók és népesség eloszlása több központ vagy perem irányába.
- **Szegregáció:** eltérő státuszú, etnikumú vagy életmódú csoportok térbeli elkülönülése.
- **Invázió:** új csoport megjelenése egy területen, amely korábban más csoport dominanciája alatt állt.
- **Szukcesszió:** az újonnan érkezett csoport fokozatosan kiszorítja a régit, és saját szubkultúráját beépítve állandósítja jelenlétét.

Különleges övezetek: a slum és gettó

A Chicagói Iskola külön figyelmet szentelt a város legsúlyosabb problématerületeinek, a slumoknak és gettóknak. A **slum** mint túlszűfolt, építészeti leromlott, infrastruktúrában szegényes városi terület, a társadalmi és gazdasági marginalizáció térbeli lenyomata. Itt élnek azok a csoportok, akik sem a lakáspiacon, sem a munkaerőpiacon nem tudnak érvényesülni: bevándorlók, munkanélküliek, etnikai kisebbségek.

A **gettó** a slum különleges formája, amely jellemzően etnikai, vallási vagy faji alapon szerveződő, zárt térbeli egység. Lakói kulturális és nyelvi sajátosságaik révén elkülönülnek a többségi társadalomtól, és e szubkulturális különbségek gyakran intézményi (pl. iskolák, vallási központok) formában is megerősödnek. A gettó épületállományát tekintve is leromlott állapotú. A gettókat nem csupán fizikai határok, hanem társadalmi falak választják el környezetüktől, és jelenléte nem csak lakói, hanem a város egésze számára veszélyeket hordoz.

A humánökológia öröksége

A Chicagói Iskola és a humánökológia jelentősége abban áll, hogy új módszertani és elméleti alapokat teremtettek a városszociológia számára. Elsőként alkalmaztak kvalitatív módszereket – megfigyelést, terepmunkát, interjút – szisztematikusan a nagyvárosi jelenségek vizsgálatára.

A Chicagói Iskola hatása a későbbi városszociológiai irányzatokra is kiterjedt: a szuburbanizáció, a szegregáció, a társadalmi kirekesztés és a városrehabilitáció elemzéseiben mind visszaköszönnek az ökológiai gondolkodás nyomai. Bár a koncentrikus modell leegyszerűsítő volta és a külső hatások (állami politika, gazdasági tőke) alulértékelése miatt kritika érte, a Chicagói Iskola mégis megalapozta a város társadalmi struktúráinak tudományos vizsgálatát.

Belvárosok a két világháború között

A 20. század első felében, különösen az első és második világháború közötti időszakban a nagyvárosok belső területeinek válságfolyamatai mind az Egyesült Államokban, mind Európában jól érzékelhetők voltak, habár a jelenségek intenzitása és okai földrajzi kontextustól függően eltértek. A válság elsősorban a fizikai környezet romlásában, a társadalmi előregedésben, a gazdasági szerkezet átalakulásában és a lakossági mobilitás következményeiben mutatkozott meg.

Belvárosok az Egyesült Államokban

Az Egyesült Államokban az iparosodás gyors üteme a 19. század végén és a 20. század elején hatalmas népességtömegeket vonzott a városokba, különösen az északi és keleti parti nagyvárosokba, mint New York, Chicago, Philadelphia vagy Boston. A belső városrészekben nagyszámú ipari munkás élt – gyakran zsűfolt, egészségtelen

lakáskörülmények között. Ezeket a városrészeket etnikailag is sokszínű népesség jellemezte, az európai bevándorlók és afroamerikai migránsok nagyarányú jelenlétével. A szociális és etnikai sokszínűség egyes területeken komoly **társadalmi feszültségekkel** járt, különösen az alacsony jövedelmű csoportok közötti versenyhelyzetekben, ami hozzájárult a lakónegyedek fragmentálódásához.

A városokon belüli funkcionális elkülönülés fokozódása – ahol a gyárak, raktárak, tömeglakások és kereskedelmi zónák szorosan egymás mellett helyezkedtek el – a városi területek túlterhelését eredményezte. Az infrastruktúra túlhasználttá vált, a közlekedési hálózat elégtelennek bizonyult, különösen a gyorsan növekvő városrészekben. Ez a helyzet később ösztönzőleg hatott a decentralizációs törekvésekre és a középosztály mobilizációjára, amely előrevetítette a **belvárosi válságok elmélyülését** és a szuburbanizáció elindulását.

Az 1920-as évekre a városok fizikai struktúrája elöregedett, a lakásállomány amortizálódott, és az ipari központok környezetében növekedett a szennyezés, zaj és társadalmi feszültség. A középosztály fokozatosan elhagyta ezeket a belső városrészeket, és a városok peremére költözött – ez a folyamat a szuburbanizáció első jelentősebb megjelenése. Emellett az 1929-es gazdasági világválság következményei is súlyosan érintették a városi központokat: a munkanélküliség emelkedése, a szolgáltatások visszaesése és a lakhatási válság tovább gyorsította a belvárosok hanyatlását.

Különösen látványos példa erre Los Angeles, ahol a belvárosi területek átalakulása az 1930-as évekre felgyorsult. A város fejlődése már a század elején a közlekedési infrastruktúra köré szerveződött: a kiterjedt villamoshálózat összekötötte a belső városrészeket a gyorsan terjeszkedő külvárosi övezetekkel. Azonban a harmincas évektől kezdve, részben az autózás előretörésével, megkezdődött a villamosvonalak fokozatos leépítése. A helyüket széles sugárutak, majd gyorsforgalmi utak vették át, amelyek közvetlenül a belvároson haladtak keresztül, jelentősen átalakítva annak városszövetét. Az új útvonalak megnyitása és a magántulajdonú gépjárművek elterjedése lehetővé tette, hogy a középosztály még nagyobb távolságokat tegyen meg naponta, így a városi központ további kiüresedését idézve elő. Mindezek hozzájárultak ahhoz, hogy Los Angeles belvárosa fokozatosan elveszítette funkcióinak jelentős részét, különösen a lakhatás és a kiskereskedelem terén, miközben a forgalom, a szennyezés és a társadalmi problémák súlyosbodtak.

Európai belvárosai a két világháború között

Európában – különösen Nyugat- és Közép-Európában – a városok belső területei a két világháború között szintén számos kihívással szembesültek. A kontinens legtöbb nagyvárosában a belvárosok továbbra is kevert használatú zónák voltak, ahol lakófunkciók, kisipar, kereskedelem és kulturális intézmények koncentráálódtak.

Ugyanakkor a városmagok sok helyen túlszűfoltak voltak, korszerűtlen lakásállománnyal, és a közegészségügyi viszonyok sem voltak kielégítőek.

A nagy háborús pusztításokat megelőzően már jelentkeztek az első modernizációs és területrendezési törekvések: egyes városokban (pl. Párizs, Bécs, Berlin) elindultak a **városrendezési programok**, amelyek célja a városmagok átalakítása, a lakhatási viszonyok javítása és a forgalmi rendszer korszerűsítése volt. Azonban ezek csak részben tudták enyhíteni az urbanizáció okozta problémákat. Emellett a gazdasági világválság hatása Európában is erőteljesen érződött a 30-as évekre: megnőtt a munkanélküliség, csökkent a városi szolgáltatások színvonala, és nőtt a társadalmi polarizáció.

Olaszországban a két világháború közötti időszakban például a belvárosi átalakulásokat erőteljesen meghatározta a fasiszta állam téralakító ideológiája. A nagyvárosok – különösen Róma, Milánó, Torino vagy Nápoly – esetében a hatalom célja a nemzeti múlt dicsőítése és az állami reprezentáció kiszélesítése volt. Ennek érdekében a belvárosokban számos bontást hajtottak végre, különösen az ókori vagy középkori szerkezetek környezetében, hogy helyet teremtsenek a széles sugárutaknak, új középületeknek, valamint a fasiszta monumentalitást tükröző tereknek.

A városfejlesztés tehát gyakran nem a lakhatás javítására, hanem a **hatalmi szimbolika** erősítésére irányult. Ennek következtében a belső kerületekből sok esetben kiszorult a szegényebb lakosság, amelyet nem követett valódi szociálpolitikai intézkedés. Ugyanakkor az ipari fejlődés és az állami beruházások következtében új munkásnegyedek is épültek a városok peremén, amelyek viszont gyakran hiányos infrastruktúrával és gyenge közszolgáltatási lefedettséggel rendelkeztek. Az olaszországi példa tehát jól mutatja, hogy a belvárosok átalakulása nem kizárólag gazdasági és társadalmi folyamatok eredménye volt, hanem politikai, ideológiai célok is nagymértékben alakították a városi tér struktúráját.

Teljesen másfajta megközelítést mutat be Bécs példája, ahol az 1919 és 1934 közötti időszakban – az úgynevezett „Vörös Bécs” idején – az osztrák szociáldemokrata városvezetés átfogó várospolitikai programot valósított meg. E politika középpontjában a társadalmi egyenlőség városi térben való megjelenítése állt: a város több tízezer új bérlakást építtetett, elsősorban a középosztály alsó rétegei és a munkásság számára. Ezek az önkormányzati bérházak nemcsak lakófunkciót láttak el, hanem közösségi terek, könyvtárak, óvodák és fürdők is helyet kaptak bennük, erősítve a lakóközösségek kohézióját.

A városrendezési beavatkozások célja nemcsak a lakásínség enyhítése volt, hanem a lakhatás méltóságának visszaadása, a közegészségügyi viszonyok javítása és a munkásosztály kulturális és szociális felemelése is. Bécs ebben az időszakban európai szinten is egyedülálló példát mutatott arra, miként lehet a várostervezést a szociális

demokrácia eszközévé tenni. A beruházásokat egy progresszív városi adórendszer tette lehetővé, amely a gazdagabb rétegek nagyobb hozzájárulására épült.

A bécsi fejlesztéspolitika következményeként a város belső részei nem váltak olyan mértékben marginalizált övezetté, mint más európai vagy amerikai példák esetében. A közösségi lakhatás révén számos belső kerület megőrizte társadalmi sokszínűségét és lakófunkcióját, ami hosszú távon is hozzájárult a város kiegyensúlyozottabb fejlődéséhez.

Különbségek és hasonlóságok

Mind az Egyesült Államokban, mind Európában jellemző volt a városok belső területeinek fokozatos fizikai és társadalmi leromlása. A városmagokból elköltöző középosztály helyét gyakran alacsony jövedelmű, marginalizált csoportok vették át, ami hozzájárult a belvárosok társadalmi problémáinak koncentrációjához. A két kontinens közötti különbség azonban a mértékekben és az intézményi-politikai válaszokban mutatkozott meg: míg az Egyesült Államokban korán megindult a szuburbanizációs trend, és a magántulajdonú ingatlanpiac gyorsabban alkalmazkodott az új kereslethez, addig Európában hosszabb ideig maradt fenn a kevert használatú, történetileg kialakult városszövet, és az állami beavatkozások is nagyobb szerepet játszottak a városfejlesztésben.

Belvárosok fokozódó válságtünetei a második világháború után

A második világháborút követő évtizedek – különösen az 1950-1960-as évek a **kapitalizmus aranykoraként** vannak számon tartva a nyugati országok gazdaságtörténetében, ahol is a jóléti állam gyors kiépülését a lakosság életszínvonalának rohamos növekedése kísérte. Ebben az időszakban a nyugati világ városai alapvető átalakuláson mentek keresztül. Az Egyesült Államokban és Európában egyaránt tapasztalható volt a belvárosok fizikai, társadalmi és gazdasági hanyatlása, noha ennek üteme, jellege és intézményi keretei földrajzi kontextusonként jelentős eltéréseket mutattak. A leromlás okai között kiemelt szerepet játszott a növekvő lakossági mobilitás, az új közlekedési infrastruktúrák, a szuburbanizáció, a deindusztrializáció és a várospolitikai prioritások változása.

Detroit belvárosának szegregációs mintázatai az 1980-as években

Az 1990-es évek elejére Detroit városának belső területei az Egyesült Államok legdrasztikusabban hanyatló városi zónái közé tartoztak. A város történeti központjában kialakult szegregációs mintázatok gyökerei a 20. század közepére, a második világháborút követő nagyarányú szuburbanizáció és a deindusztrializáció korszakára nyúlnak vissza. A

korábbi „Motor City” státusz elvesztésével együtt Detroit belvárosa a társadalmi, gazdasági és demográfiai válság állapotába süllyedt.

A városrész lakossága 1990-re drasztikusan lecsökkent: míg Detroit teljes lakossága 1950-ben még meghaladta az 1,8 millió főt, addig 1990-re kevesebb mint 1 millióra apadt. A belső kerületek különösen súlyosan érintettek voltak, ahol az elvándorlás – főként a fehér középosztály körében – következtében rendkívüli mértékű társadalmi és etnikai homogenizáció zajlott le. A belvárosban túlnyomórészt afroamerikai lakosság lakott, akik jelentős részben alacsony jövedelműek voltak, és akik számára a városon belüli mobilitás lehetőségei is beszűkültek.

A gazdasági tevékenység összeomlott: a gyárak bezártak, a központi üzleti negyedből eltűntek a munkahelyek, a magasabb jövedelmet termelő, profitábilis vállalkozások elköltöztek a külvárosokba vagy más városokba. A belváros kereskedelmi környékei elnéptelenedtek, az irodaépületek és kereskedelmi egységek sorra zártak be. Az üres üzlethelyiségek és elhagyott irodaházak a város fizikai és szimbolikus hanyatlásának jeleivé váltak. Ezzel párhuzamosan a lakóingatlanok állapota is súlyosan romlott: a túlszűfoeltság megszűnt, helyét az elhagyatottság vette át. A belvárosi övezetek több utcájában a lakóépületek 30-40%-a üresen állt, vandalizmus, tüzesetek és romos állapot jellemezte őket.

A közbiztonság is kritikusan romlott. A város rendőrségi statisztikái szerint Detroit az 1990-es évek elején az USA egyik legmagasabb bűnözési rátájával rendelkezett: gyilkosságok, drogkereskedelem és vagyon elleni bűncselekmények uralták a közéletet. A belváros különösen kiemelt rizikóterületnek számított, ahol a közszolgáltatások hanyatlása és a közterek elhanyagoltsága is tovább súlyosbította az állapotokat. A város kormányzata pénzügyi csőd közeli helyzetben volt, nem volt képes a városi infrastruktúra fenntartására, közszolgáltatások biztosítására vagy újjáépítési programok megindítására.

A szegregációs mintázatok Detroitban nemcsak etnikai, hanem jövedelmi és tulajdoni dimenziókat is öltöttek. Az ingatlantulajdon aránya a belső városrészekben alacsony volt, a lakosság túlnyomó része bérlőként élt, ami tovább csökkentette az elköteleződést és a környezeti felelősségvállalást. Az iskolák, közintézmények és szociális infrastruktúra alulfinanszírozott volt, a társadalmi mobilitás lehetősége pedig minimálisra csökkent.

Az 1990-es évek elejére Detroit az urbanisztikai szegregáció, társadalmi leszakadás és városszerkezeti hanyatlás tankönyvi példájává vált, amely világosan mutatta meg, hogy milyen következményekkel jár a deindusztrializáció, a nem kompetens városvezetés és az állami beavatkozás hiánya egy nagyváros belső magja számára.

Belvárosok az Egyesült Államokban

Az Egyesült Államok nagyvárosaiban a második világháborút követően rohamos gazdasági fellendülés indult meg, azonban ez elsősorban a városok peremi területein

és az újonnan kiépülő külvárosokban jelentkezett. A belvárosok ezzel szemben fokozatosan elvesztették központi gazdasági és társadalmi szerepüket, s egyre inkább a **társadalmi problémák** sűrűsödési pontjaivá váltak. A deindusztrializáció, vagyis a hagyományos feldolgozóipar fokozatos visszahúzódása, a termelés kiszervezése az olcsóbb munkaerővel rendelkező amerikai Dél vagy a Nyugat államaiba vagy éppen külföldre, valamint az ipari zónák bezárása különösen súlyosan érintette a belvárosi negyedeket.

A gyárak bezárásával munkahelyek tízezrei szűntek meg, különösen a kevésbé képzett munkások körében, ami elmélyítette a városi szegénység problémáját. A növekvő munkanélküliség következtében megnőtt a szociális támogatások iránti igény, a belvárosi lakásállomány karbantartása és fenntartása egyre nehezebbé vált, a közterületek és infrastruktúra állapota romlott. Az üzletek, szolgáltatások és kulturális intézmények is fokozatosan eltűntek a környékekről, tovább csökkentve azok vonzerejét. A **városvezetés** sok esetben képtelen volt reagálni e folyamatokra, különösen mivel az adóalap csökkenése – amely az elvándorlás és a gazdasági hanyatlás következménye volt – beszűkítette a közszolgáltatások finanszírozási lehetőségeit.

A belvárosok társadalmi összetétele is jelentősen átalakult: miközben a középosztálybeli, jellemzően fehér lakosság tömegesen költözött ki a külvárosokba, a belső zónákban egyre nagyobb arányban jelentek meg az afroamerikaiak, latinók, valamint más, szegregációval sújtott kisebbségi csoportok. Ez a népességcsere, a munkalehetőségek eltűnésével együtt, nagymértékben hozzájárult a gettósodás és társadalmi marginalizáció elmélyüléséhez. A térbeli és etnikai elkülönülés következményeként a városi integráció lehetőségei beszűkültek, és a társadalmi mobilitás esélyei csökkentek. Mindezek következtében a belvárosok egy része az 1960-as évekre súlyosan **dezintegrálódott, gettósodott** térként jelent meg a városi térszerkezetben, amely gazdaságilag inaktív, társadalmilag stigmatizált és politikailag elhanyagolt övezetként létezett tovább.

A bostoni West End negyed lerombolása

A bostoni West End városrész lerombolása és teljes átalakítása a 20. századi amerikai várospolitikai egyik legvitatottabb példája. A negyed a 19. század végétől kezdődően egy etnikailag és társadalmilag sokszínű városrészként működött, ahol olasz, ír, zsidó és más bevándorlócsoporthoz tartozók éltek együtt, jellemzően sűrűn beépített, háromemeletes bérházakban. A környék bár fizikailag leromlott, erős közösségi kapcsolatokkal és sajátos társadalmi kohézióval bírt. Ennek ellenére az 1950-es évek közepén a városvezetés a West Endet „slumként” kategorizálta, amely „megérett” a városrendezési beavatkozásra.

A város az urban renewal, azaz városi megújítás jelszavával teljes bontási és újjáépítési programba kezdett. Az 1958 és 1960 közötti évek során több mint 2500 lakóépületet dózeroltak le, több ezer lakost telepítettek ki – sokukat anélkül, hogy megfelelő kompenzációban vagy visszaköltözési lehetőségben részesültek volna. A hivatalos indoklás a közegészségügyi és építészeti környezet javítása volt, ám a valóságban a program mögött gazdasági és politikai érdekek húzódtak meg: a területet az újonnan érkező középosztály számára kívánták vonzóvá tenni, modern, magas lakóépületekkel és irodaépületekkel.

A társadalmi következmények súlyosak voltak. A korábban szoros közösségek szétszakadtak, a kitelepítettek szétszóródtak más, gyakran szintén leromlott városrészekben. A West End lerombolását sok kutató és várospolitikus azóta is a „városrombolás” példaként emlegeti. A városvezetés által ígért társadalmi előnyök – jobb életkörülmények, társadalmi mobilitás – nem valósultak meg a korábbi lakók számára, akik véglegesen kiszorultak a környékről.

Gazdasági szempontból a beruházások kezdetben lassan haladtak, és az újonnan épült lakóépületek nagy része nem volt megfizethető a helyi lakosság számára. A negyed funkcióváltáson ment keresztül: lakónegyedből jórészt intézményi és kereskedelmi zónává vált, közel a Massachusetts General Hospitalhoz és a Charles River partjához. A jelenlegi West End ma egy felső-középosztálybeli lakóövezetként funkcionál, modern toronyházakkal, de városi térként alig fogható föl: a szabadonálló, kerttel és kerítéssel körbevett lakótornyok a városi utcát, mint lüktető társadalmi intézményt szüntették meg.

A vasútvonal keleti oldalán található, az ötvenes években hasonló társadalmi összetételű North End városrészt sikeresen elkerülte a városrehabilitáció – pedig hasonló tervek voltak rá, így későbbi sorsa másképpen alakult. Jó ideig társadalmi presztízsvesztéssel és elvándorló lakossággal küzdött. A kilencvenes évek városközpont-megújítási projektjei azonban ide kisugárzó módon változtatták meg a negyed helyzetét, leginkább a belvárosi autópályát föld alá helyező „Big Dig” projekt (1991-2007), amely visszaállította a korábban szétszabdalt belvárosi szövet egységét. North End manapság Boston egyik legfelkapottabb, dzsentrifikált városnegyede, tele éttermekkel és sétáló emberekkel.

Ehhez szorosan kapcsolódott a „fehérek menekülése” („white flight”) jelensége: a középosztálybeli, főként fehér lakosság tömegesen hagyta el a belvárosokat, és az államilag támogatott lakáshitelek, valamint a gyorsan kiépülő autópálya-hálózat révén a külvárosi övezetekbe költözött. E migráció mögött nemcsak a lakáskörülmények javításának vágya állt, hanem a társadalmi homogenitás iránti igény, valamint a faji és etnikai előítéletek is meghatározó szerepet játszottak. A középosztály biztonságosnak, tisztábbnak és jobban szabályozottnak ítélte meg az újonnan létesített külvárosi közösségeket, miközben a belvárosokat egyre inkább a társadalmi problémák színterének látták.

Ennek következményeként a belvárosi lakásállomány elértéktelenedett, a lakóközösségek elhanyagoltá váltak, és a magántőke is elfordult az e területektől. Az önkormányzatok adóbevételei drasztikusan visszaestek, amely a közszolgáltatások – például az iskolák, közművek, közbiztonság – látványos romlásához vezetett. A városi szegénység koncentrált, különösen az afroamerikai és latinó lakosság körében, akik gyakran szegregált, túlsúfolt, leromlott lakóközösségben éltek, korlátozott hozzáféréssel a munkaerőpiachoz és a minőségi oktatáshoz.

A társadalmi és faji feszültségek fokozódása az 1960-as évek második felében egyre több **városi zavargásban** csúcsosodott ki: a Watts (Los Angeles, 1965), Detroit (1967) és Newark (1967) zavargások nemcsak a lakosság elkeseredettségét tükrözték, hanem a városirányítás kudarcait is a társadalmi igazságosság megteremtésében. Ezek az események végérvényesen megbélyegezték a belvárosokat, mint kríziszónákat, és hosszú időre tovább mélyítették a térbeli és társadalmi elkülönülés mintázatait.

A közlekedési fejlesztések – elsősorban az autópályák belvárosi bevezetése az 1950-es években – fizikai értelemben is feldarabolták a történeti városszövetet, szétbontva a meglévő szomszédsági struktúrákat, közösségi hálózatokat és etnikai közösségeket. A gyorsforgalmi utak kiépítése nemcsak a közlekedési infrastruktúra fejlesztését szolgálta, hanem sok esetben tudatos eszközként is működött a szegényebb, gyakran kisebbségi lakosságú negyedek felszámolására. Az így kialakított fizikai és társadalmi szakadékok hosszú távon is konzerválták a **térbeli szegregációt** és a **gazdasági marginalizációt**.

A modernista várostervezés elveire hivatkozó (és annak egy leegyszerűsített, áthangsúlyozott változatát követő) városmegújítási programok gyakran a történelmi, de leromlott belvárosi negyedek **teljes felszámolását** célozták. Ezek során gyakori volt az önkényes bontás: lakóházakat, kisvállalkozásokat, iskolákat és közösségi intézményeket semmisítettek meg, hogy helyükre irodaépületeket, közintézményeket vagy parkolókat emeljenek. Bár a programokat gyakran a „haladás” és „modernizáció” jelszavával hirdették meg, a tényleges következmények között szerepelt a szociálisan hátrányos helyzetű csoportok kiszorítása, a lakhatási válság mélyítése, valamint az urbánus identitás és történelmi örökség elvesztése. A belvárosi városrészek sok esetben lakatlanná, funkciójukat veszítetté váltak, míg a helyi közösségek visszatelepítésére ritkán került sor.

Európai belvárosok

Európában a háborús pusztítások következtében sok belváros gyakorlatilag a s emmiből kezdte újjáépítését. Nyugat-Európában – például Londonban, Rotterdamban vagy Frankfurtban – az újjáépítés során **modernista várostervezési elvek** domináltak: a funkciók (például a lakhatás, a munka, a kereskedelem és a pihenés) területi szétválasztása, modern lakótelepek, újfajta közlekedésszervezés, ennek részeként a gépjárműforgalom számára minél akadálymentesebb haladást

biztosító széles utak kialakítása. Ugyanakkor a városok történeti szerkezete, kevert funkcionális jellege és az állami szabályozás szerepe némileg lassította a teljes fizikai és társadalmi leromlást.

Bécsben az újjáépítés a történeti városszövet megőrzésére törekedett, miközben az önkormányzat folytatta a két világháború közötti szociális lakásépítési programok örökségét. A belvárosi szövetet nem rombolták szét, a várospolitikai célja a meglévő struktúra újraélesztése volt. A külvárosi zónákban azonban jelentős új lakókörnyékek épültek, amelyek részben az alacsonyabb státuszú rétegek számára biztosítottak lakhatást.

Olaszországban – különösen a fejlődő Észak nagyvárosaiban – az 1950-es és 60-as évek gyors ipari növekedése nyomán a városok körül spontán, gyakran ellenőrizetlen fejlődésű **peremkerületek** jöttek létre, ahová a déli régiókból érkező belső migránsok ezrei költöztek. A belvárosok ugyan igyekeztek megőrizni reprezentatív szerepüket, de a szociális különbségek fokozódtak, a szegényebb rétegek kiszorultak a történeti magból, és a társadalmi szegregáció új térbeli formái alakultak ki.

Kelet-Közép-Európa szocialista társadalmi rendre átállított nagyvárosaiban – mint Prága, Budapest, Varsó vagy Krakkó – az újjáépítés gyakran **ideológiai célokat** is szolgált. Varsóban például a történelmi belvárost tudatosan rekonstruálták, míg Budapest és Prága esetében a városmag megőrzése mellett a külvárosi lakótelep-építések jelentettek megoldást a lakhatási krízisre. E városokban a belvárosok fokozatos leromlását az államosított bérlakásállomány előregedése, az alacsony szintű karbantartás és a szociális problémák növekedése jellemezte, ugyanakkor a funkciók és lakosság kiszorulása sokszor kevésbé volt drasztikus, mint nyugaton. A közlekedési fejlesztések itt is szerepet játszottak a belső város szerkezetek átalakításában, de kevésbé romboló módon, mint az amerikai vagy nyugat-európai városok esetében.

A kontinensen a **deindusztrializáció** szintén megjelent, különösen az 1950-es évek végétől, és főként az ipari bázisú városokat sújtotta (pl. Manchester, Ruhr-vidék, Lille). A termelés visszaszorulása nemcsak gazdasági válsághoz vezetett a régiókban, hanem a korábban iparilag virágzó belvárosi övezetek gyors társadalmi leromlásához is hozzájárult. Az állásukat veszített munkások tömegei maradtak támogatásokra utalt helyzetben, miközben a városi önkormányzatok egyre nehezebben tudták finanszírozni a lakásállomány karbantartását és a közszolgáltatásokat.

A **lakótelepek** lakásépítések ugyan sok helyütt enyhítették a lakhatási válságot, de hozzájárultak a társadalmi rétegződés térbeli leképeződéséhez. Ezek a fejlesztések gyakran nagy számban, alacsony építészeti minőségben és rövid kivitelezési határidőkkel épültek, ami gyors fizikai leromláshoz vezetett. Míg a kezdeti időszakban – Nyugat-Európában az 1950-es években, Kelet-Közép-Európában az 1960-as években – a lakótelepek még valós alternatívát jelentettek a közepes státuszú rétegek számára

a leromló belvárosokból való elköltözésre, a szuburbanizáció fölpörgésével, új lakhatási formák, mint a társasházak, elterjedésével és Nyugat-Európában a vendégmunkások tömeges érkezésével e területek presztízse, kívánatossága romlott. Az állami lakásépítések tipikusan az alacsonyabb státuszú társadalmi rétegek számára jelentettek elérhető lakhatási megoldást, így ezek a városrészek szociálisan homogénné váltak. Eközben a középosztály – különösen a fiatalabb, mobilisabb családok – fokozatosan a városperemi, kertvárosias övezetekbe költöztek, hasonlóan az amerikai „fehérek menekülése” jelenségéhez, bár Európában ez kevésbé volt etnikailag motivált.

A közlekedés fejlesztése – különösen az autóforgalom bővítése – Európa nyugati részén is az amerikaihoz hasonló hatással járt: új utak, gyorsforgalmi bevezetők és lakótelepek szabdalják fel a városok belső szerkezetét, csökkentve a történeti városrészek élhetőségét és közösségi kohézióját. A történelmi városszövet feldarabolása, a lakófunkciótól megfosztott városi mag, valamint a növekvő forgalom zaj- és környezeti terhelése mind hozzájárultak a belvárosi lakosság elvándorlásához. Nyugat-Európa több városában – így például Párizsban, Brüsszelben, Amszterdamban – a belvárostól távolabb eső városszegélyekre, peremvárosokra koncentrálódott a hátrányos helyzetű, gyakran migrációs háttérű lakosság.

Kelet-Közép-Európában a közlekedés fejlesztése ugyan kevésbé radikális fizikai beavatkozásokkal zajlott, ám itt is jelentős hatást gyakorolt a városi térszerkezetre. Budapesten a sugárutakra és körgyűrűkre épülő, autót középpontba helyező közlekedési rendszer hangsúlyossá vált (például a BAH csomópont – Hegyalja út – Kossuth Lajos út – Rákóczi út belvárosi autópályájával), míg Prágában vagy Varsóban a lakótelepekhez kapcsolódó tömegközlekedési tengelyek alakították át a városszerkezetet. Ezek a fejlesztések bár növelték az elérhetőséget, gyakran tovább mélyítették a városrészek közötti társadalmi különbségeket és járultak hozzá a belváros leromlásához. A fő közlekedési csomópontoktól távol eső lakóövezetek gyakran maradtak ellátatlanul, míg a központi zónák infrastrukturális túlterheltséggel küzdöttek.

A szociális feszültségek, etnikai különbségek és a hátrányos helyzetű lakosság koncentrációja így nemcsak nyugat-európai jelenségként, hanem a kelet-közép-európai városok sajátos szerkezetében is megjelent – igaz, jellemzően nem etnikai hovatartozás, hanem társadalmi státusz alapján. A különböző típusú lakókörnyezetek – történelmi belváros, lakótelepek, kertvárosok – közötti egyenlőtlenségek a közlekedési fejlesztések révén gyakran tovább erősödtek, megalapozva a posztoszocialista időszak társadalmi és térbeli fragmentálódását.

A belvárosi válság mélyülése és a megújulás jelei

Az 1970-es évekre a nyugati világ városainak belső területei tovább süllyedtek a fizikai és társadalmi hanyatlás állapotába. A gazdasági növekedés lendülete

megtorpant, a kőolajárrobbanások (1973, 1979) világszerte energiaválságot és inflációt idéztek elő, amelyek különösen érzékenyen érintették a városok belső, már eleve érzékeny, sokszor leromlott övezeteit.

A belváros mélyülő válsága az Egyesült Államokban

Az Egyesült Államokban a 70-es évek folyamán tovább fokozódott a munkanélküliség és az **ipari hanyatlás**, amelyet az olajválságok által kiváltott gazdasági sokkhatások tovább súlyosbítottak. A korábban domináns ipari övezetek – mint például Detroit, Cleveland vagy Pittsburgh – súlyos gazdasági és demográfiai **visszaesést** éltek át: a gyárak bezártak, a munkahelyek megszűntek, és a lakosság jelentős része elvándorolt. A hanyatlás nemcsak a gazdasági mutatókban volt mérhető, hanem a városi terek fizikai állapotában is megmutatkozott.

A városi válság fogalma a közbeszéd részévé vált: olyan összetett válságjelenséget írt le, amelyben a gazdasági hanyatlás mellett a belvárosokat sújtó társadalmi problémák – bűnözés, drogfüggőség, iskolai szegregáció, rendőri túlkapások – egymást erősítve jelentkeztek. A közszolgáltatások leromlása, az állami támogatások visszavágása és a társadalmi mobilitás beszűkülése miatt a városok belső területei egyre inkább stigmatizálódott, marginalizált térként jelentek meg a társadalmi tudatban. A folyamatokat tovább gyorsította, hogy a városvezetés számos esetben represszív, rendészeti eszközökkel próbálta kezelni a válságot.

A lakóépületek fizikai állapota folyamatosan romlott, az előregedett infrastruktúra fenntartására és korszerűsítésére nem álltak rendelkezésre megfelelő források. Az elmaradó beruházások következtében a közművek, az iskolák, a parkok és a közösségi terek egyre kevésbé feleltek meg a városi lakók igényeinek. A magántőke figyelme nem a belső városrészek felé fordult, hanem inkább a külvárosi területek fejlesztése iránt mutatkozott érdeklődés: a bevásárlóközpontok, autópályákhoz kapcsolódó lakóparkok és logisztikai övezetek jelentettek vonzóbb és kockázatmentesebb beruházási célpontot.

Az önkormányzatok mozgástere a válság éveiben jelentősen beszűkült. A lakosság elvándorlása és a gazdasági hanyatlás következtében drasztikusan csökkentek az adóbevételek, míg a szövetségi támogatások leépítése – különösen a Reagan-kormány idején – tovább rontotta a helyi kormányzatok cselekvőképességét. A költségvetési kényszerek miatt számos város kénytelen volt elhalasztani beruházásait, leépíteni közszolgáltatásait, sőt egyes esetekben akár csődöt is jelenteni (mint például New York City esetében 1975-ben).

Európa belvárosi területei az olajválságok időszakában

Európában az olajválságok hatása szintén mélyreható volt, különösen a hagyományos ipari központokra, munkáskerületekre és a nagy lakótelepekre. Az **ipari hanyatlás** súlyosan érintette Nagy-Britannia és Németország városait: a

feldolgozóipar visszaszorulása és a termelés automatizálása miatt jelentős számú munkahely szűnt meg, különösen az alacsony képzettségű munkavállalók körében. Ennek következtében a **városközpontok fokozatos kiürülése**, a kiskereskedelem visszaszorulása és az előregedő népesség térbeli koncentrációja vált jellemzővé.

Nagy-Britanniában a városközpontokkal szomszédos munkáskerületek – például Liverpool, Glasgow vagy Sheffield egyes részei – súlyos társadalmi-gazdasági válságba kerültek. A korábban virágzó iparnegyedek leromlott lakókörnyezetté váltak, ahol a közszolgáltatások csökkenő színvonala és az állami lakásállomány elhanyagolása miatt az életminőség romlott. A társadalmi feszültségek a 70-es és 80-as években egyre gyakrabban vezettek nyílt konfliktushoz: zavargások és tömeges rendbontások robbantak ki többek között 1980-ban Bristolban (St. Paul's riots), majd 1981-ben Liverpool Toxteth negyedében, valamint London Brixton városrészében. Ezeket 1985-ben újabb összecsapások követték több városban (pl. Birmingham, Manchester, Tottenham), amelyek során a társadalmi marginalizáció, a rendőri túlkapások és a faji diszkrimináció elleni tiltakozás erőszakos formát öltött.

Németországban az északi és nyugati iparvidékek – elsősorban a Ruhr-vidék városai, mint Essen, Dortmund, Bochum, Gelsenkirchen vagy Duisburg – különösen súlyosan élték meg az ipari szerkezetváltás következményeit. A szénbányászat és acélipar összeomlása több százezer munkahely megszűnését jelentette, aminek hatására a városok népessége stagnálni vagy csökkenni kezdett, miközben nőtt a munkanélküliség és a szociális támogatásokra szoruló aránya.

A lakóövezetek, különösen a korábban munkásoknak épített városrészek előregedtek, infrastruktúrájuk elavulttá vált, sok esetben jelentős fizikai leromlást mutattak. A városvezetés kezdetben kevés eszközzel rendelkezett a problémák kezelésére: a szövetségi támogatások és az átfogó regionális fejlesztési programok csak a 80-as évek második felétől jelentek meg. Addig a szolgáltatási szektor bővítése, valamint a felsőoktatás és kutatás városfejlesztési szerepének erősítése (pl. tudásközpontok létrehozása) jelentette az egyik kiutat.

A **szociális és etnikai feszültségek** is fokozódtak, különösen azokban a városrészekben, ahol nagy arányban éltek vendégmunkások utódai – főként török, jugoszláv és olasz származású lakosok –, akik gyakran marginalizált helyzetbe kerültek. A városi közszolgáltatások leépülése, a szegregált iskolázás, valamint a munkaerőpiacról való kiszorulás tovább mélyítette a problémákat. Ezek az évtized vége felé már szükségessé tették a szociális városmegújítás jellegű komplex beavatkozási programok kidolgozását, amelyek célja a városi terek integrált rehabilitációja volt.

A szociális bérlakások karbantartása egyre nehezebbé vált: a központi állami források megcsappantak, az önkormányzati kapacitások beszűkültek, és a lakásfenntartásra irányuló beruházások elmaradtak. Ennek eredményeként sok lakónegyed fizikailag is leromlottá vált, a szegénység koncentrációja erősödött, és nőtt

a társadalmi feszültség. Ezek a folyamatok előrevetítették a későbbi városrehabilitációs programok szükségességét, amelyek azonban ekkor még csak elszigetelt kísérletek formájában jelentek meg.

Franciaországban a nagyvárosok külvárosi gyűrűiben, a banlieue-kben, az 1970-es évektől kezdődően látványosan nőtt a munkanélküliség és a társadalmi marginalizáció. Különösen súlyosan érintette ez a migrációs háttérű, főként észak-afrikai, szubszaharai és karibi származású fiatal férfiakat, akik gyakran alacsony státuszú lakótelepeken koncentráálódtak, s akik számára a munkaerőpiacra való belépés és az oktatási rendszerben való érvényesülés is akadályokba ütközött. A banlieue-k elválasztottsága – mind térben, mind társadalmilag – megerősítette a francia városi társadalom fragmentálódását, amit az állami beavatkozások hiánya vagy nem megfelelő jellege tovább súlyosbított.

Az 1970-es évek végétől egyre gyakoribbá váltak a **zavargások** és összecsapások, amelyekben a rendőri jelenlét, az etnikai alapú diszkriminatív intézkedések kulcsszerepet játszottak. A banlieue-k térszerkezeti és társadalmi elkülönülése hosszú távon hozzájárult a francia városi rendszer kettészakadásához, ahol a centrumok és a perifériák közötti különbségek egyre mélyültek.

Kelet-Közép-Európában a városi problémák eltérő formát öltöttek a nyugati országokhoz képest, de azok súlyossága nem volt kisebb. A szocialista államok kifejezett célja volt a lakhatás széleskörű biztosítása, elsősorban állami bérlakások révén. Az 1960-as és 1970-es években jelentős erőfeszítések történtek a lakótelep-építésben, ugyanakkor a beruházások gyakran tömegtermelésre alapozott, iparosított technológiával valósultak meg, ami a minőség rovására ment. Az **új lakótelepek** sokszor szociálisan homogén lakosságot koncentráltak, miközben az előregedő belvárosi lakásállomány helyzete a folyamatos forráshiány következtében háttérbe szorult.

A belvárosi övezetekben található épületek jelentős része a 19. század végén és a 20. század elején épült, és a korszerűsítésükre csak korlátozott források álltak rendelkezésre, sokszor semmilyen forrás nem volt rá. Az állami tulajdonú bérlakásokban élők kevés ösztönzést kaptak a karbantartásra, míg az önkormányzatok forrás- és kapacitáshiánnyal küzdöttek. A lakások túlszűfolttá váltak, különösen a belvárosokban, ahol a lakáelosztás központi szabályozásának merevsége nem tette lehetővé az igényekhez való rugalmas alkalmazkodást. A belső városrészek infrastruktúrája elavult volt, a közművek túlterheltek, az utak és közterek állapota pedig fokozatosan romlott. A közösségi szolgáltatások – egészségügy, oktatás, szociális ellátás – minősége és hozzáférhetősége is csökkent, ami tovább erodálta az életminőséget.

Mindezek a tényezők a belvárosok folyamatos fizikai és társadalmi leromlásához vezettek. Bár a kelet-közép-európai városokban a gettósodás és a szegregáció

formálisan nem volt jelen a nyugati típushoz hasonlóan, a különbségek mégis erősen érzékelhetőek voltak a társadalmi státusz, az épületállomány állapota és az infrastruktúra színvonala alapján. A rendszerváltást megelőző időszak végére egyes belvárosi területek már félperifériás státuszba kerültek a városi térszerkezeten belül.

A megújulás első jelei

Bár a hanyatlás tendenciája uralta ezt az időszakot, az 1980-as évek elején néhány nyugati nagyvárosban már megjelentek a belvárosi megújulás első jelei. Az angolszász világban – New Yorkban, Bostonban, San Franciscóban vagy Londonban – a belvárosi ingatlanok iránt újra érdeklődést kezdett mutatni egy új, jól képzett, jellemzően fehér középosztálybeli lakosság. Ez a folyamat – amelyet később **dzsentrifikációként** írtak le – a korábban elhanyagolt városrészek fizikai felértékelődését és társadalmi összetételének átalakulását eredményezte.

A globalizációs folyamatok, különösen a pénzügyi és üzleti szektor koncentrációja, valamint a kulturális ipar terjeszkedése (múzeumok, galériák, design, kreatív gazdaság) új lehetőségeket teremtettek a belvárosok számára. Lassan elkezdett kibontakozni a posztindusztriális város ideáljai, amelyben a belső városrészek újra a gazdasági és kulturális élet középpontjába kerülhettek – igaz, ez sok esetben a korábbi lakosság kiszorulásával, és az egyenlőtlenségek újratermelődésével járt együtt. E folyamatokról a 7. és 8. fejezet ad részletes elemzést.

A városi szegregáció fogalma és típusai

A városi szegregáció olyan térbeli társadalmi elkülönülési folyamat, amely során a különböző társadalmi státuszú, jövedelmű, foglalkozású vagy etnikai hovatartozású csoportok elkülönülten helyezkednek el a városban. A szegregáció nem csupán térbeli jelenség, hanem **társadalmi viszonyrendszer** is, amely egyszerre tükrözi a társadalmi egyenlőtlenségeket, piaci folyamatokat, mobilitási korlátokat és a diszkriminációs mechanizmusokat. E folyamat egyes elemei spontán módon, mások tudatos döntések mentén alakulnak, vagy strukturális kényszerek okozzák.

A szegregáció kialakulásának okai

A modern nagyvárosokban a szegregációt elsősorban a lakáspiac és munkaerőpiac működése, az eltérő mobilitási esélyek, a társadalmi csoportok önkéntes elkülönülési szándéka, valamint az intézményes vagy informális diszkriminációs gyakorlatok tartják fenn. A városi területek különböző piaci értékét az elhelyezkedés, beépítés jellege, infrastruktúra, presztízs, valamint a jogi státusz és tulajdonformák (saját tulajdon, szociális bérlakás stb.) határozzák meg. Ez alakítja ki, hogy milyen társadalmi rétegek milyen térbeli pozíciókat tudnak elfoglalni a városban.

A lakóhelyválasztást nem csupán anyagi korlátok határozzák meg. Az életkor, a háztartás összetétele, a mobilitási hajlandóság, a munkaerőpiac jellege és a gyermekek oktatási lehetőségeihez való hozzáférés, a társadalmi hálók, a származás és a lakástulajdon formája mind hozzájárulnak a szegregációs mintázatok kialakulásához.

A szegregáció típusai

A szegregáció különböző formáit társadalmi státusz alapján az alábbiak szerint lehet csoportosítani:

- **Elit szegregáció:** A magas jövedelmű, jól képzett és gyakran döntéshozói pozícióban lévő rétegek térbeli elkülönülése. Esetükben a szegregációt az exkluzivitás, a magas ingatlanárak és az elzárkózó lakóformák (pl. lakóparkok, villanegyedek, őrzött zónák) jellemzik. Előnye számukra a biztonság, a szimbolikus státuszmegerősítés, a társadalmi hasonlóság, és a szolgáltatások közelsége.
- **Középrétegek szegregációja:** A stabil társadalmi státuszú rétegek jellemző lakókörnyezetei. Ezek a zónák jellemzően homogén életmódot és értékrendet tükröznek, valamint fokozott közösségi kontrollt és státuszmegőrzés szándékát. Az iskolaválasztás, környezeti tényezők, közlekedési lehetőségek és a lakók szimbolikus tőkéje alakítja ki a környék presztízsét.
- **Munkás- és alsó-középosztálybeli szegregáció:** Az iparosodott városok tradicionális lakókörzeteihez kötődő jelenség, ahol a munkásosztály, illetve az alsó-középosztály tagjai nagy arányban koncentrálnak. Ezek a negyedek sokszor stabil, közepszerű állapotú épületállománnyal és közepes infrastruktúrával rendelkeznek, amelyeket részben történeti lakónegyedekként tartanak számon. A társadalmi státusz alacsonyabb, de nem feltétlenül marginalizált. E térségekben gyakran erős lokális identitás és közösségi kapcsolatrendszer figyelhető meg, ugyanakkor a társadalmi mobilitás lehetőségei, a közszolgáltatások minősége és az oktatási esélyek korlátozottak lehetnek.
- **Alacsony státuszú szegregáció:** Leginkább a hátrányos helyzetű, gyakran etnikai vagy migrációs hátterű, illetve tartós munkanélküliségben élő lakosságot érinti. A fizikai térre jellemző a leromlott épületállomány, az alacsony infrastruktúra-ellátottság, a közszolgáltatások hiánya és a társadalmi mobilitás beszűkültsége. Tipikus formái a slum, gettó, nyomortelep vagy előregedett lakótelep.

Regionális szegregációs mintázatok

Az Egyesült Államokban a szegregáció – különösen a faji alapú – történelmi gyökerekkel rendelkezik, és máig tartó hatással bír. Az afroamerikai, latin-amerikai, ázsiai vagy közel-keleti közösségek számos esetben zárt, gyakran hátrányos helyzetű városrészekbe koncentrálnak. A térbeli elkülönülés oka gyakran a diszkriminatív lakáspolitikák, az oktatási rendszer strukturális szegregáltsága, valamint a jövedelmi és tulajdoni különbségek és egyéb egyéni és intézményes diszkriminációk.

Szegregáció sajátos okai az Amerikai Egyesült Államokban

Az Egyesült Államokban a szegregáció – különösen a faji alapú – történelmi gyökerekkel rendelkezik, és máig tartó hatással bír. A 20. század elején kezdődő és a polgárjogi mozgalmakig (1960-as évek) tartó időszakban az állami és helyi szabályozások (Jim Crow-törvények, szegregált iskolák, közintézmények) formálisan is fenntartották a faji elkülönítést. Ezt a gyakorlatot a második világháború után a piaci mechanizmusok és intézményes diszkriminációs eszközök váltották fel.

A városi szegregáció egyik kulcsfontosságú mechanizmusa az ún. „redlining” politika volt, amelyet az 1930-as évektől az amerikai szövetségi lakáshatóság (HOLC) és a későbbi pénzügyi szolgáltatók alkalmaztak. A „vörös vonalakkal” körülhatárolt városrészeket – amelyekben gyakran kisebbségi, különösen afroamerikai lakosok domináltak – a hitelezés szempontjából kockázatosnak minősítették, így ott a lakosság gyakorlatilag kizáródott a hitelpiacból. Ez tartós hátrányt eredményezett az ingatlanvagyon felhalmozásában, és megerősítette az etnikai alapú térbeli elkülönülést.

A lakáspolitikai másik formája a „blockbusting” jelenség volt, amikor ingatlanügynökök a fehér lakosságot ijesztették azzal, hogy afroamerikai családok költöznek a környékre, ami az ingatlanárak zuhanásához vezet. A fehérek gyors elköltözése után a környékek gyakran marginalizálódtak, alulfinanszírozott városrészekké váltak. Az 1950-es és 60-as évek autóközlekedésre építő szuburbanizációja is a térbeli szegregációt fokozta: az új lakóövezetekbe csak magasabb jövedelmű, jellemzően fehér középosztálybeli családok juthattak be.

Az oktatási rendszer is jelentős szerepet játszik a szegregáció újratermelésében. A szövetségi iskolai szegregáció eltörlését célzó döntések (pl. Brown v. Board of Education, 1954) ellenére a lakóhely szerinti iskolai beiskolázás továbbra is konzerválja a térbeli elkülönülést: a szegényebb, főként kisebbségi városrészek iskolái alacsonyabb színvonalúak, kevesebb forrással rendelkeznek és gyengébb társadalmi mobilitási esélyt kínálnak.

A szegregáció fenntartásában a jövedelmi különbségek, a tulajdonosi helyzet és a közlekedési infrastruktúra is közrejátszik. A közösségi közlekedés hiányosságai, valamint a munkahelyek szuburbanizációja térbeli korlátokat állít a városi szegregátumok lakói elé,

nehezítve a foglalkoztatási és mobilitási lehetőségeket. A városi terek tehát nemcsak társadalmi különbségeket tükröznek, hanem aktívan újratermelik a társadalmi egyenlőtlenségeket is.

Kanadában a bevándorló csoportok közösségei gyakran kulturális és nyelvi alapon szerveződnek (pl. kínai, indiai, filippínó negyedek). Ezek a közösségek jellemzően nem nyomortelepszerűek, hanem **önkéntes kulturális alapú szegregációt** jelentenek, ahol az identitásmegőrzés, a közösségi hálók, és az etnikai vállalkozások fenntartása a fő mozgatórugó. Ugyanakkor Kanadában is jelen van a társadalmi rétegződés alapú szegregáció, amely különösen a nagyvárosok (pl. Toronto, Vancouver, Montréal) elővárosi övezeteiben figyelhető meg. Itt a magasabb jövedelmű, középosztálybeli és felső középosztálybeli háztartások koncentrálnak olyan zöldövezeti, jó infrastruktúrával ellátott negyedekben, ahol az iskolai teljesítmények is magasabbak. Az alacsonyabb jövedelmű, gyakran etnikai kisebbségekhez tartozó családok ezzel szemben jellemzően a városközpont peremi területein vagy szociális bérlakásokban élnek. A társadalmi rétegződés mentén történő szegregáció tehát Kanadában kevésbé látványos, de strukturálisan jelen van, és hatással van a lakhatási lehetőségekre, oktatáshoz való hozzáférésre és társadalmi mobilitásra. Az Egyesült Államokhoz viszonyítva Kanadában a szegregáció kevésbé polarizált és ritkábban jár együtt nyomortelepszerű körülményekkel, de a társadalmi különbségek itt is leképeződnek térben, főként a szolgáltatásokhoz való hozzáférésben és a lakókörnyezet minőségében.

Angliában a volt gyarmatokról történő bevándorlás következtében és a társadalmi mobilitás bevándorlók körébe tapasztalható korlátai miatt jöttek létre a pakisztáni, indiai vagy karibi közösségek által lakott zónák, főként a nagy iparvárosokban (pl. Birmingham, Bradford, Manchester). Ezek a közösségekben létező jelenség a diszkrimináció az oktatásban, munkaerőpiacon és lakhatásban. Emellett Angliában – különösen a nagyvárosokban – a **társadalmi osztály alapú szegregáció** is jelentős. A felső középosztály és a középosztály gyakran különül el az alsóbb társadalmi rétegektől, elsősorban lakóövezet, iskolázottság és fogyasztási szokások mentén. Míg a középosztálybeli csoportok zöldövezeti, alacsonyabb beépítettségű körzetekben élnek, az alacsonyabb státuszúak gyakran zsúfolt, szociálisan leértékelt bérlakásos területeken koncentrálnak.

Belfast, Európa fallal elválasztott nagyvárosa

Belfast, Észak-Írország legnagyobb városa, a 20. század második felében a vallási és etnikai konfliktusok egyik európai központjává vált. A város térszerkezetét a protestáns és katolikus közösségek közötti mély társadalmi és politikai törésvonalak határozták meg,

amelyek a „Troubles” néven ismert, 1969 és 1998 közötti időszakban fegyveres konfliktussá fajultak. A városi tér ezen időszak alatt és azt követően is erőteljes vallási szegregáció mentén szerveződött újra, ami sajátos módon formálta a városszövetet, az ingatlanpiacot, a társadalmi mobilitást és a gazdasági esélyeket.

A szegregáció fizikai megtestesülései a „peace line”-ok, vagyis békevonalak: fallal vagy kerítéssel elválasztott területek, amelyek a katolikus és protestáns közösségek határán jöttek létre. A belső városrészek – például Ardoyne, Shankill vagy Falls Road környéke – gyakorlatilag homogén enklávékká váltak, ahol a lakosság vallási alapon elkülönülve él. A lakosság önkéntes és kényszerű térbeli szétválása a konfliktusok elől való menekülés és a közösségi védelem logikája mentén alakult ki, amelyet gyakran erősítettek a paramilitáris szervezetek is. A városi lakáspolitikai tovább mélyítette az ellentéteket azáltal, hogy a protestáns területeket engedte fejleszteni.

A vallási szegregáció súlyos társadalmi és gazdasági következményekkel járt. A konfliktus időszaka alatt a város gazdasága jelentősen visszaesett: a külföldi befektetők elkerülték a térséget, a turizmus gyakorlatilag megszűnt, és a munkanélküliség különösen a munkásosztálybeli katolikus negyedekben volt kiugróan magas. A katolikus közösségek történetileg hátrányos helyzetben voltak mind a foglalkoztatás, mind az oktatás és lakhatás terén, ami tovább fokozta a társadalmi egyenlőtlenségeket. Ugyanakkor a protestáns közösségek is súlyosan érintettek voltak: a tradicionális iparágak, mint a hajógyártás és textilipar összeomlása nyomán a korábban domináns csoportok is marginalizálódni kezdtek.

A város térszerkezete máig őrzi a vallási szegregáció nyomait. A lakosság jelentős része továbbra is „a saját közössége” területén él, az iskolák, templomok és szabadidős intézmények szintén elkülönülten működnek. A városban továbbra is falak választják el a két közösséget: a külső területeken öt-nyolc méter, míg a belső részekben alacsonyabb, de szögesdróttal és üvegcserepekkel megerősített falak állnak máig, és minden lakó minden pillanatban tisztában van, melyik közösség területén tartózkodik.

Az állami lakáspolitikai és önkormányzati beavatkozások csak korlátozottan tudtak áttörést elérni az integráció terén. Bár a Nagypénteki Egyezmény (1998) nyomán csökkent az erőszakos események száma, a békefolyamat nem járt együtt a térbeli és társadalmi integráció tényleges megvalósulásával.

A jelenlegi feszültségeket növeli, hogy a magasabb termékenység miatt a katolikus közösség immár többségbe került, védekező reakciókat előhívva a protestánsokból.

A gazdasági kilátásokat tovább nehezítette, hogy Belfast belső városrészei – a korábbi gyárnegyedekkel és ipari területekkel együtt – elhagyatottá váltak, és csak a 2000-es évektől kezdődően indultak meg célzott városrehabilitációs programok. Ezek keretében ugyan javult a városképi megjelenés és nőtt a turizmus, de a társadalmi feszültségek mélyrétegei nem, vagy csak kismértékben oldódtak fel.

Németországban a török, arab és balkáni közösségek szegregációja a vendégmunkás-múlt öröksége, valamint a szociális bérlakások koncentrációja miatt jelentős. A nagyvárosokban, különösen Berlin, Frankfurt vagy Hamburg esetében jellemző, hogy bizonyos városrészek társadalmi profilja hosszú távon nem változik, és a lakótelepeken reprodukálódik a hátrányos helyzet. E folyamatokban a társadalmi rétegek szerinti szegregáció is markánsan jelen van: a munkásosztály és az alacsony státuszú migráns közösségek jellemzően a belső városrészekben vagy a külső lakótelepeken koncentrálódnak, míg a felsőbb társadalmi osztályok a történelmi városközpontok újraértékelt területein, illetve a kertvárosi övezetekben élnek. Az Egyesült Államokhoz hasonlóan Németországban is jól megfigyelhető a társadalmi státusz alapján elkülönülő városi térszerkezet, azonban a németországi modell erősebben függ a lakáspolitikai szabályozásoktól (pl. szociális bérlakások aránya).

Hasonló, ám sajátos fejlődési pályát mutatnak a poszt szocialista városok is, így Lengyelország nagyvárosai (pl. Varsó, Krakkó, Łódź, Gdańsk). A szocialista korszakban a várostervezés és lakáspolitikai egyik központi célja a lakosság társadalmi keveredésének biztosítása volt: az államilag szabályozott lakáselosztás révén a különböző jövedelmi és társadalmi háttérű csoportok gyakran egyazon lakótelepeken éltek. Az ilyen tervezési filozófia eredményeként a szegregáció csak korlátozott mértékben jelent meg, és a társadalmi keveredés a lakóterületek szintjén is érzékelhető volt.

A rendszerváltást követően azonban jelentős változások következtek be. A lakások tömeges privatizációja, a lakáspiac piacosítása és a közszolgáltatások elérhetőségének térbeli differenciálódása új társadalmi egyenlőtlenségeket szült. Ennek következtében gyorsan megjelent a társadalmi rétegek szerinti térbeli elkülönülése. Az elit és a vállalkozói rétegek újjépítésű **lakóparkokba** vagy rehabilitált belvárosi zónákba költöztek, amelyek magas presztízzsel, kiváló szolgáltatásokkal és jó közlekedési kapcsolatokkal bírnak – a középrétegek is igyekeztek hasonló mintát követni a **szuburbanizáció** keretében. Ezzel szemben az alacsonyabb jövedelmű háztartások, különösen az idősebb lakosság és a szakképzetlen munkavállalók, gyakran maradtak a rendszerváltás előtti panelépületekben, amelyek fizikai állapota fokozatosan leromlott. Ezek a területek – különösen a városperemi lakótelepek – strukturálisan hátrányos helyzetű környékekké váltak.

A szegregáció etnikai dimenziója is megfigyelhető Lengyelországban és Magyarországon, leginkább a roma közösségek esetében. Egyes városokban a romák a lakáspiaci kirekesztés, a társadalmi előítéletek és az oktatási szegregáció miatt elkülönült, gyakran rossz infrastruktúrával rendelkező területeken élnek. Ezeken a helyeken az állami és önkormányzati beavatkozás gyakran hiányos vagy szimbolikus jellegű, így a társadalmi mobilitás esélye korlátozott marad.

A szegregáció következményei

A szegregáció, mint legtöbb társadalmi jelenség, nem fekete-fehér. Előnyöket is hordozhat, különösen az elit és etnikai önkéntes szegregáció esetében. A homogén társadalmi környezet fokozhatja a közösségi hálók erejét, elősegíti a kölcsönös segítségnyújtást, valamint stabilizálhatja az együttélés normáit és értékeit. Az ilyen típusú elkülönülés erősítheti a közbiztonság érzését, hiszen az egymást jól ismerő lakók hatékonyabban ellenőrzik és szabályozzák a közösség tagjainak viselkedését. A szimbolikus integritás is kiemelhető előnyként: a lakók identitása szorosabban kapcsolódhat lakókörnyezetükhöz, ami hozzájárulhat a terület presztízsének megőrzéséhez vagy növekedéséhez. Ezen túlmenően az identitásmegőrzés különösen fontos lehet az etnikai, vallási vagy kulturális kisebbségek esetében, akik számára az önkéntesen választott térbeli elkülönülés lehetőséget teremt hagyományaik, nyelvük és szokásaik ápolására. Emellett a szegregált környezetben gyakran erősebb szomszédsági kapcsolatok és közösségi önszerveződés alakulhat ki, például helyi egyesületek, vallási közösségek, vagy közös érdekérvényesítő csoportok formájában.

Ugyanakkor a hátrányos helyzetűek szegregációja – különösen ha kényszerű, hosszú távú és többdimenziós – súlyos, összetett következményekkel jár mind az érintett közösségek, mind a város egésze szempontjából. Az ilyen térbeli elkülönülés általában együtt jár a lakók marginalizációjával, amelyben szerepet játszik az oktatási és egészségügyi intézményekhez, munkaerőpiaci lehetőségekhez való rossz hozzáférés, amely egyebek mellett iskolai lemorzsolódáshoz, a munkaerőpiacról való kiszoruláshoz, rossz egészségi állapothoz vezet. Ezen hátrányok kumulatív módon csökkentik az ott élők társadalmi mobilitási esélyeit, sőt gyakran generációkon átívelően konzerválják a hátrányos helyzetet.

A szegregált városrészekben a közszolgáltatások gyakran alulfinanszírozottak, infrastruktúrájuk elavult, köztereik leromlott állapotban vannak, és a közbiztonság érzete is gyengébb. A társadalmi stigma, amely e területeket és lakóikat éri – például a bűnözéssel, elhanyagoltsággal vagy devianciával való azonosítás – tovább rontja a lakók önértékelését és esélyeit a főáramú társadalomba való integrációra. Mindezek hatására az ilyen negyedekben élők gyakran kénytelenek elfogadni a csökkent értékű lakhatási és életminőségi körülményeket, ami hosszú távon társadalmi apátiához és frusztrációhoz vezethet.

A város egészére nézve a szegregáció a társadalmi kohézió gyengüléséhez, a közös városi identitás széthullásához és a funkcionális dezintegrációhoz vezet. A városi erőforrások egyenlőtlen elosztása és a szolidaritás hiánya aláássa a demokratikus döntéshozatalt, fokozza a területi és társadalmi polarizációt, valamint csökkenti a gazdasági hatékonyságot. A szegregált területek gyakran kerülnek ki a városi fejlődésből, ami a városok hosszú távú versenyképességét és fenntarthatóságát is veszélyezteti.

A szegregáció mérése

A szegregáció mérésére a legismertebb módszerek közé tartoznak az O. D. Duncan és B. Duncan által kidolgozott disszimilitási és szegregációs indexek. A disszimilitási index (Index of Dissimilarity) azt mutatja meg, hogy egy kisebbségi csoport hány százalékának kellene elköltöznie ahhoz, hogy arányuk minden térbeli egységben megegyezzen a városi átlaggal. Értéke 0 és 1 között mozog: a 0 teljes integrációt, az 1 teljes szegregációt jelent.

Duncan és Duncan féle disszimilitási index:

$$D = \sum_{i=1}^n \frac{t_i |p_i - P|}{2TP(1-P)},$$

ahol T a teljes vizsgált terület népessége, t_i az i -edik részegység népessége, P a kisebbség népesség aránya a vizsgált területen, p_i pedig arányuk az i -edik részegységben. Ezen index hátránya, hogy erősen függ a részegységek nagyságától: minél kisebb a részegység, általában annál nagyobb értéket ad az index.

Ezen kívül más mutatók is léteznek – mindegyik másra alkalmas, illetve eltérő erőforrásokat és adatbázisokat igényel, így használatuk a kutatás céljához igazodik:

- **Izolációs index:** annak valószínűségét mutatja, hogy egy kisebbségi csoport tagja más, ugyanazon csoportba tartozóval él egy adott területen.
- **Integrációs index:** megmutatja, hogy egy kisebbségi csoport mennyire van kitéve más csoporttal való találkozásnak.
- **Theil-mutató és Entropia-index:** az egyenlőtlenség, illetve a heterogenitás mértékét mutatják a város különböző területein.
- **Gini-együttható térbeli alkalmazása:** a lakóhely szerinti jövedelmi egyenlőtlenségeket vizsgálja.
- **Spatial Autocorrelation (Moran's I):** azt méri, hogy hasonló státuszú csoportok milyen mértékben csoportosulnak térben.

E módszerek alkalmazása lehetővé teszi a városi szegregáció különböző aspektusainak mélyebb megértését, különösen a társadalmi és térbeli egyenlőtlenségek elemzésében. Az indexek előnye, hogy kvantitatív módon teszik összehasonlíthatóvá a városok közötti különbségeket, valamint hosszú távú trendek nyomon követésére is alkalmasak.

Ellenőrzés

Vitaindító témák

1. **A városközpontok leromlásának történeti gyökerei:** Milyen társadalmi, gazdasági és technológiai tényezők járultak hozzá a belvárosok válságához a 20. század első felében?

2. **A közlekedési infrastruktúra fejlesztésének hatása a városi szövetre:** Miként járultak hozzá az autóközpontú fejlesztések a városközpontok fizikai és társadalmi széthullásához?
3. **A belvárosok deindusztrializációja és gazdasági átalakulása:** Milyen új gazdasági funkciók képesek hosszú távon helyettesíteni az ipari központ szerepét a városmagokban?
4. **Szegregáció előnyei és hátrányai a lakók és a város egésze szempontjából:** Lehetséges-e, hogy egyes típusú szegregációs mintázatok pozitív hatással legyenek a helyi közösségek identitására és önszerveződésére? Ha igen, milyen esetekben?

Megválaszolandó kérdések

1. Milyen főbb tényezők okozták a belvárosok kezdődő leromlását a két világháború között?
2. Milyen hatással volt az 1970-es évek olajválsága a városi közlekedési és lakhatási mintázatokra?
3. Mik a szocialista városfejlődés megkülönböztető jellegzetességei a belvárosok átalakulását tekintve?
4. Milyen különbségek figyelhetők meg a szegregáció okai és térbeli szerkezete között az USA, Nagy-Britannia és Kelet-Közép-Európa városaiban?

Irodalom

- Flanagan, W. G. (2010). *Urban Sociology: Images and Structure* (5th ed.). London: Rowman & Littlefield.
- Gottdiener, M., & Hutchison, R. (2011). *The new urban sociology* (4th ed.). Boulder: Westview Press.
- Hanlon, B. (2009). *Once the American Dream: Inner-Ring Suburbs of the Metropolitan United States*. Philadelphia: Temple University Press.
- Hutchison, R. (Ed.). (2010). *Encyclopedia of Urban Studies*. Thousand Oaks: Sage.
- Lin, J., & Mele, C. (Eds.). (2013). *The Urban Sociology Reader* (2nd ed.). London: Routledge.
- Arnott, R. J. – McMillen, D. P. (Eds.). (2006). *A Companion to Urban Economics*. Malden: Blackwell Publishing.
- Marshall, A. (2001). *How Cities Work: Suburbs, Sprawl, and the Roads Not Taken*. Austin: University of Texas Press.
- Zukin, S. (2010). *Naked City: The Death and Life of Authentic Urban Places*. Oxford: Oxford University Press.

- Fishman, R. (2005). The Fifth Migration. *Journal of the American Planning Association*, 71(4), 357–366.
- Phillips, B. E. (2010). *City Lights: Urban-suburban life in the global society*. 3rd ed. New York: Oxford University Press.
- Turok, I., & Mykhnenko, V. (2007). The trajectories of European cities, 1960–2005. *Cities*, 24(3), 165–182.
- Wacquant, L. (2007). *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Cambridge: Polity.
- Gans, H. J. (1962). *The Urban Villagers: Group and Class in the Life of Italian-Americans*. New York: Free Press of Glencoe.
- Shirlow, P., – Murtagh, B. (2006). *Belfast: Segregation, Violence and the City*. London: Pluto Press.

8. Városrehabilitáció és barnamezős városfejlesztések kulturális projektekkel

A városok történeti fejlődésük során folyamatosan változnak, alkalmazkodva a társadalmi, gazdasági és környezeti kihívásokhoz. A városok fizikai szerkezetét, gazdasági funkcióit és társadalmi struktúráját azonban gyakran olyan folyamatok alakítják, amelyek bizonyos városrészek leértékelődéséhez, leromlásához vezetnek. Az elvándorlás, a középosztály kiköltözése a kertvárosokba a belső városrészekben élő lakosság előregedéséhez és a leszakadó társadalmi csoportok koncentrációjához vezethet, miközben az épületállomány elavulása, a karbantartás hiánya, és a közterületek állapotának romlása a fizikai környezet leromlását eredményezi. E folyamatok eredményeként egyes városrészekben romlik az épületállomány minősége, csökken a közszolgáltatások színvonala, és gyakran társadalmi problémák – például munkanélküliség, szegregáció, bűnözés – is megjelennek (erről részletesen ld. a slumosodásról szóló fejezetet). A slumosodással szorosan összefüggő nagyarányú szub- és dezurbanizációs folyamatok még a leginkább liberális gazdaságú nyugati államokban is rávilágítottak arra, hogy a városok fennmaradását csak ezen spontán slumosodási folyamatba való központi, hatósági beavatkozás állíthatja meg. Ennek a felismerésnek az eredménye, hogy az 1970-es, 1980-as évektől kezdődően számos Nyugat-Európai, de Egyesült Államok-beli városban is komoly közpénzeket fektettek a leromlott városrészek helyreállításába, revitalizációjába.

Városrehabilitáció

A **városrehabilitáció** olyan tervezett, átfogó beavatkozási folyamat, amelynek célja a leromlott állapotú és társadalmi problémákkal küzdő városrészek fizikai, gazdasági, társadalmi és környezeti megújítása. A városfelújítás a város döntéshozóinak, cselekvőinek tudatos beavatkozása a városban zajló negatív folyamatokba, a várospusztulás lassítására, megakadályozására, a társadalmi szint emelésére irányuló intézkedések sorával. A városfelújításnak különböző módjai léteznek. Ezek a felújítási formák többnyire nem egy-egy különálló épületre terjednek ki, mindegyiknek az a célja, hogy egy nagyobb városszerkezeti egység egészére hasson a fizikai állapotok megváltoztatásával, és emellett a társadalmi viszonyok ezen keresztül, vagy direkt módon zajló átalakításával.

Az elavult tömbök, városrészek megújításának a nemzetközi gyakorlatban több módszere alakult ki: a teljes, vagy részleges bontással járó **rekonstrukció**, vagy más néven „kemény” rehabilitáció melynek keretében egy városrész, háztömb egészét, vagy túlnyomó részét lebontják, és új, korszerű épületekkel keltik új életre, illetve az épületek részleges, vagy teljes szerkezetének megtartásával járó ún. „enyhe” **rehabilitáció**. A megújulásra „megérett” területek megítélésének, kijelölésének fizikai, építészeti és társadalmi kritériumai lehetnek. Ezek többnyire nem függetlenek egymástól, ugyanakkor a társadalmi érvek hangoztatása gyakran más - főleg telekspekulációs, vagy politikai- érdekek elfedésére szolgál. A városrehabilitáció bevett érvrendszere alapján a slumok kialakulása ösztársadalmi szempontból és az adott területen élő csoport szempontjából is káros, ezért az alacsony építészeti érték, és az alacsony társadalmi státuszú csoport nem kívánatos koncentrációja miatt többnyire rekonstrukcióval és dzsentifikációval történő megújítás történik.

A **városrekonstrukció** alapvetően bontással, szanálással járó korszerűsítés, a város építészetileg kevésbé értékes és lerobbant részein. A szanáláshoz és új építéshez kapcsolódva a legtöbb esetben nagymértékű lakosságcserére is sor kerül. A városrekonstrukció egyik szélsőséges példája Budapesten a Józsefvárosi rekonstrukció, melynek keretében az 1970-es, illetve 1980-as években megépült Szigony utcai lakótelep majd a Tömő utcai pontházak (ld. keretes írás). Ebben az esetben az épületállomány, a tömbszerkezet és a társadalomszerkezet is szinte teljes mértékben lerombolásra került. Ez az építkezés volt az egyetlen ilyen jellegű kísérlet arra, hogy a budapesti belvárost panelházakkal, lakótelep-szerű beépítéssel alakítsák át.

A **városrehabilitáció** ezzel szemben a meglévő szerkezet és épületek döntő részének megtartásával, esetleg egy-egy bontással, vagy kisebb szerkezeti módosítással járó felújítás. Rehabilitációt a város építészetileg és tömbszerkezetileg értékes részein érdemes végrehajtani. Ez a beavatkozás is értéknövelő célú, de az eddig itt élő társadalmi csoportok cseréje nem, vagy nem explicit célja a felújításnak.

Természetesen a gyakorlatban többnyire ez is nagymértékű lakosságcserét eredményez, ha másért nem, az alacsonyabb jövedelmű csoportok értéknövekedést kihasználó mobilitása (a megnövekedett értékű ingatlan eladását követő elköltözése) miatt. A tömbrehabilitációra Budapesten példa a VII. kerületi 15-ös tömb. A Fővárosi Tanács 1978-ban fogadta el a VI. és VII. kerület speciális felújítási tervét, ebben jelölték ki kísérleti jellegű felújításra a 15-ös tömböt (a Nagydíófa u.-Wesselényi u.-Kazinczy u.-Dob u. térsége), a végleges programot 1981-ben hagyták jóvá. A felújítás során 143 lakás szűnt meg, több összenyitás történt, a földszinti helyiségekből üzletek lettek, felújították a földemekeket, gépészetet és függőfolyosókat, épült két új lakóház is.

Nem feltétlenül kell komoly anyagi ráfordításokkal járó beavatkozást eszközölnie annak a városvezetésnek, amely egy negyed státuszromlásának megállítására, megfordítására vállalkozik. Tervezési, szabályozási eszközökkel, és kisebb katalizátor-beavatkozásokkal elérhetik, hogy a gazdasági befektetők számára valamiért újra vonzóvá váljon a terület (adópolitika, kedvezményes hitelek stb.). Ebben az esetben a legtöbbször a piaci szereplők érdekei mentén radikálisan változik a terület fizikai képe, presztízse és lakossága, de akár funkciója is. A leromlott városrész megújításának „enyhébb”, ugyanakkor jelentős és hosszú távú közösségi, központi forrásokat igénylő formája a szociális városrehabilitáció, amikor a város vagy az állam – időnként public-private-partnership (PPP) rendszerben piaci szereplőkkel is társulva – beruház a terület megújításába úgy, hogy annak arculata, lakossága ne változzon drasztikusan. Ennek keretében a házak átépítésére és felújítására egyaránt sor kerülhet, miközben a lakók egy része helyben maradhat, nem egyszer munkahelyteremtés, és a közszolgáltatások javítása is része a programnak. Természetesen a különféle megújítási stratégiák akár egy városrészen belül is keveredhetnek egymással.

Mivel a város nemcsak műszaki-építészeti-infrastrukturális elemek összessége, hanem társadalmi csoportok szövődéke is, nem megkerülhető kérdés egy-egy beavatkozás társadalmi hatása. A városfelújítás, szanálás mindenképpen jelentős beavatkozás a város társadalmába, az egyes csoportok elhelyezkedésébe, és sok vitára ad alapot a hátrányos helyzetű rétegek jelenlegi elhelyezkedését védeni próbáló, és a város építészeti értékeit előtérbe helyező, és/vagy az adott slum problémáinak feloldását lakosságcserével megoldani kívánó különféle szakértők között. A városi döntéshozók, politikusok mellett a piac önmagában, vagy apróbb segítségekkel szintén beavatkozhat, beavatkozik a város társadalmi-építészeti szerkezetébe. Ezen beavatkozások szintén egy-egy terület társadalmi presztízsnövelését célozzák, zömében lakosságcserével megvalósítva azt. Tudatos várostervezési beavatkozások és a piac beavatkozásai egyaránt elvezethetnek az adott területen élő népesség lecserélődéséhez, az alacsonyabb társadalmi státuszú csoportoknak magasabb státuszú csoportokkal való felváltásához, azaz dzsentrifikációhoz.

A nemzetközi tapasztalatok alapján az 1970-es évekig a túlnyomórészt fizikai rekonstrukció volt jellemző a nyugat-európai nagyvárosokban is, a szociális jellegű „enyhe” rehabilitáció az 1980-as évektől indult el nyugaton. Az 1990-es évektől azonban újabb váltás figyelhető meg a nemzetközi trendekben: a valóban leromlott, végletesen szegregált területeken a társadalmi struktúra részleges átalakításával, mérsékelt lakosságcserevel igyekeznek segíteni. Ebben az esetben azonban hangsúlyozottan nem a piac kiszolgálása a cél (mint a piaci, befektetői rehabilitációnál), hanem aktív lakás- és rehabilitációs politika révén a terület hosszabb távú stabilitását elősegítő társadalmi heterogenitás megteremtése.

Városrehabilitáció Budapesten, az államszocializmus idején

Budapesten a II. világháborús károk rendbehozatala mellett és azt követően az 1960-as, évektől kezdődően a városrész-leromlásra, avulásra, slumosodásra a rekonstrukció, azaz a szanálás, döntően épületek bontása, és új beépítés volt a várospolitikai válasza. Ezt a stratégiát nem csak az 1950-ben a fővároshoz csatolt külső kerületek átépítésénél, de az átmeneti övezet, például a VIII. és IX. kerület külső részén is tervezték alkalmazni. A stratégia megvalósulásának eklatáns példáját ma is láthatjuk a Józsefvárosi – más néven Szigony utcai – lakótelep formájában. A Nagykörúton kívül eső, zömmel földszintes, vagy egyemeletes, alacsony komfortfokozatú, döntően szoba-konyhás lakások bontásával az 1960-as évektől kezdődően (de az 1980-as évekig elhúzódóan) itt a paneles rekonstrukció eszméje nyert teret. Az első ütemben 1965-re a Tömő utcában épült fel három toronyház, a második ütemben pedig 1975-re közel 2800 lakással megépült az első belvárosi lakótelep, a Szigony utcában. Az 1970-es években mind a Körúton belül, mind azon kívül több terület, például a hasonló adottságú középső-Ferencváros kapcsán felmerült a rekonstrukciós felújítás terve, azonban a legtöbb esetben a magas laksűrűség miatt ennek megvalósítása – főként a lakók ideiglenes, vagy állandó elhelyezésének problémái miatt - nem következett be. Ugyanakkor számos területre született ilyen jellegű városrendezési terv, a városrekonstrukciós tervezéssel érintett területeken érvényesített felújítási, és építési tilalom pedig nagyban hozzájárult e területek további fizikai és társadalmi leromlásához.

Az 1970-es évek végétől a fővárosban megindult egy rehabilitációs-szemléletű gondolkodás, részben a mennyiségi lakáshiány csökkenése, részben az igénybe vehető üres területek elapadása, részben a demográfiai szegregáció növekedése¹ miatt – előtérbe került a belső pesti városrészek felújításának, átalakításának kérdése. A nyugati szakirodalomban városrehabilitációként elterjedt értéknövelő felújításra a hazai szóhasználatban a „tömbrehabilitáció” fogalma vált bevett megnevezéssé, szoros összefüggésben, a fővárosban az 1970-es évek végétől meginduló rehabilitációs tervezési folyamattal, melynek keretében a belső pesti kerületek néhány háztömbjére készültek először kísérleti rehabilitációs tervek. Ezek

¹ Mivel a lakáselosztás a fiatal házasságokat preferálta a lakótelepi új lakások kiutalásánál, a régi városrészek lakossága elkezdett rohamosan előregedni.

már döntően nem a rekonstrukciós újjáépítést, hanem a meglévő építészeti és társadalmi szerkezet megtartását, a házak, tömbök egészének komplex megújítását és a környezeti helyzet javítását is célként tűzték ki. 1980-ra szinte teljesen háttérbe szorultak a belső részek lakóépületeinek lebontását és újjáépítést hangoztató vélemények, ezeket felváltotta a lakótömbönként történő „koncentrált” felújítás terve. Az 1978-as koncepción alapuló, kísérleti, a VII. kerületi 15-ös tömböt érintő rehabilitáció tapasztalatait is figyelembe véve végül 1986-ban született átfogó fővárosi koncepció, a főváros belső városrészeinek közel 400 háztömbjére vonatkozóan, amely a fővárosi tanács jóváhagyása után jelentős állami támogatást kapott. 1987-től indult meg a belső-pesti kerületekben az alapvetően központi pénzekből finanszírozott, de kerületi szinten szervezett és kivitelezett „tömbrehabilitációs program”. A városrehabilitáció szociálpolitikai célja a belső városrészek társadalmi szerkezetének fiatalítása és a „fizikai dolgozók” lakáskörülményeinek javítása volt. Az „enyhe” rehabilitációt felvállaló 1986-os programról végül nem derült ki, hogy a gyakorlatban hogyan működhetett volna, mivel részben az anyagi források elapadása, részben a hamarosan bekövetkezett rendszerváltás miatt elakadt.

Városrehabilitáció Magyarországon 1990–2004 között

A rendszerváltást követő években a magyar városrehabilitáció sajátos kihívásokkal szembesült. A szocialista időszakban jellemzően a lakótelep-építési programok, illetve a nagy ipari beruházások dominálták a városfejlesztést, miközben a történeti városrészek és a belvárosi épületállomány sokszor elhanyagoltta vált. A piacgazdaság bevezetésével és az állami szerepvállalás visszaszorulásával a településeknek új forrásokat és megoldásokat kellett keresniük a leromlott városi környezet megújítására. A rendszerváltást követően a döntően közpénzekre alapuló, nem-megtérülő rehabilitáció az állami források elapadása miatt az új gazdasági-társadalmi-igazgatási rendszerben folytathatatlanak tűnt. A rendszerváltás nyomán az addig le nem zárt felújítási programok céljukat, finanszírozási és kivitelezési módjukat tekintve elavulttá váltak. A korszak egyik jellegzetessége a **privatizáció és a lakáspiac átalakulása** volt. A bérlakásállomány jelentős része magántulajdonba került, ami új helyzetet teremtett a városrehabilitáció számára: a felújítások megszervezése és finanszírozása több tulajdonos együttműködését igényelte. Ez gyakran akadályozta a nagyobb léptékű lakóépület-rehabilitációkat.

Az 1990-es években a városrehabilitáció főként **eseti, projektszerű beavatkozások** formájában valósult meg. Ezek többnyire a belvárosi területek presztízs növelésére irányultak – épületfelújítások, homlokzatrehabilitációk, közterek és sétálóutcaák kialakítása volt a jellemző. A cél elsősorban a városkép javítása és az idegenforgalmi vonzeró növelése volt, miközben a szociális szempontok háttérben maradtak. A beruházások finanszírozása sokszor vegyes forrásokból – önkormányzati

költségvetésből, magántőkéből és kisebb állami támogatásokból – történt, de átfogó, országos program még nem létezett.

Városrehabilitáció Budapesten a rendszerváltást követően

A rendszerváltást követő években megtorpanó rehabilitációban 1996-97-ben történtek újabb lépések, amikor a főváros jóváhagyta Budapest Városrehabilitációs Programját, és létrehozta a Fővárosi Városrehabilitációs Keretet. A keret pénzügyi alapját kezdetben a bérlakások eladásából származó kerületi befizetések jelentették. A program részeként a Fővárosi Közgyűlés a kerületi önkormányzatok által benyújtott előtanulmányok alapján jelölte ki az egész városban a rehabilitációs akcióterületeket. Ezek az V.-X. és XIII. kerületben voltak találhatóak, az egyes kerületek rehabilitációs stratégiája eltérő volt. Nagyobb, átfogó, rehabilitációra, szerkezetátalakításra alkalmas terület leginkább a VIII. és IX. kerületben maradt önkormányzati kézben, a belső kerületek (V., VI., VII.) esélyét a közpénzből finanszírozott, és közösségi tulajdonú területekre kiterjedő klasszikus rehabilitációra szinte ellehetetlenítette a nagyarányú bérlakás-privatizáció. Ezért a főváros belső kerületei ún. akcióterületi rehabilitációs modelleket kerestek.

Az egyik modell az úgynevezett közterület-rehabilitáció volt. Ebben az akcióban a kerületi önkormányzat - esetleg más közösségi szereplő segítségével - egy teret, utcaszakaszt újít fel, abban a reményben, hogy a közterület felértékelődésével, megújulásával a környező városrész is fejlődésnek indul. Ezek a felújítások „üzenet” jellegűek a lakosság és a magánbefektetők felé is. A rendszerváltás utáni évtizedekben véghezvitt közterületi rehabilitációk közül a Ráday utca és a Váci utca déli szakaszának felújítása emelkedik ki. Az eleve nagyon jó adottságokkal rendelkező, a város turisztikai területei közé tartozó déli Váci utca területén a földszinti üzlethelyiségek gyorsan megújultak, a vendéglátó funkciók a környező utcákban is sorra megjelentek. A kerületi önkormányzat a saját tulajdonában lévő műemléképületek teljes felújításával vett részt a folyamatban.

A kerületek által sok helyen előnyben részesített másik módszer a leginkább leromlott, rossz lakás-összetételű – és többnyire önkormányzati tulajdonban lévő – ingatlanok bontása, és a lakóknak a kerület más részére vagy kerületen kívülre költöztetése volt. Ezzel a módszerrel az önkormányzatok egyben az adott terület szociális problémáit is meg kívánták szüntetni. Általában olyan helyen éltek e lehetőséggel, ahol viszonylag kevés számú ilyen lakóépület ékelődött egy konszolidáltabb környékbe, illetve ahol a telek felszabadítása ingatlanpiaci nyereséggel járt.

A kerületek mindkét stratégia esetén általában a rehabilitált területek ingatlanpiaci felértékelését tartották szem előtt, ehhez egy-egy rehabilitációs gócpontból kiinduló fejlesztéseket támogattak, remélve, hogy az így elindított projektek a tágabb térségre is hatással lesznek, azt is felértékelik, befektetőket vonzanak oda. Az értékmegőrző, felújításos rehabilitáció a befektetői érdekeknek megfelelően kisebb teret kapott. A területek

felértékelésének az eszköze szinte minden esetben a dzsentrifikációs stratégia volt, szociális elemek csak annyiban érvényesültek, hogy a területről elköltöztetett lakosok magasabb komfortfokozatú, jobb lakásokba kerültek. Ezek mellett léteztek vegyes megoldásokat alkalmazó, részben felújítással, részben bontással és új építéssel járó „értékmegőrző” rehabilitációs stratégiák is, ilyen volt a rendszerváltás előtt megkezdett tömbrehabilitációs koncepciók továbbvitele, illetve a sűrűn beépített belső városrészeket érintő, több technikát vegyesen alkalmazó rehabilitációs koncepció. A belső-pesti kerületekben megindult, döntően piaci alapú átépítések és közterület-felújítások a rehabilitált területekről a szegények elvándorlását, és új lakossági csoportok beköltözését eredményezték.

A 2000-es évek elején fokozatosan megjelentek a **célzott állami programok**, például a panelprogram, amely a nagy lakótelepek energiahatékonysági felújítását támogatta. Ugyanebben az időszakban több város próbálkozott átfogóbb városrehabilitációs stratégiák kidolgozásával, de ezek sokszor még csak a fizikai megújításra koncentráltak, és kevésbé vették figyelembe a társadalmi problémákat. A nemzetközi trendek hatására azonban már a 2000-es évek közepén érzékelhető volt egy szemléletváltás. A városrehabilitációt egyre inkább **komplex beavatkozásként** kezdték értelmezni, amely nemcsak az épített környezet állapotának javítását, hanem a helyi gazdaság élénkítését, a közösségi szolgáltatások fejlesztését és a társadalmi integráció elősegítését is magában foglalja. A magyar önkormányzatok ekkor kezdték felépíteni azokat a tapasztalatokat és módszereket, amelyek az EU-csatlakozás után (2007-től) már kötelező keretökké váltak, például az integrált városfejlesztési stratégiák vagy a szociális városrehabilitáció előképeit.

Összességében a 1990–2007 közötti időszak a **kísérletezés és átmenet** kora volt a magyar városrehabilitációban. A rendszerváltás utáni forráshiányos környezetben az önkormányzatok sokszor csak kisebb volumenű, látványos fejlesztésekre tudtak vállalkozni, de ezzel párhuzamosan fokozatosan megalapozták az integrált, EU-kompatibilis szemlélet kialakulását.

Városrehabilitáció Magyarországon az EU-csatlakozás után

A magyar városrehabilitáció az EU-csatlakozással új szakaszba lépett. Míg a korábbi fejlesztések jellemzően a fizikai megújításra – középületek, lakóházak és közterek felújítására – korlátozódtak, az uniós programozással kezdetét vette a **komplex városrehabilitációs** gondolkodás, melyben a fizikai beavatkozások mellett közösségi programok, munkaerőpiaci és szociális szolgáltatások, illetve fenntarthatósági elemek is megjelentek.

A komplex városrehabilitáció a városi területek átfogó megújítását jelenti, amely magában foglalja a következőket:

- **Fizikai megújítás** – épületek, közterek, infrastruktúra felújítása, korszerűsítése.
- **Társadalmi megújítás** – lakossági összetétel kiegyensúlyozása, közösségi szolgáltatások fejlesztése, társadalmi integráció elősegítése.
- **Gazdasági fellendítés** – új vállalkozások betelepülésének ösztönzése, munkahelyteremtés, kereskedelmi és szolgáltatási szektor erősítése.
- **Környezeti javítás** – zöldfelületek növelése, környezetszennyezés csökkentése, fenntartható közlekedési megoldások.

Az EU területfejlesztési szakpolitikájának keretét adó **integrált városfejlesztési logika** a kétezres évek második felétől alapvetően alakította át a várostervezési, ezen belül a városrehabilitációs tervezési gyakorlatot. Az integrált városfejlesztés egy adott terület átalakítását célzó, az összes fontos szempontot, érdeket, szereplőt bevonó, szakpolitikai területek, kormányzati szintek között, valamint a beavatkozásokat térben és időben is koordináló megközelítést jelent. Az integrált városfejlesztési gondolkodást tükröző új tervfajta, az eleinte csak a városrehabilitációs EU-forrásokhoz való hozzáférés feltételéül szolgáló, később a várostervezés törvényileg előírt dokumentumai közé bekerülő **Integrált Városfejlesztési Stratégia** (később Integrált Településfejlesztési Stratégia) (IVS/ITS) egy középtávú (7-8 évre szóló) stratégiai dokumentum, amely a város egészére kiterjed, de hangsúlyosan épít a városon belüli különbségek felismerésére. Módszertanának egyik kulcseleme az ún. **városrészi bontás**, amelyben az önkormányzat azonosította a problémás, leromló vagy fejlesztési potenciállal bíró területeket, majd ezekhez célzott beavatkozásokat rendelt. Az IVS így szakított azzal a szemlélettel, hogy a várost homogén egységként kezeljük, és ehelyett a belső társadalmi-gazdasági különbségeket is megjelenítette a tervezésben. A 2014 utáni EU-s finanszírozású városfejlesztési pályázatok központi feltétele volt, hogy a beruházások illeszkedjenek az IVS-ben kijelölt célterületekhez és akciótervekhez. Az IVS készítésének kötelezettsége arra is rávilágított, hogy a városfejlesztés nem lehet csak szakértői és önkormányzati ügy: a módszertan megkövetelte a civil szervezetek, lakossági csoportok és gazdasági szereplők bevonását, ezzel a partnerség és a társadalmi részvétel új kultúráját honosítva meg.

A 2007–2013-as időszak egyik legjelentősebb újítása a **funkcióbővítő városrehabilitáció** koncepciója volt. Ennek lényege, hogy a városrehabilitáció nem csupán meglévő épületek állagmegóvását célozta, hanem új funkciókat is adott az érintett városrészeknek: kulturális, oktatási, turisztikai vagy közösségi szerepeket. Ezáltal a leromlott vagy alulhasznosított belvárosi és ipari területek visszakapcsolódhattak a város gazdasági és társadalmi vérkeringésébe. A funkcióbővítő szemlélet erősen ösztönözte a magánbefektetők bevonását is, hiszen az új kulturális központok, szolgáltatások és rendezvényterek közvetlenül növelték a városi terek gazdasági értékét.

Ugyancsak a 2007–2013-as időszakban jelent meg a **szociális városrehabilitáció**, mint városrehabilitációs forma. Ez a program kifejezetten olyan városrészekre irányult, ahol a fizikai leromlás szociális problémákkal fonódott össze – magas munkanélküliséggel, szegénységgel és/vagy etnikai szegregációval. A szociális városrehabilitáció újdonsága a komplexitás volt: a közterek és épületek megújítása mellett hangsúlyt kaptak a közösségfejlesztési programok, a foglalkoztatási és oktatási kezdeményezések. A fizikai és társadalmi elemek összekapcsolása azonban nem volt mindenhol zökkenőmentes: míg egyes településeken a szociális városrehabilitáció valóban hozzájárult a közösségi kohézió erősítéséhez, másutt a fejlesztések inkább a látványos épített környezetre koncentráltak, a szociális programok pedig formálissá váltak.

A szociális városrehabilitációhoz kapcsolódott az Antiszegregációs Terv (ASZT) bevezetése, amely az IVS kötelező mellékleteként minden nagyobb városban elkészült. Az ASZT feladata az volt, hogy feltárja a városon belüli szegregált, hátrányos helyzetű területeket, és konkrét intézkedéseket fogalmazzon meg a társadalmi elkülönülés mérséklésére. Ez módszertani újdonságot jelentett a hazai gyakorlatban: először került napirendre a szegregáció térbeli feltárása, térképezése és a beavatkozási eszközök rendszerbe foglalása. Bár az ASZT-ek szakmai minősége eltérő volt, hozzájárultak ahhoz, hogy a városrehabilitáció társadalompolitikai dimenziói hangsúlyosabbá váljanak.

A 2014–2020-as időszakban a városrehabilitáció egyre inkább összekapcsolódott a fenntarthatósági szempontokkal, megjelentek a klímavédelmi és energiatakarékossági célok, valamint előtérbe került a „zöld város” koncepció, illetve egyre inkább teret nyert a digitális technológiák használata a városok működtetésében és fejlesztésében, az okos város-koncepció.

A pécsi Hősök tere/György-telep szociális városrehabilitációja

A Hősök tere Pécs leszakadó városrészében a régi bányásztelep szívében helyezkedik el. A város egyik legszegényebb, szegregált lakóterülete, ahol túlnyomóan alacsony jövedelmű, gyakran roma származású lakosság él. A lakóházak jelentős része 19–20. század fordulóján épült, sokszor alacsony komfortfokozatú, rossz műszaki állapotban lévő épület.

Alacsony iskolázottság, magas munkanélküliség és leromlott lakáskörülmények jellemezték a területet, ahol 2013-ban indult meg a szociális városrehabilitáció több hazai és EU-s program keretében. A terület a Magyar Máltai Szeretetszolgálat „Jelenlét” programjának egyik terepe lett, amely célja szerint a helyi problémák feltárására épülő, a helyiekkel együtt kidolgozott, hosszú távú fejlesztési program. A különböző forrásokból finanszírozott programelemek között szerepelt:

- Épületek felújítása és közművesítése.

- Közterületek rendezése, játszó- és sportterek kialakítása.
- Szociális és oktatási programok (pl. tanoda, családsegítő szolgáltatások).
- Közösségfejlesztési akciók (lakossági fórumok, helyi rendezvények).
- Foglalkoztatást segítő projektek és szakmai képzések.

A fejlesztési programok egyrészt infrastrukturális javulást eredményeztek: megújultak önkormányzati lakások (új nyílászárók, belső felújítások), kiszámíthatóbbá vált a lakhatás (költöztetések koordinálása). Másrészt a társadalmi programok keretében rendszeres közösségépítő foglalkozásokat tartottak: mentorképzés és családi mentorhálózat, tanácsadások, klubfoglalkozások, kézműves és kreatív műhelyek, teaházak, korrepetáló és felzárkóztató tanórán kívüli foglalkozások zajlottak. Összességében a pécsi Hősök tere rehabilitációja komplex beavatkozás, amely a Jelenlét-program módszertanára és a helyi közösség erejére építve érte el eredményeit. A kezdetben kilátástalannak tűnő helyzetet évtizedes fejlesztési ciklusok és szociális munka keretében kezelték: a lakóházak felújítása és a közösségi terek kialakítása mellett intenzív közösségfejlesztő munkával sikerült a helyi közösség önszerveződő képességét erősíteni, továbbá rövid távon javult a lakók életminősége és lakókörnyezete is. Hosszabb távon azonban továbbra is fennmaradtak egyes szociális problémák, így a program fenntarthatósága folyamatos támogatást igényel.

Városrehabilitáció – összefoglalás

A városrehabilitáció tehát egyszerre jelent építészeti és településrendezési feladatot, társadalompolitikai programot és gazdaságfejlesztési eszközt. A sikeres rehabilitáció nem csupán az épületek felújítását jelenti, hanem az ott élő közösségek életminőségének tartós javítását is. Az EU csatlakozás és az EU programozás alapvetően alakították át a magyar városrehabilitációt. A korábbi, épületfelújításra koncentráló beavatkozások helyét az integrált, stratégiai alapú és társadalmi szempontokat is érvényesítő programok vették át. Az IVS és az ASZT módszertana beépítette a tervezésbe a városon belüli társadalmi különbségek feltárását és kezelését, míg a funkcióbővítő szemlélet a városi terek gazdasági és közösségi újrahasznosítását ösztönözte. Ennek hatására a városrehabilitáció módszertana komplexebbé, szakmailag megalapozottabbá vált – a fejlesztési célok (gazdasági, társadalmi, környezeti) szinergiája, a közösségi bevonás és a fenntarthatóság jelentik a mai programok újítását. A városrehabilitáció így a 2000-es évek végétől nem pusztán az épített környezet javítását, hanem a városi életminőség átfogó fejlesztését célozza. Az eltelt két uniós ciklusban százmilliárdos nagyságrendű forrást költöttek leromlott belvárosok, lakótelepek, szegregált negyedek, és régi ipari területek fejlesztésére.

A városrehabilitációval kapcsolatban leggyakrabban megfogalmazott kritika a felújítások dzsentifikációs hatásaira vonatkozik, mivel a felújított területeken jellemzően emelkednek a lakbérek, kiszorítva az alacsony jövedelmű lakosokat. Emellett, ha a program nem foglalkozik a helyi közösség problémáival, a társadalmi

feszültségek növekedhetnek, illetve a lakosság bevonásának elmaradása csökkenti a program elfogadottságát.

Barnamezős városfejlesztés kulturális projektekkel

A nagyvárosok felhagyott ipari területeinek és gyárépületeinek kulturális célú hasznosítása, a kulturális vagy kreatív negyedek létrehozása több évtizede ismert és alkalmazott városfejlesztési stratégia Európában és szerte a világon.

A „**barnamező**” (angolul *brownfield*) kifejezés olyan, többnyire városi területeket jelöl, amelyek korábban ipari, katonai vagy más gazdasági funkciókat láttak el, de a 20. század második felére elhagyatottá, alulhasznosítottá váltak. A jelenség hátterében a hagyományos iparágak leépülése áll, amely az ipari forradalmat követően fokozatosan átalakította a városok gazdasági és térszerkezetét. A deindusztrializáció, különösen a második világháború utáni időszakban, Európa és Észak-Amerika számos nagyvárosában vezetett gyárak, üzemek és vasúti pályaudvarok kiürüléséhez. A globalizációval párhuzamosan a termelés kiszervezése az olcsó munkaerőt kínáló régiókba tovább gyorsította e területek hanyatlását. A barnamezők így városképi és társadalmi problémát egyaránt jelentenek: leromlott fizikai állapot, környezetszennyezés, társadalmi marginalizáció és gazdasági leértékelődés jellemzi őket. Ezen területek újrahasznosítása (*brownfield redevelopment*) a városrehabilitáció és a kulturális városfejlesztés egyik meghatározó irányává vált, mivel a korábban beépítetlen területeken megvalósuló zöldmezős fejlesztésekhez képest ezek a meglevő városszerkezetbe integrált, sokszor kifejezetten jó városszerkezeti pozícióban levő területek, így a fenntartható városfejlesztés szempontjából kiemelt jelentőségűek.

Kulturális hasznosítás mint revitalizációs stratégia

Az 1970-es évektől kezdődően a várostervezők és politikai döntéshozók számára világossá vált, hogy a barnamezők pusztá rehabilitációja (például ipari funkció visszaállítása) önmagában nem biztosít hosszú távú fenntarthatóságot. A posztindusztriális városok gazdasági bázisát egyre inkább a szolgáltatások, a turizmus és a kreatív iparágak adták. A folyamat kialakulása a 20. század utolsó évtizedeire tehető, amikor az ipar hanyatlásával párhuzamosan a városok a szolgáltató és kulturális szektor fejlesztésében látták a gazdasági megújulás kulcsát. A barnamezős városfelújítás kulturális célú hasznosítása azt jelenti, hogy az egykori ipari létesítményeket – gyárépületeket, raktárakat, csarnokokat – kulturális funkcióval töltik meg: múzeumok, galériák, előadóterek, kulturális központok, művészeti inkubátorok, fesztiválhelyszínek jönnek létre. Keresztély Krisztina (2010) hangsúlyozza, hogy ez a modell kettős célt szolgál: egyrészt megőrzi az épített ipari örökséget, másrészt új, a kreatív gazdaságba illeszkedő funkciót ad a város számára. A kulturális projektek előnye, hogy képesek szimbolikus jelentéssel újraírni a városi tereket, identitást adva az elhagyatott ipari környezetnek. Az épületek új funkciói

egyszerre szolgálják a turizmus fellendítését, a helyi közösségek társadalmi kohéziójának erősítését és a kreatív gazdaság ösztönzését. Az ipari örökség megőrzése kulturális funkciókon keresztül így a városok újrapozicionálásának fontos eszközévé vált.

Európában számos sikeres kulturális revitalizációs projektre került sor felhagyott ipari területeken. Ezek közül talán az egyik legismertebb a **Guggenheim Múzeum** Bilbao-ban. Az 1997-ben átadott ikonikus épület nem csak a volt ipari kikötőterület újrahasznosítása miatt ismert, hanem a város gazdasági revitalizációjának szimbólumává vált, létrehozva a „Bilbao-hatást”. Ugyancsak nagyszabású, sikeres projektként ismert a **Tate Modern** Londonban, amely 2000-ben nyílt meg egy egykori olajtüzelésű erőmű, a Bankside Power Station épületében, és a világ egyik legjelentősebb kortárs művészeti múzeumává vált. Emellett a londoni Southbank városrész gazdasági és turisztikai újjáéledésének motorja. 2003-ban nyílt meg az egykori gáztároló átalakításával a **Westergasfabriek, Amszterdam, amely** fenntartható, zöld szemléletű megoldásokkal vált kulturális és közösségi parkká, amely egyszerre szolgálja a helyieket és a turistákat. Berlinben a Kulturbrauerei – egy egykori sörgyár kulturális negyeddé alakítása – példája annak, hogyan lehet egy ipari komplexumot vegyes kulturális, oktatási és szórakoztató funkciókkal a helyi közösség és a turisták kedvelt célpontjává tenni.

A bécsi gázgyár újjászületése – ipari műemlékből városi központ

A 19. század végén épült simmeringi gázgyár Bécs egyik legjelentősebb ipari létesítménye volt, amely évtizedeken át biztosította a város közvilágításához és fűtéséhez szükséges gázt. Az 1896–1899 között Theodor Hermann tervei alapján felépített, téglaburkolatú, monumentális gáztartályok a városi ipar ikonikus építményeivé váltak. A gyár működése 1985-ben ért véget, miután a földgázra való átállás és az ipari szerkezetváltás feleslegessé tette a létesítményt. A 1990-es évek közepére Bécs városvezetése felismerte, hogy a gázgyár és környéke – Simmering kerület – jelentős fejlesztési potenciállal rendelkezik. Bár a terület ipari múltja, a belvárostól való távolsága és a zöldterületek hiánya kezdetben hátrányt jelentett, a műemléki védelem alatt álló négy óriási gáztartály új funkcióval való megtöltése inspiráló kiindulópontot kínált. A városfejlesztési koncepció célja a rozsdaoövetet revitalizációja, a lakhatás, a szolgáltatások és a kulturális funkciók integrálása volt.

A pályázat nyomán a gáztartályokban vegyes funkciókat alakítottak ki:

- Lakások: 615, különböző méretű, modern lakóegység.
- Kereskedelmi és szórakoztató funkciók: bevásárlóközpont, mozi, éttermek.
- Közösségi terek: 178 férőhelyes kollégium, rendezvény- és kiállítóterek.

Közületi funkció: a D jelű gáztartályban kapott helyet a Bécsi Városi- és Tartományi Levéltár. Wilhelm Holzbauer tervei alapján a levéltár úgy kapott helyet a D gáztartályban, hogy az eredeti belső falak láthatóak maradtak, megőrizve az ipari karaktert. A raktárak optimális

klimatikus viszonyait innovatív módon, geotermikus hőcserével biztosítják, csökkentve az üzemeltetési költségeket. A levéltár mellett a látogatók a pláza galériáján végigsétálva megismerkedhetnek a gázgyár történetével, így a múlt és a jelen szimbolikusan is összekapcsolódik.

A közlekedési kapcsolatok javítása érdekében a 3-as metróvonalat meghosszabbították a Gasometer megállóig, így a terület közvetlen kapcsolatba került a városmaggal. A projekt – mintegy 295 millió schilling költségvetéssel – példaértékűen ötvözte a műemlékvédelmet, a lakásállomány bővítését, a munkahelyteremtést és a közszolgáltatások fejlesztését. A város a gázgyár értékesítéséből jelentős bevételhez jutott, miközben a beruházó hosszú távú nyereséget remélhetett a lakások és üzletek értékesítéséből, bérbeadásából. A Gasometer negyed mára Bécs egyik jellegzetes városrészévé vált, ahol a múlt ipari öröksége és a kortárs városi életforma szoros szimbiózisban él.

Nem minden kulturális hasznosítás vezet automatikusan sikerekhez. Kelet-Európában például számos ipari épület kulturális központtá alakítása nem bizonyult hosszú távon fenntarthatónak, mivel nem épült be szervesen a városi szövetbe, és a közösségi igények háttérbe szorultak. A látványos beruházások idővel kihasználatlanság vagy pénzügyi problémák miatt sorvadtak el. A kulturális funkcióváltással járó revitalizáció megítélése kettős. Míg az új intézmények növelik a városi terek presztízsét és turisztikai vonzerejét, ezzel erősítik a városi identitást és gazdaságot, a „kulturális dzsentrifikáció” eredményeként gyakran megfizethetlenné válnak a környék lakhatási költségei a helyi lakosság számára.

A hazai példák között voltak sikeres és kevésbé sikeres projektek is. Budapesten az elmúlt két évtizedben számos ipari épület kulturális célú újrahasznosítása valósult meg, különböző mértékű sikerrel. A Millenáris Park – az egykori Ganz-gyár területén – a 2000-es évek elejére a főváros egyik fontos kulturális és rendezvényközpontja lett, zöldfelülettel, kiállítóterekkel, színházzal. A Bálnaként ismert kulturális és kereskedelmi központ (korábban Közraktárak) viszont nem tudta betölteni a hozzá fűzött reményeket: bár építészeti szempontból méltó, funkcionálisan és gazdaságilag nehezen illeszkedett a város vérkeringésébe. A Trafó Kortárs Művészetek Háza – egy egykori transzformátorházból – sikeres példája lett a kisebb léptékű, közösségi orientációjú átalakításnak. Hasonlóan pozitív példa a MüPa és a Ludwig Múzeum környezete, ahol egy egykori közlekedési terület helyén alakult ki kulturális negyed, a Rákóczi híd pesti hídfőjénél.

Európa Kulturális Fővárosa – a pécsi Zsolnay Negyed esete

Az Európa Kulturális Fővárosa címet 1985 óta ítéli oda az Európai Unió, amellyel egy város lehetőséget kap kulturális életének és turizmusának fellendítésére. A jelentős pénzügyi

forrásokkal járó cím – többek között – olyan új kulturális intézmények felépítését szorgalmazza, amelyek a város kevésbé frekvenciált részein fejlődési gócpontként működnek, beindítva azok fejlődését is. A címet a nemzetközi zsűri 2006-ban ítélte oda – Magyarországon elsőként – Pécsnek. A 2010-es Európa Kulturális Fővárosa (EKF) projekt keretében a város nagyvű fejlesztéseket célzott meg, a rendezvényszervezésen túl öt kulcsprojekt, egy kiállítótér, a Tudásközpont, egy könyvtár, a Kodály Központ és a Zsolnay Kulturális Negyed létrehozásával. A projekt keretében az egykori Zsolnay Porcelángyár területén és épületeiben olyan többfunkciós negyedet alakítottak ki, ahol a kultúra és a művészetek különböző formában jelennek meg. Kialakításra kerültek hagyományos múzeumi funkciók és kortárs kiállító- és koncerthelyszínek éppúgy, mint bábszínház, planetárium és egyetemi oktatási helyszín is. Ugyanakkor, míg más EKF-városokban (sikertörténetként Glasgow emelhető ki) ez a cím egy hosszabb fejlődési periódusnak adta meg az utolsó anyagi és szellemi lökést, Pécsen az EKF pályázat jelentette a folyamat kezdetét. Hiába a sikeres nemzetközi előképek és koncepció, a terület mégse integrálódott igazán, a városi lakók nem vették birtokukba a területet napi szinten. Ugyan az EKF programnak nem volt kifejezett célja a Zsolnay Negyed környezetének rendezése, időről-időre születtek olyan elképzelések, melyek a Negyedtől a Belváros felé eső, alacsony státuszú, gyakran „problémásként” emlegetett terület sorsára vonatkozóan az itteni épületek és lakosság cseréjével és a terület felértékelődésével, azaz dzsentrifikációjával számoltak, sem ez, sem a tágabb környékre remélt fejlesztő hatás sem valósult meg. A Zsolnay Negyed és környezete fizikai és társadalmi állapota is erőteljes kontrasztban állnak egymással.

A barnamezős városi területek revitalizációja kulturális projekteken keresztül a posztindusztriális városfejlődés egyik központi irányzata. Az ipari örökség újrahasznosítása nem csupán építészeti kérdés, hanem a város társadalmi, gazdasági és kulturális átalakulásának eszköze. Bár a sikeres példák (Bilbao, London) világszerte inspirációt adtak, a fenntartható eredmények eléréséhez elengedhetetlen a hosszú távú fenntarthatóság szem előtt tartása a tervezés során és a későbbiekben is, a helyi közösségek bevonása, valamint a kulturális projektek integrálása a város szélesebb társadalmi és gazdasági stratégiájába.

Ellenőrzés

Vitaindító témák

1. **A városrehabilitáció a város döntéshozóinak, cselekvőinek tudatos beavatkozása a városban lezajló negatív folyamatokba**, de kinek/minek az érdekeit kell képviselnie ebben az esetben a városi döntéshozóknak? A területét (amelynek a fizikai felújítás nyilván előnyére válik) vagy a lakókat (hogy minél kevesebben költözzenek el a felújítás nyomán)?
2. **A lakosság bevonásával zajló városrehabilitációs tervezés** esetén kit tekintünk „érintettnek”: a területen lakókat, a terület használóit (pl. a területen

dolgozók, vállalkozók, tanulók, a területre szórakozni járók), vagy bárkit, akár a tágabb városi/országos kontextusból, akinek valamilyen érdeke fűződik hozzá?

3. **Vajon a szociális városrehabilitációs programok minden esetben hozzájárulnak a társadalmi integrációhoz**, vagy a meglévő szegregációs mintázatok fennmaradását erősítik? Mikor érdemes szociális városrehabilitációs programokat indítani, és mikor lenne szerencsésebb a szegregátumok felszámolása és a lakosság elköltöztetése?
4. Hogyan biztosítható, hogy a **városrehabilitációs programok eredményei (pl. közösségi aktivitás, munkaerőpiaci beilleszkedés) fennmaradjanak** a projektidőszakon túl is? Mennyiben tekinthetők ezek a programok a társadalmi egyenlőtlenségek strukturális okaira irányuló beavatkozásnak, és mennyiben csak „tüneti kezelésnek”?

Megválaszolandó kérdések

1. Definiálja a városrehabilitáció fogalmát! Milyen formáit különíthetjük el?
2. Hogyan alakult Magyarországon a városrehabilitáció a rendszerváltás előtt és a rendszerváltás és az EU csatlakozás közötti időszakban? Emeljen ki egy-egy jellegzetes példát!
3. Hogyan alakult át Magyarországon a városrehabilitáció az EU csatlakozást követő időszakban? Milyen új formák, módszertani újítások köthetők hozzá?
4. Hogyan kapcsolódik össze a városrehabilitáció és a dzsentrifikáció jelensége?
5. Mit takar a barnamező fogalma? Milyen kulturális funkcióváltással zajló barnamezős fejlesztéseket ismer?

Irodalom

- Bianchini, F. (1993). *Remaking European Cities: The Role of Cultural Policies*. Manchester University Press.
- Borden, I., Hall, T & Miles, M. (2004). *The City Cultures Reader*. Routledge.
- Jelinek, Cs. (2019). A városrehabilitáció korszakai Magyarországon: Az állam szerepe marginális városi terek (újra)termelésében. *Tér és Társadalom*, 33(4), 17–37. <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3180>
- Keresztély Krisztina: Ipari épületek kulturális célú hasznosítása Budapesten, In: Barta Györgyi (szerk): *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. pp. 221-236., 2004
- Kovács, Z. (1999). Cities from state-socialism to global capitalism: An introduction. *GeoJournal*, 49(1), 1–6.
- Musil, J. (2005). City development in Central and Eastern Europe before 1990: Historical context and socialist legacies. In Hamilton, F. et al. (Eds.),

Transformation of cities in Central and Eastern Europe (pp. 22–43). UN University Press.

- Plaza, B. (2000). Evaluating the Influence of a Large Cultural Artifact in the Attraction of Tourism: The Guggenheim Museum Bilbao Case. *Urban Affairs Review*, 36(2), 264–274.
- Tomay K. (2007) Városrehabilitáció és dzsentrifikáció Budapesten -a rehabilitációs stratégiák szerepe a térbeli-társadalmi mintázat átalakulásában in: Enyedi Gy. (szerk.) A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai. MTA Társadalomkutató Központ
- Tomay, K. (2006). Slumosodás és városrehabilitáció Budapesten. *Tér és Társadalom*, 20(1), 93–107. <https://doi.org/10.17649/TET.20.1.1041>
- Tosics, I. (2005). City development in Central and Eastern Europe since 1990: The impact of internal forces. In Hamilton, F. et al. (Eds.), *Transformation of cities in Central and Eastern Europe* (pp. 44–78). UN University Press.

9. Dzsentrifikáció

A dzsentrifikáció fogalmát a városi szakirodalomban elsőként Ruth Glass használta az 1960-es évek elején a londoni East End-en tapasztalt jelenségek leírására. Maga a fogalom az angol gentry szóból képződött, melyet eredetileg a Jane Austen regények világából ismert, nem arisztokrata származású vidéki földtulajdonos rétegre használtak, utalva annak feltörekvő középosztályi jellegére². Az 1960-as években London zömmel 19. században épült belső kerületeinek egy részében, és a hagyományos munkáskerületekben a jobb módúak kiköltözése után ott maradó szegényebb lakosok nem voltak képesek lakásuk, házuk felújítására, illetve az olyan magas lakbérek fizetésére, hogy a háztulajdonosok érdemesnek tartssák modernizálni a lakásokat. Ezt a slumosodási jelenséget állította meg, illetve fordította vissza egy kezdetben csak helyi lakáspiaci anomáliának vélt jelenség. Ruth Glass eredeti leírása szerint:

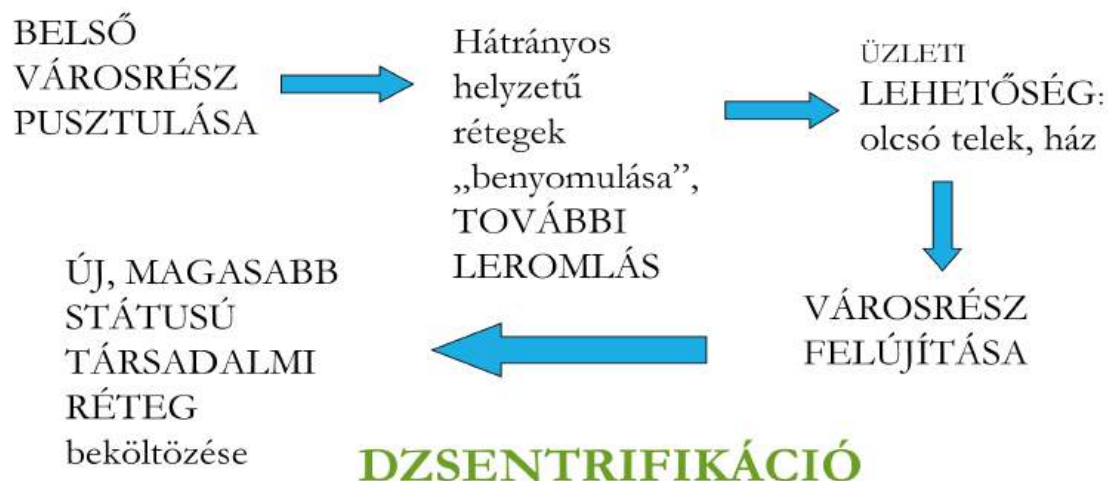
² A magyar szóhasználatban azonban továbbra is szerencsétlen konnotációkat kelt a dzsentrifikáció kifejezésnek a „hétszilvafás nemességre”, azaz a 19. századi lecsúszó, elszegényedő, gyakran értelmiségi, vagy hivatalnoki pályára kényszerült nemesi származású rétegekre utaló történelmi fogalma. A továbbiakban az angol eredeti szaknyelvi jelentéstartalmával azonosított fogalmat értjük „dzsentrifikáció” alatt.

„London munkások lakta negyedeit egymás után szállják meg a középosztály tagjai, alsó- és felső-középosztályiak egyaránt. A bérleti szerződések lejártakor átvették a szegényes lakóépületeket és szerény házakat – két szoba a földszinten, kettő az emeleten –, és elegáns, drága lakásokká alakították át. A nagyobb Viktória-korabeli házak, amelyek már régebben, vagy csak nemrégiben leértékelődtek és bérházként vagy soklakásos épületként maradtak fenn, újra felértékelődtek. (...) Ha a „dzsentrifikáció” folyamata egy kerületben megkezdődik, gyorsan terjed, egészen addig, míg a valahai munkásosztályi lakókat egészen ki nem szorítják, és a kerület társadalmi karaktere teljesen át nem alakul.” (Glass, 1964, pp. 17–19, saját fordítás).

A nyugati szakirodalomban ezt követően a dzsentrifikáció témája több évtizedes virágzásnak indult, széleskörű elméleti és módszertani apparátust mozgatva a várossal foglalkozó tudományok körében. A kibontakozó ideológiai vitában nem csak a liberális humanista megközelítés és a marxista strukturalizmus, hanem számos más ideológiai álláspont, így a realista, feminista, posztmodern és poszt-strukturalista csapott össze a dzsentrifikáció tanulmányozása kapcsán.

Dzsentrifikáció definíciója

A dzsentrifikáció a legtöbb meghatározás szerint olyan folyamat, melynek során a város belső részein fekvő korábbi szegény- és munkásosztályi, gyakran etnikai kisebbségek által lakott negyedekbe középosztályi ingatlanvásárlók, bérlők áramlanak be, és a negyed fizikai környezete megújul, demográfiai és társadalmi szerkezete átalakul. Ennél keményebb megfogalmazások szerint nem csak új rétegek áramlanak be, hanem a korábban ott élőket ki is szorítják, azaz kimondottan lakosságcsereről beszélhetünk. A dzsentrifikáció kétféle formában történhet, jelentheti az alacsony státuszú rétegekteljes kirekesztését a már eleve polgári jellegű negyedekből, illetve egy tehetősebb réteg beköltözését a kevert összetételű, vagy inkább munkások lakta városnegyedekbe.

7. Ábra: A dzsentrifikáció folyamata.

A dzsentrifikáció tehát összetett folyamat, egyszerre van jelen benne a társadalmi (lakosságcsere) és a fizikai (városrész megújulása) aspektus. A definíciók mindegyike tartalmazza, hogy egy-egy összefüggő területre, környékre terjed ki a folyamat, nem lehet tehát egyes házak dzsentrifikációjáról beszélni, illetve nem egyszer része a fogalomnak a „dzsentrifikációs esztétika”, azaz a régi házak preferálása, döntően azok rehabilitációja, felújítása révén történő megújulásról beszélnek. A definíciók abban eltérnek, hogy mennyire veszik szigorúan a lakosságcserét, dzsentrifikáció lehet egy munkásosztályi környék átalakítása középosztályivá, vagy a középosztály nagyobb mértékű beáramlása egy eleve kevert területre. Emellett a nyugati szerzők általában megjegyzik, hogy a dzsentrifikáció során a bérlők arányának csökkenése, és a magántulajdonú lakások számának emelkedése figyelhető meg. A dzsentrifikáció okait tekintve az eltérő ideológiai nézőpontok eltérő magyarázatokat adnak arra, hogy az emberek életstílus-kifejezése az, ami motiválja, vagy az egyre inkább globalizálódó tőke mozgatja a folyamatot (erről ld. később).

A gyakorlatban a városi dzsentrifikáció sokszor nem csak spontán lakosságcsere-folyamat, hanem a legtöbbször tervezett, irányított (a városvezetés és magánbefektetők együttműködésével történő) várospolitikai akció eredménye, szorosan kötődik a tágan értelmezett városrehabilitációs, városmegújítási tevékenységekhez.

A dzsentrifikáció elméleti megközelítése

Az elmúlt évtizedekben a dzsentrifikáció jelensége, túlmutatva az általa jelzett folyamaton, ideológiai ütközőpontja lett a várossal foglalkozó tanulmányoknak. A városkutatási szakirodalomban a különböző diszciplínák (közgazdaságtudományi, földrajzi, szociológiai) és elméleti paradigmák (kritikai, neomarxista, neoweberiánus)

eltérő álláspontokra jutnak a dzsentrifikáció okait, szereplőit és eredményeit illetően. A dzsentrifikáció fogalmának komplexitása magában rejti az ok-okozat kérdésének különböző lehetséges megközelítéseit is: a fizikai környezet változása a kiváltója a társadalmi változásoknak, vagy egy új társadalmi csoport megjelenése teremt keresletet az ilyen jellegű fizikai változásokra, vagy egymást erősítő tényezőkről van szó, esetleg mindkét feltételnek teljesülnie kell ahhoz, hogy dzsentrifikációról beszéljünk?

A dzsentrifikáció magyarázó modelljeit tekintve alapvetően két nagy irányzat különböztethető meg, az egyik szerint az emberek, a másik szerint a tőke az, ami irányítja a folyamatot. Ennek a kettősségnek számos megfogalmazása létezik: termelés/fogyasztás, tőke/kultúra, kínálat/kereslet, marxista/liberális magyarázatokként szoktak utalni rájuk. A megközelítések egyik csoportja az életmód, életstílus és kultúrához való viszony jellegzetességeit hangsúlyozza, míg másik csoportja a tőke mozgásának tulajdonítja a dzsentrifikáció megjelenését. Azonban ezen a dichotómián belül is több különböző hangsúlyú megközelítés létezik, az egyes szerzők is többször módosították elméleteiket az idő előrehaladtával, részben a jelenség újabb megjelenési formái, részben az egymással folytatott vita során.

A korai (1970-es évek) elméleti megközelítések közül az ökológiai megközelítés nagyrészt a folyamatok leírására fókuszált, és kevésbé magyarázta azt. Az invázió-szukcesszió fogalmi keretben történő értelmezés inkább tekinthető általános leírásnak, arra vonatkozó modellnek, hogy hogyan zajlik egyes társadalmi csoportok kiszorítása, és mások benyomulása egy-egy területen, mint magyarázó elméletnek. Az ökológiai megközelítés egyik fő kérdése, hogy milyen a tipikus „dzsentrifikáns”.³ Ennyiben a későbbi magyarázó modellek közül a kereslet-orientált elméletek előzményének tekinthető, mivel a hangsúly a dzsentrifikáció résztvevőin van, azonban az ökológiai megközelítés nem keres magyarázatot a folyamat kiváltó okaira.

Kínálat-oldali megközelítések

A kritikai megközelítés az általános gazdaságelméleti modellből vezeti le állításait, a termelési móddal magyarázza a városi jelenségeket, ekként a dzsentrifikáció okát alapvetően a tőke működésében látják. A neomarxisták szerint a dzsentrifikáció is az osztály-különbségek újratermelésének egyik folyamata. A kritikai megközelítés alapvetően kínálat-orientált, véleményük szerint a jó elhelyezkedésű, de lepusztult negyedekben rejlő üzleti lehetőség az, mely megmozgatja a befektetők fantáziáját. Mivel a belváros-közelі területek értéke a dezindusztrializáció során jelentősen lecsökken, miközben fekvésükből kifolyólag jóval kedvezőbb bérért/áron lennének értékesíthetőek, egy kiszélesedő különbség keletkezik, melynek feloldása

³ A magyar fordítás ebben az esetben igen szerencsétlen, mindenesetre azokat a társadalmi-kulturális jegyeket keresik, melyek azokat az embereket jellemzik, akik a dzsentrifikációs folyamat révén a terület új lakói lesznek.

ezen területek dzsentrifikációval történő újrahasznosítása. Szerintük a keresletet is a multinacionális cégek koncentrációja hozza létre néhány városban azáltal, hogy az ilyen cégeknél dolgozó jómódú menedzseri réteg lesz az, akiknek fontos, hogy a városban éljenek, ezáltal ők azok, akik „megteremtik” ennek a város-nosztalgiának, város-reneszánsznak a keresleti oldalát.

A dzsentrifikáció okaira vonatkozó egyik legismertebb kínálat-oldali teória a „bérleti érték-különbözet” (rent-gap) elmélet, melyet Smith fogalmazott meg (Smith 1979). Az elmélet szerint a dzsentrifikációt az a különbség hozza létre, ami a földterület jelenlegi használata mellett elérhető bér és egy jobb használatból elérhető jövedelem között áll fenn. A bérleti értéket a telek és a rajta álló épület együttes értékeként határozza meg, ez az érték idővel változik. Amikor egy épület értéke csökken, nő a bérleti érték különbsége, a tulajdonos részéről pedig ilyenkor az a racionális viselkedés, ha csökkenti az ingatlanba fektetett összeget, nem költ a fenntartásra, így a romlás megindul. Ha a potenciális bérleti díj és aktuális bérleti díj különbsége megnő, akkor jön létre a bérleti érték különbség, ami a dzsentrifikáció elindulásához vezet. Ilyenkor nő a spekulatív befektetői érdeklődés, befektetők vásárolják meg a telket, és új beruházásba kezdenek, ezzel realizálják a potenciális bérleti díjat. A terület értéke ciklikusan változó, először le kell, hogy értékelődjön ahhoz, hogy később újra értékesse válhasson. Az elmélet szerint az épített környezetbe való befektetés ciklusos modelljét a tőkeakkumuláció ritmusa és az épített környezet fizikai és ökonómiai élettartama irányítja, függetlenül a lakáspiactól, egyéni vagy állami cselekvésektől. Smith szerint amikor az emberek találkoznak ezzel az új kínálattal, ennek megfelelően viselkednek, szerinte tehát a keresletet a kínálat vezérli. Kérdése inkább az, hogy miért éppen az adott helyen indul meg a dzsentrifikáció, és miért nem máshol?

Smith (1986) ezt az elméletet fejlesztette tovább az 1990-es években a visszavágó/revansista város-elméletévé, mely szerint a középosztály „visszavág”, visszahódítja a szegényektől és kisebbségektől azt a belvárost, amit korábban otthagyt. A dzsentrifikáció harc a térért, ugyanakkor a középosztály nem hibáztatható ezért a folyamatért, mivel őket is a tőke és a gazdasági érdekek mozgatják. Az elmélet a kiszorítás egyenlőtlenségére is felhívja a figyelmet. A marxista közgazdaságtan-alapú elméletet kifejtése óta sokat támadták, de megcáfolni nem tudták. Az elmélet ugyanakkor nem magyarázza a dzsentrifikáció jelenségének egészét, a későbbi gondolkodók számára alapvetően az a kérdés, hogy az elméletben foglalt tényezők mennyire marginálisak, vagy központi helyzetűek a dzsentrifikáció okai közt?

A másik ide kapcsolódó magyarázat az „érték-különbözet” (value gap) elmélet, melyet Hamnett és Randolph (1988) fogalmazott meg. Az érték-különbözet a bérbe adott ingatlan által termelt érték és a magántulajdonú ingatlanérték között áll fenn azokban a periódusokban, amikor az ingatlanárak magasak és a magántulajdont előnyben részesítő politika van érvényben, miközben az elérhető bérleti díjak

alacsonyak. A bérbeadók ilyenkor arra törekszenek, hogy kiaknázzák az érték-különbözetet, azáltal, hogy eladják az ingatlant a magántulajdoni piacon, bátorítva ezzel a dzsentrifikációt.

Kereslet-oldali megközelítések

A kereslet-oldali megközelítések a gazdasági, társadalmi és kulturális tényezőket tartják fontosabbnak, ez a megközelítés a fogyasztási preferenciák megváltozására, az új középosztály megjelenésére fókuszál. A kereslet-orientált, vagy „kulturális” magyarázatok azt vizsgálják, hogyan jönnek létre azok az új fogyasztói preferenciák, vagy éppen az az „új középosztály” mely a dzsentrifikációs folyamatot elindítja, azaz hogyan termelődhet ki egy olyan középosztályi kultúrájú és jövedelmű réteg, mely a szuburbán élet helyett a városmagban kíván élni (ld. pl. Ley 1996).

A megközelítés képviselői a dzsentrifikációs folyamat beindulásában az alábbi okokat emelik ki:

- a szuburbanizált élet drágulását, ezen belül is az emelkedő energiaárak okozta közlekedés-drágulást;
- a foglalkozási szerkezet átalakulását: a tercier szektor túlsúlyba kerülését, ezáltal a belvárosi munkahelyekhez közeli lakóhely iránti megnövekedett keresletet;
- a „baby-boom” gyermekek felnövésével a kisebb háztartások számának emelkedését, és ezzel párhuzamosan egy viszonylag széles fiatal felnőtt generáció hirtelen jelentkező lakásigényét;
- a nők növekvő munkába állását, amely az egyfős, vagy gyermektelen párokból álló háztartások számának emelkedéséhez vezetett;
- a városi sokszínűség és a történelmi negyedek kulturális felértékelődését;
- a magasan iskolázott, középosztályi fogyasztók preferenciáját a belvárosi, személyesebb jellegű vásárlás, kultúrafogyasztás iránt;
- az egyszülős (általában nők által vezetett) háztartások igényét a belvárosi életmódra, ahol jobban meg lehet osztani a gyerekneveléssel járó feladatokat, mint a szuburbokban;
- a technikai fejlődést, melynek eredményeként a felújítások fajlagos költségei lecsökkentek;
- végül sok helyen a globalizáció is a dzsentrifikáció oka lehet, amennyiben a multinacionális cégek helyi képviselőinek igénye van a városi élet iránti, amit a dzsentrifikáció tud kielégíteni.

Ugyanakkor, ahogy Redfern is megjegyzi cikkében, attól még, hogy ezek lehetséges okok, nem biztos, hogy valóban okozói a dzsentrifikációnak.

D. Ley fogyasztási preferencia-elmélete

A Smith-el vitában álló D. Ley (1996) a kulturális és fogyasztási szokások megváltozásával magyarázza a dzsentrifikációt, ugyanakkor számos politikai és gazdasági tényezőre hívja fel a figyelmet. Ley a kései kapitalizmusból (posztindusztriális éra) vezeti le feltevéseit, a közgazdaság, politika, kultúra dimenzióiban. A dzsentrifikációhoz vezető okok szerint az alábbiak: 1) a gazdaságban az ipar helyett a szolgáltatások előtérbe kerülése, a fizikai munka háttérbe szorulása a szellemihez képest; 2) a politikában a laissez-faire kapitalizmus helyett a szabályozás, intervenció előtérbe kerülése; 3) a kultúrában a növekedés helyett a minőségre és esztétikumra való törekvés. Szerinte az eltérő kultúrák, környékek eltérő mértékben vonzóak a középosztályi fogyasztók számára, ez hozza létre a dzsentrifikáció iránti keresletet. Magyarázatában a fő faktor, hogy a szellemi dolgozók arányának növekedésével egy „új középosztály” alakul ki, amely keresleti nyomást jelent a belvárosi ingatlanpiacon.

Kritika és szintéziskísérletek

Az 1980-as évek végére néhány szerző kritikát fogalmazott meg azzal kapcsolatban, hogy a kereslet- és kínálat-oldali elméletek csak egy-egy oldalát magyarázzák a jelenségnek. Ennek nyomán az 1990-es években számos kísérlet született a két megközelítésmód szintézisére (pl. Hamnett, 1991), mely elméletek legtöbbször olyan komplex magyarázatot keres a dzsentrifikáció jelenségének kialakulására, mely társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai tényezőket is tartalmaz, ezek együttes hatásának történelmileg egyedülálló konstellációjából fakadó jelenségként értelmezi a dzsentrifikációt.

Hamnett integrált elmélete

Hamnett (1991) szerint a kereslet-oldali megközelítés „kulturális preferenciái” nem magyarázzák, hogy miért éppen az adott környéken történik meg a dzsentrifikáció, és hogyan lehetséges, hogy a támasztott keresletre végül az ingatlanpiac kínálatával tud válaszolni. A foglalkoztatási szerkezet átrendeződésével, és így a fogyasztási preferenciák megváltozásával operáló Ley elmélete elleni egyik legfontosabb érve mégis az, hogy nem képes megmagyarázni, hogyan lehet, hogy a középosztály egy része a belvárosba vágyik, míg más része továbbra is a szuburbokat részesíti előnyben (Hamnett, 1991). Ezt emeli ki Smith is, aki szerint, ha a posztindusztriális társadalomban egyszerre változnak a preferenciák, azaz társadalmilag meghatározottak, akkor nem létezhetne a dzsentrifikációval párhuzamosan szuburbanizáció is.

Ugyanakkor Hamnett kritizálja Smith elméletét is. Részben azért, mivel a dzsentrifikáció első hullámában részt vevő „pionírok” a legtöbbször még a bankok, ingatlan-befektetők előtt érkeznek egy területre, tehát a tőke mozgását megelőzve is elindul a folyamat, emellett a legfontosabb kritikai megjegyzése, hogy a Smith

elméletének kulcsát jelentő potenciális bérleti érték pont attól függ, mit tartanak kívánatosnak az emberek.

A két fő vitázó fél elméletét áttekintve Hamnett arra a konklúzióra jut, hogy a dzsentrifikáció beindulásához nem elég, hogy nőjön az irodai alkalmazásban álló középosztály, sem az, hogy elég dzsentrifikálható ingatlan legyen, egy sajátos kultúrájú rétegre van szükség, akinek igénye van a városban lakni. Hamnett saját integrált elmélete szerint több tényezőnek egyszerre kell teljesülnie ahhoz, hogy a dzsentrifikáció létrejöjjön. Ehhez először is szükség van azon társadalmi változásokra, melyek kitermelik a potenciális dzsentrifikánsok (magasan képzett, irodai munkát végző stb.) csoportját, emellett fontos, hogy ez a csoport sajátos preferenciákkal rendelkezzen, azaz ne a szuburbokban vágyjon lakni, végül kell hogy legyen olyan terület a városban, ahol bérleti érték-különbség van. Véleménye szerint tehát a történelmi változás a jelenség alapja.

A dzsentrifikáció feltételei:

1. strukturális átalakulás (posztindusztriális társadalom kialakulása, szolgáltatási szektor erősödése);
2. bérleti érték-különbség az adott területen, emellett megfelelő jelzáloghitel-piac, megfelelő házak, lakások megléte (a hely esztétikája);
3. preferencia-tényező, ami a dzsentrifikáló csoportot beköltözésre motiválja (munkahely, kulturális lehetőségek stb.).

Osztály, rend, státuszcsoport, habitus

További kérdést vet fel az elméletalkotók számára azonban, hogy mitől jelennek meg új lakóhelyi és kulturális-fogyasztási preferenciák a középosztály egy részénél, mivel a párhuzamosan zajló szuburbanizációs folyamatok egyértelműen bebizonyították, hogy nem a középosztály egésze fordul a belvárosok felé. A dzsentrifikáció szereplői a legtöbb meghatározás szerint jövedelmük és iskolázottságuk alapján középosztályiak, értékrendjük, kevésbé konzervatív nézeteik, kulturális fogyasztásuk mégis eltér a „régiről” (jellemzően a szuburbán életmódot választó) középosztálytól. Ezt a preferencia-tényezőt, hogy miként válik a középosztályon belüli distinkció eszközévé a (szuburbán) fősodortól eltérő lakóhelyválasztás többen is a bourdieu-i habituselmélet segítségével igyekszik magyarázni (Zukin, 1987; Bridge, 2001; Butler, 2003). A habitus azon öröklött diszpozíciók együttese, amik meghatározzák, hogyan viselkedünk bizonyos helyzetekben, anélkül, hogy tudnánk ezt. Így tarthatók fenn az osztályra jellemző viselkedésminták, ezzel őrzi meg az osztály státuszát, ehhez az kell, hogy az ízlések öröklődjenek.

Zukin szerint sem jövedelmüket, sem iskolázottságukat tekintve nem különíthetők el a dzsentrifikánsok a középosztály más részeitől, attitűdjeik, értékválasztásaik azonban eltérőek. Számukra fontos, hogy a régi történelmi múltú

helyekhez közel éljenek, hogy közel legyenek a munkahelyeikhez, hogy lehetőségük legyen szórakozni a közelben, legyen mozi, színház a környéken, és hogy munka után be tudjanak ugrani valahová egy kávéra, vagy sörre. Eszerint azok a középosztályiak, akik beköltöznek a belvárosba, habitusukban térnek el a szuburbokban élőktől. Bridge (2001) szerint a dzsentrifikáció kezdeti szakaszában a beköltözők – Bourdieu fogalmi keretében értelmezve – kevesebb gazdasági, és több kulturális tőkével rendelkeznek. Azok az úttörők, akik beköltöznek a(z ekkor még lerobbant) belvárosba, habitusukban térnek el a szuburbokban élő középosztályiaktól. A dzsentrifikációs folyamat elindítói tudatosan a tér szimbolikus dimenziójával fejezik ki ezt az eltérést, amit követ a kulturális fogyasztás más téren történő változtatása is. A rossz állapotú házak vásárlásában (olcsóságuk mellett) az önkifejezés lehetősége rejlik, hiszen azokat saját ízlésük szerint tudják alakítani, létrehozva a dzsentrifikációs esztétikát.

Bridge szerint a tipikus dzsentrifikáns „pionír” az alulfizetett, állami szektorban dolgozó értelmiségi munkavállaló, akinek önmeghatározása jelentősen különbözik az üzletemberekétől. Ők indítják el a dzsentrifikációs folyamatot, az ő mozgásukat követi a többieké. A Bridge-féle módosított habituselmélet szerint tehát az adott osztályban (jelen esetben a középosztályon belül) van egy csoport, amely vállalja a nehézséget, hogy viselkedése a habitustól való eltérés miatt látványossá válik. Ez az „új középosztály”, a dzsentrifikáció elindítói tisztában vannak társadalmi helyzetükkel, a dzsentrifikáció során pedig a tér szimbolikus dimenziójával fejezik ki ezt az eltérést, amit követ a kulturális fogyasztás más téren történő változtatása is. Az új osztály önreflexív természete mutatkozik meg abban, hogy egyedi minőségre vágynak. Bridge szerint a belváros visszahódítása ebben az értelemben arra a korábbi helyzetre reflektál, amikor a viktoriánus belvárosokban a burzsoázia kezében volt a kulturális dominancia. A rossz állapotú házak vásárlásában az önkifejezés lehetősége rejlik, hiszen azokat saját ízlésük szerint tudják alakítani. Az osztály elkülönülésének fontos része, hogy az épületek megfeleljenek a „jó ízlésnek”, ami eltér mind a munkásosztály modernizációs törekvésétől, mind a tradicionális középosztály eleve modern, standard otthonaitól. Miután a beköltöző „városi középosztály” módosította habitusát, kialakította a megkülönböztető ízlésvilágot, a következő beköltözők döntéseit ez befolyásolja, míg végül a belvárosban lakhatás egy vágyott szimbólum lesz, az új identitás szimbóluma. A „pionírok” döntése persze kockázatos, és ki vannak téve annak a kellemetlenségnek, hogy döntésük látványos.

Butler (2003) szerint létezik egy „metropolitán habitus”, amely a nagyvárosi habitus egy szűkebb csoportra jellemző válfaja, és amely elkülöníti a városelhagyó, és a városban maradó középosztályt. A metropolitán habitus által jellemzett dzsentrifikánsok magasan iskolázottak, a nagyvárosban dolgoznak, vonzza őket a kulturális infrastruktúra, a diverzitás, de köztük is vannak eltérések: az egyes dzsentrifikált városrészeket eltérő „minihabitusok” jellemzik. Butler és Robson (2001) London dzsentrifikált negyedeit vizsgáló tanulmányukban amellet érveltek, hogy a

lakóhely kiválasztásában – az anyagi lehetőségeken túl – fontos szerepe van az életstílus kifejezésének: olyan negyedeket keresünk, ahol hozzánk hasonló emberek élnek. Érvelésük szerint a rugalmas munkarendben, gyakran távmunkában, interneten otthonról dolgozó dzsentrifikánsok számára a földrajzi határok, távolságok elvesztették jelentőségüket, ezáltal a tér és idő összezsugorodott, ami a biztonság hiányának érzetét kelti bennük. Ezt a struktúrahiányt, a magánszféra és a munka világának elkülönítését, kifejezését hivatott szolgálni a dzsentrifikációban részt vevő családok lakóhelyválasztása. Emellett fontos része a dzsentrifikációs folyamatnak számukra egyfajta „nosztalgikus múlt” felépítése, helyi közösségteremtés, helyi értékek megőrzése, újrafelfedezése. Ezt egy relatíve öntudatos stratégiával érik el, gazdasági, kulturális, társadalmi tőkéjük és habitusuk szerint választanak lakóhelyet. Kutatásuk eredményei szerint a „kozmopolita” és „helyi” identitás ma már nem különül el, a londoni dzsentrifikánsok részei a globális „nagy társadalomnak”, amelynek káros hatásait „helyi” megoldásokkal kompenzálják.

Butler a dzsentrifikáció sokféleségére is felhívja a figyelmet: szerinte a Belső-Londonra jellemző, zömmel egyéni és kisbefektetők által létrehozott dzsentrifikáció egy kollektív társadalmi cselekvés eredménye, míg a Docklands nagyberuházása alapvetően a tőke dzsentrifikációja (Butler, 2008). Tehát a különböző városrehabilitációs beavatkozások a dzsentrifikáció különböző típusait eredményezik (lásd még Tomay, 2008). A Docklands regenerációja a smith-i értelemben vett „revansista” dzsentrifikáció példája, míg ahol kollektív társadalmi cselekvés eredménye a dzsentrifikáció, ott nem egységes a társadalmi tőke alakulása sem, ezáltal helyi habitusok alakulnak ki. Ez a gondolat társadalomelméleti magyarázatot próbál adni a dzsentrifikációra: egy adott csoport eltérő szemlélete a lakóhely megváltoztatásának motivációja, ezzel szimbolizálják a középosztály más csoportjaitól eltérő habitusukat. Ebben a felfogásban a dzsentrifikáció az új osztálytudat kialakulásának következménye.

Redfern elmélete a dzsentrifikáns státuszcsoportról

Az „új osztály” koncepcióját kritizálta és finomította Redfern (2003). Ő is arra a problémára próbált választ találni, hogy hogyan lehetséges, hogy a dzsentrifikáció résztvevői ugyanabból a gazdasági osztályból származnak, ugyanazok a motivációik, mint a szuburbok lakóinak – az identitás kialakítása és megőrzése a modern világban –, csak abban különböznek, hogy milyen eszközökkel érik ezt el. Redfern szerint a fő problémát az osztály és a státusz megfeleltetése okozza. A szerző definíciója szerint az *osztály* gazdasági kategória, a nem gazdasági tőkéket – pl. Bourdieu kulturális tőkéjét – a weberi státuszcsoport koncepció⁴ alá sorolja be. Ezért aztán a szerző szerint a

⁴ Weber a rendeket vagy státuszcsoportokat elsősorban a fogyasztás módja szerint definiálja. Az egyes rendek sajátos életstílust valósítanak meg, a hasonló életstílus egységet hoz létre, még akkor is, ha a rend tagjai eltérő gazdasági körülmények között élnek.

dzsentrifikánsok nem „új osztály”, inkább státuszcsoporthoz tartoznak, nem annyira az attribútumaik, mint attitűdjeik különböznek. Redfern szerint fontos a divat szerepe: a szuburbok lakói és a dzsentrifikánsok különböző *státuszcsoporthoz* tagjai, a lakhatást pedig státuszsimbólumként használják, világosan tudtára adva mindenkinek hovatartozásukat. A dzsentrifikáció lényege szerinte a fogyasztásban és stílusban jelentkező különbség, nem a motivációban, hanem a „hogyan” megvalósításában van tehát eltérés a dzsentrifikáns és szuburbán középosztály közt. A dzsentrifikáció során a középosztályi réteg visszafoglalja a belvárost, de ez több is ennél: uralmi gyakorlat. A munkásosztályi lakók kiköltöztetése a kapitalista lakáspiac uralmát jelenti a dzsentrifikánsok számára. A korábbi lakók kiszorítása szerinte a hely-érzet, az identitás megteremtése szempontjából fontos. Redfern konklúziója tehát, hogy a dzsentrifikáció nem egy osztály-szerveződési folyamat: a dzsentrifikáns középosztály a köztes helyzettől szenved, ez magyarázza motivációikat, és ez magyarázza a divat fontosságát a modern világban, mely lehetőséget teremt arra, hogy mások legyünk, de ne nagyon mások. Ezt a törekvést tükrözi a ruházzkodás, a zenei ízlés, az étterem-választás, és ez magyarázza az otthon, a szomszédság megválasztását is: olyat szeretnénk választani, ami mond rólunk valamit. Redfern szerint a dzsentrifikánsok nem azért költöznek a belvárosba, mert *kell*, hanem mert *lehet*, mert megtehetik. Az, hogy vehetnek maguknak lakást, csak szükséges feltétel, de messze nem elégséges. Természetesen emellett fontos a kínálat is, a lakások fejlesztésének lehetősége, ami az identitás és státusz-kifejezés igényével találkozva hozza létre a dzsentrifikációt.

A dzsentrifikáció szakaszai

A városkutatások szerint egy-egy lerobbant városrész divatossá tételében, a dzsentrifikáció megindulásában sokszor szerepe van a művészeknek és bohémeknek, akik saját helyzetük stabilizálása érdekében költöznek ezen központhoz közeli, de olcsó területekre. Többnyire ők azok, aki divatba hozzák a korábban lepusztult városrészt, ez indítja el az ingatlanbefektetői érdeklődést, beruházásokat, és ezután érkeznek a területre a szélesebb középrétegek (Savage and Warde, 1993). Clay (1979) az első szakaszt úttörő dzsentrifikációnak (pioneering gentrification) nevezte el. Az ekkor beköltöző fiatal művészek, bohémek jellemzően magasabb gazdasági és/vagy kulturális tőkével rendelkeznek, mint a korábbi lakosság. Ebben a szakaszban sok ingatlan üresen áll, és nem tapasztalható nagymértékű lakosságcsere.

A dzsentrifikáció újabb hullámaiban részt vevő szereplők az egyre magasabb státuszú „városi gerillák”. A magasan iskolázott, magas jövedelmű felső középosztálybeli, gyakran egyszemélyes vagy kis létszámú háztartásokban élő⁵ fiatal

⁵ DINKY = double income no kids yet, azaz gyerektelen kétkeresős háztartások.

betelepülők, a yuppie-k⁶ belvárosba költözése mögött elsősorban a munkahelyüket jelentő nemzetközi cégek térbeli mozgása, belvárosba telepedése a meghatározó. Clay megfogalmazásában a második szakasz a bővülő dzsentrifikáció (expanding gentrification). Ebben a szakaszban a városrész a középosztályi norma szerint is „lakhatóvá” kezd válni, aminek következtében ingatlanközvetítők kezdik értékesíteni az üresen álló házakat. A környékkel szemben felmerülő pénzügyi kockázat már minimális az első szakaszhoz képest, de a nagyobb befektetők óvatosan fektetnek a környékbe. A lakosságcsere megkezdődik, főként középosztálybeliek költöznek be (Clay, 1979).

Clay terminológiájában a harmadik szakasz a serdülő dzsentrifikáció (adolescent gentrification). Ebben a szakaszban az emberek kockázat nélkül költözhetnek a városrészbe, mert már biztos befektetésnek minősül az ingatlanvásárlás. A dzsentrifikánsok összefognak, és egyesületet, szervezetet hoznak létre, hogy politikai és/vagy társadalmi nyomást gyakoroljanak a további fejlődés érdekében. A bérleti díjak nagyon magasak, konfliktusok alakulnak a beköltözők és az őslakosok között. A környék láthatóan fejlődik, akár még médiavisszhangot is kaphat a városrész. A negyedik és egyben végső szakasz az érett dzsentrifikáció (mature gentrification). A környék biztonságos, felkapott és jó befektetés lesz. Az őslakosok, illetve az első generációs dzsentrifikánsok a megnövekedett lakásárak és lakbérek miatt kiszorulhatnak. Lees (2000) szerint az 1990-es évek végétől a globális városokban már kimutatható az 1970-es években dzsentrifikált területek re-dzsentrifikációja is, azaz a „szuperdzsentrifikáció”: ügyvédek, pénzügyi tanácsadók, banki szakemberek és menedzserek beköltözése a korábban dzsentrifikált területekre, akik a belvárosban vesznek ugyan lakást, de érzelmileg nem kötődnek ahhoz, a városon kívül is van házuk, és nagyon mobilak.

Szereplők

Ahogy a dzsentrifikáció újabb és újabb hullámai egymásra következnek, úgy módosul a benne részt vevők köre is. Ahogy a korábbaikban szó volt róla egy-egy lerobbant városrész divatossá tételében, a dzsentrifikáció megindulásában sokszor szerepe van a művészeknek és bohémeknek, akik saját helyzetük stabilizálása érdekében költöznek ezen központhoz közeli, de olcsó területekre. Többnyire ők hozzák divatba a korábban lepusztult városrészt, ez indítja el az ingatlanbefektetői érdeklődést, beruházásokat, és ezután érkeznek a területre a szélesebb középrétegek.

⁶ A Young Urban Professional rövidítése, a városközpontban, szolgáltató szektorban dolgozó, húszas éveik második felében, illetve harmincas éveik elején járó, jól kereső felső középosztálybeli réteg. A '80-as évek elején bevezetett „yuppie” fogalma a korábbi „hippi” fogalom ironikus visszhangjaként jelent meg.

„A lakosságcsere fokozatos. Kezdetben jönnek a még anyagilag és művészileg a peremen elhelyezkedő művészek, és általában azok az emberek, akiket szerény anyagi eszközeik, nagy térigényük és az elővárosi házak és élet egyhangúsága arra késztet, hogy a koszos és veszélyes, polgári értelemben lakhatatlan utcákban fokozott érzékenységgel egy másfajta, színesebb élet lehetőségét lássák meg. Megkezdődik a házak, lakások felújítása – az érdekes belső terek iránti igény és a pénzhiány okán általában saját erőből. A New York-i SoHo-beli vagy Lower East Side-i tömeges művészlakásmód kialakulása jól mutatja, hogyan válik az eleinte periferiális életmód- és művészeti mozgalom tömeges ingatlanpiaci mozgássá. Az avantgárd művészeket elkapja a főáram, a városnegyed veszélyes élete pedig nyárspolgári létformává csendesül” (Bodnár, 1996).

Az első dzsentrifikációs hullámban részt vevő „úttörők” vagy „pionírok” gyakran életformájukban, értékeikben tértek el a szuburbanizált középosztálytól. Hasonló jövedelemszint és iskolázottság mellett (értelmiségi, réteg, főként kreatív foglalkozásúak) az választotta el őket a középosztály többi részétől, hogy bár nem igazán gazdagok, a lerobbant, de már feljövőben lévő belvárosba költözéssel lehetőségük nyílt egy speciális magas státuszú fogyasztásra, kvázi nagypolgári társadalmi újratermelésre. Ezek az emberek szeretnek gyalog vagy biciklivel munkába járni ahelyett, hogy órákat utaznának szuburbán lakóhelyükről, a bevásárlóközpontok helyett a specializált kisboltokat választják, értékelik a városban elérhető kulturális és szórakozási lehetőségeket. Az új középosztály másik specifikumaként az életciklus, életforma szerinti eltérésüket emelik ki a szerzők. Ilyen aspektus például az új háztartásformák (egyszemélyes, „szingli” életmód térnyerése, egyszülős családok, homoszexuális párok, együtt élő fiatalokból álló háztartások) elterjedése.

A dzsentrifikációs folyamat újabb hulláma már szélesebb rétegeket érint. Mára már egyre kevésbé jellemző, hogy csak a fehér, középosztályi fiatalok vennének részt a folyamatban, a belvárosok dzsentrifikációjában megjelent a fekete középosztály,⁷ és a családos dzsentrifikáció is. A gazdasági átalakulás révén a globális városokban, mint London és New York egyre nagyobb számban élnek középosztályi háztartások, ezáltal a dzsentrifikáció egy deviáns középosztályi kisebbségi csoport gyakorlatából a mainstream viselkedésmintává vált az értelmiségi középosztály, és különösen a kétkeresős, teljes időben dolgozó és emellett gyereket nevelő családok körében (Butler and Robson, 2003). Ez utóbbi jelenségre hívja fel a figyelmet Karsten (2003), aki amszterdami kutatásaiban kimutatta a „yupp”-ok, fiatal, urbánus, értelmiségi szülők megjelenését a belső városrészekben. A szerző szerint ezek a fiatal felnőttek az életciklus következő lépését – a gyerekvállalást – kombinálják a karrierépítéssel és a

⁷ Lees szerint az új dzsentrifikálók közé tartoznak a globális délről származó migránsok, akiket a világvárosok vonzanak, a feketék és más kisebbségiek, akik nem a folyamat áldozatai, hanem aktív résztvevői.

városi életstílus iránti elköteleződéssel (Karsten, 2003). A diplomás nők nagyarányú munkába állása az 1990-es években hangsúlyosabbá tette az utazással töltött időt a lakás kiválasztásában, a szerző szerint ők elsősorban emiatt orientálódnak erősen a belváros felé. Ráadásul a kulturális atmoszféra, ami körülöleli őket a városban tovább növeli annak vonzerejét. Mindennapos tevékenységeik elemzése megmutatta, hogy szomszédságuk egy lényegi elem társadalmi integrációjukban, abban, hogy a karrierépítés, gyereknevelés, a kulturális élet iránti figyelem és a társadalmi kapcsolatok működtetése együttesen sikerüljön. Emögött véleménye szerint a nemi szerepek átalakulása, az új – osztályspecifikus – férfi és női identitás kialakulása is felismerhető.

A dzsentrifikáció következményei

Az elméleti megközelítések eltéréséből fakad, hogy a dzsentrifikáció jelenségét, eredményeit is eltérően értékelik. Az ökológiai megközelítések a dzsentrifikációt mind a város egésze, mind az érintett negyed szempontjából inkább pozitívan értékelik, a folyamat alacsony státuszúakat kiszorító hatását nem tartják olyan drasztikusnak, hivatkozva arra, hogy a hasonló helyzetű, de nem dzsentrifikálódó városrészek is kiürülnek. Véleményük szerint a dzsentrifikáció még mindig „sziget a lepusztultság tengerén”, a fő trend továbbra is a kiköltözés, és a városok belső részeinek hanyatlása. A városvezetők számára a dzsentrifikáció társadalmi költsége jelentéktelennek tűnik, amikor a városrész lepusztulásáról, és csökkenő helyi adókról van szó. Szerintük a kilakoltatás egy szerencsétlen, de szükséges rossz, amit a városközpontok revitalizációjáért el kell szenvedjünk. Azonban az empirikus kutatások szerint a dzsentrifikánsok jellemzően maguk is az adott városból érkeznek, tehát nem okoznak népességnövekedést, ami rontja az érvelés legitimitását. Az emancipáló város-elmélet liberális nézete szerint a dzsentrifikáció kikezdi a hegemónikus kultúra dominanciáját, toleranciára, és a másság elfogadására neveli az érintett területen lakókat azáltal, hogy különböző emberek találkozhatnak. Ugyanakkor többen állítják, hogy attól még, hogy a különféle társadalmi csoportok egymás mellett élnek egyáltalán nem találkoznak többet, sőt, van, hogy éppen az elzárkózást erősíti a dzsentrifikáció.

Ezzel szemben a kritikai megközelítés képviselői alapvetően negatívan értékelik a dzsentrifikációt, szerintük nem a város egésze, hanem egy szűk, de nagyhatalmú elit érdekét szolgálja, nem nyújt megoldást a szegénység, etnikai kisebbségek, idősök problémáira. A társadalmi igazságosság és egyenlőség szempontrendszerét hangsúlyozó megközelítés a dzsentrifikációt olyasmiként látja, ami korrodálja a városi lakónegyedek társadalmi összetételét.

Ugyanakkor gyakran nehéz elkülöníteni, hogy egy általánosabb gazdasági, társadalmi és politikai átalakulás, vagy a dzsentrifikáció az, mely megváltoztatja egyes szomszédságok társadalmi képét. Vajon a dzsentrifikáltnak tekintett negyedek valóban dzsentrifikáltak, vagy csak több olyan személy él ott, akiket jellemzően

dzsentrifikánsnak tekintünk? Van, akit kiszorítottak, vagy csak kevesebben dolgoznak fizikai munkásként?

Univerzális mintázat vagy egyedi esetek?

Mivel a dzsentrifikáció többnyire a város egy-egy jól körülhatárolható mikrovilágában zajlik, megismerése, feltárása leginkább esettanulmányokkal történik. Ugyanakkor a konkrét esetek tekintetében mindig számos módosító körülmény van, amelyek amerikai-európai különbségként, de akár a konkrét szituáció eltéréseként is értelmezhetőek. Smith szerint az általánosan elfogadott „piac-orientált Egyesült Államok” szemben az „államilag ellenőrzött Európával” téves megkülönböztetés, szerinte az Egyesült Államok és Európa dzsentrifikációja inkább mértékében, mint módjában különbözik, és akár Európán belül is nagyobb különbségek lehetnek, mint az Egyesült Államok és Európa között.

Carpenter és Lees (1995) is erre a kérdésre kerestek választ, amikor nemzetközi összehasonlító vizsgálatnak vetették alá New York, London és Párizs egy-egy dzsentrifikációs esetét. (New Yorkban a Brooklyn-i Park Slope, Londonban Bransbury és Párizsban a Marais negyed felújítását és dzsentrifikálódását vizsgálták.) Megállapításuk szerint a világ különböző tájain lejátszódó dzsentrifikációs folyamatokban több a közös, mint az eltérő elem. Mindhárom esetben felismerték az általuk kialakított fejlődési szakaszokat, közös elemként értékelték, hogy a belső városrészek értékvesztése minden esetben szükséges előfeltétele volt a dzsentrifikációs folyamat megindulásának, függetlenül attól, hogy ez a II. világháború utáni szuburbanizáció, vagy egy korábbi kivándorlás eredménye. Ugyancsak közös elemnek tartották, hogy a tőkekivonás jeleként mindhárom városrészben magas számban voltak megtalálhatóak megüresedett lakások, még ha különböző folyamatok eredményeként is. Végül mindhárom esetben fontos szerepet kapott az állam, közvetett vagy közvetlen módon mint a dzsentrifikáció bátorítója. Emellett számos nemzeti és helyi szintű különbséget is tapasztaltak, de a szerzők szerint a hasonlóságok jelentősebbek a különbségeknél, emiatt beszélhetünk a dzsentrifikációról, mint nemzetközi jelenségről.

A dzsentrifikáció globalizálódása és a várospolitikai által generált dzsentrifikáció

A dzsentrifikáció nyugati szakirodalma sokáig a fejlett világ globális nagyvárosainak folyamataira fókuszált, és csak az utóbbi évtizedekben került előtérbe a kevésbé fejlett régiók, a poszt-szocialista államok, vagy a Globális Dél és a világvárosoknál kisebb, regionális, vagy közepes városok sajátosságainak, esetleges eltéréseinek vizsgálata. Ráadásul a neoliberális gazdaságpolitika térnyerése is egyre inkább előtérbe helyezi a dzsentrifikáció kérdését.

A dzsentrifikáció első hullámának megtorpanása után, az 1990-es években egy újabb jelenségre lettek figyelmesek a kutatók. Ebben a folyamatban a dzsentrifikáció

belvárosi revitalizációs hatásainak tudatos kihasználására törekvő várospolitikai vált a folyamatok mozgatórugójává. Az elsőként a globális központokban, a világ pénzügyi világvárosaiban tapasztalt folyamatok másolását célzó városrehabilitációs politikák elkezdtek tudatosan törekedni a fiatal középosztály „visszahódítására”. Az erre irányuló városrehabilitációs politika ugyan nem mindenhol volt sikeres, a dzsentrifikáció jelensége elkezdett áttérjedni a nemzetközi városhierarchiában, kevésbé központi szerepkörű, kevésbé prosperáló városokra, illetve a „perifériákra”, többek közt a volt szocialista országok központjaira is. Ezáltal a dzsentrifikáció „lokális anómiából globális stratégiává” lépett elő (Smith, 2002).

Különösen az 1990-es évektől megindult második, poszt-recessziós dzsentrifikációs hullámban kulcsfontosságú az a várospolitikai, amely a dzsentrifikációt a belvárosok gondjainak általános „orvosságaként” alkalmazza. Ezen időszakban megindult a dzsentrifikáció terjedése a globális városoktól a periféria felé, így megjelent többek közt Kelet-Európában is. Miközben az 1990-es évekre a nyugati szakirodalomban a gazdasági recesszió eredményeként egyfajta elfordulás volt tapasztalható a dzsentrifikáció témájától, a kelet-európai városokban csak ekkor, a rendszerváltást követően, a piacgazdaság beindulásával teremtődött meg a nyugat-európai fogalmi keretben is értelmezhető dzsentrifikáció lehetősége, és ekkor élénkült meg a tudományos érdeklődés is a városmag újjáéledése, és ennek társadalmi hatásai iránt. A 2000-es évekre nyilvánvalóvá vált, hogy a dzsentrifikáció folyamatosan terjed, méghozzá gyakran várospolitikák segítségével.

Hazánkban a dzsentrifikáció kutatása elsősorban Budapestre koncentrált (Csanádi *et al.*, 2006, 2007; Tomay, 2007, 2008; Jelinek, 2010; Czirfusz *et al.*, 2015), a vidéki városok kapcsán ritkán került a kutatók érdeklődésének középpontjába a dzsentrifikáció folyamata (Tímár and Nagy, 2007; Tímár, 2019), míg a vidéki dzsentrifikáció kérdésével hazai viszonylatban sokáig egyáltalán nem foglalkoztak (Tomay 2025).

A középső-Ferencváros dzsentrifikációja

Ferencváros, Budapest IX. kerülete, a rendszerváltást követően az egyik legmarkánsabb példájává vált annak, hogyan alakítja át egy városrész társadalmi és fizikai szövetét az állami beavatkozásokkal és piaci folyamatokkal összefonódó dzsentrifikáció. Ferencváros a rendszerváltás előtt főként munkás- és alacsony státuszú lakosságnak adott otthont, a lakásállomány jelentős része leromlott állapotban volt. A középső-Ferencvárosban az 1980-as évek végén szociális céllal megindult tömbrehabilitáció – szemben a többi ekkor elkezdett rehabilitációs programmal – néhány év kihagyás után folytatódott az 1990-es évtized során, ugyanakkor új anyagi és szervezési keretben, jelentős magántőke bevonásával, egyre inkább eltávolodva az eredeti szociális céloktól. Az 1990-es évek végétől a folyamat egyre inkább piaci logika mentén haladt: a felújítások célja a középosztály vonzása lett, ami magasabb ingatlanárakat és bérleti díjakat, ezáltal jelentős lakosságcserét eredményezett. A

lakosságcsere, dzsentrifikáció részben spontán, ingatlanpiaci alapon, emellett intézményes, irányított módon is zajlott. Az önkormányzat jogi és adminisztratív eszközökkel tette lehetővé a korábbi bérlők kiszorítását. A rehabilitációra hivatkozva kiköltöztették a lakókat; a bérlőkkel folytatott tárgyalások során előfordult, hogy alacsony összegű kártalanítást vagy kedvezőtlen cserelakást ajánlottak fel, végül a jogi eljárások költségei miatt több lakó peren kívüli megegyezésre kényszerült. Ez a folyamat tipikus példája annak, amit a nemzetközi szakirodalom state-led gentrification-nek nevez: a piaci átalakulás nem pusztán spontán befektetői döntések következménye, hanem tudatos, szabályozásokkal és fejlesztési programokkal támogatott politikai stratégia (Jelinek 2011). Ez a folyamat illeszkedik a posztoszocialista városkutatás azon megállapításához, hogy a régióban a dzsentrifikáció gyakran felülről vezérelt, és kevésbé a spontán középosztályosodásból indul ki.

Magyarországon a rendszerváltás után a városok fejlődési pályáját az 1990-es évek elején lezajlott tömeges lakásprivatizáció, a piaci ingatlanfejlesztések megjelenése, és a 2000-es évektől az EU-s és állami városrehabilitációs programok határozták meg, így a magyarországi vidéki városokban a dzsentrifikáció gyakran nem spontán módon, hanem állami vagy önkormányzati kezdeményezéssel indul el (*state-led gentrification*). A kisebb és közepes vidéki városokban a fejlesztési lehetőségek erősen függenek a külső forrásoktól, így a városfelújítási, és dzsentrifikációs folyamatok gyakran ezek meglététől függenek. A globális befektetők megjelenése itt késleltetetten, de jelentős piaci súllyal történik, ami gyors és sokszor drasztikus átrendeződést okozhat. Ez különösen jellemző a történelmi belvárosok felújítási programjaira, amelyek gyakran EU-s, vagy nemzeti forrásokra támaszkodnak.

A folyamat fő szereplői:

1. Önkormányzatok és állam:

- Városfejlesztési stratégiák kidolgozása
- Szabályozási környezet alakítása (városrendezési tervek, építési előírások, támogatások)

2. Ingatlanfejlesztők:

- Társasházak, irodák, turisztikai szálláshelyek kialakítása
- Befektetési célú felújítások

3. Új beköltözők:

- Magasabb jövedelmű családok, kreatív iparágak munkavállalói
- Külföldi letelepedők (pl. nyugat-európai nyugdíjasok turisztikai célpontokon)

A vidéki városok dzsentrifikációja

A kutatások szerint (Tímár-Nagy 2007, Tímár 2019) a vidéki városok dzsentrifikációjának fő mozgatórugói a professzionális, és „lakó-fejlesztők”. A professzionális fejlesztők nagy léptékű társasházépítéseket, vagy zöldmezős beruházásokat valósítanak meg, a helyi építési szabályzatok és piaci lehetőségek kihasználásával. A „lakó-fejlesztők” ezzel szemben kisebb léptékű felújításokkal és befektetési céllal vásárolt ingatlanokkal vesznek részt a folyamatban. Mindkét csoport stratégiáit a globális tőkepiaci tendenciák, valamint a helyi piac sajátosságai befolyásolják.

Típus	Jellemző	Magyar példa
Felülről vezérelt (state-led)	Önkormányzati, állami programok indítják (rehabilitáció, turisztikai fejlesztés)	Pécs – belvárosi rekonstrukció
Piacvezérelt (market-led)	Magánbefektetők, ingatlanfejlesztők mozgatják	Veszprém – várnegyed felújítás
Lakóvezérelt (resident-led)	Magánszemélyek, „lakó-fejlesztők” felújításai	Gyula – óvárosi házak modernizálása

Pécs belvárosában az Európa Kulturális Fővárosa program keretében 2010-ben átfogó rehabilitációt kezdeményeztek. A kulturális infrastruktúra bővült, azonban a felújított területeken a lakásárak növekedése kiszorította az alacsony jövedelmű csoportokat. Veszprémben a 2010-es évek elején indult felújítási hullám során a várnegyed épületállománya jelentős rekonstrukción esett át. A lakások turisztikai funkcióra való átalakítása miatt a korábbi lakosság aránya csökkent, az ingatlanárak drasztikusan emelkedtek. Gyula óvárosát a 2000-es évektől kis léptékű, lakóvezérelt felújítások jellemezték. A város turisztikai vonzereje miatt az óvárosi házak egy részét vendégházzá alakították.

A folyamat sajátossága, hogy sok esetben párhuzamosan zajlik a szuburbanizációval: a belváros felújítása, és a magasabb státuszú lakosság beköltözése együtt járhat az alacsony jövedelmű, hátrányos helyzetű csoportok (például roma családok) kiköltöztetésével a környező falvakba. A civil és érdekképviselői szervezetek gyengesége miatt a társadalmi részvétel alacsony mértékű így a kiszorítás elleni fellépés korlátozott. A dzsentrifikáció vidéki városokban is jelentős társadalmi átrendeződést okoz:

Lakosságcsere: az alacsony státuszú csoportokat magasabb jövedelmű, gyakran középosztálybeli családok váltják fel.

Térhasználat átalakulása: a belváros funkciói specializálódnak (például turizmus, kulturális funkciók), míg a hagyományos kereskedelmi és szolgáltatói tevékenységek kiszorulhatnak.

Konfliktusok a város és környéke között: a kiszorított lakosság megjelenése a környező falvakban feszültségeket szülhet

Ellenőrzés

Vitaindító témák

1. Milyen előnyei és hátrányai lehetnek a városok megújításának? Hogyan lehet kiküszöbölni/csökkenteni a káros hatásokat?
2. Mi a szerepe a globális tőkének és pénzügyi alapoknak a dzsentrifikáció folyamatában?
3. Mi a központi állam és a helyi önkormányzat szerepe a dzsentrifikáció folyamatában? Szabad-e belenyúlnia a város spontán folyamataiba? Ha igen, hogyan, miként, kinek/minek az érdekei képviselésében?
4. Milyen hatással lehet a turizmus fejlődése, és az „Airbnb-izáció” (a rövid távú lakáskiadás) a városok dzsentrifikációjára?
5. Hová, merre „menekülhetnek” a szegények és más marginális társadalmi csoportokhoz tartozó egyének a dzsentrifikált városnegyedekből? Milyen további következményekkel jár ez a város és környéke tekintetében?

Megválaszolandó kérdések

1. Ismertesse a dzsentrifikáció jelenségét! Definiálja a fogalmat, ismertesse résztvevőit, lehetséges okait, és következményeit a város fejlődése szempontjából!
2. Mi a különbség és mi a hasonlóság a nyugati nagyvárosok és a poszt szocialista kelet-európai városok dzsentrifikációja között?
3. Melyek a magyar vidéki városok dzsentrifikációjának sajátosságai?
4. Hogyan kapcsolódik össze a városrehabilitáció és a dzsentrifikáció jelensége?

Irodalom

- Atkinson, R. (2003). Introduction: Misunderstood Saviour or Vengeful Wrecker? The Many Meanings and Problems of Gentrification. *Urban Studies*, 40(12): 2343–2350.
- Atkinson, R. & Bridge, G. (eds) (2005). *Gentrification in a Global Context: The New Urban Colonialism*. London, UK: Routledge.
- Bodnár, J. (1996): A szakadozó városszövet. *Budapesti Negyed* (14). Interneten: <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00012/bodnar.htm>

- Bridge, G. (2001) 'Bourdieu, rational action and the time-space strategy of gentrification', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 26(2): 205–216.
- Butler, T. (1997). *Gentrification and the Middle Classes*. Aldershot: Ashgate.
- Butler, T. and Robson, G. (2003) 'Negotiating Their Way In: The Middle Classes, Gentrification and the Deployment of Capital in a Globalising Metropolis', *Urban Studies*, 40(9): 1791–1809.
- Carpenter, J. and Lees, L. (1995). Gentrification in New York, London and Paris: An International Comparison. *International Journal of Urban and Regional Research*, 19: 286–303.
- Clay, P.L. (1979). *Neighborhood Renewal: Middle-class Resettlement and Incumbent Upgrading in American Neighborhoods*. Lexington: D.C. Heath.
- Csanádi, G., Csizmady, A., Kőszeghy, L. & Tomay, K. (2007). A városrehabilitáció társadalmi hatásai Budapesten, In: Enyedi, G. (szerk.). *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, pp. 93–118.
- Glass, Ruth (1964). *London: Aspects of Change*. London, MacGibbon and Kee.
- Hamnett, C. (1991). The Blind Men and the Elephant. The Explanation of Gentrification. *Transaction of the institutions of the British Geographers. New Series* 16(2): 173–189.
- Holm, A. (2024) 'Chapter 11: Sociology of gentrification', in M.A. Martínez (ed.) *Research Handbook on Urban Sociology*. Cheltenham: Edward Elgar, pp. 167–187.
- Jelinek, C. (2010). The Phenomena of Displacement and Relocation during the Process of Gentrification in Budapest. *Studia Sociologia*, 55(2): 105–116.
- Jelinek, C. (2011) *State-Led Gentrification and Relocation in Budapest: Vacating a House in Ferencváros*. MA szakdolgozat. Central European University.
- Lees, L. (2000). A reappraisal of gentrification: towards a 'geography of gentrification'. *Progress in Human Geography* 24(3): 389–408.
- Ley, D. (1996). *The New Middle Class and the Remaking of the Central City*, Oxford: Oxford University Press.
- Ley, D. (1986). Alternative Explanations for Inner-City Gentrification: A Canadian Assessment. *Annals of the Association of American Geographers*, 76(4): 521–535.
- Redfern, P. A. (2003). What Makes Gentrification 'Gentrification'? *Urban Studies*, 40(12): 2351–2366.
- Rose, D. (1984). Rethinking Gentrification: Beyond the Uneven Development of Marxist Urban Theory. *Environment and Planning D: Society and Space*, 2(1): 47–74.
- Savage, M. and Warde, A. (1993). *Urban Sociology, Capitalism and Modernity*. London: Macmillan.

- Smith, N. (1979). Toward a Theory of Gentrification: A Back to the City Movement by Capital, not People'. *Journal of the American Planning Association*, 45(4): 538–548.
- Smith, N. (1996). *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*. London, New York: Routledge
- Sýkora, L. (2005) Gentrification in postcommunist cities. In: Atkinson, R. & Bridge, G. (eds). *Gentrification in a Global Context. The new urban colonialism*. London: Routledge, pp. 90–105.
- Tímár, J. (2019). „Államosított tértermelés” a kiszorítottak perspektívájából egy dzsentrifikálódó városrészben. *Tér és Társadalom*, 33(4), pp. 38–60.
- Tímár, J. and Nagy, E. (2007). A középvárosi dzsentrifikáció és társadalmi hatásai a posztoszocialista Magyarországon. In: Enyedi, G. (szerk.). *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, pp. 293–317.
- Tomay, K. (2007). Városrehabilitáció és dzsentrifikáció Budapesten. In: Enyedi, G. (szerk.). *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, pp. 119–150.
- Tomay, K. (2019). Az összekötő társadalmi tőke (újra)termelődésének terei. *Replika*, 2019(111): 43–62.
- Zukin, S. (1987). Gentrification: Culture and Capital in the Urban Core *Annual Review of Sociology*, 13: 129–147.

10. A lakhatás kérdései a városokban

A lakhatás nem csupán alapvető emberi szükséglet, hanem szorosan összefonódik a társadalmi státusszal, az életminőséggel, a közösségi integrációval és a gazdasági lehetőségekkel. A városi lakáspiacok az elmúlt évtizedekben jelentős átalakuláson mentek keresztül, amelynek fő hajtóerői a globalizáció, az urbanizáció gyorsulása, a befektetési célú ingatlanvásárlások növekedése és a lakáspolitikai beavatkozások változásai voltak. A 21. században a városok lakáspiacja számos kihívással szembesül, a megfizethetőségi válságtól kezdve a dzsentrifikáción át egészen a rövid távú lakáskiadási platformok (pl. Airbnb) terjedéséig. Mindezek eredményeként a világ számos nagyvárosában – beleértve a közép- és kelet-európai városokat is – egyre égetőbb problémává vált a megfizethető és megfelelő minőségű lakhatás biztosítása.

Lakáshelyzet

Az egyén társadalmi pozíciójának alakulását számos, egymással szorosan összefüggő tényező határozza meg. Ezek közül kiemelkedő szerepet játszik a lakáshelyzet, amely önmagában is összetett jelenség, hiszen egyszerre tekinthető az egyén társadalmi helyzete meghatározójának, és következményének. A háztartás lakáspiaci pozíciója szoros kapcsolatban áll a társadalmi státusz más dimenzióival: minél kedvezőbb lakáskörülményekkel rendelkezik valaki, annál inkább a magasabb

társadalmi rétegek tagjának tekinthető. A lakás ebben az értelemben nem csupán az alapvető szükségletek kielégítését szolgálja, hanem egyben a társadalmi státusz kifejeződésének eszközévé is válik. Ugyanakkor a magasabb társadalmi pozíció növeli annak esélyét, hogy az egyén hozzáférjen a társadalom által legértékesebbnek tartott lakástípusokhoz, akár tulajdonosként, akár bérlőként. A társadalmi pozíció és a lakáshelyzet közötti kapcsolatot a **lakásmobilitás** teremti meg.

A lakásminőséggel és a lakókörnyezettel való elégedettség szoros összefüggést mutat a városi élet minőségével. Más egy szolgáltatásokkal, intézményekkel (iskola, orvosi rendelő, bevásárlási, szórakozási lehetőségek stb.), munkalehetőségekkel rosszul ellátott, rosszul megközelíthető, fizikailag leromló, elszegényedett területen lakni, mint egy olyan környéken, ahol sok, jó minőségű szolgáltatás és intézmény, munkahely elérhető, vonzóak jó állapotúak a közterek és az épületek, és a szomszédságban sok a jó anyagi helyzetű, magasan képzett háztartás (Kószeghy-Csizmady, 2025). A települések építési szabályozással, és övezeti előírásokkal próbálják biztosítani a lakásállomány megfelelő színvonalát. Bár e szabályok javíthatják az épületek biztonságát és fenntarthatóságát, egyes esetekben hozzájárulhatnak a költségek növekedéséhez és az alacsony jövedelmű rétegek kiszorulásához. Az előregedő lakásállomány, a slumosodás és a felújítási elmaradások gyakran okoznak társadalmi egyenlőtlenségeket, míg a környezetbarát, energiahatékony („zöld”) épületek elérhetősége inkább a tehetősebb rétegek számára adott. A lakókörnyezet biztonsága, az infrastruktúra minősége és a közszolgáltatások elérhetősége szintén befolyásolják a lakók elégedettségét.

A lakhatáshoz való hozzáférés társadalmi dimenziói

A lakhatás nem mindenki számára elérhető egyformán: a hozzáférést meghatározzák a jövedelmi viszonyok, a foglalkoztatottság, a családi helyzet, az életkor, valamint a háztartás társadalomba való integrációja, vagy éppen társadalomból való kirekesztettsége. A marginalizált csoportok – például alacsony jövedelmű háztartások, bevándorlók, etnikai kisebbségek, egyedülálló szülők – gyakran szembesülnek diszkriminációval vagy strukturális akadályokkal a lakáspiacra való belépés során. A **lakhatási szegénység** sokrétű jelenség, amely magában foglalja a megfizethetőségi problémákat, az alapszolgáltatásokhoz, és infrastruktúrához (pl. ivóvíz, szennyvízkezelés, energia) való hozzáférés hiányát, a lakhatósági problémákat (pl. zsúfoltság, beázó lakás), a szegregációt, a lakhatás bizonytalanságát (lakásvesztés kockázata), és a hajléktalanság problémáját. A lakhatási szegénység legtöbb formája a városi terekben koncentráltan jelentkeznek.

A hozzáférés területi dimenziója is kiemelt: a városok bizonyos területein különösen nehéz a megfelelő lakhatáshoz való hozzáférés: ahol a munkahelyek, szolgáltatások és közlekedési kapcsolatok sűrűn elérhetők, a lakások iránti kereslet magas, ott az árak is jelentősen meghaladják a külső városrészekét. Ez a folyamat a

társadalmi térbeli elkülönülés (szegregáció) erősödéséhez vezethet. A társadalmi elkülönülés Európa-szerte jelen van, ám különböző formában. Nyugat- és Észak-Európában inkább a városi lakhatási szegregáció jellemző, míg Kelet- és Dél-Európában elsősorban a vidéki perifériákon koncentrálódik a hátrányos helyzetű népesség. Magyarországon különösen a roma közösségek élnek gyakran alacsony lakásminőséggel, közműhiánnyal sújtott településrészekben. A legutóbbi hozzáférhető adatok szerint több mint 1300 olyan terület van az országban, amelyet a KSH szegregátumként azonosított, ezekben él a lakosság közel 3 százaléka.

Lakhatás Magyarországon 1945 előtt

A 19. század végétől kezdődően az iparosodás, a városiasodás, valamint a társadalmi mobilitás új lakásigényeket teremtett, amelyek kielégítése azonban hosszú időn keresztül megoldatlan maradt. A lakáskérdés – különösen Budapesten – a dualizmus korától a két világháború közötti időszakig mindvégig a szociális problémák egyik legsúlyosabb forrása volt, amely a munkásság és a polgári középosztály életkörülményeit egyaránt meghatározta.

Budapest 19.-20. század fordulóján tapasztalható gyors növekedése során a város szövetében a bérházak váltak a domináns lakhatási formává, ezen belül is a polgári középosztály a magasabb építészeti színvonalat képviselő, magasabb komfortfokozatú és tágasabb lakásokat (is) jelentő bérpalotákban, bérházakban élt. A polgárság és a középosztály számára a bérlakás a reprezentáció, a státusz és a modernizáció terepe volt. A két világháború közötti időszakban a középrétegek lakásviszonyait már meghatározta az elkülönült szobák rendszere, a polgári reprezentáció igénye, valamint a modernizálódó életmód. A lakás a társadalmi státusz egyik legfontosabb kifejezőjévé vált, ahol a bútorzat, a lakberendezés és a térhasználat a polgári értékvilágot tükrözte. (Gyáni 1991)

Ezzel szemben a városi munkásság gyakran túlszűfolt, higiéniai szempontból kifogásolható épületekben, ún. bérkaszárnnyakban élt. A nagy lakásszámú, belső udvaros házakban a lakások többsége kislakás volt, ahol gyakran több család is osztozott egy-egy helyiségsoron. A munkásság és a szegényebb rétegek lakáskörülményeit a túlszűfolttság és a lakásínség határozta meg. (Gyáni, 1992). A városi lakásínség mérséklésére már a 19. század végétől megjelentek a hatósági kislakásépítési programok. Budapest vezetése a lakhatási válság kezelésére már az 1870-es évektől kísérletet tett szociális bérlakások létrehozására. Az 1910-es évektől, majd különösen az első világháborút követően a lakáshiány drámai méreteket öltött, így a főváros egyre aktívabban kapcsolódott be a kislakásépítésbe. Az 1920-as években megvalósuló szociális lakásprogramok célja az volt, hogy a munkás- és alkalmazotti rétegek számára elérhető, ugyanakkor egészséges lakáskörülményeket biztosítsanak. A programok azonban mennyiségi és minőségi korlátaik miatt nem tudták érdemben felszámolni a lakáshiányt, csupán részleges megoldást kínáltak.

Az 1945 előtti Magyarország lakáshelyzetét alapvetően kettősség jellemezte. Ez a kettősség egyaránt tükröződött a város szerkezetében, a bérházak világában és a

nyomortelepek kialakulásában. A hatósági lakásépítés ugyan mérsékelte a problémákat, de a lakáskérdés továbbra is a társadalmi feszültségek egyik kiemelt forrása maradt.

Bérlakás vagy saját tulajdonú lakás

A lakhatás jogviszonya alapvetően meghatározza, hogy a lakhatás milyen hatással van a család életére, a helyi közösségre és az egyén társadalmi integrációjára. A lakhatási jogviszony két legjellemzőbb formája az, amikor tulajdonosként vagy tulajdonos családtagjaként, illetve amikor bérlőként lakik valaki egy adott lakásban. Mind a saját tulajdonú lakásnak, mind a bérlakásnak megvannak a maga előnyei és hátrányai, amelyek a családi biztonság és stabilitás, a közösségi részvétel és a társadalmi beilleszkedés szempontjából is jelentősek. Az „*otthon*” fogalma jóval több, mint fizikai tér: érzelmi, identitásbeli jelentéstartalommal bír, a biztonság és a valahová tartozás érzését nyújtja. Ezt szem előtt tartva vizsgáljuk meg a két lakásforma hatásait.

A saját tulajdonú lakás előnyei elsősorban a hosszú távú stabilitásban és a kontroll érzésében mutatkoznak meg. A saját lakás tulajdonosa – különösen, ha jelzáloghitelét is törleszti – „*befektetést*” lát otthonában, ami anyagi biztonságot nyújthat a jövőre nézve (például nyugdíjas évekre vagy örökségként a következő generációnak). A saját tulajdonú lakás előnye, hogy a tulajdonos szabadon alakíthatja a lakóterét – személyre szabhatja, felújíthatja, bővítheti –, ami erősíti az otthonosság érzését, és a helyhez való kötődést. Környezetpszichológiai megközelítésben az otthon a személyes identitás kiterjesztése: a lakás bizonyos értelemben „*úgy védi az ént, mint a test*”, azaz a saját tér birtoklása erős énvédő funkcióval bír. Közösségi szinten is számos pozitívummal jár a tulajdonlás: a saját lakásban élők jellemzően hosszabb ideig maradnak egy helyen, ami alatt kialakítják szomszédsági kapcsolataikat és aktívabban bekapcsolódnak a helyi közösség életébe. A hosszú távú ottholoklás elősegíti a szomszédok közti bizalom kiépülését és a kölcsönös segítségnyújtást; a tulajdonosok gyakrabban vesznek részt közösségi egyesületekben, helyi kezdeményezésekben, mert érdekük fűződik lakókörnyezetük fejlődéséhez. Empirikus vizsgálatok igazolják, hogy az állandó lakókörnyezet erősíti a polgári szerepvállalást és közösségi aktivitást. Összefoglalva, a saját lakás a háztartás számára fizikai és érzelmi bázist nyújt, amely stabilitást ad és elősegíti a mélyebb gyökerek eresztését a tágabb közösségben.

A saját tulajdonú lakás hátrányai ugyanakkor abból fakadnak, ami előnye is: a hosszú távú helyhez kötöttségből. Mivel a tulajdonos kötődik az ingatlanához, ráadásul az eladás – esetleg bérbe adás – bonyolult, költséges, és időigényes folyamat, kevésbé mobilis a munkaerőpiacon: nehezebben költözik új városba egy álláslehetőség miatt, hiszen ingatlanát el kellene adnia vagy bérbe adnia, ami költséges és időigényes folyamat. A túl magas lakástulajdonlási arány egy országban hozzájárulhat a magasabb munkanélküliséghez, mert a tulajdonosok

nehezebben mozdulnak oda, ahol munkalehetőség adódik. A helyhez kötöttség a család számára is jelenthet hátrányt, ha például a lakás mérete vagy elhelyezkedése már nem felel meg a változó igényeknek (bővülő család, iskola- vagy munkahelyváltás, vagy időskori elmagányosodás stb.), mégsem könnyen válthatnak másik otthonra. A tulajdonlás másik kihívása a jelentős anyagi teher: a saját lakás fenntartása (hitel törlesztése, karbantartás, váratlan javítások) komoly és hosszan tartó költség, ami stresszforrás lehet a családnak. Ha a háztartás jövedelmi helyzete meginog (munkahely elvesztése, betegség), a jelzáloghitel fizetése veszélybe kerülhet, és a család otthonának elvesztésével nézhet szembe. Társadalmi szinten pedig a tulajdonlásra ösztönző politika visszafelé is elsülhet: ha csak a tulajdont támogatják, a bérlakások szektora elsorvadhat, ami a lakásbérletre szoruló csoportokat (fiatalok, mobil munkavállalók, szegényebbek) nehéz helyzetbe hozza. A **kritikusan alacsony arányú bérlakásállomány** következménye, hogy akik nem tudnak vagy akarnak tulajdont szerezni, azoknak kevés biztonságos és megfizethető bérleti lehetőség jut. A túlzott tulajdonosdominancia tehát kizárhat bizonyos csoportokat a jó minőségű lakhatásból, ami hosszú távon társadalmi egyenlőtlenségekhez és **szegregációhoz** vezethet.

A bérlakás ezzel szemben nagyobb rugalmasságot biztosít. Előnyei közé tartozik, hogy a családok könnyebben tudnak alkalmazkodni élethelyzetük változásaihoz: ha új munka vagy jobb iskola adódik máshol, a bérlők gyorsabban költözhetnek, nem köti őket az ingatlan eladásának hosszadalmas procedúrája. Anyagi szempontból a bérlés kezdetben kisebb belépési küszöböt jelent, hiszen nem szükséges jelentős saját tőke (önerő) a lakhatáshoz – sok fiatal, első házaspár számára a bérlakás az egyetlen reális út a városi lakhatáshoz. A bérlőknek nem kell hosszú távú adósságba verniük magukat; a karbantartás és felújítás terhe is gyakran a tulajdonosra hárul, így a bérlő pénzügyi kockázata kisebb. Közösségi és integrációs szempontból a bérlakás kapukat nyithat: ideális esetben lehetővé teszi, hogy különböző társadalmi háttérű emberek is lakjanak jobb infrastruktúrájú, magasabb státuszú környékeken anélkül, hogy lakást kellene vásárolniuk. Például államilag támogatott vagy non-profit bérlakásprogramok révén alacsony jövedelmű családok is megtelepedhetnek olyan városrészekben, ahol jobb iskolák, munkahelyek vannak – ez elősegítheti társadalmi integrációjukat. A bérlakás tehát bizonyos értelemben mobilitási és integrációs szelepként működhet a városszövetben: segíti az újonnan érkezők (pl. fiatalok, vidékiek, külföldiek) beilleszkedését a városi környezetbe, miközben elkerülhetővé teszi, hogy csak jelentős anyagi erővel lehessen jó helyre bekerülni. Az otthonosság érzése nem kizárólag a tulajdon függvénye – megfelelő körülmények között egy bérelt lakás is válhat „*lelki otthonná*” a lakók számára. Ha a bérlők hosszabb távra tervezhetnek, és van mozgásterük személyessé tenni a lakást (pl. kifesthetik, berendezhetik saját ízlésük szerint), akkor intenzív helyi kötődést alakíthatnak ki, akár csak a tulajdonosok. A közösségi élet szempontjából sem törvényszerű, hogy a

bérlők kevésbé aktívak: például a bérházakban is kialakulhat erős szomszédsági összetartás, ha a lakók jó ideig ott maradnak és közös érdekeiket felismerik.

Ugyanakkor a bérlakás hátrányai főként a bizonytalanságban és kiszolgáltatottságban rejlenek. A magánbérleti szektorban a bérlő gyakran nem érzi magáénak a teret, tudva, hogy a tulajdonos dönt számos dologban, és felmondhatja a szerződést. Ez a bizonytalanság gyengíti az otthonosság érzését: sok bérlő azért sem rendezkedik be teljesen vagy személyesíti meg lakását, mert tart attól, hogy rövidesen költöznie kell. A közösségi beágyazódás is sérül: aki csak átmenetinek tekinti lakhelyét, kevésbé motivált abban, hogy bekapcsolódjon a helyi civil életbe, vagy hogy javítson környezete állapotán. Ennek következtében a magas bérlői arányú környékeken gyakran alacsonyabb mértékű a szomszédsági összetartás, és erősebb lehet a fluktuáció. A bérlakásban élés negatívuma lehet, hogy a bérlő úgy érzi, „idegen terepen” él. Egyes bérlők sosem érzik teljesen otthon magukat, mert tudják, hogy a lakás végső soron nem az övék. Ez akadályozhatja a helyidentitás kialakulását és csökkentheti az elégedettséget még akkor is, ha egyébként a lakás minősége megfelelő. Társadalmi integrációs szempontból is vegyes a kép. Bár a bérlakás elvben kapu a jobb környékekre, a valóságban a piaci bérleti díjak drasztikus emelkedése éppenséggel korlátozza a szegényebb rétegek integrációját. Ráadásul a dráguló bérlakáspiac a térbeli szegregációt is fokozza: a tehetősebbek által keresett városrészekből kiszorulnak a szegényebbek, akik sokszor csak olcsóbb perifériákon találnak lakhatást. A bérlakásban élők gyakran szembesülnek azzal is, hogy „pénzükért nem épül vagyon” – azaz a havonta kifizetett lakbér nem jelenik meg megtakarításként vagy saját tulajdonként, ami hosszú távon vagyonszármazékot okoz a tulajdonosokkal szemben. Ez az ún. **bérlő-tulajdonos vagyoni rés** a társadalmi különbségeket növelheti.

A saját tulajdonú lakás, és a bérlakás tehát eltérő módon befolyásolja a háztartás stabilitását, a közösségi kötődéseket és a társadalmi integrációt. A tulajdon *biztonságot, státuszt és mélyebb gyökereket* ad, ugyanakkor *rugalmatlanná tehet* és kizárhatja azokat, akik nem tudnak tulajdont szerezni. A bérlet *rugalmasságot, mobilitást és kezdeti esélyt* kínál – megnyitja a kaput jobb életlehetőségek felé azoknak is, akiknek nincs tőkéjük –, viszont *bizonytalansággal jár* és kevésbé ösztönöz a hosszú távú beilleszkedésre ott, ahol az otthon átmeneti. A sikeres lakáspolitikának éppen ezért mindkét formát támogatnia kell: egyensúlyt kell teremteni a tulajdonosi és bérlői viszonyok között, hogy a stabilitás és az integráció előnyei mindenkinek elérhetőek legyenek. Az ideális lakókörnyezet az, ahol az ember *“belakhatja”* a terét, személyes kapcsolódást alakíthat ki hozzá – függetlenül attól, hogy tulajdonos vagy bérlő. Ennek feltétele a biztonság, és autonómia bizonyos foka minden lakásformában.

Lakásosztály

A társadalmi egyenlőtlenségek elemzésében a lakáshelyzet sajátos szempontként jelenik meg, amely a társadalmi státusz egyik kifejeződése és alakítója is egyben. Max Weber osztályfogalma nyomán John Rex hozta létre a **lakásosztály** fogalmát, amely a háztartások tipikus lakáspiaci pozícióit írja le. A lakásosztályt nem kizárólag a jövedelmi helyzet határozza meg, hanem a tulajdonviszonyok, az állami támogatás mértéke, valamint a lakás földrajzi elhelyezkedése is. Rex hét lakásosztályt különített el, amelyek a legkedvezőbb – a saját tulajdonú, előnyös környéken fekvő nagy házak birtokosainak – helyzetétől a legkedvezőtlenebb, albérleti pozíciókig terjedtek. A lakásosztály tehát nemcsak a lakás fizikai jellemzőit, hanem annak társadalmi értékét is tükrözi.

Szelényi Iván a szocialista országok viszonyai között ugyancsak a lakásosztályok fogalmát alkalmazta, de a hangsúlyt a különböző lakáshoz jutási csatornákra helyezte. Megkülönböztette az állami bérlakásokat, a szövetkezeti formákat és a magánérés építkezéseket, amelyek eltérő mértékű állami pénzügyi támogatással, szubvencióval valósultak meg. Ennek alapján beszélt privilegizált, részben privilegizált és deprivilegizált lakásosztályokról, jelezve, hogy a lakhatási egyenlőtlenségek a szocialista rendszerben is fennmaradtak, noha más logika szerint szerveződtek, mint a piacgazdaságban. A **kelet-európai lakásmodell** sajátossága abban állt, hogy a lakás hivatalosan nem számított piaci árunak, hanem az állam saját feladatának tekintette a lakhatás biztosítását, “cserébe” azért, hogy a bérek alacsonyok voltak. Az állam jelentős mértékben támogatta az új lakásépítéseket, különösen a nagyvárosi lakótelep-építéseket, ugyanakkor a szubvenció mértéke alapján hierarchikus különbségek alakultak ki a háztartások között. Az új állami bérlakások bérlői kiemelten kedvező helyzetben voltak, míg a régi, alacsony komfortfokozatú családi házak tulajdonosai, és a lakástalanok a társadalmi hierarchia alsó szintjére kerültek. Szelényi nyomán a szocialista lakásrendszerben is beszélhetünk lakásosztályokról, ahol a privilegizált csoportokat elsősorban a politikai és szakmai elit alkotta, míg a fizikai munkások és a falusi lakosság a deprivilegizált csoportokhoz tartozott. A kelet-európai lakásmodell ellentmondása abban rejlett, hogy miközben deklarált célja az egyenlőség és az általános lakhatási biztonság megteremtése volt, a gyakorlatban új típusú társadalmi különbségeket termelt ki. A központi elosztás és a hiánygazdaság viszonyai között a lakáshoz jutás esélyeit nemcsak gazdasági, hanem politikai és társadalmi tényezők is erősen befolyásolták. Így a lakáshelyzet Kelet-Európában ugyanúgy a társadalmi státusz egyik legfontosabb kifejeződésévé vált, mint a piacgazdaságokban, noha eltérő intézményi keretek között.

Lakhatás megfizethetősége és a globális lakhatási válság

A **megfizethetőség** a lakáspolitikai egyik központi problémája. A megfizethetőség gyakran használt nemzetközi meghatározása szerint egy lakás akkor tekinthető megfizethetőnek, ha a háztartás jövedelmének legfeljebb 30%-át viszik el a lakhatás költségei (rezsi, lakbér vagy a lakáshitel törlesztése). Az elmúlt két évtizedben számos nagyvárosban – Londontól Barcelonáig, New Yorktól Budapesten át Berlinig – a lakásárak és a bérleti díjak jóval gyorsabban nőttek, mint a bérek, ami egyre szélesebb társadalmi rétegeket szorított ki a megfizethető lakhatásból. E küszöbérték fölött lakhatási szegénységről beszélünk.

A globális ingatlanpiaci **financializáció** (pénzügyiesedés) következtében a lakás egyre inkább befektetési eszközzé vált, ami a helyi lakosság számára csökkenti a megfizethető kínálatot. A financializáció következtében ma már a lakások nem elsősorban lakóhelyként, hanem pénzügyi termékként funkcionálnak, amelyeket befektetési alapok, nagyvállalatok és tehetős magánszemélyek vásárolnak fel, gyakran üresen tartva azokat a piaci árak emelkedésére spekulálva. Ennek hatásai különösen látványosak a globális városokban, de egyre inkább érzékelhetők közép- és kelet-európai nagyvárosokban is. Az elmúlt évtizedben az EU-ban általános tendencia volt a lakásárak és bérleti díjak növekedése, miközben a jövedelmek emelkedése elmaradt ettől az ütemtől. Ez a helyzet a fiatalok és az alacsony jövedelmű háztartások számára különösen megnehezíti a lakáshoz jutást. További probléma, hogy a lakástámogatások – bár bizonyos csoportok számára segítséget nyújtanak – közvetetten hozzájárulnak a piaci árak növekedéséhez is.

Az Airbnb története

Az Airbnb 2007-ben született San Franciscóban, amikor a társalapítók, Brian Chesky és Joe Gebbia, két fiatal dizájnerek nem tudták kifizetni a megemelt lakbérüket, így felajánlották, hogy néhány felfújható matracot és reggelit kínálnak az otthonukban egy San Franciscóban szervezett konferenciára érkező vendégeknek. Az ötlet bevált, és a kongresszus napjaiban három ember szállt meg náluk, napi 80 dollárt fizetve. Az alapítók úgy gondolták, hogy ami velük történt, nem kivételes dolog, és hogy sokan vannak még hasonló helyzetben, ezért alapították a honlapot és a vállalkozást, ami kezdetben "AirBed & Breakfast" néven futott. A megoldás mindkét félnek előnyös: a házigazdák extra jövedelemre tehetnek szert a bérleti díj fizetéséhez, a látogatók pedig a szállodáknál olcsóbban szállhatnak meg helyi magánszemélyeknél.

Az ötlet vállalkozássá alakítása eleinte teljes kudarcot vallott. A vállalat csak akkor indult be, amikor a Sequoia Capital (a Szilícium-völgy egyik legfontosabb kockázati tőkealapja, amely olyan cégeket finanszírozott, mint a Google, az Instagram, a Yahoo!, a Dropbox és a WhatsApp) befektetett a cégbe. Ezzel viszont fontos változások jártak. A leglényegesebb változás az volt, hogy lehetővé tették a házigazdák számára, hogy akkor is

bérbe adhassanak lakásokat az Airbnb-n, amikor nem tartózkodnak otthon. Ez a változás azért kulcsfontosságú, mert ezzel az Airbnb egy új spekulatív piac élére állt.

Az Airbnb mára egy globális platform, amely több mint hétmillió szálláshelyet ér el, és nemzetközileg több szálláshellyel rendelkezik, mint a világ öt legnagyobb szállodalánca együttvéve. Több mint 100 000 városban és több mint 220 országban van jelen, és évente több mint 300 millió foglalást halmoz fel. Folyamatosan több mint egymilliárd vendégérkezést kezel, és minden éjszaka átlagosan több mint kétmillió ember száll meg egy Airbnb-ben.

Lakástulajdoni struktúra Magyarországon

Magyarországon a rendszerváltás utáni lakásprivatizáció a közösségi tulajdonús bérlakás-állomány drasztikus csökkenését eredményezte, így a lakhatási biztonság elsősorban a saját tulajdonú lakás meglétén alapul. Magyarországon ezáltal a lakástulajdon aránya magas, ugyanakkor a bérlakásszektor korlátozott, és szabályozatlan. Magyarországon az emberek túlnyomó többsége (kb. 80%-a) ma saját tulajdonú lakásban él. A 4,58 millió lakás 97%-a van magántulajdonban, ez az arány Európában a legmagasabbak közé tartozik. Miután a rendszerváltás utáni években az állam kivonult a lakásszektorból, a magyar lakásrendszert jelenleg **"szuper-lakástulajdonosi" struktúra** jellemzi. A saját tulajdonú lakások dominanciája korlátozza a lakáspiacra belépő háztartások lakhatási típusok közötti választási lehetőségeit, és – mindenekelőtt a saját tulajdonú lakás változtatásának jelentős tranzakciós költségeivel összefüggésben – fékezi a lakásmobilitást.

Az önkormányzati bérlakások (az összes lakás 2,4%-a) főként a nagyvárosokban, elsősorban Budapesten található meg, többségük rossz állapotú. Az önkormányzati bérlakások felét adják ki szociális bérlakásként, de ez az arány folyamatosan csökken. Magyarországon az önkormányzati bérlakásszektorba főként az alacsonyabb státuszú lakosság koncentrálódik, miközben a megfizethető bérlakások iránti kereslet a középosztályban is növekszik, különösen a fiatal háztartások körében (Balogi, Kószeghy, 2019). A magánbérleti szektor viszonylag kicsi, bár növekvő arányát képezi a lakhatásnak. Mivel a magán-bérbeadás gyakran informális módon történik, nehéz pontos adatot mondani, de lakásszakértői becslések és a KSH mérései alapján a magántulajdonú lakások 9-20%-át adják jelenleg bérbe. A KSH legutóbbi lakásfelmérése szerint a magánbérlekások 39%-a Budapesten található, további 30%-a nagyvárosokban, és csak kevesebb, mint egyharmada más városokban, vagy vidéken. A magánbérleti szektorban a laza szabályozás, a hatékony vitarendezési és jogérvényesítési rendszer hiánya, valamint a széles körben elterjedt informalitás (a felek közötti írásbeli bérleti szerződés hiánya, illetve az adóelkerülés) miatt jellemzőek a megfizethetőségi és jogi biztonsági problémák. Jóllehet a bérlakáspiac az elmúlt tíz évben folyamatosan bővült, még mindig nem elégíti ki az igényeket.

Lakásszegénység Magyarországon

A Habitat for Humanity Magyarország 2023-as lakhatási jelentése szerint a háztartások közel 15%-a lakásminőségi, illetve lakhatósági problémákkal küzd (nedvesedés, penészesedés, túlzásúfoltosság). A gyermekek különösen érintettek: 28%-uk él egészségre ártalmas lakáskörülmények között. Hazánkban a lakásállomány jelentős része energetikailag elavult, a lakások több mint kétharmada szigetelés nélküli, 70–90 %-uk felújításra szorul. Az alacsony energiahatékonyság egyszerre növeli a háztartások rezsiköltségét, rontja az életminőséget és fokozza a környezeti terhelést.

Eközben a lakáshoz jutás megfizethetősége jelentősen romlott. Az elmúlt évtizedben a lakásárak növekedése jelentősen meghaladta a reálbérek emelkedését: 2015 és 2022 között a lakásárak több mint 150%-kal emelkedtek, miközben a bérek növekedése 80% körüli volt (Habitat, 2023). A bérlakás piacon még drámaibb emelkedés volt megfigyelhető: a fővárosban a bérleti díjak a 2015-ös szint több mint kétszeresére nőttek 2022-re, de a nagyobb vidéki nagyvárosok albérleti árai is jelentősen növekedtek.

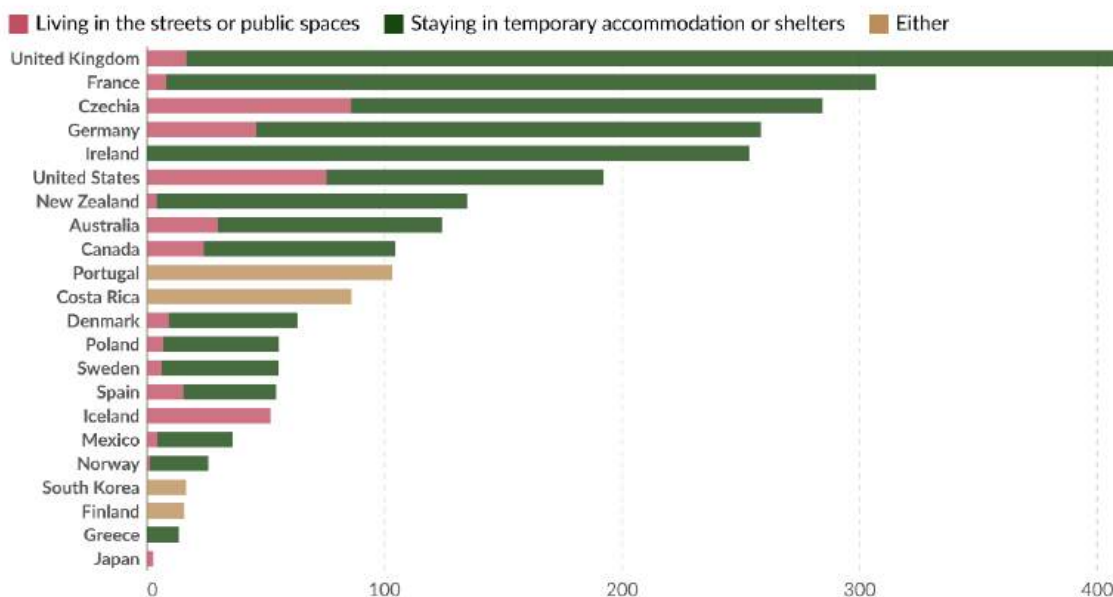
Azok az alacsony jövedelmű csoportok, akik nem rendelkeznek saját tulajdonú ingatlannal, olyan lakhatási alternatívákba kényszerülnek, amelyek jogilag bizonytalanok, drágák, és hosszú távon gátolják a jó minőségű és megfizethető lakhatás lehetőségét. A magánbérleti piacon bérelnek lakást (formális vagy informális úton); magánlakásokban, panziókban vagy munkásszállókban bérelnek szobát vagy ágyat; önkormányzati szociális alapon bérlakásban vagy a szociális ellátórendszer intézményeiben (anyaotthonban, családok átmeneti otthonában, átmeneti szálláshelyen vagy éjjeli menedékhelyen) élnek. A legszegényebbek számára elérhető lakhatási formák nem egymástól elszigetelt lakhatási lehetőségek, számos család lakhatását e formák kényszerű és folyamatos váltogatása jellemzi.

A lakásbérleti árak gyors növekedése kapcsán létrejött a magánbérleteknek egy olyan alsó szegmense, mely kifejezetten azoknak a legalacsonyabb jövedelmű csoportoknak nyújt rossz minőségű és kizsákmányoló lakhatási lehetőséget, ún. uzsoraalbérletet, akik a magánbérleti piac elfogadhatóbb minőségű lakásaiból kizszorulnak (Ámon-Balogi, 2018). **„Uzsoraalbérletnek** nevezzük azt a lakhatási formát, amikor rossz minőségű lakást vagy szobát adnak ki magas bérleti díjért, szerződés és/vagy alternatív szálláslehetőség híján pedig a bérlők kiszolgáltatott helyzetben vannak. Jellemzően olyan, egyébként jövedelemmel rendelkező egyének és családok veszik igénybe az uzsoraalbérletet, akik kizszorulnak a szociális bérlakásszektorból és a piaci albérletekből. Az uzsoraalbérletbe kerülés anyagi okokból és/vagy az adott élethelyzetből ered, például gyerekes családok kaució és kellő jövedelem mellett sem jutnak kiadó lakáshoz vagy szobához”. (Ámon-Balogi, 2018: 42)

A hajléktalanokkal foglalkozó szervezetek európai szövetsége (European Federation of National Organisations working with the Homeless, FEANTSA) értelmezése szerint a hajléktalanságnak négy formáját különböztethetjük meg: a fedél nélküli: utcán vagy közterületen illetve éjjeli menedékhelyeken alvó emberek; a hajléktalanellátás intézményeiben, például átmeneti szállásokon, családok átmeneti otthonaiban élő emberek; a súlyosan elégtelen lakhatási körülmények között, például sátrakban vagy nyomornegyedekben élő emberek, valamint a súlyosan bizonytalan lakáshelyzetben élők (kilakoltatás, erőszak veszélyének kitett emberek). A hajléktalanságot világszerte eltérően határozzák meg, ami megnehezíti az országok közötti összehasonlítást. Az Egyesült Államokban például viszonylag sokan élnek az utcán vagy közterületen, de kevesebben átmeneti szállásokon vagy menedékhelyeken. Az EU-ban becslések szerint csaknem 900 ezer ember él hajléktalanként egy adott éjszakán, és évente több millió embert érint a hajléktalanság. Finnország, és Dánia kivételével minden tagállamban nőtt az érintettek száma az elmúlt évtizedben. A Magyarországon élő hajléktalan emberek számát 10 és 60 ezer fő közöttire becsülik, azonban ez a becslés nem tartalmazza a súlyosan elégtelen lakhatási körülmények között, illetve súlyosan bizonytalan lakáshelyzetben élőket. A hajléktalanság nemcsak az érintett egyénekre van súlyosan negatív hatással, hanem a társadalomra is. A hajléktalanság súlyosan rontja a fizikai és mentális egészséget, a foglalkoztathatóságot, és általában a társadalmi életbe való bekapcsolódás lehetőségét. Társadalmi szinten, a hajléktalanság alapvető jogokat sért, de jelentős negatív gazdasági következményei is vannak, nem utolsósorban az elvesztegetett humán erőforrások következtében.

Homelessness rate, 2023

Population reported as experiencing homelessness at a single point in time per 100,000 people. The data is collected by counting the people living on the street or staying in shelters on one night of the year. Countries use different definitions and data collection methods and are harmonized to the extent possible.

Data source: OECD (2024)

Note: Data for the United Kingdom only considers England and is expressed in households.

OurWorldinData.org/homelessness |

Lakáspolitikai

A **lakáspolitikai** a kormányzat azon eszköz- és intézkedésrendszere, amellyel a lakáshelyzetet próbálja befolyásolni, és azt biztosítani, hogy a lakosság megfelelő módon lakhatáshoz jusson. A lakhatás nem pusztán magánügy: **társadalmi, gazdasági és városfejlesztési** hatásai miatt a lakáspolitikai céljai az évtizedek során egyre szélesebbé váltak.

Célok és alapelvek

A jóléti államokban – és különösen a 20. század második felében – alapvető lakáspolitikai célként fogalmazódott meg, hogy *“mindenki számára biztosítsanak egy megfelelő otthont, megfizethető áron”*. Az alábbiakban összefoglaljuk a modern lakáspolitikai legfontosabb célkitűzéseit, amelyek egymással párhuzamosan, gyakran egymást kiegészítve érvényesülnek.

- **Megfizethető és hozzáférhető lakhatás biztosítása:** A lakáspolitikai elsődleges célja, hogy minden társadalmi réteg számára elérhető legyen a megfelelő lakás. Ezt szolgálják az olyan programok, amelyek csökkentik a lakhatás költségeit, illetve javítják a hozzáférést a különböző lakásformákhoz, például bérlakástámogatások, lakbérkontroll, lakásfenntartási támogatások vagy állami kamattámogatású hitelek. A kormányzatok igyekeznek biztosítani, hogy a háztartások jövedelmükhöz mérten képesek legyenek lakhatásukat finanszírozni, és ne szoruljanak ki a lakáspiacról. Ennek jegyében a lakáspolitikai kiemelten kezeli az elérhetőségi és megfizethetőségi válságot, amely napjainkra nemcsak a legalacsonyabb, hanem sokszor a közepes jövedelmű rétegeket is sújtja világszerte.
- **Lakásminőség és egészséges otthoni környezet:** A lakáspolitikai célja nem csupán a lakások számának növelése, hanem a minőségi lakókörnyezet biztosítása is: annak biztosítása, hogy mindenki olyan biztonságos, egészséges, megfelelő felszereltségű lakásban élhessen, amely eleget tesz az alapvető komfort- és higiéniai követelményeknek. A nemzetközi szervezetek adatai szerint a lakáskörülmények hiányosságai komoly egészségügyi kockázatokkal járhatnak – például az Egészségügyi Világszervezet becslése alapján Európában évente százezernél is több haláleset köthető közvetlenül a rossz lakáskörülményekhez. Ezért a lakáspolitikai fontos feladata a minimális szabványok (pl. építési előírások, egészségügyi követelmények) betartatása, a lakásállomány megújítása (rehabilitáció, energiatakarékos felújítások támogatása), valamint a megfelelő komfortfokozatot nélkülöző lakások felszámolása. A cél, hogy senki se kényszerüljön egészségre ártalmas, túlszűfolt vagy egyéb okból méltatlan lakáskörülmények között élni.
- **Stabilitás és lakhatási biztonság:** A lakáspolitikai kiemelt célja a lakhatási biztonság növelése, azaz, hogy az emberek hosszú távon is biztonságban érezzék otthonukat. Ennek egyik oldala a bérlők védelme: a politikának biztosítani kell, hogy a bérlők ne kerülhessenek méltánytalanul az utcára, védve legyenek a jogtalan

kilakoltatástól és emberhez nem méltó körülményektől. Ide tartozik a bérleti jogviszonyok stabilizálása (pl. határozatlan idejű bérleti szerződések, erős bérlői jogok), a „rosszhiszemű” bérbeadók elleni fellépés, és szükség esetén a rászorulókat átmeneti lakhatásának biztosítása. A másik oldal a tulajdonosok biztonsága: a lakáspolitikának figyelnie kell arra is, hogy a lakástulajdonosokat se fenyegetse aránytalan pénzügyi veszteség vagy eladósodás. Például egy ingatlanpiaci válság esetén sok tulajdonos kerülhet negatív vagyonyhelyzetbe (amikor a jelzáloghitel tartozása magasabb, mint a lakás értéke), ami a családok anyagi biztonságát és végső soron otthonuk megtartását veszélyezteti. A kiegyensúlyozott lakáspolitikáért olyan intézkedéseket is tartalmazhat, amelyek válsághelyzetekben védőhálót nyújtanak (pl. átmeneti törlesztési könnyítések, jelzáloghitel-konstrukciók reformja, lakásbiztosítások támogatása). Összességében a cél egy kiszámítható lakhatási rendszer kialakítása, amelyben sem a bérlők, sem a tulajdonosok nincsenek kitéve szélsőséges bizonytalanságnak.

- **Társadalmi egyenlőség és integráció:** A lakáspolitiká mindig is erősen kötődött a **szociálpolitikai** célokhoz – a méltányosság, és esélyegyenlőség biztosításához. Az állami lakásprogramok hagyományosan igyekeztek segíteni a hátrányos helyzetű csoportok (alacsony jövedelmű családok, nagycsaládosok, fiatal pályakezdők, idősek, fogyatékkal élők stb.) lakhatását, például szociális bérlakások építésével vagy lakhatási támogatásokkal. E politika kulcsa, hogy a lakhatáshoz jutás esélyét kiegyenlítse, és megelőzze a társadalom kettészakadását lakhatási alapon. A szegregáció elleni fellépés is ide tartozik: az integrált lakáspolitiká célja, hogy ne alakuljanak ki gettósodó szegénynegyedek vagy zárt lakóparkok formájában megjelenő éles térbeli egyenlőtlenségek, mert ezek aláássák a társadalmi kohéziót. E törekvés jegyében terjedtek el például a szociális bérlakásügynökségek, amelyek magántulajdonú lakásokat vonnak be a megfizethető bérlakások körébe, a vegyes lakóövezeti programok (amelyek egyszerre kínálnak piaci áron és támogatott, olcsóbb áron hozzáférhető lakásokat), illetve az olyan földhasználati és várostervezési szabályok, amelyek az olcsóbb és drágább lakások arányát igyekeznek kiegyenlíteni a városon belül.
- **Gazdasági stabilitás és városfejlesztés:** Végül, a lakáspolitiká fontos gazdaságpolitikai és városfejlesztési célokat is szolgál. Makrogazdasági szempontból a lakásépítés és -felújítás az egyik legjelentősebb ágazat, amely munkahelyeket teremt, és a GDP jelentős hányadát adja. Például az építőipar az Európai Unióban mintegy 9%-át adja a GDP-nek és 18 millió embernek ad munkát. A lakáspolitiká tehát eszköz lehet a gazdaság élénkítésére (például állami lakásépítési programok révén), illetve a piaci ciklusok kiegyenlítésére is – hiszen egy túlzott ingatlanpiaci fellendülés vagy éppen egy ingatlanválság az egész gazdaságot megrázhatja. A 2008-as globális válság óta egyértelmű cél lett az ingatlanpiaci túlfűtöttség megelőzése, a pénzügyi stabilitás védelme (pl. felelős jelzálog-hitelezés szabályozásával).

- **Városfejlesztési szempontból** a lakáspolitikai formálja a települések arculatát, és területhasználatát is. A lakáspolitikai prioritások, és eszközök befolyásolják, hogy hol épülnek új lakások, milyen beépítési sűrűséggel, infrastrukturális ellátással, illetve hogy hol, milyen módon újul (vagy épp nem újul) meg a lakásállomány. Egy rosszul irányított lakáspolitikai hozzájárulhat a belső városrészek leromlásához, vagy épp ellenkezőleg, a kontrollálatlan szuburbanizációhoz. Ezzel szemben a kiegyensúlyozott lakáspolitikai a fenntartható, policentrikus városfejlődést igyekszik ösztönözni, ahol megújulnak a belvárosok, és jut megfizethető lakás az újonnan fejlődő, bővülő munkalehetőségeket kínáló gazdasági központok közelében is.

A lakáspolitikai céljai sokrétűek, az anyagilag megfizethető, minőségi és biztonságos otthon biztosításától kezdve a társadalmi kohézió erősítésén át a gazdasági stabilitás és fenntartható városfejlődés előmozdításáig terjednek. A nehézséget az adja, hogy ezek a célok sokszor ellentmondanak egymásnak, és hogy ezen célok között egyensúlyt kell teremteni. Ha a lakáspolitikai túlságosan egyetlen célra (pl. csak a tulajdonhoz juttatásra, vagy csak új lakások számának növelésére) összpontosít, az gyakran nem várt negatív következményekhez vezet – például a kizárólag olcsó bérlakásépítésre koncentráló programok a múltban elszegényedett negyedek kialakulását és etnikai szegregációt eredményeztek, aláásva épp a segíteni kívánt családok boldogulását, míg a lakáscélú jelzáloghitelhez jutás könnyűvé tétele annak érdekében, hogy sok háztartás juthasson lakástulajdonhoz később több ízben vezetett ahhoz, hogy a gazdasági körülmények romlásával számos háztartás képtelenné vált hitele törlesztésére, ami akár lakásvesztéshez is vezethetett. Az ideális lakáspolitikai egyszerre támogatja a háztartások biztonságát, a közösségek egészséges fejlődését és a gazdaság stabil működését, így járulva hozzá a városok és társadalmak fenntartható jövőjéhez.

Lakáspolitikai eszköztára

A lakáspolitikai kormányzati eszköztára igen széles: a közvetlen lakásépítéstől a szabályozáson át a támogatási rendszerekig terjed. A beavatkozások célja lehet a lakásállomány minőségének javítása, a szociális bérlakások biztosítása, a hajléktalanság csökkentése vagy éppen a gazdasági növekedés ösztönzése. Az állam szerepe nemcsak a közvetlen lakásépítésben, hanem a szabályozásban, támogatási rendszerekben és adópolitikában is meghatározó. Az olyan intézkedések, mint a bérleti díjplafon, a lakhatási támogatás vagy a közösségi lakásépítés, jelentősen befolyásolhatják a piaci folyamatokat és a társadalmi egyenlőtlenségeket.

A szakirodalom különböző jóléti rezsimekhez köti a lakáspolitikai típusait. A **lakásrezsim** fogalma (housing regime) a lakáspolitikai és lakáspiaci intézményrendszer egészére utal, amely meghatározza, hogy egy adott országban

milyen módon biztosítják a lakhatást, és hogyan oszlik meg a felelősség az állam, a piac és a családok között. Megkülönböztethetünk:

- **Liberális modell:** az angolszász országokra (USA, Egyesült Királyság) jellemző, ahol a piac dominál, a lakás magántulajdonon alapul, a bérlakás-szektor döntően piaci áron működik, és az állami szerepvállalás jellemzően a legszegényebbek támogatására korlátozódik.
- **Szociáldemokrata modell:** a skandináv országokra jellemző, ahol az állam széles körű felelősséget vállal, a lakhatást állampolgári jogként kezelve. A lakáshoz való hozzáférés erős állami támogatással, és kiterjedt nonprofit szektorral biztosított. A skandináv országokban a szociális és a piaci bérlakásszektor nem válik el jelentősen egymástól, mindkettő esetében ugyanolyan standardok érvényesülnek, nincs jelentős minőségi különbség a két típus között
- **Korporatista modell:** Ez a modell a fenti kettő között helyezkedik el, abban a tekintetben, hogy ez is a legszegényebb csoportok támogatására koncentrál elsősorban, viszont a szociáldemokrata rendszerben jellemző jóléti juttatások is jelen vannak egyes kiemelt célcsoportok számára (pl.: gyerekszámhoz kötött lakástámogatások). Például Németországban és Franciaországban az egyházak, szakszervezetek és társadalmi szervezetek jelentős szerepet kapnak a lakás biztosításban.

A magyar lakáspolitikai az elmúlt három évtizedben

A rendszerváltást követő három évtized lakáspolitikája a folyamatos átalakulások és irányváltások sorozataként értelmezhető. Bár a lakhatás társadalmi jelentősége vitathatatlan, a lakáspolitikai politikai súlya gyakran háttérbe szorult más gazdasági és ideológiai célokhoz képest. A központi kormányzat elsősorban a gazdasági növekedés ösztönzésének és a demográfiai célok elérésének eszközeként tekintett a lakhatási támogatásokra. Ebből következik, hogy a lakáspolitikai beágyazottsága nem önálló, koherens szakpolitikai területként alakult ki, hanem több ágazat – mindenekelőtt a pénzügy- és családpolitika – részeként. A magyar modell központi sajátossága, hogy a tulajdonszerzés támogatása vált dominánssá, miközben a bérlakásszektor fokozatosan leépült, és a szociális megfontolások háttérbe kerültek.

Az 1990-es évek elején a tanácsi és állami bérlakásállomány tömeges **privatizációja** alapjaiban alakította át a magyar lakáspiacot. Az 1990-ben még 750 ezer önkormányzati bérlakás a 2000-es évek elejére kevesebb mint 300 ezerre csökkent. A bérlakások lakói gyakran jelképes áron – a piaci érték töredékéért – válhattak tulajdonossá. Ez rövid távon sok háztartásnak jelentett vagyoni előnyt, hosszabb távon azonban tartósan meggyengítette a közösségi bérlakás-szektor kapacitásait. Az állam nem alakított ki átfogó megoldásokat a lakhatási szegénységre. A támogatások inkább adómentességek, és kisebb hitelkedvezmények formájában

jelentek meg, ám ezek leginkább a jobb anyagi helyzetű rétegek számára voltak elérhetők.

A 2000-es évek elején a lakáspolitikai részben új irányokat vett. Az első Orbán-kormány 2000-ben elindította a **kamattámogatott lakáscélú jelzáloghitelek rendszerét**, amely akár 40%-os állami támogatást is nyújtott a törlesztő részletekhez. E program hatására a lakáshitelezés robbanásszerűen nőtt, ám a költségvetés számára a hitelekhez kapcsolódó állami támogatás finanszírozása rendkívül megterhelővé vált, így 2003 után az állami támogatású lakáscélú jelzáloghitelekhez való hozzáférést fokozatosan szigorították. A 2000-es évek közepére létrejött egy központi szabályozású rendszer, amelyben központi normatív lakásfenntartási támogatás és adósságkezelési szolgáltatás célozta a megfizethetőségi problémák enyhítését. Innentől kezdve a elsősorban a devizahitelek – elsősorban svájci frank és euró alapú konstrukciók – megjelenése és gyors elterjedése jelentette az elsődleges lakáshitelezési formát. A forintbiteleknel kedvezőbbnek tűnő kamatszintek tömegesen vonzották a háztartásokat, ugyanakkor a lakosság jelentős árfolyamkockázatot vállalt. A 2008-as globális pénzügyi válság nyomán a forint jelentősen gyengült, a törlesztőrészek drasztikusan megemelkedtek, ami tömeges eladósodáshoz és a **devizahitel-válság** kialakulásához vezetett, amely közel háromszázezer háztartást érintett. A 2008-as válságot követően a kormányzat több lépésben próbálta enyhíteni a devizahitelek terheit. Megalakult a Nemzeti Eszközkezelő (NET), amely 2011 és 2018 között mintegy 36 ezer devizahiteles háztartás otthonát vásárolta meg, majd bérlakásként biztosította számukra. Bár a program sok családot mentett meg a kilakoltatástól, volumene elmaradt a teljes probléma nagyságától. Az árfolyamgát 2011-ben került bevezetésre: ez lehetővé tette, hogy az adósok meghatározott – a piacinál alacsonyabb – árfolyamon törlesszék a hiteleiket, míg a különbözetet egy gyűjtőszámlán halmozták fel, amelyet később kellett rendezni. Ez átmeneti könnyebbséget adott a középosztálybeli adósoknak, de hosszú távon nem oldotta meg a problémát. A végtörlesztés 2011 végén indult, és egyszeri lehetőséget adott a devizahiteleknek arra, hogy kedvezményes, rögzített árfolyamon egy összegben visszafizessék tartozásukat – ehhez azonban jelentős önerőre vagy újabb hitel felvételére volt szükség, így főként a tehetősebb rétegeknek kedvezett, akik rendelkeztek megtakarítással vagy forint hitelhez tudtak jutni, míg az alacsonyabb jövedelmű, sérülékenyebb háztartások kimaradtak belőle. A 2014–2015-ben bevezetett forintosítás, amikor a devizahiteleket kötelezően átváltották forintra előre meghatározott árfolyamon, ezzel megszüntetve az árfolyamkockázatot, ugyan szélesebb kört érintett, azonban addigra már sok adós addigra olyan mértékű hátralékot halmozott fel, hogy elvesztette ingatlanát, így ők már nem részesülhettek a stabilizációból.

A 2008-as válság után a lakásárak kezdetben csökkentek, majd 2014-től gyors növekedésnek indultak. A KSH adatai szerint 2014 és 2019 között a lakásárak reálértéken több mint kétszeresükre emelkedtek, miközben a bérek csak mérsékeltebb

ütemben nőttek. Ez az áremelkedés különösen Budapesten volt látványos: a fővárosban öt év alatt közel 150%-kal drágultak a lakások. A lakáspiac egyre inkább befektetési tereppé vált. A bérbeadás és az Airbnb-jelenség további keresletet generált, ami tovább hajtotta az árakat. Ezek a lakáspiaci folyamatok tovább erősítették a társadalmi egyenlőtlenségeket

Mindeközben, a 2010-es évek elejére a jövedelmekhez képest magas rezsiköltségek jelentős megfizethetőségi problémákhoz vezettek sok háztartás számára. A kormányzat erre hatósági árszabályozással reagált. A földház, az áram, és a távhő hatósági árazás révén megvalósult csökkentése, és befagyasztása (az ún. **"rezsicsökkentés"**) érezhetően csökkentette a háztartások terheit. Az Eurostat adatai szerint a legszegényebb háztartások körében 2012 és 2018 között 36%-ról 20% alá csökkent azok aránya, akik jövedelmük több mint 40%-át költötték lakhatásra. Ugyanakkor a rezsicsökkentés társadalmi hatása egyenlőtlen volt: a többet fogyasztó háztartások több megtakarítást könyvelhettek el, miközben az árcsökkenés nem érintette a szegényebb háztartások által nagyobb arányban használt tűzifát. A rezsicsökkentés azáltal, hogy torzította a piaci árakat, nem ösztönzött energiahatékonysági beruházásokra. Miközben rövid távon könnyített a háztartások helyzetén, hosszabb távon gátolta az energetikai modernizációt, mivel az olcsóbb energiaárak mellett a beruházások megtérülési ideje hosszabb lett.

A 2020-as évek elején új kihívások jelentek meg. 2021–2022-ben az energiaárak és az építőanyagok drasztikus drágulása, valamint a magas infláció súlyosan megnövelte a lakhatás költségeit. Amikor 2022-ben az energiaárak drasztikusan megemelkedtek, a rezsicsökkentési program költségvetési szempontból is fenntarthatatlanná vált, ezért 2022 nyarán átalakították: így a kedvezményes árak csak az átlagfogyasztásig maradtak érvényben, az e feletti mennyiségekre piaci alapú díjszabás lépett életbe. Eközben a lakástámogatások költségvetési volumene – amely 2021-ben a GDP mintegy 1,5%-át tette ki – 2022 után jelentősen csökkent. A támogatások szerkezete továbbra is elsősorban a középosztálybeli, gyermekes háztartásokat segíti, miközben a lakhatási szegénységben élők célzott támogatása elmarad.

Az elmúlt három évtized lakáspolitikája a privatizációtól a rezsicsökkentésig, és a támogatások visszafogásáig ívelő folyamatként írható le. Bár az egyes korszakokban születtek jelentős intézkedések – mint a kamattámogatott hitelek, az adósságkezelési szolgáltatás, a Nemzeti Eszközkezelő vagy a rezsicsökkentés –, ezek többnyire rövid távú reakciók maradtak. A hosszú távú, strukturális problémák – a bérlakásszektor hiánya, a megfizethetlenné váló lakásárak és a társadalmi egyenlőtlenségek – máig megoldatlanok.

Önkormányzatok és lakhatás

A lakhatás alakításában a helyi önkormányzatok szerepe kiemelten fontos. Az önkormányzatok várospolitikai eszközök közé tartozhatnak:

- a szociális bérlakások fenntartása és bővítése
- új bérlakásépítési programok indítása,
- megfizethetőség támogatása – lakásfenntartási költségek, eladósodás kezelése
- lakásfelújítási támogatások
- lakásvesztés megelőzése és hajléktalanságból való kivezető utak támogatása
- üres lakások közösségi hasznosítása, meglévő lakásállomány bevonása a megfizethető bérlakások körébe
- rövid távú lakáskiadások (pl. Airbnb) szabályozása,
- lakhatási minőség javítását és a területi szegregáció mérséklését célzó városrehabilitációs projektek.

A 21. század kihívásai – mint a turizmus által gerjesztett bérleti díj-emelkedés, a dzsentifikáció vagy a klímaváltozás hatásai – komplex, több szintű beavatkozást igényelnek. A sikeres várospolitikák általában integrált megközelítést alkalmaznak, amely a fizikai környezet javítása mellett a társadalmi kohéziót, a foglalkoztatást és a közösségépítést is támogatja. Nemzetközi példák szerint (Bécs, Amszterdam, Barcelona) a sikeres lakáspolitikák az integrált megközelítésre épít: egyszerre bővíti a kínálatot, szabályozza a piacot és támogatja a rászorulókat.

A lakhatás kérdése nem csupán gazdasági vagy ingatlanpiaci ügy, hanem alapvető társadalmi jog és politikai kihívás. A megfizethetőség és hozzáférhetőség biztosítása, a lakásrezsimek igazságos működtetése, valamint a várospolitika aktív szerepvállalása nélkül a városi egyenlőtlenségek tovább mélyülnek. Az állam, az önkormányzatok, a civil szervezetek és a piaci szereplők együttműködése nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a lakhatás valóban alapvető jogként és nem luxuscikként jelenjen meg a városokban. A jövő lakáspolitikájának központi kérdése, hogy miként lehet egyensúlyt teremteni a piaci dinamika, a társadalmi igazságosság és a környezeti fenntarthatóság között.

Ellenőrzés

Vitaindító témák

1. Hogyan befolyásolja a magyar lakásrendszer tulajdonközpontúsága – szemben egy kiegyensúlyozottabb bérlakás–tulajdon aránnyal – a társadalmi mobilitást, a vagyoni egyenlőtlenségeket és a generációk közötti esélyeket, különösen a bérlakás-szektor alacsony arányának fényében?

2. A rövid távú lakáskiadás (például az Airbnb) és a lakáspiac finanszírozása, ezáltal a belső városrészek lakásárainak és bérleti díjainak emelkedése ellen mivel lehetne hatékonyan fellépni: a kínálat bővítésével, vagy a piac közösségi eszközökkel történő szabályozásával?
3. A rezsicsökkentés és az energiahatékonysági beruházások közötti választás milyen irányban befolyásolja a lakhatási biztonságot és a klímacélok teljesülését: a rövid távú tehercsökkentés vagy a hosszú távú felújítási ösztönzők szolgálják jobban a társadalom érdekeit?
4. A központi lakáspolitikai és a helyi várospolitikai közötti munkamegosztás milyen formában lehetne hatékony Magyarországon, és milyen tanulságokat kínálnak Bécs, Amszterdam vagy Barcelona integrált lakáspolitikai modelljei?

Ellenőrző kérdések

1. Milyen három lakásrezsimet különböztetünk meg, és mik ezek főbb jellemzői?
2. Soroljon fel két-három helyi lakáspolitikai eszközt, amelyet a fejezet a lakhatás alakítására javasol.
3. Melyek a bérlakásban élés előnyei és hátrányai a bérlő számára?
4. Mik a lakáspolitikai főbb céljai?

Irodalom

- Aidukaite, J. (2009). Old welfare state theories and new welfare regimes in Eastern Europe: Challenges and implications. *Communist and post-communist studies*, 42(1), 23-39.
- Bajomi, A. (2021). A lakhatási szegénység csökkentésének európai uniós keretei In: Vankó, Lili (szerk.) *Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2021*. Budapest: Habitat for Humanity Magyarország.
- Bramley, G. (2006). Affordability comes of age. In: Malpass, P. & Cairncross, L. (szerk.). *Building on the Past: Visions of Housing Futures*. Bristol: Policy Press, pp. 127–162.
- Czirfusz, M. Jelinek, C. (2021). Lakhatási közpolitikák és a lakhatás megfizethetősége az elmúlt három évtizedben In: Vankó, Lili (szerk.). *Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2021* Budapest: Habitat for Humanity Magyarország, pp. 81-135.
- Csizmady, A., Győri, Ágnes, & Kőszeghy, L. (2019) Lakásmobilitás, társadalmi pozíciók és integrációs csoportok. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 9(3), 1–27. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019.3.1>
- Csizmady, A., Hegedüs, J. & Vonnák, D. (2019). Lakásrezsim és a devizahitel-válság: intézményi és egyéni stratégiák. *Szociológiai Szemle* 29(1): 4–32.
- Csomós, J. (2006). *Lakáspolitikai, lakásgazdálkodás*. Budapest: Gondolat.

- Düll, A. (2010). Helyek, tárgyak, viselkedés: Környezetpszichológiai tanulmányok. Budapest: L'Harmattan.
- Grinstein-Weiss, M., Key, C., Yeo, Y. H., Yoo, J., Holub, K., Taylor, A., & Tucker, J. (2012). Homeownership, neighbourhood characteristics and children's positive behaviours among low- and moderate-income households. *Urban Studies*, 49(16), 3545-3563.
- Gyáni, G. (1991). A polgári középosztály lakáviszonyai Budapesten a két háború között. In: Somogyi, É. (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában*. Budapest: MTA, pp. 109-120.
- Gyáni, G. (1992). Bérkaszánya és nyomortelep a budapesti munkáslakás múltja. Budapest: Magvető.
- Habitat for Humanity Hungary (2023). Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2017-2022.
- Hegedüs J. (2001) Lakásmobilitás a magyar lakásrendszerben. *Statistikai Szemle*, 79(12): 934-954.
- Hegedüs J. (2018). Lakásrezsimek a rendszerváltás előtt és után a poszt szocialista államokban. In: Bozóki, A. & Füzér, K. (szerk.). *Lépték és ironia – Szociológiai kalandozások*. Budapest: MTA TK – L'Harmattan, pp. 73-115.
- Hegedüs J. & Somogyi, E. (2018). A lakások megfizethetősége és a társadalmi egyenlőtlenségek – a KSH 2015-ös lakásfelvétele alapján. In: KSH: *Miben élünk? A 2015. évi lakásfelmérés részletes eredményei*. Budapest: KSH, 6-25.o.
- Hegedüs J. & Tosics I. (1994) A kelet-európai lakásmodell felbomlása Magyarországon (1950-1989) In: Kemény I.-Gábor L. (szerk). *XXX: 1963-ban alakult meg a szociológiai kutatócsoport*. Budapest: MTA, pp. 125-137.
- Hegedüs, J. & Tosics, I. (1982). Lakásosztályok és lakáspolitikák. *Mozgó Világ*, 1982(9): 12—21 és 1982(10): 95-105.
- Hegedüs, J. & Várhegyi, É. (1999). A lakásfinanszírozás válsága a 90-es években. *Közgazdasági Szemle*, 46(2): 101-120.
- Hegedüs, J. és Tosics, I. 1981. „Lakáspolitikák és lakáspolitikák”. *Valóság*, 1981(7): 76-90.
- Hegedüs, J., & Tosics, I. (1998). A közép-kelet-európai lakásrendszerek átalakulása. *Szociológiai Szemle*, 8(2), 5-32.
- Herbert, C. E., Rieger, S., & Spader, J. (2018). Expanding access to homeownership as a means of fostering residential integration and inclusion. In: D. F. Williams, D. F. (szerk.). *A Shared Future: Fostering Communities of Inclusion in an Era of Inequality*. Cambridge: Harvard JCHS, pp. 73-88.
- Herre, B. & Arriagada, P. (2024). “Homelessness” OurWorldinData.org. Retrieved from: <https://ourworldindata.org/homelessness>
- Hilber, C., & Schöni, O. (2022). *Housing policy and affordable housing*. London: Centre for Economic Performance, London School of Economics and Political Science.
- Kocsis, J. B. (2010). Döntéshozatali mechanizmus a fővárosban az 1960-as és az 1970-es években, In: Sipos, A. (szerk.). *Urbs: Városhistória évkönyv V*. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, pp. 375-388.
- Kocsis, J. B. (2012). Lakáspolitikák Budapesten 1960–1975 között: A szocialista lakáspolitikák „aranykora”. *Múltunk* 57(1): 160-206.
- Konrád, Gy. & Szelényi, I. (1968). A lakáselosztás szociológiai kérdései. *Valóság*, 12(9): 28-39.
- Kőszeghy Lea (2024) Települési önkormányzatok és lakhatás in: Habitat for Humanity Hungary (2024). Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2024.
- Kőszeghy Lea, Csizmady Adrienne (2025): Társadalmi pozíciók és a lakásmobilitás egyenlőtlenségei In: Kovács Imre (szerk.) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás I-II*. Budapest, HUN-REN BTK Művészettörténeti Intézet

- Kőszeghy, L. (2007). Tömeges lakásépítés és várostervezés: A budapesti várostervezés szociológiai elemzése 1960-1975. In: Sipos A. (szerk.). *Urbs: Várostörténeti évkönyv II.* Budapest: Budapest Főváros Levéltára, pp. 293-322.
- Lux, M., & Sunega, P. (2014). Public housing in the post-socialist states of Central and Eastern Europe: Decline and an open future. *Housing Studies*, 29(4), 501-519.
- Pósfai, Z., & Nagy, G. (2018). Crisis and the reproduction of core-periphery relations on the Hungarian housing market.
- Sebály, B. (2021). „Lakni kell!” A magyar lakhatási mozgalom elmúlt 30 éve – alulnézetből. In: Vankó, L. (szerk.). *Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2021.* Budapest: Habitat for Humanity Magyarország.
- Szabó, Á. (2024). A magyarországi államszocialista lakáspolitikai társadalomalakító hatásai. Doktori disszertáció. Pécs: PTE BTK.
- Szelényi, I. (1983). *Urban Inequalities under State Socialism.* Oxford: Oxford University Press.
- Szelényi, I. (1990). *Városi társadalmi egyenlőtlenségek: tanulmányok.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szelényi, I. & Konrád, G. (1969). Az új lakótelepek szociológiai problémái. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szelényi, I. & Konrád, G. (1971): Késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, 15(12): 19–35.
- Teller, N., Albert, F., Fehér, B., Győri P. (2023) Homelessness in Hungary in: *The Routledge Handbook of Homelessness*, Routledge, ISBN 9781351113113
- Tomay, K. (2007). Józsefváros és Ferencváros - két rehabilitációs kísérlet a fővárosban. In: Sipos, A. (szerk.). *Urbs: Magyar várostörténeti évkönyv II.* Budapest: Budapest Főváros Levéltára, pp. 323-358.
- Umbrai, L. (2007): *A hatósági kislakás-építés története Budapesten (1870–1948).* Doktori disszertáció. Budapest: ELTE BTK.
- Umbrai, L. (2008): *A szociális kislakásépítés története Budapesten, 1870–1948.* Budapest: Napvilág Kiadó.
- Vági, G. (1982). Versengés a fejlesztési forrásokért. Területi elosztás-társadalmi egyenlőtlenségek. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.

11. A város mint a szabadidő tere, turizmus és túlturizmus

A város mint a szabadidő-eltöltés tere

A város mint a szabadidő színtere nem újkeletű jelenség: a városi élet kezdetektől jelen vannak a rekreáció, a társas érintkezés és a közösségi ünnepek számára fenntartott terek. Az ókori görög városok *agorái* egyszerre töltötték be politikai, kereskedelmi és szórakoztató funkciókat, míg a római *forum* mellett az amfiteátrumok, cirkuszok és fürdők (*thermae*) a társadalmi élet és a tömegkultúra színhelyei voltak. A középkori városokban a piacterek és a városhatár előtti vásárterek adtak otthont vásároknak, színelőadásoknak és vallási ünnepeknek. A modern értelemben vett „szabadidő” azonban csak az ipari forradalom és a polgárosodás nyomán alakult ki, amikor a munkaidő- és munkarend-egységesítés folytán szétvált a munkaidő és szabadidő. A 19. században ennek nyomán jöttek létre a nagyvárosi közparkok (például New York Central Parkja 1857-ben; a londoni Hyde Park), a promenádok, városi mulatók és sportlétesítmények. Magyarországon a budapesti Városliget a korszak egyik legfontosabb közparkja lett, amely kiállításoknak, vásároknak, szórakoztató intézményeknek adott otthont.

A budapesti Városliget

A Városliget Budapest egyik legjelentősebb közparkja, amely jó példája a városi zöldterek funkcióváltozásának. A terület a XVIII. század végétől kezdődően alakult át mocsaras, beépítetlen térségből közparkká, amely a modern városfejlődés korai szakaszában a polgári szabadidő eltöltésének szimbolikus helyszínévé vált. A liget parkosítása és sétányainak kialakítása a 19. század első felében a városi lakosság számára nyújtott lehetőséget a kikapcsolódásra, a társas érintkezésre és a rekreációra. A park ikonikus eleme a Városligeti-tó, amely kettős funkciót tölt be a mai napig: nyáron csónakázótóként működik, télen pedig a befagyott vízfelületet a világ egyik legrégebbi és legnagyobb szabadtéri jégpályájaként használják. A jégpálya 1870 óta működik szervezett formában, és a 19. század végétől kezdve nemzetközi jelentőségű sporteseményeknek is otthont adott.

A Városliget történetében kiemelt jelentőséggel bír az 1896-os millenniumi ünnepségek időszaka, amikor a magyar államiság ezeréves fennállását nagyszabású eseménysorozattal ünnepelték. Az ekkor létrehozott építmények – például a millenniumi emlékmű, a kiállítási pavilonok és a Vajdahunyad vára – egyszerre szolgálták a reprezentációt és a nemzeti identitás megerősítését. A liget ideiglenes kiállítási területté alakítása ugyan rövid távú funkcióváltást jelentett, de hosszabb távon is nyomot hagyott a tér szerkezetén és használatán, hiszen több, az ünnepséghez kapcsolódó épület (pl. a Vajdahunyad vára) véglegesen a parkban maradt, gazdagítva annak kulturális és turisztikai kínálatát.

A 20. század folyamán a Városliget megőrizte közpark jellegét, ugyanakkor fokozatosan integrálódott a városi szabadidős infrastruktúrába. Számos intézmény – a Széchenyi Gyógyfürdő, az Állatkert, a Múcsarnok vagy a Szépművészeti Múzeum – a park területén vagy annak közvetlen közelében jött létre, erősítve a liget kulturális és rekreációs szerepét. A jégpálya és a csónakázótó, a Vidámpark (1950–2013) és a vásárok, majálisok mind a tömeges szórakozás tereiként funkcionáltak.

A XXI. század elején a Városliget ismét a közéleti viták fókuszába került a Liget Budapest Projekt keretében tervezett fejlesztések miatt. Az új múzeumi negyed kialakítása, a zöldfelületek részleges átrendezése és a nagy léptékű beruházások heves társadalmi és szakmai vitát váltottak ki. A támogatók a kulturális infrastruktúra megújulását, a város nemzetközi versenyképességének erősítését hangsúlyozták, míg az ellenzők a zöldfelületek csökkenését, a közparkfunkció gyengülését és a társadalmi részvétel hiányát emelték ki. Összességében a Városliget esete jól szemlélteti, hogy a városi zöldterek funkciói és jelentése folyamatosan változnak a társadalmi igények, a politikai szándékok és a kulturális trendek függvényében.

A 20. század végére a **posztmodern urbanizmus** új helyzetet teremtett a városok funkcionális szerkezetében: a gazdasági átalakulás és a szolgáltató szektor dominanciája mellett a város egyre inkább a fogyasztás és élménykeresés helyszínévé vált. Lukovich Tamás *„A posztmodern kor városépítészetének kihívásai”* című

kötetében hangsúlyozza, hogy a 20. század végére a város funkciói újraértelmeződtek: a posztmodern urbanizmusban a fogyasztás és az élménykeresés központi szerepet kapott. A város nem csupán a lakhatás, a munka és az adminisztráció színtere, hanem egyre inkább a szabadidő-ipar helyszíne is lett. Ebben a kontextusban a bevásárlóközpontok, kulturális negyedek, sportarénák és fesztiválok új típusú „városi nappalivá” váltak, amelyek célja a látogatók hosszan tartó jelenlétének biztosítása és az élményfogyasztás ösztönzése. A városi szabadidő terei ebben az időszakban gyakran komplex, többfunkciós létesítmények: bevásárlóközpontok, multiplex mozik, sport- és koncertarénák, kulturális negyedek. Ezek a „városi nappalik” nemcsak a helyiek, hanem a turisták számára is vonzerőt jelentenek, így a városi gazdaság szerves részévé váltak.

A tematikus park mint a posztmodern város szimbóluma

A **tematikus park** (*theme park*) a szabadidő-ipar egyik leglátványosabb megjelenési formája. A tematikus park olyan nagy kiterjedésű, komplex szabadidős létesítmény, amelynek attrakciói, építészeti kialakítása, díszletei és szolgáltatásai egy meghatározott **témakör vagy narratíva** köré szerveződnek. A tematikus parkok a posztmodern urbanizmus legkoncentráltabb megnyilvánulásai, ahol a városi tér egy kontrollált, narratívára épített, fogyasztásra optimalizált élményvilággá alakul. A legismertebb példák közé tartozik Disneyland, amely nem pusztán szórakoztató park, hanem a márkaalapú élményfogyasztás globális modellje lett. A tematikus parkok gyakran a város peremén vagy ahhoz közeli régiókban jönnek létre, de hatásuk a teljes városi turisztikai stratégiára kiterjed, hiszen jelentős látogatószámot vonzanak, és kiegészítő szolgáltatások (szállodák, bevásárlóközpontok, közlekedési fejlesztések) egész láncolatát generálják.

A bevásárlóközpontok mint a városi szabadidő eltöltésének terei

A **bevásárlóközpontok** a 20. század második felétől kezdve váltak meghatározó elemeivé a városi tereknek és a mindennapi életnek. Kialakulásuk szorosan összefüggött a fogyasztói társadalom megerősödésével, a motorizáció elterjedésével, a szuburbanizációval és a szabadidő-eltöltés új formáinak megjelenésével. Az 1950-es évektől Észak-Amerikában meginduló építkezési hullám a külvárosi területeken létrehozta az első nagy alapterületű, fedett, több funkciót integráló bevásárlóközpontokat, amelyek hamar a városi élet szimbolikus helyszíneivé váltak. A bevásárlóközpont alapvetően nem pusztán kereskedelmi létesítmény, hanem komplex funkcionális egység, amely a vásárlás mellett szórakozási, vendéglátó és szolgáltatási lehetőségeket is nyújt. A modern plázák kialakításában központi szerepet játszik a tematizálás és az élményszerűség. Az üzletek, mozik, éttermek, sportlétesítmények, gyermekmegőrzők és egyéb szolgáltatások egy térben történő koncentrációja a fogyasztói kényelem maximalizálását célozza, miközben újfajta közösségi térként is működik. Ezáltal a bevásárlóközpont a klasszikus értelemben vett

városi közterek funkcióinak egy részét is átvette, ugyanakkor azok zártabb, mesterségesebb változatát nyújtja. A bevásárlóközpontok ugyanakkor mesterséges környezetet teremtenek, amelyben a természetes időbeli és térbeli korlátokat felfüggesztik. A belső terek állandó, szabályozott hőmérséklete, a mesterséges fények és hangok, és a hosszú nyitvatartás révén a bevásárlóközpont függetleníti a fogyasztói élményt az időjárástól és a napszaktól. Ez a „steril urbanitás” a külső városi környezethez képest homogénebb, kontrolláltabb élményt kínál, amely a fogyasztás folyamatosságát segíti elő.

A bevásárlóközpontok építészeti szerveződése is sokszor a városi utca logikáját követi. A belső folyosókat és passzázsokat „utcaként” alakítják ki, üzletekkel szegélyezve, központi „térrel” vagy átriummal, amely a városi főteret imitálja. Lukovics hangsúlyozza, hogy a bevásárlóközpontok ilyen értelemben a posztmodern urbanisztika jellegzetes termékei: a városi funkciók és élmények utánzásával újraértelmezik a közösségi terek szerepét, miközben alapvetően a fogyasztás logikája határozza meg működésüket. Mindemellett a bevásárlóközpontok megjelenése jelentős hatást gyakorolt a városi kiskereskedelem szerkezetére. A belvárosi kisboltok és tradicionális üzletek forgalma sok esetben visszaesett, mivel a fogyasztók a külvárosi, autóval könnyen megközelíthető plázákban koncentrált kínálatot, kedvezőbb árakat és kényelmesebb környezetet találtak. A kiskereskedelmi hálózat kiürülése különösen a történeti városrészekben vezetett változásokhoz: számos üzlet megszűnt vagy funkciót váltott, ami a belváros gazdasági életének hanyatlását eredményezte. A folyamat következtében a hagyományos vásárlási minták háttérbe szorultak, és a fogyasztás helyszíne egyre inkább a bevásárlóközpont lett. Ez a változás a városi szövet társadalmi használatára is kihatott: a korábban élénk kereskedelmi utcák sok helyen veszítettek vitalitásukból, miközben a plázák a városi élet új gravitációs központjaivá váltak.

“Plázázó” fiatalok

A tizen- és huszoneves korosztály különösen gyakran látogatja a plázákat szabadidő céljából, és sok esetben ez a látogatás nem kizárólag vásárlásról szól, hanem társas térhasználatról, térfogyasztásról is. A plázalátogatás a fiatalok számára egyfelől biztonságos és kontrollált szabadidős programot kínál, másfelől a „csellengő” fiatalok egy része számára a pláza válik a deviáns viselkedés színhelyévé különösen, ha az otthoni vagy nyilvános terek kockázatosabbnak érződnek.

A bevásárlóközpontok mint félnyilvános terek: kizorítás és társadalmi kontroll

A bevásárlóközpontok tehát találkozási pontként, rekreációs helyként és „sétatérként” is működnek, ennek ellenére nem tekinthetjük őket klasszikus

értelemben vett nyilvános tereknek. A környezetpszichológiai vizsgálatok szerint a plázák úgynevezett „belső városi terek”, amelyek városi köztereire emlékeztetnek—de mégis kontrollált, **félnyilvános terek**, ahol a formális őrzés és informális társas kontroll (például más vásárlók jelenléte) együtt hat az ott tartózkodókra. Az egyik legfontosabb különbség a közterek és a bevásárlóközpontok között a **hozzáférés és használat szabályozottsága**. Míg a közterek elvben mindenki számára nyitottak és hozzáférhetők, a bevásárlóközpontok terét a tulajdonosi és üzemeltetői logika határozza meg. A belépés ugyan látszólag szabad, de implicit módon szigorú szabályok érvényesülnek: tilos például a politikai demonstráció, a hajléktalan emberek tartós jelenléte, vagy akár olyan viselkedésformák is, amelyek nem illeszkednek a fogyasztás logikájába. A bevásárlóközpont így a fogyasztásra alkalmas társadalmi csoportokat privilegizálja, míg másokat kiszorít vagy láthatatlanná tesz. Ez a **kiszorító hatás** különösen a társadalmi sokszínűség szempontjából problematikus. A hagyományos közterekben megférhetett egymás mellett a különböző társadalmi rétegek jelenléte, a bevásárlóközpont azonban homogén és erősen szelektált közönséget céloz. A hajléktalanok, a fiatalok egyes csoportjai, vagy a nem fogyasztóként jelenlévő városlakók gyakran rendészeti és biztonsági eszközökkel kerülnek kiszorításra. A térhasználat ilyen módon **privatizálódik**, és a városi közösség bizonyos tagjai kiszorulnak az „élhető” városi színterekből.

A bevásárlóközpontok működésének kulcseleme a **társadalmi kontroll**. A biztonsági őrök, a kamerarendszerek, a háttérzene, sőt a belsőépítészeti kialakítás mind olyan eszközök, amelyek a fogyasztói magatartásra ösztönöznek és a „nem kívánatos” viselkedést diszkréten, de határozottan korlátozzák. A kontroll nemcsak nyílt tiltásokban, hanem finom viselkedésszabályozásban is megjelenik: a tér berendezése arra készíti, hogy meghatározott útvonalon haladjunk, bizonyos termékek vagy szolgáltatások felé terelődjünk, vagy éppen korlátozott ideig tartózkodjunk egy-egy zónában. Mindez azt jelenti, hogy a bevásárlóközpont mint félnyilvános tér nem csupán gazdasági, hanem társadalmi szűrőként is működik. Egyszerre biztosítja a fogyasztás terepét, és fenntart egy olyan „tisztá, biztonságos és kontrollált” környezetet, amely a városban egyébként ritkán tapasztalható. A kérdés az, hogy ez a kontrollált környezet valóban közösségi érték-e, vagy inkább a városi közösség sokféleségét és demokratikus térhasználatát korlátozó mechanizmus.

Turizmus és túlturizmus a városokban

A modern turizmus gyökerei a 19. századra vezethetők vissza, amikor a vasúthálózat, majd később az autóközlekedés és a repülés lehetővé tette a városok gyors elérhetőségét. A városok kulturális központokká, gazdasági csomópontokká és fogyasztási terekké váltak, amelyeket a turisták a „látványosság” logikája szerint jártak be. A 20. század végére a globális turizmus robbanásszerű növekedése a városokat is alapvetően átalakította. A kulturális és városi turizmus a helyi gazdaság egyik

motorjává vált, amelyben a szabadidő-eltöltés terei kulcsfontosságú vonzerőt jelentenek. A történelmi városmagok felújítása, a sétálóövezetek kialakítása, a gasztronómiai fesztiválok, zenei rendezvények és sportesemények mind a turisztikai kínálat részei. Az 1990-es évekre a turizmus világszerte tömegjelenséggé vált, és a globalizáció erősödésével új, addig kevésbé látogatott városok is bekerültek a nemzetközi turisztikai áramlatokba. A XXI. században a fapados légitársaságok és az online szállásfoglaló platformok terjedésének köszönhetően a városi turizmus robbanásszerű növekedésnek indult. Azonban a turizmus túlzott koncentrációja – az ún. túlturizmus – súlyos konfliktusokat idéz elő a lakosság, az önkormányzatok és a turisták között, világszerte számos városban.

A turizmus kialakulása – Urry „turista tekintete”

John Urry brit szociológus vezette be a turizmus társadalomtudományi értelmezésében a „turista tekintet” (tourist gaze) fogalmát. Szerinte a turizmus alapja az a társadalmi és kulturális konstrukció, amely meghatározza, mit tekintünk látványosnak, érdekesnek vagy „megnézésre érdemesnek”. A turisták nem csupán utaznak, hanem egy előre kialakított, médiareprezentációk és kulturális narratívák által formált szemszögből tapasztalják meg az adott helyet. Legtöbbször ez a tekintet egy statikus helyről irányul, de ha mobil, akkor egy elszigetelt környezetből, például egy vonatablakból vagy egy jelzett útvonalról irányul a „látványra”. Urry (1990) szerint "a tipikus turistaélmény az, hogy a jeleneteket egy kereten keresztül látja, például a szálloda ablakán, az autó szélvédőjén vagy az autóbusz ablakán keresztül" (100. o.). Bizonyos értelemben a valós életet felfüggesztik vagy elrejtik ezeken a helyeken, hogy a turista azt bámulhassa, amire számít. Perkins és Thorns (2001) szerint azonban nincs egyetlen egységes tekintet, hanem inkább "időben és társadalmi csoportonként változó, a tekintet fogalma pedig magába foglalja a turisták tapasztalatait, és a nyaralás során keresett és tett dolgok értelmezését" (187. o.).

A városi turizmus kibontakozása

A város mint a szabadidőeltöltés tere a posztmodern korban nem csupán kiegészítő funkciót jelent, hanem a városi identitás és gazdasági versenyképesség egyik alapvető elemévé vált. A tematikus parkok és a különböző élményalapú városi fejlesztések a globális turizmus hálózatába illeszkednek, miközben a helyi közösségek számára is új téri és társadalmi tapasztalatokat hoznak létre. Ez a kettős szerep – a helyiek és a turisták igényeinek kiszolgálása – a jövőben is meghatározó kérdés marad a várostervezés és a kulturális gazdaság szempontjából.

A budapesti romkocsmák – alternatív terekből turisztikai brand

A budapesti „romkocsmák” jelenség a 2000-es évek elején indult el, és mára a város egyik legismertebb szabadidős és turisztikai attrakciójává vált. A fogalom olyan vendéglátóhelyekre utal, amelyek elhagyott, gyakran bontásra ítélt épületekben vagy

udvarokban nyíltak meg, jellemzően a VII. kerület, Erzsébetváros régi bérházainak romos állapotú tereiben. A romkocsmák egyszerre testesítik meg a kreatív városfejlesztés, az alulról szerveződő kulturális innováció és a városi turizmus globalizálódásának mintapéldáját.

A 2000-es évek elején Budapest belső kerületeiben – különösen Erzsébetvárosban – számos ingatlan állt üresen a tulajdonjogi viták, a privatizációs folyamatok elhúzódása és a felújítási költségek miatt. Ezek az épületek gyakran rossz műszaki állapotban, alacsony piaci értékkel rendelkeztek, így ideális terepet kínáltak az alacsony költségvetésű, kísérleti vendéglátóhelyek számára. A Szimpla Kert 2002-es megnyitása a Kazinczy utcában mérőföldkőnek számít: az improvizált berendezés, a lomtanított bútorok, az udvarban felállított vászonmozi és a kulturális programok egyedi, alternatív atmoszférát teremtettek.

A 2000-es évek második felére a romkocsmák száma gyorsan növekedett, főként a Kazinczy utca és környéke vált a „bulinegyed” magjává. A kreatív iparágak és a városi fiatalok mellett egyre több turista is felfedezte ezeket a helyeket, amelynek lendületet adott a fapados légitársaságok budapesti terjeszkedése, és a város nyugat-európai szemmel nézve jó ár-értékaránya. A romkocsmák a nemzetközi médiában is feltűntek – a Lonely Planet és a New York Times egyaránt kiemelte őket, mint Budapest egyedi kulturális vonzerejét. A jelenség beépült a város turisztikai imázsába: szervezett romkocsmatúrák, gasztronómiai fesztiválok jelentek meg, a Kazinczy utca pedig a budapesti éjszakai élet szinonimájává vált. A növekvő turisztikai kereslet azonban jelentős átalakulást hozott. A korai, kísérletező, kulturális fókuszú romkocsmákat egyre inkább üzleti alapon működő, nagy kapacitású szórakozóhelyek váltották fel. A helyi lakosság számára a zajterhelés, a közterületi szemetelés és a közbiztonsági problémák fokozódása komoly feszültséget okozott. Az önkormányzat és a vállalkozók közötti érdekellentétek a nyitvatartási idő korlátozását, a közterület-használati díjak emelését és a „bulinegyed” jövőjéről szóló népszavazási kezdeményezéseket eredményeztek. E folyamat jól illusztrálja a városi szabadidős terek és a turizmus kapcsolatának ambivalenciáját: ami kezdetben a város kreatív megújulását szolgálta, az később a tömezturizmus-okozta terhelés forrásává vált.

A 2020–2021-es COVID–19 járvány a romkocsmaszcenát is súlyosan érintette: számos kisebb hely végleg bezárt, a nagyobb szereplők pedig kényszerűen átalakították működésüket. A nyitás után a turizmus gyorsan visszatért, de a romkocsmák arculata továbbra is kettős: egyszerre próbálják megtartani alternatív, helyi karakterüket, miközben a tömeges nemzetközi közönséget is kiszolgálják. A jövő egyik kulcskérdése, hogy sikerül-e egyensúlyt teremteni a helyi lakosság életminősége, a kulturális értékek megőrzése és a gazdasági hasznok között. Ebben a szabályozás, a városi kulturális politika és a közösségi érdekérvényesítés szerepe meghatározó lesz.

A városi turizmus új korszaka – az Airbnb és társai

A 2010-es évek elején új fordulat következett be a városi turizmusban. Népszerűvé váltak azok az online platformok, amelyek lehetővé tették a magánlakások rövid távú, turisztikai célú bérbeadását (mindenekelőtt az Airbnb, a Booking.com, de mások is). Ez radikálisan megnövelte a városokban elérhető szálláskapacitást, miközben jelentős hatással volt a lakáspiac szerkezetére, az árak alakulására és a városi lakosok mindennapi életére.

Az Airbnb 2008-ban indult San Franciscóban, eredetileg olyan online platformként, amely lehetővé tette, hogy magánszemélyek rövid időre bérbe adják szabad szobáikat vagy egész ingatlanjaikat turistáknak, amikor éppen nincsenek otthon, vagy nem használják azt. A szolgáltatás gyorsan globálissá vált, mivel alacsony belépési költséget kínált a kiadóknak, rugalmasságot biztosított az utazóknak, és a digitális gazdaságra jellemző, egyszerű online felülettel működött. A platform sikerét a közösségi értékelések rendszere, a dinamikus árazási lehetőségek és a hagyományos szállodaiparnál kedvezőbb árak is erősítették.

A rövid távú lakáskiadás terjedésének egyik legfontosabb városlakókra gyakorolt hatása a lakáspiac kínálati szerkezetének átalakulása volt. Mivel az ingatlanok turisztikai célú hasznosítása gyakran magasabb hozamot biztosított, mint a hosszú távú bérbeadás, számos tulajdonos a lakások állandó lakhatási funkciójától a rövid távú kiadás irányába mozdult el.

Következmények:

- **Decentralizáció helyett koncentráció:** A platformgazdaság ígérete szerint a turisták a város különböző negyedeiben szállhatnak meg, így a látogatók jobban eloszlának. A valóságban azonban a rövid távú bérbeadások főként a történeti városmagban és a turisztikailag frekventált területeken koncentráálódtak.
- **Lakáskínálat csökkenése a helyi lakosok számára:** A városok frekventált, turisztikailag vonzó negyedeiben a hosszú távra kiadott bérlakások száma csökkent, mivel a tulajdonosok a rövid távú kiadásban látták a nagyobb hasznot.
- **Lakásárak és bérleti díjak emelkedése:** Az állandó lakhatásra rendelkezésre álló kínálat szűkülése, valamint a befektetési célú vásárlások növekedése hozzájárult az árak gyors emelkedéséhez.
- **Társadalmi szerkezet átalakulása:** A turizmus-intenzív negyedekben felgyorsult a lakosság cserélődése, a helyi közösségek megbomlottak, és egyes esetekben dzsentrifikációs folyamatok indultak el.

- **Szabályozási kihívások:** Az Airbnb-modell gyors terjedése megelőzte a helyi jogi szabályozásokat, ami konfliktusokat okozott az önkormányzatok és a lakosság körében.

A városok szabályozási válaszai eltérőek voltak: egyes önkormányzatok szigorúan korlátozták a rövid távú kiadás időtartamát, vagy regisztrációs és adófizetési kötelezettségeket vezettek be; más városok viszont rugalmasabban kezelték a jelenséget, a turizmusból származó bevételekre és gazdasági előnyökre fókuszálva. A szabályozás hiánya azonban sok esetben a lakhatási válság elmélyüléséhez járult hozzá.

Összességében az Airbnb és más rövid távú lakáskiadási platformok egyrészt növelték a turisztikai kínálatot, új jövedelemforrásokat biztosítottak a lakástulajdonosoknak, és hozzájárultak a városi gazdaság élénküléséhez; másrészt azonban erősítették a lakáspiac pénzügyi logikáját, csökkentették a hosszú távra kiadott bérlakások állományát, és súlyosbították a lakhatási megfizethetőségi problémákat, különösen a turizmus által erősen érintett városrészekben. Ez a folyamat jól illeszkedik a **lakáspiac financializációjának** tágabb trendjébe, ahol az ingatlan elsősorban befektetési eszközzé válik, és mind kevésbé tölti be elsődleges, lakhatási funkcióját (erről bővebben lásd 10. fejezet).

A túlturizmus jelensége

A **túlturizmus** (*overtourism*) olyan állapotot jelöl, amikor egy népszerű turisztikai célpontra olyan mennyiségű turista érkezik, amely már mind a helyi lakosság életminőségét, mind a látogatói élményt rontja. A városi környezetben ez különösen élesen jelentkezik, mivel a turisták és a helyiek ugyanazokat az erőforrásokat – köztereket, közlekedést, lakásállományt – használják.

Negatív hatások a városi lakosságra:

- **Lakhatási válság:** Az ingatlanárak és bérleti díjak emelkedése a rövid távú lakáskiadások terjedése miatt.
- **Zaj- és környezetszennyezés:** Különösen a belvárosi szórakozó negyedekben.
- **Közzolgáltatások túlterhelése:** Közlekedési zsúfoltság, hulladékkezelési problémák.
- **Helyi identitás eróziója:** A turizmus igényei felülírhatják a mindennapi városi élet hagyományait.

Miközben a turizmus jelentős bevételt termel, a haszon nagy része a nem helyi szolgáltatóknál és a platformcégeknél csapódik le, miközben a költségek (infrastruktúra fenntartása, közrend biztosítása) az önkormányzatokat terhelik. A túlturizmus elleni fellépés az elmúlt években több városban látványos tiltakozó akciókban és szabályozási szigorításokban nyilvánult meg.

- **Barcelona:** A lakossági tiltakozások az Airbnb ellen 2014-től erősödtek. A városvezetés bevezette a rövid távú lakáskiadás engedélyezési rendszerét, és korlátozta az új turisztikai szálláshelyek számát.
- **Velence:** A turisták száma évi 25–30 millió fő körül mozog, miközben a helyi lakosság 50 ezer fő alá csökkent. A város belépődíjat vezetett be a napi látogatók számára, és korlátozza a csoportos hajós kirándulásokat.
- **Amszterdam:** Szabályozta a rövid távú lakásbérbeadás maximális időtartamát (évente 30 nap), és turisztikai adót vezetett be az Airbnb-re is.
- **Dubrovnik:** Az UNESCO világörökségi státusz megőrzése érdekében napi limitet vezettek be a városon belüli látogatók számára.

Dubrovnik és a túlturizmus kihívásai

A mediterrán térség a világ egyik leglátogatottabb turisztikai régiója, évente több mint 300 millió nemzetközi turistát fogadva. Bár a turizmus jelentős gazdasági előnyöket hoz – munkahelyteremtést, helyi vállalkozások fejlődését, kulturális örökség bemutatásának lehetőségét, és az ebből fakadó bevételi lehetőségeket –, egyre nyilvánvalóbbá válnak az ebből fakadó társadalmi, kulturális és környezeti problémák. A fapados repülőjáratok és a rövid távú, turisztikai célú lakáskiadással foglalkozó online platformok (pl. Airbnb) terjedésének köszönhetően a rövidebb, de gyakoribb utazások térnyerése a mediterrán városokban fokozott szezonális terhelést okoz. Bár a turizmus bevételei hozzájárulnak a helyi gazdaság fenntartásához és az örökségvédelemhez, a túlzott látogatószám komoly kihívást jelent a városi életminőség, az infrastruktúra és a kulturális integritás szempontjából.

Dubrovnik, az Adria „gyöngyszeme”, a középkor óta jelentős kereskedelmi és kulturális központ. A város történelmi magja – az Óváros – 1979 óta szerepel az UNESCO világörökségi listáján. A kulturális és történelmi értékek (a városhatár, középkori építészet, múzeumok) valamint a világörökségi státusz felértékelte a várost. A délszláv háború (1991–1995) után a város lassan, de biztosan újraépítette turisztikai imázsát, amelyre a 2000-es években egyre nagyobb nemzetközi figyelem irányult. A város újabb aranykorát a 2010-es évek hozták el, részben a nemzetközi filmiparnak köszönhetően: a „Trónok harca” (2011–2019) egyik fő forgatási helyszínévé Dubrovnik világszerte ismertté vált. Emellett a kelet-mediterrán hajóutak kiemelt állomása Dubrovnik, ahol tömegesen szállnak partra a nagy szállodahajókkal érkező turisták.

A túlturizmus kihívásai Dubrovnikban

- Túlzsúfoltság és szezonális terhelés: az augusztusi csúcshónap forgalma sokszorosa a téli időszaknak.
- Egynapos látogatók magas aránya: a tengerjáró hajók utasai rövid idő alatt extrém terhelést jelentenek az Óvárosra.

- Ingatlanpiaci nyomás: a rövid távú bérbeadás terjedése kiszorítja a helyi lakosokat.
- Közlekedési és infrastruktúra-problémák: szűk utcák, korlátozott tömegközlekedési kapacitás.

A túlturizmus fékezése érdekében a város 2017-ben napi látogatói limitet határozott meg (7000 fő a tengerjáró hajók utasai esetében). Dubrovnik példája arra mutat rá, hogy a gyors turisztikai fellendülés – különösen a média által felkapott helyszínek és a tengerjáró hajók tömeges turistaáradata – rövid időn belül komoly társadalmi és fizikai terhelést okozhat egy történelmi városban. A sikeres menedzsment kulcsa a hosszú távú tervezés, a látogatószám szabályozása és a helyiek életminőségének védelme.

Turizmus és dzsentrifikáció, turisztikai dzsentrifikáció

A dzsentrifikáció hagyományos értelmezése szerint egy városrész átalakulásáról van szó, amely során magasabb jövedelmű társadalmi csoportok költöznek be az alacsonyabb jövedelműek által lakott negyedekbe, az ingatlanárak és a megélhetési költségek emelkednek, és a helyi társadalom összetétele jelentősen megváltozik (erről ld. részletesen a 9. fejezetet). A turizmus által kiváltott dzsentrifikáció – más néven **turisztikai dzsentrifikáció** – ennél összetettebb folyamat, amelyben a városok globális látványossággá válása és az ebből fakadó ingatlanhasznosítási minták kulcsszerepet játszanak.

A turizmus hatása nem merül ki abban, hogy növeli a helyi gazdaság bevételeit. A folyamatosan magas, vagy szezonálisan kiugró látogatószámok a város fizikai, társadalmi és gazdasági szerkezetét is átalakítják. A rövid távú bérbeadás (pl. Airbnb), a befektetési célú ingatlanvásárlások és a kereskedelmi funkciók turizmus-orientált átalakulása mind olyan folyamatok, amelyek a klasszikus dzsentrifikációs mintákkal rokoníthatók, de sajátos, turizmusvezérelt dinamikát mutatnak.

- A turizmusban rejlő **tőkekoncentráció** és **gyors megtérülési potenciál** arra ösztönzi a helyi és nemzetközi befektetőket, hogy lakóingatlanokat vonjanak ki a helyi bérlakáspiacról, és azokat rövid távon, magasabb hozamot biztosító turisztikai szállásként hasznosítsák. Ez a folyamat csökkenti a helyi lakosság számára elérhető lakások számát, és felhajtja a bérleti díjakat, így közvetlenül a korábbi lakosság elköltözéséhez vezet.
- A **befektetési logika** a kereskedelmi terekben is érvényesül: a mindennapi élethez szükséges üzletek – élelmiszerboltok, helyi szolgáltatások – helyét a turistákat kiszolgáló vendéglátóhelyek, ajándékboltok és élményközpontok veszik át. Ez a **kereskedelmi dzsentrifikáció** nem csupán gazdasági átrendeződést, hanem kulturális homogenizációt is előidéz.

- A turizmus dzsentrifikáló hatása nem kizárólag fizikai kiszoruláshoz vezethet. Gyakori, hogy a lakók a helyi közösség szimbolikus és kulturális átalakulását élik meg veszteséggént. Az utcák, terek, a mindennapi élethez szükséges boltokat és szolgáltatásokat felváltó, a turistákat kiszolgáló vendéglátóhelyek, boltok idegenekké válnak számukra, a mindennapi élet tereit a látogatók tömege és a fogyasztásra épülő funkciók uralják. Ezt a jelenséget: a lakók érzelmi elidegenedését saját lakóhelyüktől, a korábbi közösségi kötelékek meggyengülését a szakirodalom *place-based displacement*-ként írja le.

A mediterrán városok esetében – például Dubrovnik, Velence vagy Barcelona – ez a folyamat különösen erős, mivel a városi örökség maga a turisztikai vonzerő kulcseleme. A történelmi közterek és épületek kulturális jelentése fokozatosan a turisták számára kialakított narratívához igazodik, háttérbe szorítva a helyi közösség emlékezeti és identitásképző funkcióit. A szezonálisan koncentrált turisztikai terhelés – például a nyári hónapokban a látogatók számának többszörösére emelkedése – a helyi gazdaságot a turizmusra specializálja. Ez nemcsak a munkaerőpiacot teszi bizonytalanná (időszakos, alacsony bérű munkák túlsúlya), hanem az ingatlanpiacot is torzítja. A szezonális árkiugrások a hosszú távú bérlők kiszorítását eredményezik, miközben a helyiek számára a turizmus által generált jövedelmek gyakran nem ellensúlyozzák a megélhetési költségek növekedését.

A turisztikai dzsentrifikáció mérséklésére irányuló várospolitikák több irányt ötvöznek:

- **Szabályozott rövid távú bérbeadás:** kvóták, engedélyek és adózási kötelezettségek bevezetése.
- **Látogatószám-korlátozás:** napi vagy éves maximum meghatározása a túlterhelt városrészekben.
- **Közösségi részvétel:** a helyiek bevonása a turizmusfejlesztési döntésekbe.
- **Gazdasági diverzifikáció:** a turizmustól független munkahelyek és szolgáltatások erősítése.

Ugyanakkor ezek az intézkedések politikai és gazdasági ellenállásba ütközhetnek, különösen ott, ahol a turizmus a város gazdaságának meghatározó pillére. A turizmus és a dzsentrifikáció összefonódása egyértelműen mutatja, hogy a városi tér nem csupán fizikai, hanem társadalmi és kulturális konstrukció is, amelyet a globális gazdasági folyamatok gyorsan átformálhatnak. A turisztikai dzsentrifikáció különösen élesen vetődik fel a mediterrán örökségvárosokban, ahol a látogatói élmény és a helyi életminőség közötti egyensúly fenntartása a várospolitikai egyik legnagyobb kihívásává vált.

Barceloneta: Tiltakozás a turizmus és a dzsentrifikáció ellen
--

A barcelonai Barceloneta negyed története a mediterrán tengerparti városrészek átalakulásának iskolapéldája: egykor hagyományos halásztelepülés volt, ma a nyári hónapokban hatalmas szabadtéri szórakozóhellyé válik. Barceloneta sajátos identitását a halászműlt, a mediterrán közösségi életformák és a szoros szomszédsági kapcsolatok határozták meg. A turizmus azonban fokozatosan kiszorította a hagyományos életformákat: a rövid távú lakáskiadás – különösen az Airbnb és hasonló platformok – megjelenése felgyorsította az ingatlanárak emelkedését, növelte a lakhatási bizonytalanságot, és a helyi lakosok számára elérhetetlenné tette a bérleti piac jelentős részét. A nyári hónapokban a városrész közterei, utcái és strandjai zsúfolt, zajos, sokszor szabálytalanul működő turisztikai terekbe fordulnak át, ami a mindennapi életet jelentősen megnehezíti.

A 2014-ben kitört nagyszabású helyi tiltakozás ennek a folyamatnak a látványos megnyilvánulása lett, s egyben új fejezetet nyitott a városi társadalmi mozgalmak történetében. A tiltakozások közvetlen kiváltó oka a rövid távú bérbeadás robbanásszerű terjedése volt, amely nemcsak a lakhatási költségeket emelte drámaian, hanem a közösségi életet is alapjaiban változtatta meg. A lakosok utcai demonstrációkon, transzparenszen és médiamegjelenéseken keresztül fejezték ki elégedetlenségüket. A „Barceloneta-lázadás” hamar a helyi és nemzetközi sajtó érdeklődésének középpontjába került, és a túlturizmusról szóló globális viták egyik szimbolikus hivatkozási pontjává vált. A konfliktus egyik mélyebb gyökere az a dzsentrifikációs folyamat, amely a turizmus által felerősítve a magasabb jövedelmű, gyakran külföldi lakosok beköltözésével járt. Ez nemcsak az ingatlanpiaci árak és a bérleti díjak emelkedéséhez vezetett, hanem a helyi üzletek és szolgáltatások turisztikai profilra való átállásához is. A lakók egy része úgy érzékelte, hogy a városvezetés és a piaci szereplők szándékosan előnyben részesítik a turizmust, miközben a helyi közösség érdekei háttérbe szorulnak.

A „Barceloneta-lázadás” esetében a média nem pusztán közvetítette az eseményeket, hanem aktívan formálta is a tiltakozásról kialakult képet. Egyes helyi szereplők tudatosan használták a nyilvánosságot saját narratívájuk érvényesítésére, ami egyszerre erősítette a tiltakozás hatását, és járult hozzá a turizmusellenes diskurzus globalizálódásához. Ugyanakkor ez a folyamat bizonyos mértékig ellentmondásos, mivel a tiltakozók közül többen közvetve maguk is részesedtek a turizmusból.

A Barceloneta-lázadás politikai és társadalmi értelemben is fordulópontot jelentett Barcelona várospolitikájában. Bár a tiltakozások nyomán szigorították a rövid távú lakáskiadás szabályozását, a lakhatási válság alapvető okai – a turizmus gazdasági dominanciája, az ingatlanpiac spekulációs jellege és a szociális bérlakások hiánya – továbbra is fennállnak. A történet rávilágít arra, hogy a városi turizmus kezelése nem csupán gazdasági, hanem mélyen társadalmi kérdés, amelyben a helyi közösségek érdekeinek képviselése kulcsfontosságú.

A városi turizmus fejlődése Urry „turista tekintetnek” logikáját követve eredetileg a kulturális és történeti értékek felfedezésére és fogyasztására épült. Az Airbnb és más platformok azonban alapvetően átalakították ezt a modellt, új kihívásokat hozva a városi terek kezelésében. A túlturizmus problémája rámutat arra, hogy a turizmus szabályozása, a lakhatás védelme és a helyi közösségek bevonása nélkül a városi életminőség könnyen romolhat.

A jövő városfejlesztési politikájában egyre fontosabb szerepet kapnak a fenntartható turizmus stratégiái, amelyek egyszerre szolgálják a gazdasági érdekeket és a helyi társadalom jólétét. Ehhez szükséges az innovatív szabályozás, intézkedések annak érdekében, hogy a turisztikai érdeklődés, és ennek előnyei és hátrányai térben és időben jobban legyenek elosztva, valamint a lakosság érdekeinek előtérbe helyezése a globális platformok gazdasági logikájával szemben.

Ellenőrzés

Vitaindító témák

1. Kié a városi köztér? A város közterei inkább a helyiek életminőségét kell, hogy szolgálják, vagy elfogadható, ha elsődlegesen turisztikai attrakcióként és gazdasági erőforrásként működnek?
2. A tematikus parkok és bevásárlóközpontok félnyilvános terei kiszorítják a „nem kívánatos” társadalmi csoportokat. Hova vezet ez a városok demokratikus működése szempontjából? Milyen érvek állhatnak emellett a gyakorlat mellett?
3. Mivel kezelné a túlturizmus problémáját: inkább korlátozásokkal (kvóták, belépődíjak, szabályozások), vagy inkább új típusú turisztikai modellekkel (pl. decentralizált turizmus, fenntartható turizmus)?
4. A turisztikai dzsentrifikáció szükségszerű rossz, amely a helyiek kiszorulásához vezet, vagy lehetőséget kínálhat egy város gazdasági és kulturális megújulására is, ha megfelelően szabályozzák? Hogyan lehet visszaszorítani (és vissza kell-e szorítani) a városokra irányuló turisztikai nyomást?

Ellenőrző kérdések

5. Melyek a bevásárlóközpontok jellemzői? Milyen hatásai vannak a városokra, városi terekre?
6. Mit jelent a „turista tekintet”? Fejtse ki, hogyan, miként jön létre!
7. Definiálja a túlturizmus fogalmát! Mondjon rá egy ismert példát, ahol a turizmus nyomást gyakorol egy városra. Mik a következményei? Hogyan lehet szabályozni?
8. Miben tér el a dzsentrifikáció és a turisztikai dzsentrifikáció fogalma? Milyen viszonyban van a két folyamat?

Irodalom

- Ashworth, G., & Page, S. (2011). Urban tourism research: Recent progress and current paradoxes. *Tourism Management*, 32(1), 1–15.
- Borsay, P. (2006). *A History of Leisure: The British Experience since 1500*. Palgrave Macmillan.
- Ballester, P. (2025). *The Popular ‘Revolt’ of Barceloneta: Local Resistance to Overtourism and Gentrification – The Platform and Concierge Economy in the Mediterranean (Airbnb), Between Reality and Media Manipulation*. Ideas.
- Bobic, S., & Akhavan, M. (2022). Tourism gentrification in Mediterranean heritage cities. The necessity for multidisciplinary planning. *Cities*, 124: 103616.
- Cocola-Gant, A. (2016). Holiday rentals: The new gentrification battlefield. *Sociological Research Online*, 21(3): 10.
- Cocola-Gant, A. (2018). *Tourism gentrification*. In: Lees, L. & Phillips, M. (eds.), *Handbook of Gentrification Studies*. Cheltenham: Edward Elgar, pp. 281–293.
- Cocola-Gant, A. (2023). Place-based displacement: Touristification and neighbourhood change. *Geoforum*, 141: 103745.
- Cocola-Gant, A., & Gago, A. (2019). Airbnb, buy-to-let investment and tourism-driven displacement: A case study in Lisbon. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 51(3): 626–643.
- Düll, A., Paksi, B. & Demetrovics, Z. (2009). A helyfogyasztás színterei: a bevásárlóközpontok környezetpszichológiai elemzése. In: Demetrovics, Z., Paksi, B. & Düll, A. (eds.). *Pláza, ifjúság, életmód*. Budapest: L’Harmattan, pp. 19–72.
- Ferkai, A. (2001): *Pest építésze a két világháború között*. Budapest: Modern Építészettörténelmi és Műemlékvédelmi Közhasznú Társaság.
- Gil, J. (2024). How Airbnb and short-term rentals push the frontier of financialisation through housing assetisation. In: *Research Handbook on Urban Sociology*. Cheltenham: Edward Elgar, pp. 380–397.
- Goss, J. (1993). The “Magic of the Mall”: An Analysis of Form, Function, and Meaning in the Contemporary Retail Built Environment. *Annals of the Association of American Geographers*, 83(1): 18–47.
- Hanák, P. (1984). Polgárosodás és urbanizáció. (Polgári lakáskultúra Budapesten a 19. században). *Történelmi Szemle* 27(1-2): 123–144.
- Harvey, D. (1989). *The Condition of Postmodernity*. London: Blackwell.
- Harvey, D. (2008). The Right to the City. *New Left Review*, 53: 23–40.
- Low, S. (2006). How Private Interests Take Over Public Space: Zoning, Taxes, and Incorporation of Gated Communities. In: Low, S. & Smith, N. (eds.). *The Politics of Public Space*. New York: Routledge, pp. 81–103.

- Lukovich, T. (1997). *A posztmodern kor városépítészetének kihívásai*. Budakalász: Szószabó Stúdió
- Madanipour, A. (2003). *Public and Private Spaces of the City*. London: Routledge.
- Mitchell, D. (2003). *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*. New York: Guilford Press.
- Mumford, L. (1961). *The City in History*. Harcourt: Brace & World.
- Perkins, H. C., & Thorns, D. C. (2001). Gazing or Performing? Reflections on Urry's Tourist Gaze in the Context of Contemporary Experience in the Antipodes. *International Sociology*, 16(2), 185-204. DOI: 10.1177/0268580901016002004.
- Russo, A. P. (2002). The "vicious circle" of tourism development in heritage cities. *Annals of Tourism Research*, 29(1): 165–182.
- Pinke-Sziva, I., Smith, M., Olt, G., & Berezvai, Z. (2019). Overtourism and the night-time economy: A case study of Budapest. *International Journal of Tourism Cities*, 5(1), 1-16.
- Urry, J. (1990). *The tourist gaze: Leisure and travel in contemporary societies*. London: Sage.
- Zukin, S. (1995). *The Cultures of Cities*. Oxford: Blackwell.

12. Városi szétterülés

A városi szétterülés az utóbbi száz-százötven év talán egyik legmeghatározóbb térszerkezeti folyamata. Jelentőségét mutatja, hogy 2020-ban az Amerikai Egyesült Államokban a városi népesség túlnyomó többsége elővárosokban, azaz szuburbokban élt: 98 millió városmaghoz sorolt területen előre több mint kétszer annyi, 175 millió szuburbán területen élő esett – de még az előbbiekből is nagyon sokan szuburbán jellegű környékeken éltek – és a szuburbiákban élők száma azóta is jóval nagyobb mértékben nő, mint a belvárosi területeken élőké. Ha nem is ennyire kiélezett mértékben, de hasonló folyamatok zajlanak le Európában, benne Magyarországon is.

A városi szétterülés folyamatát két irányból értelmezhetjük. A városi életmód egyre inkább a vidéki területeken is elterjed, így a korábban falusi jellegű vidéken lakók életmódja egyre inkább hasonlít a korábban leginkább városiakra jellemző mintákra – az 5. fejezet foglalkozik részletesen ezzel a jelenséggel.

E fejezet más szemszögből, a város kiterjedése és ezzel együtt a város és környéke közötti határvonal folyamatos elmosódása szempontjából, azaz fizikai és térszerkezeti szempontból vizsgálja a változásokat.

A 2. fejezetben a városok kialakulása és fejlődése történelmi elemzésekor fontos megállapítás volt, hogy a városok környezetüktől jól meghatározhatóan elkülönültek, azaz éles határ húzódott a város és a nem város között: a városfal egészen Európában sok városban egészen a 19. század közepéig meghatározó szerepet játszott az éles elkülönítésben. Ezt követően jó ideig az infrastrukturális ellátás különbségei

határozták meg, majdnem hasonló élességgel, a városi és a vidéki közötti határvonalat, mígnem ez a 20. században egyre gyorsuló ütemben kezdett eltűnni.

Mi is tehát városi szétterülés és a szuburbanizáció?

A 20. század második felére a városnövekedés egyik domináns és globálisan meghatározó formájává vált a városi szétterülés, amely nem csupán fizikai kiterjedést jelentett, hanem mélyreható társadalmi, gazdasági és környezeti átalakulásokat is magával hozott. A városok nemcsak sűrűsödtek, hanem horizontálisan is növekedtek, miközben új lakó-, kereskedelmi és ipari zónák jöttek létre a városmagokon kívül. Ez a növekedés gyakran nem összehangoltan, hanem szabályozás nélkül, spontán módon zajlott, amely a városi struktúra fragmentálódásához, a közösségi közlekedés háttérbe szorulásához és a természeti környezet erőteljes átalakításához vezetett.

A városi szétterülésben meghatározó a **szuburbanizáció** folyamata, amely a városok belső részeiben élő középosztályi rétegek kitelepülését jelentette a peremkerületekbe, miközben magukkal vitték a városban megszokott szolgáltatásokat és lehetőségeket. E folyamatot nemcsak a lakásminőség javítása vagy a környezeti feltételek javulása motiválta, hanem a társadalmi szelekció igénye is: a homogénebb, kontrolláltabb és státuszsimbólumként is értelmezhető lakókörnyezet iránti vágy. Míg a városi szétterülés egy elsősorban térbeli és környezeti jelenség, amely az infrastruktúra túlterheltségével és a decentralizált fejlődéssel jár, addig a szuburbanizáció demográfiai és társadalomszerkezeti változásokat idéz elő, amelyek a lakosság térbeli eloszlásában és életformáiban mutatkoznak meg.

A két folyamat szorosan összefonódik, ám különböző dimenziókban hat: míg a szuburbanizáció célzott, döntésekhez kötött társadalmi mobilitást tükröz, addig a városi szétterülés az ennek nyomán kialakuló urbanisztikai következmények rendszerezhető leírása. Együttes jelenlétük alapjaiban alakította át a modern városi térszerkezetet, és hozzájárult egy újfajta **policentrikus, hálózatos** városmodell kialakulásához, amely ma is a várospolitikai egyik legnagyobb kihívását jelenti.

A városi szétterülés nem csupán fizikai kiterjedést jelent, hanem a városi életmód radikális átalakulásának térbeli megjelenését is. A hagyományos, sűrű beépítésű, többfunkciós, változatos gyalogosbarát városszövet helyét a töredezett, homogén, monofunkcionális, alacsony sűrűségű, autóhasználatra épülő lakó- és kereskedelmi övezetek vették át, amelyekben a társadalmi interakciók is új térbeli keretet kaptak. Ezzel együtt a városi életforma is megváltozott: a közterek szerepe visszaszorult, a szabadidő és a fogyasztás terei privatizálódtak, és a közösségi kohézió sok esetben meggyengült.

A társadalmi elkülönülés szintén a városi szétterülés egyik kulcstényezőjévé vált. A középrétegek kivonulása a belvárosból nemcsak jobb lakáskörülmények keresését, hanem gyakran tudatos **társadalmi szelekciót** is jelentett. A szuburbia

homogenizált társadalmi összetételű zónáiban a társadalmi különbségek láthatatlanná váltak, miközben újra is termelődtek. A fizikai távolság a városközpont és a peremkerületek között sok esetben társadalmi távolságot is jelentett – etnikai, gazdasági és kulturális értelemben egyaránt.

Az intézményi szabályozás is átalakult: a városszerkezeti szabályozás, a lakásépítési támogatások, az adórendszer és a közlekedési beruházások mind a szétterülés irányába terelték a városfejlődést. Mind az Egyesült Államokban, mind Nyugat-Európában jellemző volt, hogy a kormányzati programok ösztönözték a középrétegek kitelepülését.

A városi szétterülés tehát nem pusztán urbanisztikai jelenség, hanem olyan társadalmi és gazdasági struktúrák terméke, amelyek a városi térben újfajta **egyenlőtlenségi viszonyokat** és életmódokat hoztak létre. Az Egyesült Államokból indulva a jelenség mára világszintűvé vált: Nyugat-Európában, Latin-Amerikában, sőt Ázsiában is megfigyelhető az alacsony sűrűségű, autóalapú terjeszkedés, amelyet a középrétegek életmódbeli vágyai, mobilitási törekvései és az állami infrastruktúrafejlesztések táplálnak.

A városi szétterülés tehát olyan általános városnövekedési forma, amelyet az alacsony sűrűségű, gyakran monofunkcionális, autófüggő külterületi településszerkezet jellemez, amelyben a város szabályozatlan, fragmentált terjeszkedik. A városkörnyék átalakulása e folyamat keretében nem csak lakóhelyi, hanem gazdasági, termelési, szolgáltatási, kereskedelmi funkciók elkülönült térbeli elterjedésével is jár, amelynek keretében a város és a vidék határai fokozatosan elmosódnak. A szuburbanizáció a városi szétterülés részeként társadalmi-gazdasági folyamatként értelmezhető, amelyben elsősorban a középső társadalmi rétegek a városmagból a peremterületek felé mozognak, ideáljaiknak, anyagi lehetőségeiknek jobban megfelelő életkörülményeket és társadalmi elkülönülést keresve. A kivonulás célja a tágasabb lakókörnyezet, a jobb környezeti minőség, a magánszféra erősítése, valamint az azonos társadalmi státuszú csoportok közelsége: a kertvárosi életforma a társadalmi siker, a családközpontú életmód és az individuális jólét szimbólumává vált.

A városi szétterülés kezdetei

A városi szétterülés kezdetei szorosan összefonódnak a demográfiai átmenet okozta népességgrobbanással, az ipari forradalommal és a korai kapitalista gazdaság térnyerésével, amelyek alapvetően alakították át a nyugat-európai városokat a 18–19. század fordulóján. A hagyományosan falakkal körülhatárolt, középkori eredetű városmagok nem voltak felkészülve a gyors népességnövekedésre és a gazdasági szerkezet átalakulására, így az urbanizáció új formái kezdtek kibontakozni a városi térszerkezeten belül és kívül.

A gyorsan bővülő városi népesség forrását a nagy népességfelesleggel küzdő vidéki térségekből városokból vándorlók alkották, akiket a kiépülő kapitalista gazdaság és a rohamosan fejlődő iparágak által kínált munkalehetőségek vonzottak. A népességnövekedés különösen jelentős volt a korszak politikai-kereskedelmi központjaiban, mint például Londonban, Párizsban, vagy az iparosodó területeken, mint például Birminghamban vagy Lyonban. A gyorsan növekvő városokban a városmag túlterheltsége, a társadalmi integrációs feszültségek, a lakhatási problémák, valamint a közegészségügyi válságok (pl. kolerajárványok) gyors válaszokat igényeltek – mind politikai, mind térszerkezeti szinten.

A városmag ellentmondásai

A korai modern városok magjaiban a gazdasági növekedés és társadalmi feszültség egymás mellett voltak jelen. A városmag, mint a kereskedelem, ipar és közszolgáltatások csomópontja, egyre több népességet és tevékenységet koncentrált magába. E gazdasági dinamika azonban nem járt együtt megfelelő infrastrukturális és lakhatási fejlesztésekkel. A középkori eredetű városszerkezet szűk utcái, a közműhálózat hiánya és a gyenge higiéniai viszonyok súlyos közegészségügyi problémákhoz vezettek – például a 19. században rendszeresen kitörő kolerajárványokhoz.

A **zsúfoltság** nem csupán a lakóépületek túlterheltségében nyilvánult meg, hanem a közterek, piacok és ipari műhelyek térbeli összesűrűsödésében is. A különböző társadalmi rétegek – arisztokraták, polgárok, kiskereskedők és gyári munkások – ugyanazon városi negyedeken osztoztak, de egyre élesebb fizikai és társadalmi határvonalak mentén. A munkásosztály bérlakásaiban uralkodó zsúfoltság, egészségtelen környezet ellentétben állt a tehetősebb rétegek igényeivel, amelyek a nyugalmat, a tiszta levegőt és a magánélet intimitását részesítették előnyben.

A városmag tehát ambivalens teret jelentett: egyszerre biztosította a gazdasági lehetőségek, mobilitás és társas kapcsolatok tereit, ugyanakkor a szegénység, betegségek és társadalmi konfliktusok gócpontja is volt. Ennek következményeként az elit és a felső-középosztály fokozatosan kivonult ezekből a területekből, és előnyben részesítette a város széléhez közelebb eső zöldebb, egészségesebb környezeteket. A kivonulás nem csupán életmódbeli döntés volt, hanem társadalmi önkifejezés: a távolság és ennek árának vállalása a városi káosztól, a munkásosztálytól és a töredezett, heterogén társadalmi valóságtól.

A legelső szuburbanizációnak tekinthető jelenség a 18. század Angliájában a tehető polgárságnak a földbirtokos arisztokrácia vidéki kastélyait másoló, a nyári – illetve a járványoktól sújtott időszakokra – a városkörnyéki villákba költözése volt. Ennek előképei jóval korábban nyúlnak vissza, hiszen például Boccaccio híres Dekameronja is ilyen Firenze környéki villákban játszódik, de tömeges megjelenése a városi nagypolgárság nagymérvű gyarapodásának időszakához köthető.

Ez a mozgás – amely kezdetben csak a leggazdagabbak számára volt elérhető – megágyazott a későbbi szuburbanizáció mintázatainak. A földbirtokos arisztokráciával ellentétben a polgárságnak szüksége volt a városmag aránylag gyors elérésére, azaz nem költözhetett túl messzire, de megengedhette magának az ingázás és a vidékibb körülmények jelentette többletköltségeket.

A külvárosok átváltozása

A 19. század elejétől a nyugat-európai városok külső területei fokozatosan kezdtek új, önálló funkciókat betölteni. A városok korábbi, élesen definiált falakkal határolt rendszere fokozatosan fellazult ahogy a városfal katonailag értelmét veszítette, a város és a vidék közötti térbeli és funkcionális átmenet egyre inkább kibontakozott. A gyors urbanizáció következtében a belvárosi túlterheltség enyhítésére a városvezetés és a lakosság is a **peremterületek** felé fordult.

Az ipari üzemek és manufaktúrák számára kulcsfontosságú volt a bőséges, olcsó terület, a szállítási lehetőségek közelsége és a munkásosztály közvetlen elérhetősége. Ennek megfelelően az ipari létesítmények jellemzően a városmagon kívül, vasútvonalak és vízi utak mentén kezdtek kialakulni. Az új ipari zónák mellé hamarosan munkáskolóniák is szerveződtek, melyeket gyakran a gyárak építettek, hogy biztosítsák a munkaerő állandó jelenlétét. Ezek a telepek (korabeli szóhasználatkal kolóniák) – bár közelebb álltak a munkahelyekhez, mint a belvárosi zsúfolt bérházak – gyakran alacsony komfortfokozattal és csekély infrastrukturális ellátottsággal rendelkeztek.

A **közlekedés technológiai fejlődése**, különösen a vasút megjelenése, radikálisan átalakította a város és peremterületei közötti kapcsolatokat. A vasútvonalak mentén megindult a „vasúti elővárosok” kiépülése, amelyek lehetővé tették a középosztály számára a napi ingázást a város és az otthon között. Londonban például már a 19. század első felétől léteztek ilyen városrészek, ahol a középrétegek számára kialakított sorházak és kertvárosok jelentették az új életformát. Ezek a települések a vasútállomások köré szerveződtek, és fokozatosan saját közösségi intézményeket, kereskedelmi szolgáltatásokat is kialakítottak, így részben önálló egységekké váltak.

Párizs esetében a banlieue-k, azaz a külvárosok korai fejlődése hasonló mintázatokat mutatott. Bár eredetileg ezek is ipari vagy alsóbb társadalmi rétegek által lakott térségek voltak, a közlekedési kapcsolatok és az urbanizáció előrehaladtával egyes részeik a középosztály vonzó lakóhelyévé váltak. Ezzel párhuzamosan azonban megindult a szociális és etnikai differenciálódás is, ami a francia külvárosok térszerkezetét máig meghatározza.

A városok külső területeinek funkcionális differenciálódása tehát többirányú volt: az ipar, a munkáslakhatás, a középosztályi kitelepülés és a közlekedési csomópontok kialakulása egyaránt hozzájárult a városi szétterülés első szakaszához. E

változások előkészítették azt a térbeli struktúrát, amelyre a 20. századi szuburbanizáció ráépülhetett – immár tömeges méretben és intézményesült formában.

Összességében a városok külső területei a 19. század elejétől fokozatosan új funkciókat kezdtek betölteni. A közlekedési infrastruktúra fejlődése – különösen a vasút, majd a lóvasút és később a villamos megjelenése – lehetővé tette a térbeli elkülönülést a lakó- és munkahelyek között. A város szélére települt ipari üzemek mellé munkáskolóniák épültek, míg más részeken, különösen a közlekedési csomópontok mentén és vonzó természeti környezetet kínáló területeken, a jómódúak új lakónegyedei kezdtek kialakulni.

Ebben az időszakban azonban a „külváros” elsősorban erősen negatív asszociációkat hívott elő a kortársakból. A külvárosokban alapvetően olyan funkciók jelentek meg, amelyek létfontosságúak a város működése szempontjából, azonban senki sem kívánta őket a magas presztízsű belső területeken látni. A gyárak, vágóhidak, hajléktalanokat ellátó intézmények, temetők, teherpályaudvarok dominálták a külvárosokat, ahol az előkelő elővárosok elkülönülve, ettől a ma átmenetinek hívott övezettől kijebb és kis létszámban helyezkedtek el. Nyugat-Európában és az Észak-Amerikában a 19. század utolsó harmadáig, míg Közép-Európában a 20. század elejéig a középosztály természetes lakóhelye a városmag volt, amely biztosította a számukra szükséges infrastrukturális ellátottságot. Közép-Európában a peremtérsegek 19. század második felében bekövetkező gyors népességyarapodásának szinte kizárólagos forrása a vidékről városba áramlás volt, ami későbbiekben is meghatározó jelentőségű maradt.

A vidékről a peremterületekre áramlók számára a legfőbb vonzerőt részint a jóval olcsóbb **lakhatás** jelentette. Ezeken a gyakran a városhoz közigazgatásilag nem tartozó településeken az építési előírások gyakran jóval lazábbak voltak, mint a városban, azaz az építkezések jóval kevesebbe kerültek. Másrészt a városszéli gyárak könnyebben elérhetőek voltak, ami ebben az időben, amikor a tömegközlekedés drága volt, illetve a munkások jelentős része gyalog, vagy később kerékpárral járt dolgozni, fontos szempont volt. Továbbá a falusias beépítés sokkal otthonosabb közeget teremtett a vidékről frissen érkezettek számára, mint a városi sokemeletes bérházak, ráadásul a házhoz tartozó kiskert lehetővé tette kiegészítő élelmiszertermelését is.

A középosztály kiáramlása

A városi középrétegek kiáramlása, azaz a szuburbanizáció Nyugat-Európában a 19. század végén, míg Közép-Európában az I. világháborút közvetlenül megelőző években indult meg és majd a két világháború között vált tömegessé. A városi szétterülés ebben a szakában és formájában a térbeli helyváltoztatás szoros összefüggésben állt a társadalmi mobilitással. A középosztály kitelepülése a városmagból nemcsak fizikai elválás volt a szűk, szennyezett és zsúfolt belvárosi környezettől, hanem szimbolikus kifejeződése is egy új, a középosztályi **családi idillt**

középpontba helyező társadalmi értékrendnek. A kivonulás egyúttal a társadalmi státusz demonstrálása lett, ahol az otthon és a környezet kontrollja, a magánélet védelme és az egészségesebb életkörülmények igénye markánsan elkülönítette a középrétegeket a munkásosztálytól.

A külvárosi tér újfajta életformát ígért: a családi ház, a saját kert, a biztonság, az egészségesség, a középosztályi értékek és a térbeli homogenitás ígését. A lakóhely tehát a társadalmi pozíció és az identitás kifejezőjévé vált. A város szélére költöző középosztály így nemcsak a fizikai térben, hanem a társadalmi térben is pozíciót váltott, elválasztva magát az egyéb társadalmi rétegektől. A lakóhelyválasztás tehát nemcsak gazdasági, hanem kulturális döntés is lett, amelyben az egyének identitását, társadalmi státuszát és életmódját kódolták bele a térbe. Ez a mintázat meghatározó módon folytatódott a 20. században is, amikor a szuburbanizáció tömegessé vált és a modern városi rend alapstruktúrájává emelkedett.

Ezzel szemben a munkásosztály mobilitási lehetőségei korlátozottabbak voltak. A belső, ipari zónákhoz közeli bérlakások továbbra is túlszűfoltak és egészségtelenek maradtak, az ott élők számára a mobilitás inkább csak generációkon átívelő lehetőségként merült fel. Az urbanizáció ezen hulláma így nemcsak a térbeli struktúrákat, hanem a társadalmi egyenlőtlenségek térbeli szerkezetét is átírta.

Ez a differenciálódás alapjaiban határozta meg a későbbi városfejlődési irányokat. A középosztályi kivonulásra épülő szuburbanizáció egyfajta **társadalmi kiváltság** lett, míg a városi magban, illetve gyárakhoz közeli külvárosokban rekedt alsóbb rétegek fokozatosan marginalizálódtak: a korábban térben erősen korlátos, társadalmilag heterogén városokat kiterjedtebb, erőteljesen szegregált mintázatú városi tér vette át.

A városi szétterülés fölgyorsulása

A 20. század elejére a városfejlődés új szakaszba lépett. A fordista gazdasági paradigma elterjedése, azaz az új erőforrások, úgymint robbanómotor és elektromosság, a tömeggyártás és a javak elérhetőségének gyors javulása következtében olyan technológiai és társadalmi változások mentek végbe, amelyek gyökeresen átalakították a városi térszerkezetet. Míg a termelés, szolgáltatások és fogyasztás továbbra is a városmagban és annak közvetlen közelében koncentrált és a városmagok tovább sűrűsödtek és gazdasági jelentőségük növekedett, megjelent egy ellentétes tendencia is: a városok területének kiterjedése, a lakófunkciók perifériára húzódása és új, városias jellegű övezetek kialakulása a városhatárokon túl. A folyamatot továbbra is kettős jellemzi: a középosztályi és alsó-középosztályi kitelepülés révén kialakuló szuburbanizáció és a vidékről beáramló alsóbb társadalmi rétegek peremterületi letelepedése, azonban az előbbi a korábbi időszakhoz képest sokkal hangsúlyosabbá vált.

A szuburbán lakóterületek a **kertváros eszményét** testesítették meg: alacsony beépítési sűrűség, tágas telkek, saját kert, tiszta levegő és biztonságos, homogén társadalmi környezet. A lakás és az autó a társadalmi felemelkedés és az „amerikai álom” szimbólumává váltak. A lakhatáshoz kapcsolódó politikák – például a szövetségi támogatással nyújtott lakáshitelek – különösen II. világháború után – tovább erősítették a folyamatot. Az adózási előnyök, a földbőség és a közszolgáltatások decentralizálása, az amerikai térbeli közigazgatás sajátosságai mind hozzájárultak a szuburbia terjedéséhez.

Európában ugyanez a folyamat némileg eltérő formát öltött. Az Egyesült Királyságban a viktoriánus kor vasúti elővárosai fejlődtek, amelyek a középosztály nyugodtabb életvitelének és társadalmi státuszának megfelelő lakóhelyet biztosítottak. A kontinentális Európában, különösen Németországban és Franciaországban, szintén megjelentek a tervezett peremlakónegyedek, azonban itt gyakran az ipari üzemek közelében jöttek létre, a lakó- és munkafunkciók térbeli közelségét szem előtt tartva. A 20. század első felében Angliában és Franciaországban a szuburbanizációs folyamatok – bár különböző történelmi és társadalmi feltételek között zajlottak – párhuzamos fejlődést mutattak az Egyesült Államokhoz képest. A szuburbanizáció mindkét országban összefonódott a városi lakáskörülmények javítására irányuló állami és önkormányzati törekvésekkel, valamint a középosztály térbeli aspirációival.

Angliában a szuburbanizáció és a peremterületek fejlődésében meghatározó szerepet játszott az I. világháború után Lakás és várostervezési törvény („Housing and Town Planning Act”, 1919), amelynek keretében az állam célul tűzte ki a megfelelő lakhatás biztosítását a munkásosztály számára. Ennek hatására az ún. tanácsi bérlakás („council house”) típusú szociális telepek – gyakran kertvárosias formában – a városok peremére épültek. Az 1920-as és ’30-as években különösen Londonban, Manchesterben, Leedsben és Birmingham környékén jelentős szuburbán övezetek alakultak ki. Ezekben a területeken a lakásállomány nagy része előkertes sorház („terraced houses”) volt, saját hátsó kerttel, aránylag alacsony beépítési sűrűséggel – számos esetben e telepek a korábbi, jóval alacsonyabb minőségű, leromlott ipari munkástelepek rehabilitációjával jöttek létre. Ezzel párhuzamosan az Ebenezer Howard fémjelezte kertváros mozgalom által kifejlesztett várostervezési eszközök aránylag olcsón és vonzó minőségben kínáltak lakhatást a középosztály egyre szélesedő rétegei számára. E területeken magántulajdonú, szabadonálló vagy ikerházas beépítésű lakónegyedek épültek, ahol az autóval való ingázás is lehetővé vált, bár továbbra is a vasút volt a legfontosabb közlekedési eszköz.

Franciaországban a szuburbanizációt szintén erőteljes **állami beavatkozások** kísérték. Párizs esetében már az 1900-as évek elején megjelentek a várost övező „banlieue”-k, ám ezek elsősorban az ipari munkásság lakhelyéül szolgáltak. Az 1928-as és 1930-as lakástörvények hatására intenzív építkezések indultak az agglomerációs övezetben. A francia szuburbán térség kettős jellegű volt: egyaránt megtalálhatók

voltak benne alacsony státuszú, zsúfolt lakótelepek, valamint középosztályi villanegyedek. A közlekedési infrastruktúra (különösen a vasútvonalak és a regionális expresszjáratok – RER) fejlesztése kulcsszerepet játszott a szuburbanizáció fenntarthatóságában.

Mindkét országban az állami lakáspolitikai, a középosztály lakhatási ideáljai és a közlekedési lehetőségek bővülése együttesen alakították ki a szuburbán növekedés formáit. Míg az Egyesült Államokban a szuburbanizáció elsősorban magánpiaci alapon, erőteljes társadalmi szelekció mentén történt, Angliában és Franciaországban a jóléti állam eszméje és a városfejlesztési racionalitás erőteljesebben érvényesült. A szuburbia tehát Nyugat-Európában egyaránt jelentette a lakhatási reformok színterét és a középosztály térbeli elvágyódásának terepét. Látható módon mindkét fejlett térségben aktív közpolitika segítette elő a szuburbanizációt, azonban legnagyobb hatással az új technológiák és termelési struktúrák bírtak.

A viktoriánus szuburbanizáció: Birmingham

A késő viktoriánus időszakban, különösen a 19. század utolsó évtizedeiben az angliai Birmingham jelentős szuburbanizáción ment keresztül, mélyen átalakítva városszerkezetét és társadalmi összetételét. A terjeszkedés szorosan összefüggött a város gyors iparosodásával és gazdasági fellendülésével a 19. században. Ahogy Birmingham a vaskohóiról, fémmezmunkálásról, a mérnöki munkáról és a gyártásról ismert jelentős ipari központtá vált, jelentős munkaerőt vonzott, ami jelentős városi feszültségeket, lakáshiányt és romló életkörülményeket eredményezett a belvárosban.

Birmingham külvárosi terjeszkedését elsősorban a középosztály és az ipari burzsoázia növekedése hajtotta, akik jobb lakókörnyezetet kerestek a zsúfolt városközponton kívül. Ez a társadalmi-gazdasági réteg egészségesebb, tisztább és csendesebb életkörülményeket kívánt, illetve a társadalmi státuszát is mutatni szerette volna. Hamar megjelentek az olyan külvárosok, mint Edgbaston, Moseley és Harborne, amelyek tágas házakat, kiterjedt kerteket és rendezett utcaelrendezést kínáltak, tükrözve a háztartás és a társadalmi presztízs viktoriánus eszméit. A továbbfejlesztett közlekedési infrastruktúra, beleértve a vasúti hálózatok bővítését és a lóvontatású villamost, megkönnyítette a kiköltözést azáltal, hogy megbízható ingázási lehetőségeket biztosított a városközpontba.

Ezzel párhuzamosan Birmingham önkormányzati vezetése proaktív várostervezési politikákat kezdett végrehajtani. Figyelemre méltó volt Joseph Chamberlain polgármesteri hivatali ideje (1873–1876), akinek reformjai a lakáshelyzet és a higiénia javítása, a közszolgáltatások kiépítése és a jobb összeköttetések révén megalapozták a külvárosi növekedést. Chamberlain és az azt követő polgári vezetők az életszínvonal emelésére törekedtek, közvetetten elősegítve a külvárosiasodást a lakóépületek kifelé történő terjeszkedésének ösztönzésével.

Ez a külvárosi növekedés azonban fokozta a városi társadalmi rétegződést is. A gazdagabb lakosok egyre inkább a külvárosi területeken laktak, így a szegényebb munkásosztálybeli lakosság koncentrált a zsúfolt, egészségtelen belvárosi negyedekben, megerősítve a társadalmi-gazdasági megosztottságot. Így a viktoriánus korszak Birmingham egy jellegzetes városi kettősséget példáz, ahol a szuburbanizáció egyszerre enyhítette a középosztály túlszűfoltóságát, miközben elmélyítette a térbeli szegregációt és a városon belüli társadalmi egyenlőtlenségeket.

Technológiai és társadalomszerkezeti átalakulások

Az ipari tömegtermelés, azaz a **fordista gazdasági paradigma** rohamos elterjedése a 20. század elején gyökeres változásokat hozott magával. A javuló munkabérek, az oktatás kiterjedése, a növekvő foglalkoztatottság a középrétegek arányának gyors növekedését hozta, ami az erőteljesen növekvő népességszám mellett a középrétegekhez tartozók számának robbanásszerű megsokszorozódását hozta magával Észak-Amerikában és Nyugat-Európában, amelynek csúcsaként az 1950-es évek végére kialakultak a középosztály dominálta jóléti, fogyasztói társadalmak.

A középosztály városmagból történő kitelepülésének egyik fő mozgatórugója a közlekedés technológiai fejlődése volt. A vasúti és villamoshálózatok kiépülése lehetővé tette, hogy a városi központoktól távolabb, de onnan még elérhető távolságban új lakóterületek jöjjenek létre. Az Egyesült Államokban ez a folyamat különösen látványos volt: az 1890-es évektől kezdve olyan tervezett elővárosok jöttek létre, mint például Riverside (Illinois), amelyek már kifejezetten a középosztály igényei szerint épültek. A gépkocsi megjelenése és elterjedése, a városkörnyéki úthálózat gyors kiépülése az 1920-as évektől az Egyesült Államokban exponenciálisan fölgyorsította a folyamatot. Jellemző, hogy például 1926-ban ezer amerikai lakosra már 190 autó jutott, ez 1960-ra 410-re, míg 2000-re 800-ra nőtt. Az autók elterjedése Nyugat-Európában jóval lassabb ütemű volt, azonban a kiépült sűrű vasúti és villamos-hálózat biztosította a kiköltözés feltételeit addig is, amíg II. világháború után fölzárkóztak e területek is az Egyesült Államokhoz gépjármű-penetrációban.

A **gépjárművek** és az **utak elterjedése** függetlenítették a város növekedését a vonalas infrastruktúrától, illetve sokkal alacsonyabb népsűrűség esetén is biztosították a középosztályi léthez szükséges feltételeket. Rejtettebb, de hasonlóan meghatározó hatása volt a villamosság és a háztartási javak elterjedésének, illetve a kommunikációs újításoknak a szuburbanizáció elősegítésében. Míg egy 19. század végi polgári háztartás erőteljesen függött a városközpont szolgáltatásaitól, az elterjedő és egyre inkább elérhető elektromos háztartási eszközök (hűtőgép, mosógép, majd szárító- és mosogatógép, sütő- és főzőalkalmatosságok, illetve a légkondicionáló) lehetővé tették, hogy a háztartás egyre inkább önállósodjon, függetlenedjen környezetétől. Az elektromos hálózat aránylag könnyen kiépíthető távoli területeken

is, hatékonyan ellátva korábbihoz képest jóval ritkábban beépített környékeket is. Ebben az elektromosság elterjedésének eredménye az autó elterjedéséhez fogható. Hasonlóan a **„tér rabságából” kiszabadító hatása** volt a kommunikációs újításoknak. Míg a 20. század elején a „dolgozók sűrűjében”, azaz a belváros közelében kellett lennie annak, aki a történések üttőerején kívánta tartani a kezét, a telefon, majd a rádió, későbbiekben a televízió, majd még később az internet kifejlesztésével és elterjedésével egyre kisebb szükség volt a belváros nyújtotta információszerzési lehetőségekre, a külső területek hátránya e téren is kiegyenlítődt. A hatvanas évektől kezdve egyre több szolgáltatás jelent meg a magas státuszú külső környékeken, lehetővé téve gyakorlatilag a városi élet teljes spektrumának használatát a város nélkül.

A perifériára szoruló alsóbb rétegek

A szuburbanizációval párhuzamosan a nagyvárosok az 1920-as évektől a fejlett országok nagyvárosai új népességcsoportokkal bővültek, akik jellemzően a mezőgazdasági térségekből, illetve a növekvő nemzetközi migráció következtében érkeztek. Ezek az emberek általában nem engedhették meg maguknak a középosztályi elővárosi életformát. A városmagban és annak közvetlen közelében nem jutottak megfelelő lakhatáshoz, így jellemzően a város peremén, szabályozatlan és gyakran jogilag rendezetlen területeken telepedtek le.

Az Egyesült Államok nagyvárosaiban – például New Yorkban, Chicagóban vagy Philadelphiában – olyan **bevándorlónegyedek** alakultak ki, amelyek zsúfoltak, egészségtelenek és infrastrukturálisan fejletlenek voltak. Ezek a szegénynegyedek gyakran etnikailag elkülönülten fejlődtek: frissen bevándorló ír, olasz, zsidó, majd kelet-európai közösségek lakták őket, kialakítva saját intézményrendszerüket, miközben a társadalmi mobilitás lehetőségei korlátozottak maradtak. Későbbiekben a mezőgazdaság iparosítása miatt Délről kiszoruló, az északi nagyvárosok fejlődő ipara által vonzott feketék jelentek meg nagy számban és alakítottak ki alacsony státuszú, gyakran gettósodó külvárosokat, mint például a chicagói South Side.

Európában hasonló jelenségek figyelhetők meg a német iparvidékeken (Ruhr-vidék), a francia nagyvárosokban (pl. Lyon, Lille, Toulouse) és az angliai iparvárosokban (Manchester, Birmingham, Leeds, Newcastle), ahol a gyors ipari fejlődés következtében alacsony jövedelmű munkásosztályi csoportok számára építettek tömegesen lakásokat – gyakran monofunkcionális, sűrűn beépített telepek formájában. Ezek a területek nemcsak lakhatási, hanem szociális feszültségek színterévé is váltak.

Ez a kettős dinamika – a középrétegek önkéntes, és az alsóbb rétegek kényszerű kivonulása a városközpontból – új, **hierarchizált városi térstruktúrát** eredményezett. A korábban egységesebb várostér egyre tagoltabbá vált, a társadalmi különbségek térbeli vetületei felerősödtek. A szuburbanizáció során létrejövő középosztályi környékek jól ellátottak, rendezettek és alacsony népsűrűségűek voltak,

míg a munkásosztályi és szegényrétegek lakta perifériák gyakran alulfejlettek, infrastrukturálisan elmaradtak maradtak.

Mindezt a képet tovább bonyolította, hogy a hatvanas évektől kezdve az alsóbb társadalmi rétegek körében is megindult a szuburbanizáció a fejlett országokban, részben a felsőbb rétegek mintáinak követése miatt, de mélyebb indokok is meghúzódtak mögötte. A nagy rendszerektől való függés csökkentésének, az autonómia, a saját élet fölötti kontroll vágya, a bérlakásokban tapasztalható folyamatos kiszolgáltatottság-érzés föl váltása a magántulajdon biztonságával éppúgy szerepet játszott, mint a családi élet, elsősorban a gyerekek érdekeinek középpontba kerülése, a társadalmilag homogén közeg iránti vágy. A fokozatos anyagi gyarapodás pedig megteremtette az alsó-középosztály számára is azt a lehetőséget, hogy valóra váltsa elképzeléseit autó- és külvárosi házvásárlással. E folyamat eredményeképpen a szuburbiában új, alacsony státuszú homogén környékek jelentek meg.

A fent leírt polarizáció hosszú távú társadalmi és várospolitikai következményekkel járt. A közszolgáltatások – például az iskolák, kórházak és közösségi intézmények – elérhetősége területileg egyenlőtlenné vált, ami tovább mélyítette a társadalmi különbségeket. Emellett a közlekedési terhelés növekedett: a külvárosból a városközpontba történő napi ingázás új infrastrukturális kihívásokat támasztott.

A kialakuló szuburbanizált városmodellek előrevetítették a 20. század második felének kihívásait: a városi területek szétszórt növekedését, a közösségi kohézió gyengülését, a környezeti terhelések növekedését, valamint az etnikai és társadalmi rétegalapú szegregáció fokozódását, amelyet tovább erősített a belvárosi területek 20. század közepe óta megjelenő általános válsága.

Városi szétterülés Magyarországon

A városkörnyék fejlődésének folyamatai leképeződtek Magyarországon is, még ha erősen módosult formában is, párhuzamosan a fejlett országokban lezajlottakkal, elsősorban a nagyvárosok, kiemelten Budapest esetében. A 19. század utolsó évtizedeitől kezdve a később, 1950-ben a fővároshoz csatolt területek népességnövekedésének dinamikája folyamatosan meghaladta a belső részekét, még ha jó ideig az utóbbi nagy súlya, illetve az előbbiek elmaradottsága miatt ez alig tudatosult. Újpest, Kispest például a korszak legnagyobb városai közé tartoztak, de a korábban falusi területek is gyorsan megteltek beáramlókkal a városhatár mentén. Már az I. világháború előtt is az állam, illetve a városok igyekeztek e folyamatot támogatni a tervezett telepépítés támogatásával, mint például a Wekerle-telep. A központilag támogatott telepépítés a két világháború között még nagyobb méreteket öltött, kiterjedve a vidéki nagyvárosokra is. Mindemellett uralkodó maradt a külvárosok tervezetlen, spontán, gyakran a törvények kijátszásával való beépítése. Az utóbbi úton

létrejövő külvárosok infrastrukturálisan, szolgáltatásokat tekintve kezdetleges állapotban voltak, illetve a legtöbb így is maradt az 1990-es évekig.

A középosztály szuburbanizációs jellegű kiáramlása az 1910-es években indult meg, eleinte lassan, de a két világháború között nagy méreteket öltve, Budapest esetében elsősorban a budai hegyvidék és Zugló irányába, a város akkori határát csak néhány helyen átlépve. A fejlett országokéhoz képest alacsony vásárlóerő, a középrétegek kisebb aránya, a fejletlenebb infrastrukturális kiépítettség nem tette lehetővé, hogy a kiáramló rétegek magukkal vigyék a városmagban megszokott szolgáltatásaikat, ezeket továbbra is a város belső területein vették igénybe, így kisebb távolságra tudtak csupán elköltözni.

A II. világháború után az ország gazdasági helyzete és az irányítási struktúrák gyökeresen átalakultak. A településekhez, közlekedéshez, lakhatáshoz és szolgáltatásokhoz kötődő infrastruktúra fejlesztése háttérbe szorult más prioritások mögött, amely összességében városodás, városiasodás terén lemaradáshoz, azaz alulurbanizáltsághoz vezetett. A városok az ország gazdasági fejlettségéhez képest jóval kevesebb népességet tudtak fölszívni más országokhoz képest, és a települések ellátottsága is jelentős elmaradásban volt. Mindezt tetézte, hogy a lakosság anyagi ereje is drasztikusan csökkent, illetve például az autók elterjedése, az úthálózat fejlesztése is jóval később és kisebb mértékben következett be. Ennek eredményeképpen a fejlett országokban tapasztalható városba áramlás helyett annak időleges formája, azaz a falvakból a városokba ingázás vált uralkodóvá, a szocialista korszakban alapvetően tömegközlekedési eszközökkel.

Rohamosan szuburbanizálódó lengyel nagyváros: Wrocław

A kommunizmus 1990-es bukása óta Wrocław, Délnyugat-Lengyelország meghatározó nagyvárosa erőteljes szuburbanizáción ment keresztül, amelyet dinamikus növekedés, térbeli decentralizáció és mélyreható társadalmi átalakulások jellemeznek. A posztszocialista időszak jelentős változásokat hozott a lakhatási preferenciákban, a mobilitási mintákban és a gazdasági dinamikában, átalakítva a nagyvárosi tájat.

A szuburbanizációt kezdetben a megnövekedett társadalmi-gazdasági mobilitás vezérelte, tükrözve a középosztálybeli háztartások életszínvonalának javulását. A piacorientált gazdaságra való áttérés megkönnyítette a magánlakások fejlesztését, a külvárosi övezetek pedig vonzóvá váltak a viszonylag megfizethető telekárak, a jobb infrastruktúra és a természeti környezet közelsége miatt. Az olyan külvárosi települések, mint Bielany Wrocławskie, Kobierzyce és Długołęka gyorsan terjeszkedtek, új lakóterületeknek adtak otthont, amelyeket családi házak és lakóparki közösségek jellemeznek. A népesség elmozdulása a sűrű városi magokból a tágasabb külvárosi környezetbe alapvetően megváltoztatta a demográfiai eloszlást, ami a peremterületeken népességnövekedéshez és egyes városi negyedekben stagnáláshoz vagy csökkenéshez vezetett.

A gazdasági decentralizáció is kulcsszerepet játszott. Ipari parkok, kereskedelmi központok és logisztikai csomópontok gyorsan fejlődtek a főbb közlekedési folyosók mentén, különösen a Sziléziát Németországgal összekötő A4-es és a városi körgyűrűt jelentő A8-as autópályák közelében, átalakítva a régió gazdasági földrajzát. Ez a külvárosi gazdasági fejlődés tovább ösztönözte a lakossági szuburbanizációt, ösztönözve az embereket, hogy közelebb telepedjenek le az új foglalkoztatási központokhoz. Lengyelországban az egyik legmagasabb az személygépkocsik elterjedése 572 autóval ezer lakosra – ez Magyarországon 424 volt 2024-ben. A jól kiépített tömegközlekedés dacára az autóhasználatra alapuló ingázás aránya megsokszorozódott, és jelentős kihívásokat jelentve a közlekedéstervezés és a környezeti fenntarthatóság szempontjából.

Társadalmi szempontból a wrocławai szuburbanizációt a növekvő polarizáció és a térbeli szegregáció jellemezte. Az újonnan kialakított külvárosi negyedek elsősorban fiatalabb, jómódú családokat vonzottak, hozzájárulva a külvárosi enklávék és a hagyományos városi kerületek közötti társadalmi-gazdasági ellentétekhez. Eközben a belvárosi területek demográfiai előregedésen és gazdasági bizonytalanságon mennek át.

Mindeme általános elmaradottság mellett a városok városhatáron belüli fejlesztése, elsősorban az 1960-as évek közepétől, némi lendületet vett. Elkezdődtek a nagy lakótelep-fejlesztések és a magánérős lakásépítéseket eleinte nem gátolta, majd később kifejezetten bátorította az állam. A városmagból kiáramlást a bérlakásállomány ötvenes években történt államosítását követő, főleg a hatvanas évektől érezhető leromlás is ösztönözte. Összességében tehát a városi szétterülés folyamata a városhatárokon belül zajlott, amelyben a város korábbi mezőgazdasági és más be nem épített területei váltak célponttá. Budapest esetében ezt tovább erősítette, hogy 1950-ben az akkori agglomerációs öv településeinek túlnyomó többségét a fővároshoz csatolták, jelentős térségeket nyitva meg a beépítésre. Az e területeken megjelenő családi házas, később társasházak területek alkotják a ma belső szuburbiának hívott környékeket.

Elsősorban az újonnan létrejött Nagy-Budapest külső területein kiépülő, és a fejlett országokban a korban kiépülő lakótelepek – amelyek társadalmilag hasonló népességet vonzottak, mint a fejlett országok első lakótelepei háztartásai – többsége is bizonyos értelmezésekben a városi szétterülésen belül a szuburbanizáció egy erősen torzult változataként fogható föl. Mindemelllett jelentős volt a korszakban az időleges szuburbanizáció, azaz városkörnyéki, illetve jelentősebb tavak, folyók melletti nyaralók, hétvégi házak, illetve a változatos helyeken megjelenő zártkertek formájában.

A központi irányítás lazulásával, a politikai prioritások megváltozásával az 1980-as évek közepén a városhatárok „kemény” mivolta fokozatosan eltűnt és az 1990-es évek közepére a különbség gyakorlatilag megszűnt – sőt, bizonyos városkörnyéki települések magasabb színvonalat tudtak biztosítani. A városi szétterülés, a

szuburbanizáció rögvest túlcsoordult a városhatáron és jelenleg e területek népességének növekedése gyakorlatilag az egész országban megelőzi a városok hagyományos területét.

A fejlett országokban leírtakhoz képest azonban a Magyarországra, illetve az egész kelet-közép-európai régióra sajátos megkülönböztető jellegzetességek jellemzőek a városkörnyék fejlődése kapcsán. Az elővárosok, a szuburbok kemény (például közlekedési) és puha (például szolgáltatások, vásárlási szabadidőeltöltési lehetőségek) infrastruktúra terén jóval kevésbé kiépítettek, mint nyugati társaik – a középrétegek nem vitték, nem vihették magukkal a várost a külső területekre. A szuburbán környékek még mindig erősen a központtól függenek, miközben az elégtelen infrastruktúra – főleg a közlekedés – folyamatosan erős feszültségeket generál.

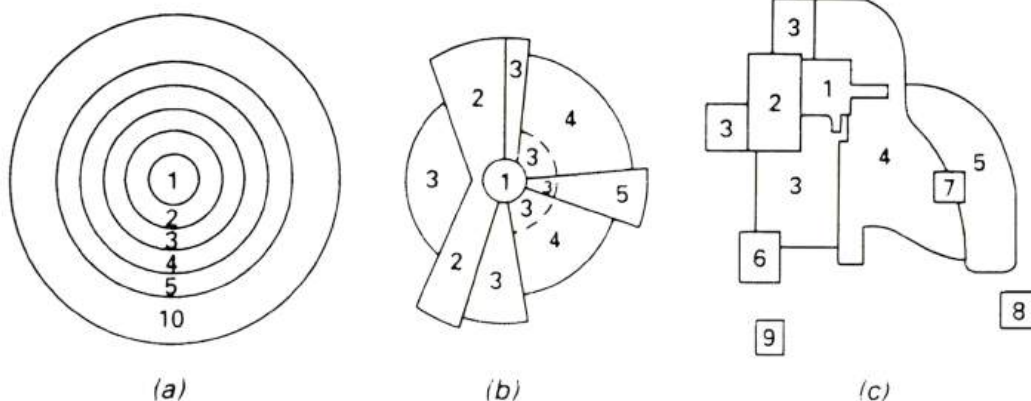
Az elővárosokban, szuburbiában tapasztalt életminőségjavulásához az ezredforduló körül érezhetővé váló új gazdasági és térszerkezeti átalakulás járul hozzá, azaz a posztfordista gazdasági térszerkezet és a policentrikus városi tér fokozatos terjedése.

A metropolisztérségek kialakulása

A 20. század második felében a városfejlődés egy új korszakba lépett: a klasszikus, monocentrikus városmodell fokozatosan felváltotta a **policentrikus, hálózatos** szerkezetű metropolisztérség. A folyamat háttérében gazdasági szerkezetváltások, közlekedési és kommunikációs technológiák fejlődése, valamint társadalmi igények átalakulása állt. A metropolisz nem csupán egy kiterjedt nagyváros, hanem egy funkcionálisan integrált nagy kiterjedésű térségi egység, amelyben több, részben autonóm központ is kialakul.

A fordista város szerkezete

A fordizmus időszakában, azaz a 20. század elejétől az 1970-es évek közepéig, a megelőző időszakhoz hasonlóan a városok ipari funkciói domináltak. A termelés és a munkahelyek jellemzően a városközpontokhoz vagy azok közelébe koncentráálódtak, míg a lakófunkciók, különösen a középosztályi lakóövezetek, a peremterületeken fejlődtek. Ez egy viszonylag stabil térbeli rendet eredményezett: központi üzleti negyed (CBD), ipari és átmeneti övezetek, egyre kisebb sűrűségű lakóövezetek, majd szuburbok, elővárosok. A közlekedés lineárisan követte ezt a struktúrát: a külvárosokból a belváros felé történő napi ingázás vált uralkodó mintává. A városi területek presztízse a központtól távolodva V alakot öltött, míg a népsűrűség eleinte meredeken nőtt, majd fokozatosan csökkenésbe váltott át.

Területek:

1. Központi, üzleti negyed
2. Könnyűipar - átmeneti övezet
3. Munkások övezete
4. Középosztály lakóövezete
5. Magas státusúak lakóövezete

6. Nehézipar

7. Központtól távoli üzleti negyed
8. Szuburbán lakóterület
9. Ipari szuburb
10. Ingázók övezete

8. Ábra: A Chicagói Iskola térhasználati modelljei. (a) Burgess koncentrikus zónamodellje, (b) Hoyt szektormodellje, (c) Harris és Ullmann többmagvú modellje.

A Chicagói Iskola az 1920-1950-es évek között kimunkált városmodelljei ezt az időszakot írják le. Ernest Burgess nevéhez köthető **koncentrikus zónamodell** (1925) alapját Chicagóban végzett empirikus vizsgálatok képezik. A modell szerint a modern ipari nagyvárosok térszerkezete koncentrikus övek formájában írható le, ahol a társadalmi státusz általában kifelé haladva emelkedik. Burgess öt övezetet különít el:

1. Központi üzleti negyed: magas presztízs, alacsony népsűrűség
2. Átmeneti zóna: alacsony presztízs, alacsony népsűrűség
3. Munkásosztály és középosztály lakóterülete: közepes presztízs, magas népsűrűség
4. Magas státuszú lakóövezet: magas presztízs, közepes népsűrűség
5. Ingázási övezet: vegyes presztízs, alacsony népsűrűség

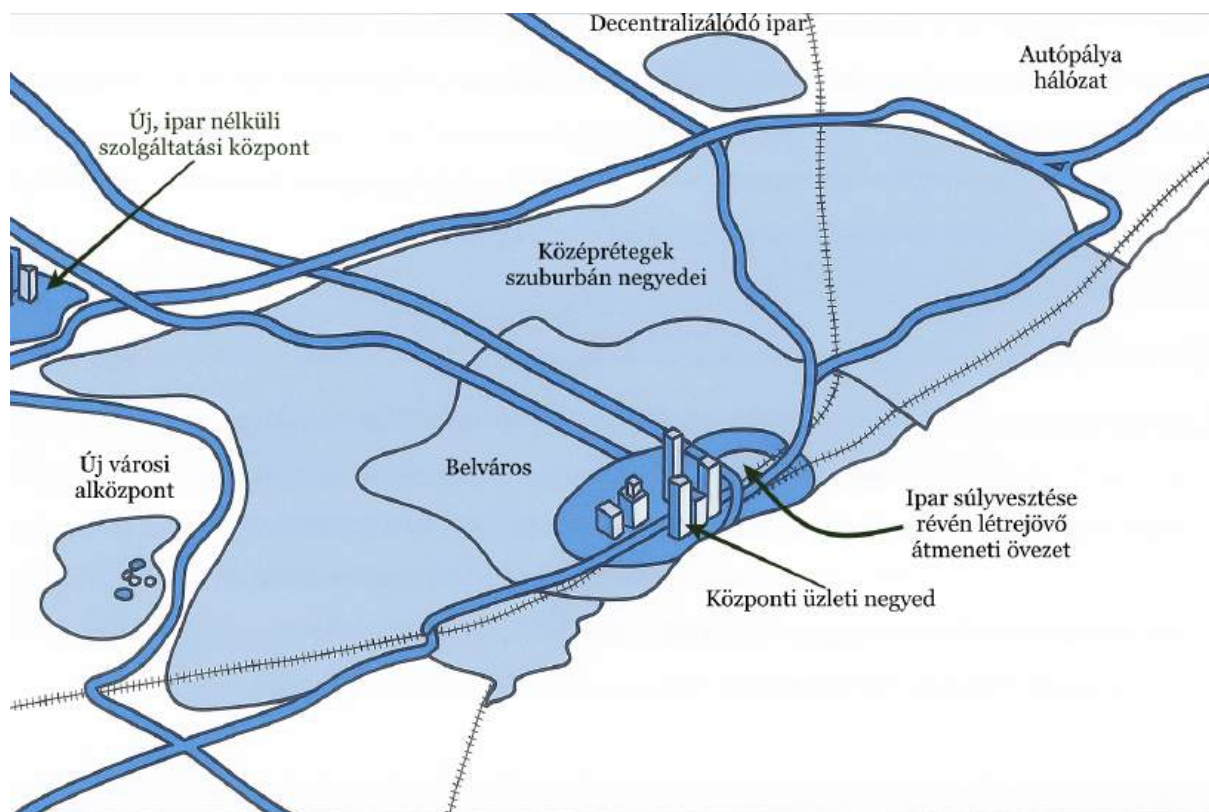
A 20. század első felének másik jelentős városszerkezeti modelljét Homer Hoyt dolgozta ki 1939-ben, aki a **szektormodell** alapjául több város adatait használta fel, és elemzésében különös figyelmet fordított a telekárak és bérleti díjak alakulására. Megállapításai szerint a város térszerkezete nem koncentrikus, hanem sugárirányban elnyúló szektorokból áll, amelyek a központi üzleti negyedből kiindulva egészen a városhatárig terjedhetnek. A magas lakbérrel jellemezhető szektorok mutatják meg a város terjeszkedésének irányát: ezek húzódnak ki először a peremterületekre, és csak ezt követik más szektorok. A szektorok kialakulása szorosan összefügg az infrastruktúra fejlesztésével, különösen a közlekedési útvonalakkal. A magas társadalmi státuszú lakóövezetek gyakran ilyen tengelyek mentén fejlődnek, megőrizve

kapcsolatukat a városközponttal. Bár Homer Hoyt elsősorban a lakófunkció alapján elemezte a várostér szerkezetét, megemlíti, hogy az ipari zónák is hasonlóan szektoriális elrendezést követnek, gyakran vasútvonalak vagy főbb utak mentén.

C. D. Harris és E. L. Ullman által kidolgozott **többmagvú modell** (1945) ezzel szemben azt feltételezi, hogy a városok szerkezetét nem koncentrikus övezetek vagy szektorok, hanem mozaikszerűen kapcsolódó, eltérő funkciójú területek alkotják. Történeti elemzéseik alapján arra a következtetésre jutottak, hogy egyazon városon belül egy adott funkció több helyszínen is megjelenhet. Jellemző, hogy bizonyos városközponti funkciók – mint az üzleti, hivatali, idegenforgalmi vagy kereskedelmi központok – térben elkülönülnek, mivel eltérő feltételeket igényelnek. Az alközpontok kialakulásának egyik oka, hogy egyes funkciók kölcsönösen vonzzák egymást (például az azonos profilú boltok a közös vevőkör miatt gyakran egy térségbe koncentrálnak), míg más funkciók között taszítás érvényesül (például a lakóövezetek és a nehézipar között). A modell szerint a telekár döntő tényező, mivel nagymértékben meghatározza, hogy adott helyszínen milyen funkciók tudnak megtelepedni.

Az utóbbi két modell a Burgess-modell kritikájának tekinthető. Burgess a városban csak egy központot tekintett létezőnek a század elején, emellé a későbbiekben fokozatosan jelentek meg újak, illetve a század második felében a szegregációs övezetek széttörtek, átrendeződtek, homogenitásukból sokat veszítettek. Másrészt a városok történeti, gazdasági, kulturális és földrajzi faktorokból létrejött egyedisége sokkal változatosabb térformákat hoz létre.

A fordista városszerkezet jól illeszkedett a tömegtermelés és -fogyasztás igényeihez, és térbeli koncentrációt feltételezett. Azonban a gazdaság globalizálódása, a termelés automatizálása és kiszervezése, valamint a szolgáltatási és tudásalapú gazdaság térnyerése fokozatosan felszámolta ezt a szerkezetet.

9. Ábra: Az érett fordista város. Knox and Pinch, 2010 alapján.

A posztfordista város és a policentrikus tér

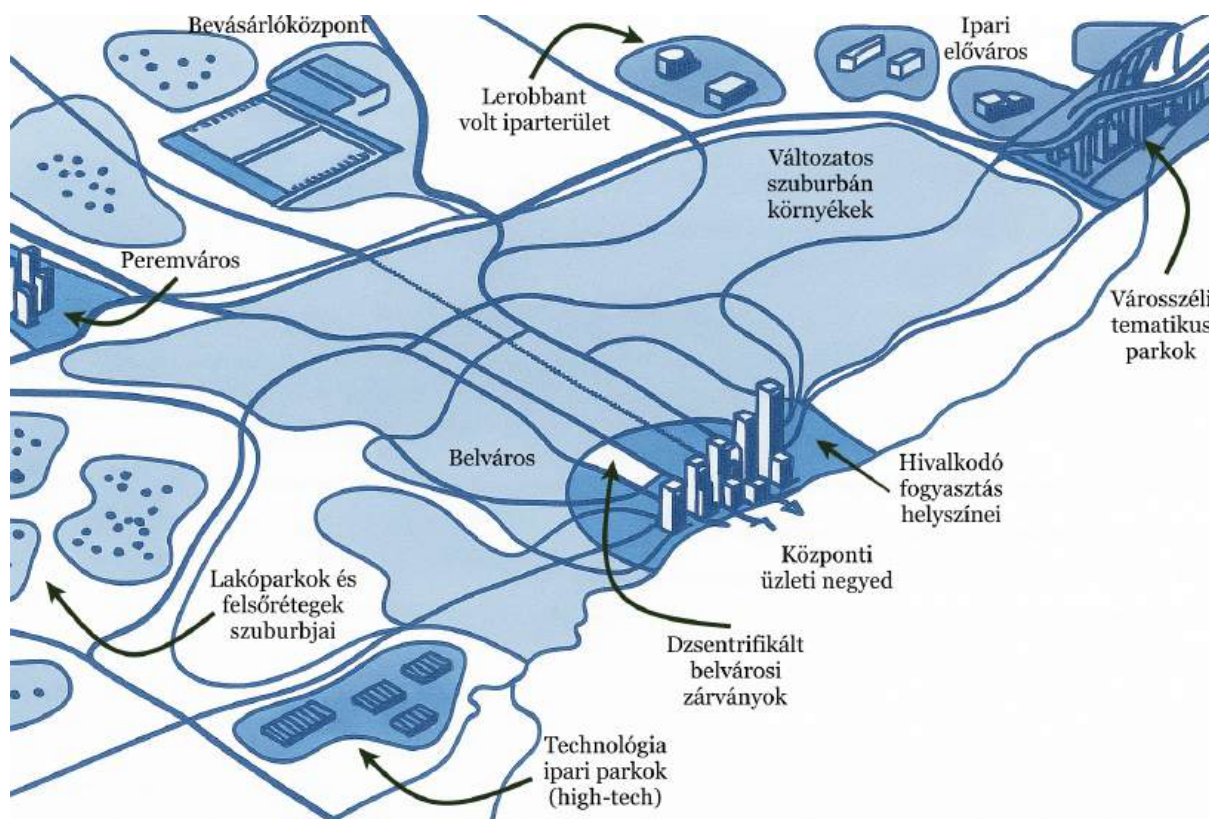
A posztfordista gazdaság a 20. század utolsó harmadától napjainkig meghatározó, a fordizmus merev, tömegtermelésre épülő rendszerét a rugalmas specializáció, a globalizáció és az információs technológiák, a kutatás és fejlesztés előretörése váltotta fel. Jellemzője a kis sorozatú, differenciált termelés, a szolgáltatások dominanciája, a munkaerőpiac flexibilitása, valamint a decentralizált, hálózatos vállalati szerkezet. A gazdaság tudás- és innovációorientált, a termelés földrajzilag szétszórta, a vállalatok gyakran transznacionálisak. A posztfordista korszakban a városszerkezet is policentrikus, a szolgáltató szektor növekvő jelentőséggel bír, és az urbanizáció új mintázatai jelennek meg.

A posztfordizmus tehát a decentralizáció logikáját hozta magával: a szolgáltatások és innovációorientált ágazatok nem kötődnek többé szorosan egyetlen városmaghoz. A termelés, a közlekedés, szállítás jellegzetességeinek átalakulása a korábbihoz képest sokkal szétszórtabb gazdasági térszerkezetet tett lehetővé. A korábbi monofunkciós térszerkezet helyett policentrikus hálózatos struktúrák jöttek létre, amelyekben korábban másodlagos jelentőségű települések is jelentős gazdasági és társadalmi funkciókat nyertek el.

A policentrikus metropolisztérségek jellemzői:

- Több központi funkcióval rendelkező városrész vagy alközpont (pl. repülőtér környéki üzleti negyedek);

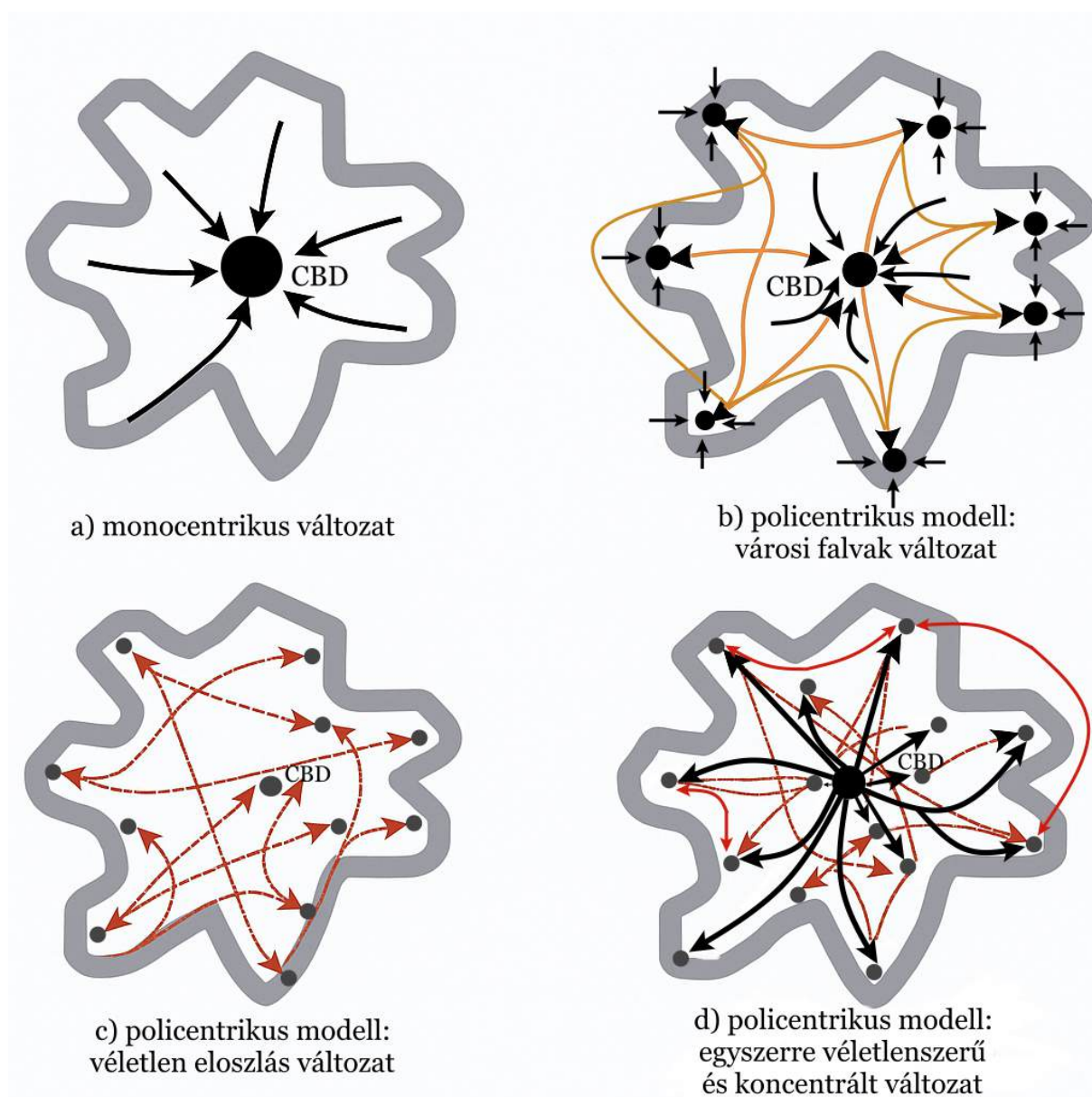
- Az ún. peremvárosok megjelenése – külső városrészek, amelyek üzleti, lakó és kereskedelmi funkciókat integrálnak, a hagyományos központra nem támaszkodva, de azzal összekötve;
- Az intermodális közlekedési csomópontok, logisztikai központok és tudásparkok megerősödése;
- A város és környéke közötti funkcionális határok elmosódása.
-

10. Ábra: A posztfordista város. Forrás: Knox and Pinch, 2010 alapján.

Térszerkezeti és társadalmi következmények

A policentrikus térszerkezet a közlekedési hálózatok diverzifikálódását eredményezte: már nem csak a centrum-periféria tengely dominál, hanem a szuburbia-szuburbia és alközpont-alközpont kapcsolatok is kiemelkedő jelentőséggel bírnak. A policentrikus tér túlnyúlik a hagyományos agglomeráción, magába ölelve alközpontokként távolabbi városokat, illetve új alközpontokat, peremvárosokat létrehozva. Ez új mobilitási mintákat, időgazdálkodási szokásokat és életmódot hoz létre.

11. Ábra: A policentrikus tér lehetséges elrendezései. Forrás: Bertraud, 2002 alapján.

A fordista városok monocentrikus térszerkezetét (l. 4. Kép) az *a* változat mutatja. A második, *b* esetben az alközpontok mintegy elszakadnak a városmagtól és a városmag ereje csökken: több, nagyjából egyenrangú mag alakul ki, amelyek saját környezetüket határozzák meg. A harmadik, *c* esetben eltűnnek a központok és térbelileg kevésbé strukturált tér alakul ki. E két modell jellemzi az észak-amerikai városok jelentős részét – elsőre példa Boston, másodikkra Los Angeles. Az utolsó, *d* változatban a központ és az agglomeráció közötti hierarchia és kapcsolat megmarad az alközpontok megjelenése ellenére, illetve ezen alközpontok is leginkább a városmaghoz képest határozzák meg magukat, mintsem egymáshoz képest. A nyugat-európai nagyvárosok többsége és az észak-amerikai nagyvárosok jelentős kisebbsége (New York, Chicago, illetve jelen állapotában Budapest) tartozik jelen állapotban ebbe a kategóriába.

Szuburbán metropolisz a sivatagban: Phoenix, Arizona

Phoenix városa az ötödik legnagyobb népességű az Egyesült Államokban a maga 1,7 millió lakosával, amely központja egy egybefüggő, nagyjából 5,1 milliós metropolisz térségnek, és amit a Nap Völgyének, vagy egyszerűen Völgynek neveznek a helyiek. A város a Sonora sivatagban található, hírhedt a forró nyarairól, ahol hónapokon keresztül napközben negyven fok fölötti a hőmérséklet.

Phoenix metropolisz térsége jelenleg az Egyesült Államok egyik legjobban növekvő területe, ahol a népességnövekedést a munkahelyek nagy száma, a relatív olcsó lakhatás és a kiépített infrastruktúra jelenti.

A Nap Völgye az egyik leginkább megvalósult példája az 1970-es évek autóközpontú várostervezésének. A rendelkezésre álló földterületek nagysága tette lehetővé szabályos, négyzethálós rendszerű széles utak, autópályák építését. Ironikus módon éppen Phoenix múltja tette lehetővé ezt: Phoenix és a Völgy száz éve még elsősorban öntözéses mezőgazdaságról volt híres – ma is jelentős mezőgazdasági tevékenység folyik a város határában. A metropolisz térség mai alapja, a négyzetmérföldes rácsegységek, a mezőgazdasági földterületek felosztásából származnak, mára külvárosi és városi mozaikká alakult át, amely meghatározza Phoenix kiterjedt nagyvárosi formáját. Ez a rácsrendszer elősegítette a gyors kifelé terjeszkedést és az egyenletes sűrűségeloszlást a völgyben.

Phoenix városi formája ma viszonylag egységes, mérsékelt lakossűrűséget mutat, amely a magvárosból kifelé terjed. A hagyományos városi területektől eltérően, amelyek csökkenő sűrűséget mutatnak, Phoenix metropolisz térsége állandó telekméreteket és sűrűséget mutat tart, elősegítve a burjánzó, de viszonylag sűrű külvárosi tájat. A lakossűrűség átlagosan 129 lakos körül van négyzetkilométerenként, meghaladva az olyan városokat, mint Seattle és Houston, míg csupán a beépített területeket számítva 1079 fő négyzetkilométerenként, ami ellentmond a rendkívül alacsony sűrűségű terjeszkedés sztereotípiáinak.

Phoenixi metropolisz térsége városi elrendezése policentrikus szerkezettel rendelkezik. A foglalkoztatás és a kereskedelmi tevékenységek eloszlanak a területen, csökkentve a hagyományos belvárosközpontú ingázási mintákat és enyhítve a torlódásokat a meghatározó, és foglalkoztatásban uralkodó központi üzleti negyedekkel rendelkező városokhoz képest. Ez a policentrizmus elősegíti a kiegyensúlyozottabb regionális fejlődést, de kihívást jelent a központosított tervezésre és a hatékony tömegközlekedés fejlesztésére irányuló erőfeszítések is. A legjelentősebb alközpontok, mint például Scottsdale, Tempe, Mesa, Chandler és Glendale, autonóm gazdasági és kulturális központokként működnek, foglalkoztatási, kiskereskedelmi, oktatási és lakhatási lehetőségeket kínálnak, jelentősen decentralizálva a nagyvárosi térség gazdasági tevékenységét. Ez a policentrizmus a kritikus közlekedési infrastruktúrával párhuzamosan fejlődött, beleértve a kiterjedt autópálya-hálózatokat és gyorsforgalmi utakat, hatékony összeköttetést teremtve a csomópontok között, és csökkentve a hagyományos belvárosi ingázási nyomást.

A terület gyors növekedése és az autófüggő külvárosi életmód azonban tartós közlekedési és környezeti kihívásokhoz vezetett. A közelmúltban a tömegközlekedésbe történő beruházások, nevezetesen a Valley Metro Light Rail és a Tempe villamos, jelentős erőfeszítéseket jelentenek az ingázási lehetőségek diverzifikálása és a fenntartható fejlődés előmozdítása érdekében. Ezek a közlekedési rendszerek elkezdtek átalakítani a mobilitási mintákat, különösen a fiatalabb demográfiai csoportok és az egyetemi közösségek körében, elősegítve a nagyobb sűrűséget a tranzitfolyosók körül.

Phoenix nagyvárosi területének társadalmi-gazdasági összetétele rendkívül változatos és összetett. Az olyan jómódú külvárosok, mint Scottsdale és Chandler, éles ellentétben állnak a gazdaságilag nehéz helyzetű peremterületekkel és a történelmileg hátrányos helyzetű területekkel, például Phoenix városának déli részével. Ez a társadalmi-gazdasági változékonyság szorosan összefügg a demográfiai változásokkal, beleértve a latin népesség jelentős növekedését, amely jelenleg a nagyvárosi terület lakosainak jelentős részét teszi ki.

A vízhiány kritikus kihívást jelent Phoenix fenntartható városi növekedése szempontjából, tekintettel a száraz és forró Sonoran-sivatagban való elhelyezkedésére. A helyzet kezelése természetvédelmi intézkedéseket, innovatív víz-újrahasznosítási kezdeményezéseket és jelentős infrastrukturális beruházásokat eredményezett, mint például a víztározók és csatornák építése. A jelenlegi vízellátási rendszerek biztosítani tudják a vízellátást további népességnövekedés esetén is, a mezőgazdaság számára is elegendő vizet adva. A vízbiztonság biztosítása továbbra is kulcsfontosságú Phoenix számára, befolyásolva a hosszú távú várostervezést és a fenntarthatósági stratégiákat.

Gazdaságilag a Phoenix várostérségét figyelemre méltó sokszínűség jellemzi. Míg a turizmus és a vendéglátás jelentősen megerősíti Scottsdale és Phoenix belvárosának gazdaságát, Chandlerben és Tempe-ben technológiai és innovációs központok virágoztak, az Arizonai Állami Egyetemmel való partnerség révén. A magában félmillós Mesa és a háromezrezes Gilbert külön ipari klasztereket alakított ki a fejlett ipari gyártás, a repülőgépipar és a biotechnológia ágazatai körül. Ez a változatos gazdasági környezet támogatja a nagyvárosi térség ellenálló képességét és alkalmazkodóképességét a globális gazdasági változásokhoz.

Társadalmi szempontból a metropolisztérségek egyre inkább heterogénnek válnak. Az alközponti térségek egyszerre válhatnak kreatív, középosztályi térformáló gócpontokká vagy éppen leszakadó, közszolgáltatásoktól megfosztott lakóterekké. Ez fokozza a térbeli és társadalmi fragmentációt, új kihívások elé állítva a várostervezést és a kormányzást.

A metropolisz térségek kormányzásának kihívásai

A policentrikus térszerkezetekkel rendelkező metropolisz a korábbihoz képest sokkal nagyobb területet ölel föl, így irányítása komplex intézményi együttműködést

igényel. A városmag, az alközpontok és a peremterületek között gyakran eltérő politikai és igazgatási struktúrák működnek. A kihívások közé tartozik:

- A tervezés és fejlesztés koordinációjának hiánya a közigazgatási városhatáron túlnyúló térségekben, a különböző önkormányzatok között;
- A különböző önkormányzatok és igazgatási szintek közötti érdekellentétek;
- Az adóalap és erőforrások egyenlőtlen elosztása a térségen belül.

A hatékony **metropolisz-kormányzás** érdekében számos országban regionális együttműködési struktúrákat hoztak létre, például agglomerációs tanácsokat, metropolisz hatóságokat vagy települési szövetségeket. Ezek feladata a közös tervezés, közszolgáltatás-szervezés, valamint a térségi fejlesztési stratégiák kidolgozása.

A kormányzási kihívások megoldása szorosan kapcsolódik a **területi igazgatás modernizációjához** és a többközpontú városi rendszerek közös identitásának kialakításához is. A társadalmi bizalom, az átláthatóság és a részvétel kulcstényezői lehetnek egy jól működő metropolisz-kormányzási modellnek. Fontos azonban hozzátenni, hogy nincsen egységes és jó recept a metropolisz térségek irányítására, nagyon változatos, jobb és kevésbé jó mechanizmusok működnek, néha a helyi önkormányzatiság gyakorlatilag teljes kihagyásával (például Toronto-Hamilton metropolisz térség Kanadában), máshol az érdekelt önkormányzatok önkéntes együttműködésére alapozva (pl. Phoenix metropolisz térsége, USA), más helyeken pedig erősebb igazgatási struktúrákat létrehozva (London, Párizs esetei).

Kreatív tevékenységek és szuburbanizáció

A kreatív gazdaság térbeli dinamikája jelentősen befolyásolja a városi és szuburbán terek fejlődését. A kreatív iparágak – beleértve a művészeteket, a médiát, az információtechnológiát, a kutatás-fejlesztést és a design területeit – hagyományosan belvárosi környezetben koncentrálódtak, azonban a 21. század elejétől kezdve ezek a tevékenységek egyre gyakrabban jelennek meg a szuburbán térségekben is.

A kreatív osztály térhasználati mintázatai

A kreatív osztály koncepciója szerint a gazdasági fejlődés kulcsa a kreatív szakemberek vonzása és megtartása egy adott településen. E csoport tagjai jellemzően magas iskolai végzettséggel és erős innovációs potenciállal rendelkeznek, életformájuk pedig nyitottságot, diverzitást és élénk kulturális életet igényel. Ennek megfelelően a kreatív tevékenységek gyakran belvárosi, történelmi negyedekhez, stílusos lakónegyedekké átalakított, loftlakásokkal ellátott régi iparterületekhez, kávézók, galériák által strukturált térségekhez kötődtek.

Ugyanakkor az utóbbi évtizedekben a kreatív iparágak egyre inkább jelen vannak a külvárosi térségekben is. Ennek hátterében a következő tényezők állnak:

- az alacsonyabb bérleti díjak és nagyobb terek elérhetősége;
- a repülőterekhez és autópályákhoz való közelség;
- az egykori ipari zónák újrahasznosítása innovációs parkká vagy technológiai klaszterré, illetve kulturális negyeddé;
- az otthoni munkavégzés és digitális hálózatok fejlődése.

A kreatív iparágak szuburbanizációja

A kreatív szektor szuburbanizációja a városi tér újratermelődésének egyik fontos jele. A szuburbanizált kreatív klaszterek gyakran épülnek a tudásintenzív szektorokra – például biotechnológia, szoftverfejlesztés, egyetemi kutatás –, amelyek az agglomerációs előnyök mellett a nyugalmasabb, zöldövezeti környezetet is értékelik.

Példák erre a jelenségre:

- az amerikai „Silicon Valley” és hasonló technológiai ökoszisztémák;
- az európai „science park” típusú fejlesztések (pl. Sophia Antipolis, Franciaország);
- kelet-közép-európai technológiai parkok megjelenése nagyvárosi agglomerációk peremén.

Ezek az új típusú alközpontok a klasszikus ipari parkokkal szemben magas humán tőke-igényűek, és a kreatív tudást termelik és közvetítik. Bár a belvárosi kreatív terekhez képest kevésbé rendelkeznek szimbolikus jelentéssel, a gazdasági hatásuk jelentős.

A szuburbanizáció dzsentrifikációja

A kreatív tevékenységek térbeli koncentrációja gyakran vezet a dzsentrifikáció jelenségéhez, amely kiszoríthatja az alacsonyabb jövedelmű lakosságot és átalakíthatja a közösségi struktúrákat. A szuburbanizált kreatív zónákban ez a hatás kevésbé látványos, de a növekvő ingatlanárak, a **térhasználat intenzifikálása** és a közlekedési terhelés itt is új konfliktusokat generálhat.

Összességében a kreatív iparágak szuburbanizációja nemcsak gazdasági lehetőségeket, hanem térbeli átrendeződést is hoz. A várospolitikára számára kihívás e folyamatok támogatása úgy, hogy közben a **társadalmi inklúzió** és a **térbeli igazságosság** ne sérüljön.

Fenntarthatóság, városi szétterülés és szuburbanizáció

A szuburbanizáció és a városi szétterülés komoly kihívások elé állítja a fenntartható városfejlődést. A kertvárosias, alacsony sűrűségű beépítés, az egyfunkciós területhasználat és az autóhasználat dominanciája jelentős környezeti és társadalmi terheléssel jár. A városok horizontális terjeszkedése nemcsak a természetes élőhelyek pusztulását gyorsítja, hanem hozzájárul az üvegházhatású gázok kibocsátásához, az

energiafelhasználás növekedéséhez, a közlekedési infrastruktúra túlterheltségéhez, és társadalmi egyenlőtlenségeket is generál.

Környezeti kihívások

A városi szétterüléssel érintett területek ökológiai lábnyoma a legtöbb számítás szerint nagyobb, mint a sűrűn beépített, kompakt városoké. A közlekedési szektor kibocsátásaiban jelentős részarányt képvisel a külvárosi autózás, amely gyakran a napi többszöri, **hosszú távú ingázás** miatt még hangsúlyosabb. A lakóövezetek és szolgáltató terek közti távolság miatt a gyalogos és kerékpáros közlekedés háttérbe szorul, a közösségi közlekedés nehezen szervezhető gazdaságosan. Az autóhasználat ráadásul a légszennyezés és a zajterhelés növekedésével is jár.

További problémát jelent a zöldfelületek beépítése, a talajfedettség növekedése és a biodiverzitás csökkenése. A városi szétterülés gyakran éppen az ökoszisztémák szempontjából értékes mezőgazdasági, erdős vagy vizes élőhelyek rovására történik.

Infrastrukturális és társadalmi következmények

Az alacsony beépítési sűrűség nemcsak környezeti, hanem gazdasági értelemben is pazarló. A közművek (vízellátás, csatornázás, energiaellátás, távközlés) kiépítése és fenntartása nagy területen költségesebb, mint kompakt térszerkezetben. A közszolgáltatásokhoz (közvilágítás, köztisztaság, kulturális szolgáltatások, oktatás, egészségügy, szociális ellátás) való hozzáférés nehezebb, különösen a nem mobilis, idősebb vagy alacsonyabb jövedelmű lakosság számára. Ez a **társadalmi kirekesztődés** kockázatát növeli.

A közlekedés költségei is egyenlőtlenül oszlanak el. A háztartások költségvetésében az üzemanyag, gépjármű-karbantartás és parkolás egyre nagyobb terhet jelent, miközben a közösségi közlekedési alternatívák gyakran nem elérhetők. Ez különösen a szuburbanizált térségekben élő alsó-középosztályi és dolgozói rétegek mobilitási lehetőségeit korlátozza.

Fenntartható válaszok a szuburbanizációra

A városi szétterülés, a szuburbanizáció negatív következményeinek mérséklésére számos városfejlesztési és környezetpolitikai válasz született. A fenntartható urbanizáció fő irányai a következők:

- Kompakt városszerkezet ösztönzése: a magasabb sűrűség, kevert funkciójú területhasználat és vertikális beépítés révén csökkenthető a területhasználat pazarlása.
- Alközpont-fejlesztés, sűrűbb beépítéssel, munkahelyek, szolgáltatások közeli elérése céljából.
- Községi közlekedési csomópontok köré szervezett, gyalogosbarát, vegyes funkciójú beépítés (transit-oriented development, TOD).

- A 15 perces város koncepciója: minden alapvető szolgáltatás elérhetősége gyalog vagy kerékpárral 15 percen belül.
- Zöld infrastruktúra fejlesztése: ökológikus csapadékvíz-kezelés, városi erdők, zöld tetők, közparkok kiemelt szerepe.
- A meglévő külvárosi struktúrák átalakítása: például parkolók újrahasznosítása, alulhasznált területek revitalizációja, közösségi térhasználat ösztönzése.

A városfejlődés, a városi szétterülés értelmezései

A városszociológia egyik kiemelkedő témaköre a városok fejlődési folyamataival kapcsolatos: melyek a városok sajátos jellemzői, mikor és miért alakultak ki, illetve milyen előrejelzések adhatók a jövőbeli fejlődési irányokra vonatkozóan? Az urbanizáció elemzésére számos elmélet született, melyeket általában két csoportba oszthatunk.

Gazdasági és evolúciós értelmezések

Az ökológiai vagy evolúciós megközelítés szerint a városok fejlődését egységes modell segítségével meg lehet magyarázni. Eszerint a városfejlődés lineárisan összefügg a gazdasági fejlettséggel, különösen az iparosodás mértékével. Minden város ugyanazokat a fejlődési fázisokat követi, különbségek csak az időzítésben mutatkozhatnak, aszerint, hogy az adott társadalom és gazdaság az iparosodási folyamat melyik szakaszánál tart. Ez a megközelítés úgy tartja, hogy a **gazdasági fejlettséghez** kapcsolódó optimális népességgkoncentráció független a politikai-társadalmi berendezkedéstől, a kulturális vagy társadalmi örökségtől; ezeket csupán másodlagos, módosító tényezőknek tekinti.

Az evolúciós szemlélet négy fő szakaszra bontja a modern városfejlődést:

1. Urbanizáció – az iparosodás kezdeti szakaszában a városi népesség aránya jelentősen növekszik. Ebben az időszakban kiemelkedő fontosságú a lakosság vidékről városokba áramlása. Nyugat-Európában az ipari forradalom idején, a 18–19. század fordulóján indult el, és a 20. század elejére csúcsosodott ki. Közép-Európában ugyanakkor később, a 19. század végén indult meg, és lassabb ütemben zajlott le. Jelenleg a fejlődő országok nagyvárosaira jellemző ez a gyors urbanizációs szakasz.
2. Szuburbanizáció – amikor a kezdeti iparosodás extenzív periódusát követően a modern iparágak és a szolgáltató szektor térnyerése kezdődik a fordista termelési paradigma megjelenésével. A folyamat során először a középrétegek, majd a munkahelyek költöznek a város periferiájára. A fejlett nyugati országokban a 20. század elejétől az 1960-as évekig tartott ez a szakasz, Magyarországon a rendszerváltozásig.

3. Deurbanizáció – a gazdaság posztindusztriális korszakában következik be, amikor a termelési ágazatok foglalkoztatási aránya csökken, és a nem termelő szektorok, különösen a kutatás-fejlesztés lesznek dominánsak, a posztfordista termelési paradigma uralkodóvá válásával. Ekkor a népesség már nemcsak az agglomerációkon belül, hanem azon kívül, vidéki területeken is dekoncentrálódik, megindul a nagyvárosok policentrikus fejlődése. Nyugat-Európában ez a szakasz az 1960-as, 1970-es években kezdődött, míg Kelet-Közép-Európában valódi súllyal az 1989-ben kezdődő rendszerváltással vált erősen érzékelhetővé.
4. Reurbanizáció – ebben az esetben a várospolitikai aktív szerepet vállal abban, hogy a belvárosi területek ismét vonzóvá váljanak a lakosság és a gazdasági szereplők számára egyaránt. Az evolúciós elméletek 1980-as évek közepi kidolgozásánál ez még csak hipotetikus szerepelt, és ehhez hasonló jelenségekkel a globalizáció, a népesség demográfiai átalakulása – az úgynevezett második demográfiai átmenet és a posztfordista gazdasági átmenet következtében megjelenő belső területek gazdasági és társadalmi újjáéledése – utóbbi esetében ennek részeként a dzsentrifikáció formájában találkozhatunk az 1990-es évek elejétől a legfejlettebb országokban, míg Európa más térségeiben a 2000-es években vált tapasztalhatóvá.

Történeti, vagy szociokulturális megközelítések

A történeti vagy szociokulturális megközelítés az evolúciós szemlélettel ellentétben úgy érvel, hogy minden város fejlődése sajátos jellemzőket hordoz, ezért nem lehet egyetlen általános modellt alkotni, amely minden városra egyformán alkalmazható lenne. Ehelyett különböző **városfejlődési modell típusok** határozhatók meg. A történeti megközelítés alapvetően két irányzatra osztható:

- A **neomarxista irányzat** szerint a városfejlődés elsődleges meghatározó tényezője az adott társadalom gazdasági berendezkedése, pontosabban a termelési mód. Manuel Castells, a neomarxista városszociológia egyik legjelentősebb képviselője kiemeli, hogy a városok fejlődése szoros kapcsolatban áll a gazdasági-társadalmi konfliktusokkal és hatalmi viszonyokkal. Castells azt állítja, hogy a város térbeli struktúrái nem pusztán gazdasági vagy funkcionális szempontból alakultak ki, hanem társadalmi konfliktusok, osztályharcok és politikai döntések eredményei is. A térbeli folyamatok mögött tehát mindig társadalmi és gazdasági hatalom- és érdekviszonyok húzódnak meg.
- A **neoweberiánus irányzat** a városfejlődést a társadalmi-gazdasági szerveződés sajátosságai szerint értelmezi. Szelényi Iván, ennek a megközelítésnek az egyik ismert képviselője, azt hangsúlyozza, hogy a városfejlődés mögött nem csupán a gazdasági termelési mód, hanem a

társadalmi struktúrák, értékek, kulturális minták és a politikai-intézményi rendszer jellemzői is állnak. Szelényi szerint a városok térbeli mintázata jelentős mértékben függ az adott társadalom történeti fejlődésétől, a városi életmódtól, a társadalmi egyenlőtlenségek szerkezetétől és a kulturális hagyományoktól.

Ez a megközelítés nem fogadja el a városfejlődés merev, lineáris szakaszolását, hanem inkább azt hangsúlyozza, hogy a fejlődés egyedi okokból következik be, és e tényezők különböző városi formákat hoznak létre. A szociokulturális elemzés egyik fontos eszköze ezért a tipologizálás. Ily módon csoportosíthatók a városok nagyobb kulturális egységek alapján: észak-amerikai városok, európai városok vagy kelet-ázsiai városok. Ugyanakkor a tipologizálás lehetséges a globalizáció keretében betöltött szerep szerint is, így elkülöníthetjük például a harmadik világ városait, a globális városokat, az ipari korszak utáni hanyatló városokat, az új ipari régiókat vagy akár a posztszocialista városokat. E megközelítés szerint a városok eltérő történeti pályákat járnak be, amelyek nem írhatók le egyetlen átfogó sémával.

Robert Fishman amerikai várostörténész dolgozta ki ennek jegyében a szuburbanizáció, majd policentrikus tér kialakulásának értelmezését. Fő állítása szerint a demográfiai átmenet második, leszálló ágában a családokra eső gyermekek száma visszaesik, a nukleáris család és annak érdekei kerülnek a középpontba a társadalom értékei között. A gyermeknevelésre minél alkalmas keretek megtalálása ösztönzi a középrétegek családjait a nagyobb alapterületű, családi házaz, városmagtól távolabb elhelyezkedő övezetekbe, hiszen nincsen annyi erőforrásuk, hogy mindezt az elit módjára a városmagban elérhessék. Mivel kulturális és életmódbeli preferenciáik a városi életmódot tükrözik, ezért eleinte a szolgáltatásokat, majd a munkahelyeket viszik magukkal a város peremterületei felé.

Ellenőrzés

Vitaindító témák

1. **Szuburbán életforma és identitásváltozások:** Hogyan alakítja át a szuburbia életformája az egyéni és közösségi identitásokat? Vajon a kertvárosi életmód valóban erősíti a közösségi kohéziót, vagy inkább individualizációhoz és társadalmi elszigetelődéshez vezet?
2. **Környezeti fenntarthatóság és a szuburbanizáció ellentmondásai:** Milyen stratégiákkal lehetne a szuburbanizáció negatív környezeti hatásait mérsékelni? Valóban fenntarthatóvá tehető-e a szuburbán életforma?
3. **Kreatív iparágak: belváros vagy szuburbia?** Hol van a kreatív tevékenységek optimális helyszíne? Milyen előnyökkel és hátrányokkal jár, ha ezek az iparágak a belvárosokból a szuburbiákba költöznek?

4. **Digitális technológiák hatása a városi szétterülésre:** Milyen szerepet játszanak a digitális technológiák (például az otthoni munkavégzés, a digitális kommunikáció és a smart city-megoldások) a szuburbanizáció folyamatában? Vajon a technológia erősíti vagy inkább mérsékeli a városi szétterülést?

Megválaszolandó kérdések

1. Milyen technológiai újítások játszottak kulcsszerepet a szuburbanizáció felgyorsulásában a 20. század első felében?
2. Hogyan változott meg a városi közösségi élet és társadalmi interakciók jellege a városi szétterülés következtében?
3. Miért tekinthetők a kreatív tevékenységek kihelyezései a szuburbán térségekbe a dzsentifikáció új formáinak?
4. Melyek a legfontosabb kihívások a metropolisztérségek igazgatásában, és milyen nemzetközi példák említhetők a hatékony megoldásokra?

Irodalom

- Arnott, R. J. – McMillen, D. P. (2007). *A Companion to Urban Economics*. Hoboken: Wiley-Blackwell.
- Bertraud, A. (2002). *Note on Transportation and Urban Spatial Structure*. ABCDE Conference, Washington, DC.
- Cherry, G. E. (1994). *Birmingham: a Study in Geography, History and Planning*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Couch, C., Leontidou, L., & Petschel-Held, G. (Eds.). (2007). *Urban Sprawl in Europe: Landscapes, Land-Use Change & Policy*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Csanádi, G., Csizmady, A., Kocsis, J. B., Kőszeghy, L. – Tomay, K. (2010). *Város Tervező Társadalom*. Budapest: Sík.
- Fishman, R. (1987). *Bourgeois Utopias: The Rise and Fall of Suburbia*. New York: Basic Books.
- Fishman, R. (2005). The Fifth Migration. *Journal of the American Planning Association*, 71(4), 357–366.
- Gammage, G. Jr. (2016). *The Future of the Suburban City: Lessons from Sustaining Phoenix*. Washington: Island Press.
- Gans, H. J. (1967). *The Levittowners: Ways of Life and Politics in a New Suburban Community*. New York: Pantheon.
- Hanlon, B. – Vicino, T. J. (2018). *The Routledge Companion to the Suburbs*. Oxon: Routledge.
- Hanlon, B. (2012). *Once the American Dream: Inner-ring Suburbs of the Metropolitan United States*. Philadelphia: Temple University Press.

- Hutchison, R. (Ed.). (2010). *Encyclopedia of Urban Studies*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Knox, P. – Pinch, S. (2010). *Urban Social Geography*. London: Routledge.
- Kocsis J. B. (2000). A szuburbanizáció jelenségének főbb elméleti megközelítései a városszociológiai és más rokon tudományterületek irodalmában. *Tér és Társadalom*, 14(2-3): 311-321.
- Kocsis J. B. (2008). Város menti agglomerációk átalakulása a globalizáció hatására. In: Csanádi, G. – Csizmady, A. (Eds.) *Társadalom, tér, szerkezet: szöveggyűjtemény*. Budapest: ELTE TáTK Városi és Regionális Kutatások Központja, pp. 79-86.
- Kocsis J. B. (2009). *Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten, 1930-1985*. Budapest: Gondolat.
- Kocsis J. B. (2015). A nagyváros útjában: a helyi társadalmak átalakulása Budapest délnyugati agglomerációjában. In: Keszei, A. – Bögre, Z. (Eds.) *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest: L'Harmattan, pp. 163-184.
- Kocsis J. B. (2023). A főváros környékének átváltozásai 1980 és 2020 között – A budapesti metropolisz térség kialakulása. *Századvég*, 3(3): 59-79.
- Kocsis, J. B. – Tomay, K. (2024): Suburban Sustainability in the Budapest Agglomeration. *Sustainability*, 16(8):3449.
- Kocsis, J. B. (2023). Recreating Locality: Community and Identity in Budapest Suburbs, 1995–2020. In: Van Damme, I.; McManus, R. – Dehaene, M. (Eds.) *Creativity from Suburban Nowheres: Rethinking Cultural and Creative Practices*. Toronto: University of Toronto Press, pp. 198-232.
- Kocsis, J. B. (2032). Térátmenetek – a város és pereme. *Korunk*, 34(5): 3-11.
- Lin, J., & Mele, C. (Eds.). (2013). *The Urban Sociology Reader* (2nd ed.). Oxon: Routledge.
- Marshall, A. (2001). *How Cities Work: Suburbs, Sprawl, and the Roads Not Taken*. Austin: University of Texas Press.
- Phillips, E. B. (2004). *City Lights: Urban-Suburban Life in the Global Society*. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press.
- Rykwert, J. (2000). *The Seduction of Place: The City in the Twenty-first Century*. New York: Pantheon.
- Saunders, W. (Ed.). (2005). *Sprawl and Suburbia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Szmytkie, R. (2020). The impact of residential suburbanization on changes in the morphology of villages in the suburban area of Wrocław, Poland. *Environmental & Socio-economic Studies*, 8(4): 24-43.
- Szmytkie, R. (2021). Suburbanisation processes within and outside the city: The development of intra-urban suburbs in Wrocław, Poland. *Moravian Geographical Reports*, 29(2): 149-165.

13. Városok irányítása

A helyi hatalom, a települések irányításának kérdésköre a városszociológia egyik központi jelentőségű témaköre. Ha arra a kérdésre keressük a választ, **ki irányít** ma egy települést, a legnyilvánvalóbb válasz, hogy a polgármester. Kicsit elmélyülve a kérdésben fölmerül, hogy a polgármester mellett a választott tagokból álló képviselőtestület is szokott döntéseket hozni. Ha valamilyen ügyben fordulunk az önkormányzathoz, jó eséllyel a jegyző, vagy valamely iroda, osztály munkatársa döntését fogjuk eredményként kapni. Bizonyos ügyekben viszont a kormány kinevezte főispán alá tartozó vármegyei kormányhivatal, vagy járási részlege dönt. Mélyebben vizsgálva újabb és újabb központi szereplőket, és a központi államigazgatás területi szerveként – például vármegyékben, járásokban – működő úgynevezett dekoncentrált államhatalmi szereplőket, szervezeteket azonosíthatunk, változatos jogkörökkel és felelősségi viszonyokkal. A települések irányításának témaköre megközelíthető jogi oldalról, azaz azt vizsgálva, kinek, vagy milyen szereplőnek mik a feladatai a vonatkozó jogszabályok szerint, milyen a hierarchiában elfoglalt helye, ki nevezi ki a vezetőjét és a többi. Ennek megismerése elengedhetetlen annak megértésében, hogy miképpen is működik a helyi vezetés. Ez a fejezet bemutatja a településeket illető jogi szerkezet fő jellegzetességeit.

Megközelíthetjük a kérdést más oldalról is: milyen erőterben, kinek felelősen és **ki érdekeit** figyelembe véve tevékenykedik a település vezetése . Lévéen mind a

polgármestert, mind a képviselőtestületet bizonyos időközönként lezajló választásokon a helyi választójoggal bíró polgárok választják, adódik a válasz, hogy akkor a **legitimációt** a vezetés a helyiektől kapja, nekik tartozik elszámolással, így igazából a helyiek vannak hatalmon a polgármesteren, a képviselőtestületen keresztül. A képviselőtestületben jobbra létezik a polgármestert támogató csoport és az ellenzék, azaz a helyiek egy, többségi része van hatalmon, a kisebbség nincsen, így azokat a döntéseket hozzák meg, amelyeket a többség támogat. Még mélyebben vizsgálva itt is egyre összetettebb kép tárul föl, ahol lakosság különböző informális csoportjai eltérő érdekérvényesítő képességgel vesznek részt a döntések befolyásolásában, amelyben gazdasági és más intézményi szereplők is szerepet követelnek. A **helyi hatalom forrásának**, helyi viszonyainak, kontextusának feltárása így éppúgy elengedhetetlen a helyi hatalom megértésében, mint a jogi struktúráké.

A helyi döntéshozatal hátterének városszociológiai megértéséhez egyformán szükség van a **formális és az informális hatalmi struktúrák** vizsgálatára. A **hatalom** fogalmát itt a szó szociológiai értelmében használjuk, a klasszikus szociológiaelméleti irodalom alapján egyének, vagy egy csoport tagjainak az a képességét értve alatta, amellyel más egyént vagy csoportot valamely tette kényszeríthetik, függetlenül attól, hogy a hatalomnak alávetettek azzal egyetértenek vagy sem. A hatalmon lévő utasításait erővel kikényszerítheti, amelyre a hatalommal rendelkezőnek rendelkezésére áll az államhatalmi jogi apparátus és az erőszakszervezetek köre. **Uralom** alatt azt a legitim hatalmat értjük, ahol a hatalmi eszköztár használatát az emberek legitimként fogadják el. **Befolyásolás** alatt az informális hatalmat értjük, amely néha meggyőzésen, máskor például anyagi előnyök kínálásán alapul.

Ez a fejezet a települések irányításának, hatalmi mechanizmusainak, illetve a lakosságnak a döntéshozatalba való bevonásának kérdéseit járja körbe, kitérve a magyar mellett részletesebben az Egyesült Államok, és összehasonlítás céljából Franciaország önkormányzati rendszereire is.

Ki irányít? Ki uralkodik a közösség felett?

A modern városirányítás sokszereplős és többszintű folyamatként működik, amelyben a hatalom nem kizárólag a választott képviselők vagy a hivatali apparátus kezében összpontosul. A helyi döntéshozatalt befolyásolják a gazdasági szereplők – például beruházók, ingatlan tulajdonosok és pénzintézetek –, szakértők és tanácsadók, civil társadalmi szervezetek, valamint olyan intézményi szereplők is, mint a helyi iskolák, kórházak vagy rendvédelmi szervek.

Városszociológiai szempontból fontos különbséget tenni a „**formális hatalom**” és az „**informális befolyás**” között. A formális hatalom a törvényekben és intézményi struktúrákban lefektetett döntési jogosultságokra utal – például arra,

hogyan egy önkormányzat képviselő testülete hivatalosan határozatot hozhat, rendeletet alkothat, vagy hogy egy főépítész eljárásokat indíthat. Ezzel szemben az informális befolyás kevésbé látható, ám gyakran legalább ilyen jelentős: kapcsolati tőkére, társadalmi presztízstre, gazdasági erőre, médiában elért láthatóságra vagy a szakmai tekintélyre épül.

Ez a kettősség azt eredményezi, hogy a helyi döntések sokszor nem csupán jogi vagy politikai úton dőlnek el, hanem különböző érdekcsoportok alkuképességén, mobilizációs erején és informális nyomásgyakorlásán is múlnak. Így például egy befolyásos vállalkozó vagy egy nagy múltú civil szervezet gyakran olyan súlyt képvisel a helyi politikában, amely meghaladja formális szerepét. A városvezetés sikeressége sok esetben azon múlik, hogy képes-e navigálni ezekben a látható és rejtett erőterekben, és összehangolni a különféle szereplők érdekeit.

Már a 20. század közepén született empirikus vizsgálatok – például Floyd Hunter (1953) atlantai kutatása vagy Robert Dahl (1961) New Haven-i esettanulmánya – rávilágítottak arra, hogy a tényleges hatalom gyakran a **gazdasági és társadalmi elit** kezében összpontosul, még akkor is, ha a politikai intézmények látszólag demokratikusak. Hunter megállapításai szerint egy szűk, informálisan összekapcsolt elites csoport dominálja a döntéshozatalt, míg Dahl a pluralizmus jegyében több szereplő részvételét és a politikai erőviszonyok dinamikáját hangsúlyozta.

A városi elit értelmezését többféleképpen lehet megközelíteni. A gazdasági elit általában a helyi nagytőkésekből, nagy ingatlanulajdonosokból és bankárokból áll, akik beruházásaikon keresztül közvetlen befolyást gyakorolnak a város fejlődési irányára. A politikai elit a választott tisztségviselőket, hivatalvezetőket és pártstruktúrák befolyásos szereplőit foglalja magában. A kulturális elit pedig olyan szereplőkből áll, akik a városi diskurzusokat és szimbolikus reprezentációkat formálják – például egyetemek vezetői, nagy befolyással bíró művészeti intézmények vagy médiumok irányítói.

Bizonyos kontextusokban ezek az elitek összeolvadnak – például amikor egy nagyvállalkozó egyben médiatulajdonos és várospolitikai tanácsadó is –, más esetekben pedig versengenek egymással a befolyásért. A lokális hatalomgyakorlás kutatása során így célszerű nemcsak a formális jogköröket vizsgálni, hanem az erőforrások feletti rendelkezést, a hálózati kapcsolódásokat, valamint a társadalmi beágyazottságot is.

Dahl ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy a hatalom **többszereplős** lehet: különféle szektorok (pl. oktatás, városfejlesztés, közlekedés) eltérő hatalmi szereplőket aktivizálnak. A városi kormányzás tere tehát nemcsak vertikálisan – állam és önkormányzat között –, hanem horizontálisan is tagolt, ahol többféle elit – gazdasági, politikai, szakmai és kulturális – versenyez egymással és működik együtt különféle ügyek mentén.

A városi hatalom nem statikus: különböző ügyekben különböző szereplők dominálhatnak, és gyakran különféle érdekcsoportok, lépnek szövetségre, alkotnak koalíciót annak érdekében, hogy befolyásolják a döntéseket. Egyes területeken – például ingatlanfejlesztések vagy infrastrukturális beruházások kapcsán – a gazdasági szereplők kerülnek előtérbe: vállalkozók, ingatlantulajdonosok, építési vállalatok, projektmenedzserek, valamint a technikai tervezők és tanácsadók. Ezek a szereplők általában egyfajta **„növekedési koalíciót”** alkotnak, amelynek célja a telekérték, a helyi gazdasági teljesítmény növelése, új beruházások vonzása és a város versenyképességének fokozása.

Ezzel szemben más területeken – különösen a szociálpolitika, lakhatás, egészségügy, oktatás vagy közösségfejlesztés terén – gyakran más típusú koalíciók alakulnak ki. Ezek jellemzően nonprofit szervezetekből, civil szervezetekből, szakmai érdekvédelmi csoportokból, vallási közösségekből, valamint helyi aktivistákból állnak. E csoportok célja a társadalmi igazságosság, a hozzáférés javítása és a hátrányos helyzetű csoportok érdekeinek képviselete. E koalíciók mozgósító ereje gyakran a helyi tudásban, társadalmi tőkében és erkölcsi legitimitásban rejlik.

Fontos kiemelni, hogy ezek a koalíciók nem mindig formális szervezeti egységek: gyakran informális szövetségekről, eseti együttműködésekről van szó, amelyek egy-egy konkrét ügy vagy fejlesztés körül szerveződnek. Előfordulhat az is, hogy ugyanazon városrészen belül párhuzamosan több, egymással versengő koalíció is jelen van – például egy ingatlanfejlesztést támogató üzleti csoport, valamint egy helyi lakosokból álló ellenálló közösség. A városi hatalom e sokszereplős mezőben tehát folyamatosan újratárgyal, pozíciók és szövetségek mentén szerveződő dinamikus rendszer.

Városi főnökök és gépezetek

A 19–20. század fordulóján sok észak-amerikai városban „politikai gépezetek” működtek, amelyek pártlojalitásért cserébe szolgáltatásokat, állásokat és védelmet nyújtottak a választóknak. Ezek az informális hatalmi struktúrák különösen fontos szerepet játszottak a bevándorló közösségek integrációjában, hiszen a politikai gépek gyakran szolgáltak közvetítőként az újonnan érkezett, társadalmilag kiszolgáltatott csoportok és a városi hatalom struktúrái között. A gépezetek vezetői, az úgynevezett **„városi főnökök”** személyes kapcsolathálót építettek ki, amelyeken keresztül az állásokhoz, lakhatáshoz, szociális juttatásokhoz és akár rendőri védelemhez is hozzáférést biztosítottak.

A chicagói politikai gépezet Richard J. Daley korában

Richard J. Daley (1902–1976), Chicago polgármestere 1955-től több mint húsz éven át haláláig, a klasszikus nagyvárosi politikai gépezet mintaszerű működtetője volt. Hatalomgyakorlása alapja a hierarchikus pártszervezet, a közpénzből finanszírozott

patronázs (avagy klientúra), a fegyelmezett és jól szervezett mozgósítás és a közigazgatás feletti személyes kontroll kombinációja ötvözte volt. A kifinomult hatalmi gépezet alapsejtje a körzeti kapitány (precinct captain), fölötte a kerületi bizottsági vezető (ward committeeman), másnéven a pofozó (clout) állt. Feladatok az volt, hogy városházához kötődő állásokkal, szívességekkel és fenyegetésekkel tartsák egyben a szavazóbázist. Chicagóban mintegy 3500 körzet működött, és mindegyikhez a gépezettől függő munkahelyek, ideiglenes feladatok, valamint általános 2% körüli fizetéslevonás kapcsolódtak a politikai lojalitáshoz.

A „szolgáltatás és szívesség” logikája a hétköznapiakban is jelen volt: a körzeti kapitány intézte a parkolási bírság elintézését, az adómegállapítás, csökkentését, a személyszállítás „pontosságát”, különböző engedélyek megadását, illetve visszavonását. Szegényebb városrészekben a konkrét fenyegetés és zsarolás is eszköz maradt (lakások kiutalása, segélyed megadása és társaik). A jutalom a választás napján érkezett: aki szállította a szavazatokat, maradt az állásában.

Daley a patronázst központosította. A polgármester naponta kapott névsort a városi alkalmazásba újonnan beléptetettekről – nemcsak a kulcspozíciókról, hanem le egészen az utcaseprőkhöz –, a háttéradatokkal és a politikai patrónus nevével; senki sem kerülhetett városi állományba anélkül, hogy a polgármester ne tudjon róla. Így az alkalmazotti állomány maga is a kampánysereg része lett. A politikai gépezet úgy 20-25 ezer városi és megyei önkormányzati állás fölött diszponált Chicagóban és azt magában foglaló Cook megyében, de a gépezet ereje ennél jóval tágabb hatókörű volt, hiszen voltak patronált állások például az Illinois állam által működtetett chicagói közlekedési hatóságnál éppúgy, mint a magántulajdonú lóversenypályán, a közműveknél és más magántulajdonú vállalkozásoknál.

A választókerületi lajstrom (ward book) a gépezet kulcseszköze volt. Ebben tartotta nyilván a körzeti kapitány minden szavazóját és háztartását. Mindegyiknek rögzítették nevét, címét, lojalitását, az ígérek és szívességek teljesítésének állását (például bírság, vagy adókivetés csökkentése, rokonnak juttatott állás), kire lehet támaszkodni adományok iránt, kit kell mozgósítani választások napján és hogyan. Rögzítették benne, kinek mivel tartozik a patronázsrendszer, illetve ki mivel tartozik neki. De ez a könyv szolgált a körzeti kapitány teljesítésének ellenőrzésére is, azaz, ígérek mekkora része teljesült, az elvárt szavazatok mekkora aránya valósult meg.

A jelöltek és számukra alkalmas pozíciók kiválasztása a szervezeti létrán történt és aprómunkával kezdődött: választások előtti kopogtatás, szívességek végrehajtása, a környék lajstromjának vezetése és társaik. Alkalmas jelölt és jó kerület esetén a jelölt előtt bírói vagy tanácsnoki hely is nyílhatott. A nepotizmus le tudta rövidíteni az utat: családnevek, dinasztiák bukkantak fel újra meg újra.

A városi tanács pecsételő automataként működött – a frakciófegyelmet kulcsfigurák biztosították –, a közmű- és középület-beruházások pedig politikai célokra is szolgáltak.

A rendőrség fölötti kontroll, a hírszerző egységek és a kemény közrend-politika a rendpártiság képét erősítették, miközben országos botrányokat kavartak.

Választásokkor a gépezet a mozgósítás minden régi-új eszközét használta: a beadványok, köztük jelölőívek nem hivatalos csatornán történő, „hátsó ajtó” beadásától a fekete negyedek tömeges szavazatmegvásárlásáig, ételosztással, italjeggyel, idősoththoni szavazók buszoztatásával és hasonló technikákkal mind éltek.

A chicagói politikai gépezet egyáltalán nem titkolta létét. Évente többször nyilvános erejdemonstrációt tartott, ilyen volt például a nagyszámú ír származású lakosságra tekintettel kiemelt Szent Patrik-napi felvonulás vagy az állami vásár „Demokrata napja”, amikor ezrek vonultak kalapban a „vezér” mögött, látványosan mutatva patronázshadsereg erejét.

A város működtetése a „belváros az első” elvet követte: Daley meggyőződése szerint a belváros erősítése tovacsordul a kijebbi eső részekre. Ennek jegyében a Hurok („Loop”) környékét fejlesztette, felhőkarcolók s reprezentatív beruházások sora épült a tóparton, miközben a külvárosi negyedek infrastrukturális és a lakhatási szegregáció problémái halmozódtak. Chicago belső része, benne a hagyományos része a magasvasút alkotta Hurok környéke, és az attól északra kiépült reprezentatív Csodálatos Mérőöld („Magnificent Mile”) az egyik legélhetőbb és legjobban működő amerikai belvárossá vált.

A mérleg két serpenyője tehát: hatékony, fegyelmezett városüzemeltetés és belvárosi modernizáció – szemben a demokratikus elszámoltathatóság korlátaival, a szegregáció konzerválásával és a klientúra logikájával. Daley gépezete mindezt egyszerre testesítette meg: a rendet, a betonba öntött fejlődést és a lojalitásért járó pozíciókat és pénzeket.

Fontos megjegyezni, hogy Daley nem hozta létre a chicagói politikai gépezetet. Ezt a berendezkedést a nagy gazdasági világválságot követő zavaros időszak alkotta meg az 1930-as években – ő „csak” új életet lehelt belé, tökéletesítette és működtette évtizedeken keresztül.

A politikai gépezetek által létrehozott patronázsrendszer egyszerre jelentett lehetőséget és kockázatot: míg egyes társadalmi csoportok számára tényleges felemelkedést kínált, másokat kiszolgáltatottá tett az informális alkuknak és a politikai lojalitás kizsákmányoló mechanizmusainak. A hatalom koncentrációja és a klientúraépítés gyakran korrupcióval és nepotizmussal járt együtt, amely hosszú távon aláásta a közintézmények hitelességét és az átlátható kormányzás esélyeit. Mindezek ellenére a politikai gépezetek bizonyos kontextusokban stabilitást és társadalmi mobilitási csatornákat is jelentettek, különösen olyan városrészekben, ahol más intézményes támogatás nem állt rendelkezésre.

A modern korban a politikai gépezeteket fokozatosan felváltották a **„növekedési koalíciók”**, amelyek nem pártstruktúrákra, hanem a gazdasági racionalitás és a tőkekoncentráció logikájára épülnek. Ezek a koalíciók gyakran olyan

helyi elitcsoportokat egyesítenek, amelyek közös célja a városi tőkevonzás maximalizálása, az ingatlanértékek növelése és a város versenyképességének fokozása. E szereplők a beruházásokat nemcsak gazdasági eszköznek tekintik, hanem politikai és szimbolikus tőke forrásának is, amely növeli befolyásukat a városi hatalmi térben.

Míg a korábbi politikai gépezetek célja elsősorban a választói bázis stabilizálása és szavazatmaximalizálás volt – gyakran etnikai vagy szociális lojalitáson alapuló patronázsrendszerekkel –, addig a növekedési koalíciók célja az **értéktöbblet-termelés**, vagyis a beruházások által generált jövedelmek, adóbevételek és presztízs növelése. Ez a fordulat jelentős paradigmaváltást tükröz: az irányítás fókusza a társadalmi újraelosztásról és integrációról a gazdasági versenyképességre és a befektetői érdekképviseletre helyeződött át.

Ennek következtében a városfejlesztési döntések nem ritkán a tőkeérdekek logikáját követik – például presztízsprojektek, magas presztízsű lakóparkok, bevásárlóközpontok vagy turisztikai fejlesztések előtérbe kerülése –, miközben a szociális lakásépítés, a közszolgáltatások fejlesztése vagy a hátrányos helyzetű térségek rehabilitációja háttérbe szorul. A város így nemcsak térben, hanem társadalmilag is polarizálódik: az erőforrások eloszlása, a hozzáférés lehetőségei és a politikai hallhatóság egyaránt az erősebb csoportok felé billennek el.

Növekedési koalíció

Logan és Molotch (1987) elmélete, a növekedési koalíció koncepciója új megközelítést kínál a városi irányítás megértéséhez. Eszerint a városokat nem kizárólag közérdekek vagy választói akarat mozgatja, hanem olyan **érdekközpontok**, amelyek a gazdasági növekedést, mint célt helyezik előtérbe. E koalíciók többnyire a helyi elit tagjaiból állnak, akik gazdasági, politikai és kulturális tőkével rendelkeznek, és céljuk a földhasználat és ingatlanértékek maximalizálása.

A növekedési koalíció tagjai közé tartoznak tipikusan:

- **ingatlanfejlesztők és építőipari vállalatok**, akik közvetlenül érdekeltek az új beruházásokban és a magasabb értékű beépítésekben;
- **nagyvállalkozók**, akik hasznot húznak a megnövekedett forgalomból és üzleti lehetőségekből;
- **helyi bankok és pénzügyintézetek**, amelyek hiteleket nyújtanak a fejlesztésekhez és részesednek a megtérülésből;
- **önkormányzati tisztségviselők**, akik politikai támogatottságukat vagy költségvetési mozgásterüket a beruházások révén növelhetik;
- **tervezőirodák, urbanisták, tanácsadók**, akik a tervek előkészítésében, vizualizációjában és legitimálásában vesznek részt;
- **helyi és regionális média**, amely a beruházások „sikertörténetként” történő kommunikálásában kulcsszerepet játszik.

E szereplők gyakran közös narratívát alakítanak ki a városi növekedés szükségességéről: hangsúlyozzák a munkahelyteremtést, az adóbevételek növelését, a versenyképességet vagy a „kreatív osztály” bevonását. Ugyanakkor ezek a narratívák sok esetben elhallgatják a társadalmi hatásokat – például a lakhatási költségek és kiadások növekedését, a kiszorítást vagy a környezeti terheket.

A városokban így egyfajta „növekedési gépezet” működik, amelyben a fent említett szereplők együttműködve, politikai és gazdasági eszközöket mozgósítva hajtanak végre értéknövelő fejlesztéseket. Ez a dinamika azonban sokszor nem esik egybe a helyi közösségek valós szükségleteivel, és gyakran figyelmen kívül hagyja a társadalmi igazságosság, a hozzáférhetőség és az inkluzivitás szempontjait.

A közösség hatalma

A demokratikus városirányítás egyik legfontosabb alapelve, hogy a helyi közösség nem csupán elszenvedője, hanem formálója is a közügyeknek. A közösség hatalma nem merül ki a választásokon való részvételben, hanem sokkal inkább egy kollektív cselekvőképességben nyilvánul meg: abban, hogy a polgárok képesek megszervezni magukat, véleményt formálni, alternatívákat megfogalmazni és akár intézményes döntéshozatalt is befolyásolni. Ez a részvétel nemcsak egyéni aktivitásokból (például petíciók aláírásából vagy nyilvános fórumokon való felszólalásból) áll, hanem különféle **közösségi és civil szerveződések** kollektív tevékenységéből táplálkozik.

Ez a közösségi hatalomértelmezés szemben áll az elitvezérelt városirányítási elméletekkel, amelyek szerint a városokat alapvetően szűk körű, erőforrásokkal bíró csoportok irányítják – függetlenül attól, hogy a politikai intézmények formálisan demokratikusak. Az ilyen megközelítések – például Hunter „hatalmi struktúra” elmélete vagy Logan és Molotch „növekedési gépezet” koncepciója – azt hangsúlyozzák, hogy a tényleges döntések mögött gyakran gazdasági vagy politikai **érdekcsoportok** állnak, amelyek hatalmi pozíciójuknál fogva dominálják a folyamatokat.

A közösségi részvételre épülő irányítás ezzel szemben azt feltételezi, hogy a lakosság nem passzív fogyasztója a közpolitikának, hanem aktív szereplő annak formálásában. E nézőpont nem tagadja a hatalmi egyenlőtlenségek létezését, de arra törekszik, hogy a döntéshozatal mechanizmusait nyitottabbá, átláthatóbbá és hozzáférhetőbbé tegye – különösen a hátrányos helyzetű vagy alulreprezentált csoportok számára.

Robert Putnam (2000) **társadalmi tőke** fogalma hangsúlyozza, hogy a bizalmon, kölcsönösségen és társadalmi hálózatokon alapuló közösségi kapcsolatok elősegítik a társadalmi együttműködést, a hatékony kormányzást és az állampolgári részvételt. Putnam három típusát különíti el a társadalmi kapcsolatoknak: az

összekötő (bonding) tőke az azonos csoporton belüli, erős kötődésű kapcsolatokra utal, amelyek különösen fontosak a társadalmi kohézió szempontjából, de hajlamosak az elzárkózásra és az exkluzivitásra. Az **áthidaló** (bridging) tőke az eltérő háttérű csoportok közötti kapcsolatokat írja le, amelyek elősegítik az együttműködést és a társadalmi integrációt. Az **összekapcsoló** (linking) tőke pedig a közösségek és az intézmények közötti vertikális kapcsolatokat jelöli, vagyis azt, hogy a közösségek mennyire képesek hozzáférni az erőforrásokat elosztó intézményekhez, döntéshozókhoz. Az olyan településeken, ahol mindhárom típus jelen van – különösen az áthidaló és összekapcsoló típusok –, ott a közösségi részvétel nemcsak aktívabb, hanem strukturálisan is inkluzívabb. Ezekben a helyeken fejlettebbek az önkéntes egyesületek, nagyobb a kölcsönös bizalom, és jellemzően jobb minőségű közszolgáltatások és érzékenyebb közpolitikai döntéshozatal figyelhető meg.

Ugyanakkor a társadalmi tőke eloszlása korántsem egyenletes, és ezzel összefüggésben a részvétel lehetőségei is jelentős mértékben differenciáltak. A részvétel feltételei – mint az információhoz való hozzáférés, a szabadidő rendelkezésre állása, a kapcsolati háló mélysége, az önkifejezéshez szükséges nyelvi és szimbolikus készségek – társadalmi osztályok, jövedelmi szintek, iskolázottság, etnikai hovatartozás, nem és életkor szerint is jelentősen eltérnek.

A magasabb társadalmi státuszú, jól iskolázott, középosztálybeli, többségi etnikumhoz tartozó lakosok rendszerint jobban hozzáférnek a részvételi folyamatokhoz: tudják, mikor és hol zajlanak a fórumok, értik az ott használt szaknyelvet, bátrabban nyilvánítanak véleményt, és rendelkeznek azokkal a kapcsolatokkal, amelyek révén javaslataik meghallgatásra találhatnak. Emellett gyakran több szabadidővel is rendelkeznek, amely lehetővé teszi számukra az aktív részvételt a közösségi döntéshozatalban.

Ezzel szemben a szegényebb, társadalmilag marginalizált csoportok – köztük a bérlők, alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők, migráns közösségek vagy egyedülálló szülők – gyakran **kiszorulnak** ezekből a részvételi terekből. Ennek okai között szerepel a nyelvi és adminisztratív akadályok jelenléte, az intézmények iránti bizalomhiány, a diszkriminációval kapcsolatos tapasztalatok, valamint az erőforráshiány. Gyakran előfordul, hogy ezek a csoportok nincsenek célzottan megszólítva, vagy az ő szempontjaik nem jelennek meg napirendi pontként a közösségi fórumokon.

Egyes kutatások rámutatnak arra is, hogy a hivatalosan nyitott részvételi eljárások is **zárttá válhatnak**, ha a részvétel strukturális feltételei nincsenek kiegyenlítve – például, ha nincs tolmácsolás, gyermekfelügyelet, utazási költségtérítés vagy megfelelő időpontválasztás. Így a részvétel nemcsak jog, hanem lehetőség kérdése is, amelynek elérhetősége egyenlőtlenül oszlik el a társadalomban.

Különösen éles ez a helyzet, amikor az erőforrásokért és figyelemért való verseny során a hangosabb, jobban szervezett csoportok dominálnak, miközben a kevésbé hallatott hangokat figyelmen kívül hagyják. Ez nemcsak egyenlőtlenséget okoz, de alááshatja a részvételi folyamatok legitimitását is. A részvétel tehát nem csupán a meghallgatás lehetőségét, hanem az érdekvédelem hatékonyságát is jelenti.

William Fischel (2001) „homevoter” elmélete ezen a ponton kapcsolódik be a városszociológiai diskurzusba: eszerint az ingatlan tulajdonosok saját lakóhelyük értékének megőrzésében érdekeltek, és ez az érdek motiválja őket, hogy aktívan részt vegyenek az önkormányzati politikában. A választásokon való részvételük, valamint a közösségi fórumokon való megjelenésük mögött gyakran az a cél húzódik, hogy védjék az ingatlanjaik értékét és környezetüket. Ennek következménye azonban sok esetben az, hogy a politikai és tervezési döntések konzervatív irányt vesznek, s ez megnehezíti az alacsonyabb jövedelműek, bérlők, bevándorlók vagy fiatalok számára a helyi integrációt és a lakhatáshoz való hozzáférést.

Részvétel az irányításban

A részvétel a demokratikus városirányítás kulcseleme, amely egyaránt megjelenik a tervezési, döntéshozatali és végrehajtási szinteken. A **lakosság bevonása** nem csupán normatív vagy demokratikus elvárás, hanem gyakorlati előnyökkel is jár. A helyi tudás, tapasztalat és érintettség révén olyan információk kerülnek be a döntéshozatali folyamatba, amelyek javíthatják a döntések minőségét és relevanciáját. Emellett a lakossági részvétel növeli a tervezési folyamatok legitimitását, elősegíti a társadalmi konszenzust, csökkenti az ellenállást és hosszú távon hozzájárul a közpolitikai döntések fenntarthatóságához és elfogadottságához.

A részvétel formái között megkülönböztethetjük az információközlésen alapuló, alacsony intenzitású eszközöket (pl. hirdetések, közlemények), a véleménygyűjtő típusokat (pl. kérdőívek, nyilvános fórumok), valamint a deliberatív, társdöntéshozatalt elősegítő mechanizmusokat (pl. közösségi tervezés, részvételi költségvetés, társadalmi zsűri). E három szint nemcsak módszertani, hanem hatalommegosztási különbséget is jelent.

A tranzakciós részvétel során az állampolgárok véleményét nyilváníthatnak, de nem feltétlenül van érdemi befolyásuk a végső döntésekre. A deliberatív részvétel ezzel szemben nemcsak a párbeszédet ösztönzi, hanem a hatalom részleges megosztására is törekszik, amelynek kulcseleme a közös tanulás, a konszenzuseresés és a transzparens visszacsatolás. A deliberatív részvétel különösen fontos ott, ahol a társadalmi igazságosság kérdései kiemelten jelen vannak – például marginalizált területek fejlesztésében vagy vitás városhasználati ügyekben.

A részvétel akkor hiteles, ha a folyamatokat független facilitátorok vezetik, ha elérhetőek a visszacsatolási mechanizmusok, és ha az eredmények nemcsak szimbolikusak, hanem tényleges hatással vannak a döntéshozatalra. Emellett

kulcsszerepe van a bizalomépítésnek, a részvétel előzetes előkészítésének, és annak, hogy a városvezetés képes-e valóban befogadni és intézményesíteni a lakossági inputokat. E feltételek hiányában a részvétel könnyen formalizálttá vagy eszközjellegűvé válik.

Különös figyelmet érdemelnek a **bevonás technikái** (pl. digitális platformok, vizuális eszközök, facilitált műhelyek), valamint a *köztes szereplők* (pl. civil szervezetek, közösségi moderátorok, szakértők) közvetítő funkciója, akik képesek összekapcsolni az állampolgárok és az önkormányzati rendszer működését. Az ilyen „közvetítő intézményrendszer” különösen fontos a deliberatív részvétel megerősítésében.

A részvétel formái, mélysége és infrastruktúrája tehát szorosan összefügg azzal, hogy egy adott városban mennyire valósul meg az inkluzív, átlátható és demokratikus kormányzás. A részvétel a demokratikus városirányítás kulcseleme. A várostervezésben, költségvetés-készítésben és szolgáltatásfejlesztésben egyaránt megjelennek részvételi mechanizmusok: közösségi fórumok, lakossági konzultációk, közösségi tervezés és részvételi költségvetés. A részvétel módja azonban jelentős különbségeket mutat.

Az önkormányzat tágabb kontextusa

A helyi önkormányzatok nem teljesen autonóm szereplők: működésük a több szintű kormányzás keretében valósul meg, amelyben nemzeti, regionális és nemzetközi intézmények, szabályozások és erőforrások egyaránt befolyással bírnak. Egy város kormányzását tehát nem lehet kizárólag a helyi önkormányzati döntéshozatal elemzésével megérteni – figyelembe kell venni azokat a külső kényszereket, lehetőségeket és erőtereket is, amelyek strukturálják a helyi politikai mozgásteret.

A **többszintű kormányzás** (multi-level governance) fogalma kiemelten fontos mind az európai, mind az amerikai városi kormányzás megértéséhez. Európában ez a rendszer az uniós, nemzeti és regionális hatáskörök összefonódását jelenti, ahol az önkormányzatok egyaránt végrehajtói és kezdeményezői szerepet is betöltenek. Az Európai Unió regionális politikája különösen hangsúlyosan érinti a városokat, hiszen számos pályázati lehetőség és program – mint például az URBACT vagy a Horizon Europe – közvetlenül célozza meg a városi innovációt, fenntarthatóságot és társadalmi inklúziót.

Ugyanakkor ezek a lehetőségek erősen szabályozott adminisztratív és pénzügyi keretekhez kötöttek, amelyeket a helyi közigazgatás eltérő mértékben képes kihasználni. Az Európai Unióban megfigyelhető decentralizáció és szubszidiaritás elve ugyan elvileg megerősíti az önkormányzatokat, ám a tényleges hatékonyságot gyakran befolyásolják a nemzeti szintű politikai viszonyok és a helyi intézményi kapacitások korlátai. A decentralizáció a hatalom és a feladatok elosztása, míg a szubszidiaritás elve

azt határozza meg, hogy ezeket a döntéseket hol hozzák meg a leghatékonyabb szinten – ez a szint általában a legközelebb áll a választópolgárhoz, de nem feltétlenül a legalacsonyabb szinten. A decentralizáció a szubszidiaritás elvének érvényesítése révén valósul meg, mely szerint a döntéshozatal a kompetens és hatékony szinten történik, nem pedig a központosított hatalomnál.

Ezzel szemben az Egyesült Államokban, bár az önkormányzatok elméletileg jelentős autonómiával bírnak, a városok működését gyakran gátolja a töredezett intézményi struktúra (pl. több száz önálló jogi személyiségű városi egység egy nagyvárosi térségben), az egyenlőtlen adóalap és a korlátozott újraelosztási mechanizmusok.

Az Egyesült Államok önkormányzati rendszere

Az Egyesült Államok önkormányzati rendszere rendkívül összetett és decentralizált, amelyet a szövetségi rendszer, a történelmi fejlődés és az államok közötti különbségek egyaránt meghatároznak. Az önkormányzatok szerepe és hatásköre alapvetően az egyes tagállamok jogrendjéből következik, tehát nincsen egységes nemzeti önkormányzati modell – az állami alkotmányok és törvények szabályozzák a helyi kormányzatok szervezetét, jogköreit és pénzügeit.

A helyi kormányzatok főbb típusai közé tartoznak a megyék (counties), a városok (cities vagy municipalities), a községek (townships), valamint a különleges célú körzetek (special districts), például iskolakerületek vagy vízügyi hatóságok. Az Egyesült Államok területén több mint 90 000 helyi kormányzati egység működik.

A városi önkormányzatok három fő irányítási modell szerint működhetnek:

- Polgármester–tanács rendszer (mayor–council): Ebben a modellben a polgármester erős végrehajtó hatalommal bír, míg a városi tanács a törvényhozó testület szerepét tölti be. Ez a forma hasonlít a klasszikus hatalmi ágak megosztásán alapuló államszerkezetre.
- Tanács–menedzser modell (council–manager): A tanács választott tagokból áll, akik kijelölik a városmenedzsert, aki hivatali vezetőként irányítja a közigazgatást. Ez a modell inkább technokrata jellegű, és kisebb hangsúlyt helyez a politikai vezetésre.
- Komisszári rendszer (commission form): Kevésbé elterjedt forma, amelyben a választott tisztviselők egyúttal az adott városi funkció (pl. közlekedés, pénzügy) felelősei is.

A „home rule” (önkormányzati szabadság) és a „Dillon-szabály” (amely szűken értelmezi az önkormányzatok jogköreit) közötti feszültség folyamatosan alakítja a helyi

kormányzás hatókörét. Egyes államok széles autonómiát biztosítanak a városoknak, mások viszont korlátozzák a helyi rendeletalkotást és adóztatást.

Az amerikai önkormányzatok jelentős szerepet játszanak a közszolgáltatások nyújtásában (iskolák, közlekedés, közrend), ugyanakkor erősen függenek az adóbevételektől, különösen az ingatlanadótól. A gazdasági különbségek jelentős területi egyenlőtlenségeket eredményeznek, amelyek gyakran faji és társadalmi törésvonalakat is tükröznek.

Az amerikai önkormányzati rendszer tehát egyszerre decentralizált, sokszínű és versengő. Erőssége az alkalmazkodóképesség és a helyi kísérletezés lehetősége, gyengesége viszont a fragmentációból fakadó koordinációs problémák és az egyenlőtlenségek újratermelődése.

Mindkét rendszerben közös, hogy a városok mozgástere egyre inkább függ a nemzetközi tőkeáramlástól, a versenyképességi logikától és a kormányzati partnerségi keretektől. A helyi önkormányzatok sikeressége így nem csupán saját belső szervezeti működésükön, hanem külső beágyazottságukon és érdekérvényesítő képességükön is múlik.

Az Egyesült Államok példáján keresztül jól látható, hogy bár a helyi önkormányzatok nagyfokú formális autonómiával rendelkeznek, tevékenységüket erőteljesen korlátozza a szövetségi és állami szabályozási környezet. Emellett az önkormányzatok finanszírozási lehetőségei – például adóbevételek, támogatások, hitelfelvételi lehetőségek – is jelentős mértékben függenek a magasabb szintű kormányzati döntésektől. Ez a pénzügyi függőség gyakran a központi szándékokhoz való igazodást eredményezi.

Európában hasonlóképpen érvényesül a többszintű kormányzás logikája, azonban nagyobb hangsúly helyeződik a decentralizációra és a szubszidiaritás elvére. Az Európai Uniónak a területi kiegyenlítést célzó strukturális és kohéziós politikái révén az önkormányzatok gyakran közvetlenül pályázhatnak fejlesztési forrásokra, ugyanakkor ezek eléréséhez szigorú adminisztratív megfeleltetési követelmények kapcsolódnak. A tagállamokon belüli különbségek is jelentősek: míg a skandináv országokban az önkormányzatok széles feladat- és hatáskörrel bírnak, addig Kelet-Közép-Európa számos államában a központi kormányzat erősebben beavatkozik a helyi döntéshozatalba.

Franciaország önkormányzati rendszere

Franciaország önkormányzati rendszere a köztársasági államszervezet centralizált hagyományai ellenére az 1980-as évektől kezdődően fokozatos decentralizációs reformokon ment keresztül. A jelenlegi rendszer három fő szintből áll: települési

önkormányzatok (communes), megyék (départements) és régiók (régions). Emellett az utóbbi évtizedekben létrejöttek úgynevezett köztes együttműködési struktúrák (intercommunalitás), amelyek célja a kis önkormányzatok közötti feladatmegosztás és koordináció.

Franciaországban több mint 35 000 települési önkormányzat működik, ami az egyik legaprózottabb önkormányzati rendszert jelenti Európában. A legtöbb község kis lélekszámú, korlátozott kapacitással rendelkező egység. Ennek következményeként nagy hangsúly került az interkommunális együttműködésre: a községek közösen biztosítják a közszolgáltatásokat, fejlesztési programokat és területfejlesztési feladatokat. Ezek a társulások kötelezővé is váltak a legtöbb területen.

A középszintet a 101 megye (département) alkotja, amelyek főként szociális, oktatási és közlekedési feladatokat látnak el. A megyék élén egy megválasztott közgyűlés (conseil départemental) és annak elnöke áll.

A legmagasabb területi szintet a 18 régió jelenti (13 Franciaország szárazföldi részén, 5 tengerentúli területen). A régiók felelősek a gazdaságfejlesztésért, szakképzésért, regionális infrastruktúráért, valamint az uniós támogatások koordinációjáért. A regionális tanácsokat (conseil régional) közvetlenül választják, elnökük politikai értelemben a legerősebb területi vezető.

Franciaországban az állam jelenléte továbbra is erőteljes: minden közigazgatási szinten működik prefektusi rendszer, amely a központi kormányzat képviseletét biztosítja. A prefektusok (préfets) felügyelik a helyi döntések jogszerűségét és koordinálják a válságkezelést.

A decentralizáció fő célja a területi demokrácia erősítése és a közszolgáltatások hatékonyabb megszervezése volt. Ugyanakkor a reformok számos kritikát kaptak: a döntéshozatal gyakran átláthatatlan, a hatáskörök megosztása nem mindig világos, és a helyi demokrácia súlyát csökkentik a párhuzamos állami felügyeleti struktúrák.

A **globalizációval** és a neoliberális városkormányzással összefüggésben előtérbe került az úgynevezett vállalkozói városmodell, amelyben az önkormányzatok nem csupán közszolgáltatók, hanem gazdasági szereplőként is viselkednek: versenyeznek a befektetőkért, fejlesztési forrásokért, rendezvényekért és lakosságért. Ez a logika gyakran együtt jár a piaci szemléletű menedzsment elterjedésével, a közszolgáltatások kiszervezésével és a köz- és magánszféra partnerségi formáinak előtérbe kerülésével. Bár ez a modell Nyugat-Európában is elterjedt, a posztoszocialista országokban gyakran keveredik paternalista állami kontrollal és a helyi politikai kultúra sajátosságaival.

Tovább nehezíti a helyi önkormányzatok működését a joghatósági **töredezettség**, különösen a nagyvárosi térségekben, ahol számos közigazgatási

egység – például önálló városrészek, iskolakerületek, közlekedési hatóságok vagy különleges gazdasági övezetek – osztozik az irányítás és szolgáltatásszervezés kompetenciáin. Ez nemcsak az erőforrások koordinálását nehezíti, hanem gyakran növeli a területi egyenlőtlenségeket is, mivel a vagyonosabb térségek képesek elszigetelni magukat a szegényebb részek problémáitól. A joghatósági töredezettség – vagyis a városon belüli sokféle közigazgatási egység (pl. iskolakerületek, speciális övezetek) – a várospolitikai koordinációját nehezíti, és hozzájárul a területi egyenlőtlenségek konzerválásához.

Mindezek a tényezők – a többszintű kormányzás logikája, a vállalkozói város működésmódja és a jogi-térbeli fragmentáció – erősen befolyásolják a helyi döntéshozatal lehetőségeit. Az önkormányzatok mozgástere ezekhez az intézményi és gazdasági kontextusokhoz való alkalmazkodás függvénye, amely sok esetben a közösségi részvétel vagy társadalmi igazságosság háttérbe szorulását eredményezheti.

A magyar önkormányzati rendszer és a területi közigazgatás szerkezete

A magyarországi önkormányzati rendszer a rendszerváltás után, 1990-ben kialakított ún. kétszintű önkormányzatiság elvére épült. Ekkor született meg a helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény, amely a demokratikus helyi hatalomgyakorlás alapvető kereteit rögzítette. A települési önkormányzatok létrehozása arra az elvre épült, hogy minden község, város és a fővárosi kerületek is saját önkormányzattal rendelkezzenek. Emellett megyei önkormányzatok is működtek, amelyek a térségi feladatokat koordinálták, különösen az oktatás, a közgyűjtemények, a közművelődés és az egészségügy terén.

Az önkormányzati autonómia a helyi ügyekben való önálló döntéshozatal jogát jelentette. Az önkormányzatoknak saját költségvetésük, vagyonuk és szervezetrendszerük van. A képviselő-testület a legfőbb döntéshozó szerv, amelyet a választópolgárok közvetlenül választanak. A polgármester a képviselőtestület vezetője és a végrehajtó hatalom feje. A jegyző az önkormányzati hivatal vezetője, a döntések törvényességének őre, aki az államigazgatási feladatokat is ellátja.

A 2010-es évek során az önkormányzati rendszerben jelentős centralizáció ment végbe. A 2011-es Alaptörvény és az azt követő új önkormányzati törvény (2011. évi CLXXXIX. törvény) több szempontból átalakította a helyi kormányzás szerkezetét. A megyei önkormányzatok kötelező feladatai megszűntek, helyettük elsősorban a területfejlesztési és -rendezési, valamint kulturális koordinációs funkciók maradtak. Ezzel párhuzamosan a járási hivatalok felállításával az állam újra közvetlen jelenléthez jutott a helyi igazgatásban.

A járási hivatalok a kormányhivatalok alsóbb szintű egységei, amelyek az állami feladatellátás decentralizált, de nem önkormányzati szintjei. A járási hivatalok átvették a települési önkormányzatok számos korábbi államigazgatási feladatát (pl. okmányirodai ügyintézés, gyámügyek, hatósági engedélyezés). Ezzel az önkormányzatok súlya a helyi közszolgáltatások

biztosítására (pl. óvodák, alapellátás, közterület-gazdálkodás) koncentrálódott, míg az állam újra közvetlen szereplővé vált az állampolgárokkal való kapcsolattartásban.

A főváros különleges státuszt élvez. Budapest egyidejűleg rendelkezik fővárosi és kerületi önkormányzatokkal. Ez a „kétosztatú főváros” modell – bár önállóságot biztosít a kerületeknek – gyakran nehézkessé teszi a városi léptékű tervezést és koordinációt.

A magyar közigazgatás további fontos sajátossága a dekoncentrált állami szervek – például kormányhivatalok, rendőrség, katasztrófavédelem – jelenléte, amelyek nem tartoznak az önkormányzati rendszer alá, de területi szinten működnek, így a helyi kormányzás szövetéhez szorosan kapcsolódnak.

Összefoglalva, a magyar önkormányzati rendszer az elmúlt három évtized során a decentralizált, autonóm települési irányítás és az újra megerősödő állami felügyelet között mozgott. A városirányítás szempontjából ez kettős dinamikát jelent: egyfelől helyi demokratikus kontrollt, másfelől központi szabályozási és finanszírozási függőséget. A városok kormányzása így nem kizárólag önkormányzati kérdés, hanem a közigazgatási szerkezet egészének működésétől is függ.

Ellenőrzés

Vitaindító témák

1. **Társadalmi egyenlőtlenségek a részvételben** – Hogyan jelennek meg a társadalmi erőforrások különbségei a városi döntéshozatalban?
2. **Gazdasági racionalitás kontra társadalmi igazságosság** – Ki profitál a városi fejlesztésekből, és milyen érdekek érvényesülnek ezekben?
3. **A joghatósági töredezettség kihívásai** – Miként befolyásolja a töredezett közigazgatás a várospolitikai hatékonyságát és igazságosságát?
4. **Decentralizáció vagy centralizáció** – A magyar önkormányzati rendszer fejlődése során hol húzódik meg az optimális egyensúly a helyi autonómia és az állami kontroll között?

Megválaszolandó kérdések

1. Hogyan alakult át a városirányítás a politikai gépezetek korától a növekedési koalíciókig?
2. Milyen eszközökkel lehet a hátrányos helyzetű csoportok részvételét hitelesen biztosítani?
3. Milyen szerepet töltenek be a köztes szereplők (pl. facilitátorok, civil szervezetek) a deliberatív részvétel folyamatában?

4. Milyen előnyei és hátrányai lehetnek annak, ha egy települési önkormányzat elveszíti az iskolafenntartási vagy egészségügyi intézmények feletti irányítást?

Irodalom

- Arnott, R. J., & McMillen, D. P. (eds.). (2006). *A Companion to Urban Economics*. Malden: Blackwell.
- Bridge, G., & Watson, S. (eds.). (2011). *The New Blackwell Companion to the City*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Dahl, R. A. (1961). *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. New Haven: Yale University Press.
- Fischel, W. A. (2001). *The Homevoter Hypothesis*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hunter, F. (1953). *Community Power Structure*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Lin, J., & Mele, C. (eds.). (2013). *The Urban Sociology Reader*. Oxon: Routledge.
- Logan, J. R., & Molotch, H. L. (1987). *Urban Fortunes: The Political Economy of Place*. Berkeley: University of California Press.
- Phillips, B. E. (2010). *City Lights: Urban-suburban life in the global society*. 3rd ed. New York: Oxford University Press.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone*. New York: Simon & Schuster.
- Royko, M. (1971). *Boss: Richard J. Daley of Chicago*. New York: Plume.

14. Tárgymutató

A,Á

Afrika, 45, 52, 58, 59, 60, 61
agora, 210
agóra, 65
Airbnb, 8, 186, 189, 196, 197, 205, 206, 207, 217, 218,
219, 220, 222, 223, 224
állam, 15, 17, 38, 131, 132, 154, 156, 166, 182, 184, 186,
195, 197, 202, 203, 206, 233, 234, 237, 239, 258, 260,
269, 270, 271
Amerika, 26, 28, 45, 46, 58, 123, 162
Amszterdam, 34, 138, 163, 180, 206, 207, 219
Anglia, 145, 229, 233
anonimitás, 88, 89, 90
Anyang, 18
átmeneti övezet, 121, 155
Ázsia, 42, 45, 52, 56, 58

B

Bagdad, 25
bankrendszer, 25, 174
Barcelona, 30, 206, 207, 219, 221, 222
barnamező, 162, 166
Bécs, 30, 131, 137, 163, 164, 206, 207
Belfast, 145, 146, 151
belváros, 32, 122, 123, 124, 125, 126, 133, 134, 136, 138,
139, 141, 157, 171, 176, 178, 181, 185, 218, 236, 240,
253, 261
városmag, 10, 29, 33, 35, 91, 101, 122, 137, 229, 230,
231, 245, 248
bérlet, 131, 140, 142, 147, 157, 191, 192, 193, 194,
197, 198, 200, 203, 206, 218, 233, 237
Berlin, 28, 33, 86, 87, 90, 131, 147, 163
bevándorlók, 26, 29, 86, 122, 126, 128, 129, 130, 145,
265
bevásárlóközpont, 66, 163, 180, 212, 213, 214, 262
Bilbao, 163, 165, 167
Birmingham, 28, 140, 145, 233, 234, 235, 236, 254
Boston, 129, 134, 135, 245
Bristol, 140
Brüsszel, 33, 138
Budapest, 30, 75, 81, 82, 98, 119, 125, 137, 138, 153,
154, 155, 157, 166, 183, 187, 188, 191, 207, 208, 209,

211, 215, 216, 224, 225, 237, 238, 239, 245, 254, 255,
271

bűnözés, 75, 77, 86, 111, 139, 152

C

Cabrini-Green, 74, 75
Chicago, 34, 39, 126, 129, 245, 259, 261, 272
Chicagói Iskola, 35, 110, 126, 127, 128, 129, 241
humánökológia, 110, 126, 127, 128, 129
civil szervezetek, 159, 266, 271
Cleveland, 139
COVID–19, 216

Cs

család, 43, 89, 93, 94, 177, 231, 237, 253
Csangan, 18, 19

D

Dánia, 199
Dél-Ázsia, 44, 45
demográfiai átmenet, 28, 29, 83, 228, 252, 253
demokrácia, 21, 22, 67, 132, 214, 263, 269
Detroit, 32, 55, 132, 133, 136, 139
dezurbanizáció, 35, 38, 152, 252
digitális, 37, 38, 41, 55, 72, 85, 93, 97, 106, 118, 160,
249, 254, 266
Disneyland, 212
diszkrimináció, 32, 79, 140, 145, 264
disszimilaritási index, 149
divat, 90
döntéshozatal, 36, 257, 263, 264, 266, 267, 269, 270
Dubrovnik, 219, 220, 221

Dzs

dzsentrifikáció, 7, 8, 13, 34, 80, 116, 142, 154, 164, 166,
167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177,
178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 189,
206, 220, 221, 223, 249, 252, 254

E,É

egyenlőtlenség, 43, 45, 46, 149

egyetem, 63
Egyiptom, 47
életminőség, 43, 67, 88, 140, 161
életmód, 15, 23, 28, 47, 82, 83, 86, 87, 97, 99, 100, 106,
107, 108, 228, 247, 253
életforma, 47, 88, 92, 93, 100, 108, 109, 164, 227,
228, 253
életstílus, 170, 171, 177, 181
életszínvonal, 43, 46, 56, 234
élhetőség, 68, 72, 95, 97, 111
elidegenedés, 14, 69, 72, 89, 93, 101
elit, 17, 19, 21, 22, 32, 65, 123, 147, 148, 181, 229, 253,
258, 262
első világháború, 90
elsődleges kapcsolatok, 94, 100
építész, 17, 71, 74, 87
épített környezet, 74, 76, 96
Észak-Korea, 45
Európa, 22, 26, 27, 28, 45, 46, 86, 123, 125, 137, 138,
139, 145, 150, 162, 164, 182, 185, 252, 268
evolúció, 14, 112

F

fejlődő országok, 46, 49, 54, 56, 57, 251
fejlődő világ, 57, 58
feminista, 169
fenntarthatóság, 35, 60, 64, 69, 95, 97, 103, 159, 162,
163, 165, 247, 249, 250
Ferencváros, 183
Finnország, 199
Firenze, 25, 26, 229
fogyasztói társadalom, 212
fordista, 30, 33, 232, 235, 240, 242, 243, 245, 251
fordizmus, 41, 240, 243
fragmentáció, 87, 92, 93, 114, 270
Franciaország, 141, 233, 249, 268
Frankfurt, 25, 147

G

gazdaság, 17, 19, 20, 22, 36, 41, 44, 47, 52, 54, 56, 57,
106, 109, 142, 158, 163, 189, 228, 229, 242, 243, 248,
251, 252
gettó, 91, 127, 129, 143
gettósodás, 91, 134, 141
Glasgow, 140, 165
globalizáció, 4, 10, 40, 41, 42, 43, 54, 55, 60, 61, 67, 99,
110, 173, 189, 215, 243, 252, 253, 255, 269

globális, 10, 27, 33, 36, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48,
49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 60, 61, 93, 95, 109,
110, 247, 253
Globalizáció, 40, 41, 54

Gy

gyarmatosítás, 45, 46, 49, 50, 51, 59

H

habitus, 175, 176
Haiti, 45
hajléktalanság, 198
hálózatok, 10, 27, 63, 86, 99, 101, 115, 117, 118, 119,
234, 244, 249
Hamburg, 25, 147
hatalom, 27, 43, 65, 131, 252, 256, 257, 258, 259, 261,
265, 266, 270
hely, 63, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 81, 95, 97, 104,
117, 260
heterogenitás, 92, 93, 100, 110, 114, 118, 122, 149, 155

I,Í

identitás, 23, 43, 47, 64, 69, 72, 73, 76, 78, 85, 87, 89, 90,
93, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 105, 113, 115, 126, 136,
143, 148, 176, 177, 181, 192, 218, 232, 255
India, 45
infrastruktúra, 6, 24, 28, 30, 33, 34, 47, 54, 56, 60, 65,
71, 72, 74, 75, 76, 86, 91, 107, 108, 110, 111, 112,
114, 124, 130, 133, 134, 136, 139, 142, 143, 144, 150,
159, 176, 185, 190, 211, 218, 219, 220, 226, 227, 231,
234, 238, 240, 241, 246, 250, 251
ingatlanpiac, 32, 37, 108, 132, 174
innováció, 10, 15, 48, 97, 105, 106, 111, 112
integráció, 10, 28, 41, 47, 53, 54, 74, 85, 100, 106, 109,
113, 115, 119, 123, 126, 134, 146, 158, 159, 194, 201
Integrált Városfejlesztési Stratégia, 159
interakció, 65, 72, 110
internet, 41, 236
ipar, 4, 27, 50, 126, 142, 162, 163, 174, 212, 229, 230
ipari forradalom, 27, 28, 29, 39, 46, 65, 121, 210, 251

J

Japán, 44, 52

K

Kairó, 25, 55
Kanada, 44, 126

kapitalizmus, 27, 46, 50, 52, 109, 110, 122, 132, 174
 kapitalista, 41, 46, 48, 49, 52, 83, 90, 228, 229
 kereskedelem, 15, 17, 20, 22, 25, 27, 32, 38, 46, 47, 54,
 65, 67, 94, 123, 126, 130, 136, 229
 kertváros, 31, 91, 126, 138, 147, 233
 Kína, 15, 44, 60
 Kiotó, 18
 kiszorító hatás, 214
 klímaváltozás, 71
 kommunikáció, 48, 85, 93, 236, 254
 koncentrikus zónamodell, 127, 241
 Konstantinápoly, 24
 kontroll, 8, 27, 37, 51, 67, 68, 76, 83, 84, 85, 89, 90, 91,
 93, 103, 105, 112, 192, 213, 214, 237, 260, 261, 271
 környezet, 33, 60, 71, 73, 74, 75, 76, 79, 80, 81, 84, 86,
 87, 92, 93, 94, 95, 96, 100, 101, 102, 103, 107, 108,
 112, 129, 135, 148, 152, 156, 158, 161, 218, 227, 229,
 232, 233, 238, 247, 268
 környezeti determinizmus, 79, 80
 környezetpszichológia, 80
 közbiztonság, 24, 70, 91, 133, 136, 148
 középkor, 24, 25
 középosztály, 29, 30, 31, 32, 33, 47, 56, 91, 99, 100, 109,
 123, 125, 130, 131, 132, 133, 135, 138, 143, 145, 152,
 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 183,
 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 241
 középírátegek, 147, 227, 228, 230, 231, 235, 236, 238,
 240, 251, 253
 közigazgatás, 24, 233, 260, 266, 270, 271
 közlekedés, 6, 27, 30, 32, 34, 35, 37, 58, 63, 65, 87, 94,
 101, 123, 124, 125, 136, 138, 144, 147, 190, 220, 227,
 228, 230, 235, 240, 243, 250, 258, 267, 268
 közlekedési hálózat, 10, 130
 tömegközlekedés, 31, 125, 231, 239, 246
 közlekedésorientált fejlesztés, 35
 közösség, 5, 6, 9, 15, 63, 65, 67, 68, 69, 72, 76, 77, 79, 84,
 90, 92, 94, 95, 99, 106, 107, 113, 114, 115, 116, 117,
 119, 122, 146, 148, 161, 163, 189, 192, 194, 214, 221,
 222, 257, 259, 263
 közösségi média, 85, 93
 közösségi részvétel, 221, 263
 lakosság bevonása, 265
 részvételi tervezés, 60
 köztér, 27, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 190
 köztérek, 5, 66, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 103,
 105, 107, 112, 116, 123, 133, 141, 156, 158, 159, 160,
 213, 214, 221, 227, 229
 közterület, 134, 157, 158, 271
 Krakkó, 25, 137, 147
 kreativitás, 10, 94, 111

kreativitás, 34, 42, 76, 87, 97, 105, 106, 107, 142, 161,
 162, 163, 247, 248, 249, 253, 254, 263
 kritikai urbanizmus, 80
 kultúra, 10, 14, 25, 40, 51, 54, 72, 87, 95, 96, 97, 104,
 105, 107, 109, 165, 171, 173, 175, 269
 kulturális, 10, 11, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 30,
 31, 34, 36, 38, 40, 41, 43, 46, 47, 49, 50, 51, 53,
 55, 60, 64, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76,
 79, 81, 86, 87, 89, 90, 92, 94, 95, 96, 97, 101, 106,
 107, 108, 110, 111, 113, 115, 116, 122, 123, 124,
 129, 130, 131, 134, 142, 145, 148, 152, 159, 162,
 163, 164, 165, 166, 228, 232, 242, 246, 248, 249,
 250, 251, 253, 258, 262, 270

L

lakásállomány, 130, 134, 136, 137, 140, 141, 164, 183,
 190, 198, 200, 202, 206, 233
 Lakásár, 217
 lakáselosztás, 141, 147, 155
 lakáshelyzet, 189, 195, 234
 lakásmobilitás, 190, 208
 lakásosztály, 195
 lakáspiace, 142, 147, 156, 172, 178, 189, 205, 207, 208,
 217, 218, 220
 lakáspolitikai, 144, 146, 147, 196, 200, 201, 202, 203, 204,
 206, 207, 208, 209, 234
 lakásrezsizim, 202
 lakásszegénység, 198
 lakhatás, 8, 23, 31, 56, 59, 74, 91, 94, 96, 101, 109, 110,
 116, 123, 125, 130, 131, 132, 136, 141, 146, 161, 163,
 176, 189, 190, 192, 195, 196, 198, 200, 203, 205, 206,
 207, 208, 212, 223, 231, 233, 246, 259
 Lakhatás, 218
 lakhatási szegénység, 190, 207
 lakótelep, 72, 74, 75, 137, 138, 141, 143, 153, 155, 156,
 234, 239
 panelprogram, 158
 Leeds, 233, 236
 legitimáció, 257
 Leicester, 29
 letelepedés, 15, 16
 Liverpool, 55, 140
 London, 27, 28, 29, 33, 34, 36, 38, 39, 55, 61, 62, 82, 90,
 93, 98, 125, 140, 150, 151, 163, 165, 168, 177, 182,
 210, 230, 233, 248, 255
 Los Angeles, 33, 36, 56, 82, 122, 130, 136, 245
 Luojiang, 18

M

Magyarország, 199, 210, 237, 240, 270
Manchester, 28, 137, 140, 145, 166, 233, 236
manipuláció, 93
marxista, 37, 46, 48, 50, 51, 80, 169, 171, 172
 neomarxista, 36, 170
második világháború, 97, 129, 144, 162
metropolisz, 20, 31, 33, 34, 36, 125, 240, 246, 247, 248, 255
 nagyváros, 22, 30, 84, 86, 87, 90, 91, 115, 133, 238, 240, 255
Mexikó, 45
mezőgazdaság, 15, 16, 18, 20, 23, 27, 45, 47, 236, 247
 földművelés, 15, 16, 17, 25
mezőgazdasági forradalom, 27, 122
Milánó, 24, 25, 30, 131
mobilitás, 27, 33, 47, 92, 99, 110, 114, 116, 118, 122, 123, 124, 126, 128, 129, 132, 133, 134, 135, 139, 143, 145, 147, 229, 232, 236, 238
modernizáció, 47, 49, 84, 86, 90, 125, 136, 261
monocentrikus, 30, 31, 240, 245
Montréal, 145
Mumbai, 41
munkahely, 33, 124, 125, 140, 175, 190, 193
munkamegosztás, 15, 17, 53, 85
munkanélküliség, 10, 32, 75, 130, 131, 134, 139, 140, 141, 146, 152, 160
munkásosztály, 28, 29, 30, 91, 122, 126, 131, 143, 147, 176, 229, 230, 232, 233, 235
műemlékek, 96
 műemlékvédelem, 96

N

Nagy-Britannia, 139, 150
Nápoly, 131
Németország, 86, 139, 147, 233
neomarxista, 252
neoweberiánus, 36, 170, 252
Nepál, 45
népességszabályozás, 48
New York, 28, 34, 36, 39, 55, 56, 61, 75, 82, 90, 93, 98, 102, 103, 119, 120, 129, 139, 151, 180, 182, 187, 188, 210, 216, 224, 225, 245, 254, 255, 272
Newark, 136
Newcastle, 236
normák, 14, 70, 77, 88, 93, 95, 100, 106, 117
 devianciák, 14, 83, 86
női munkavállalás, 43
növekedési koalíció, 259, 261, 262

Ny

Nyugat-Európa, 34, 35, 44, 46, 51, 52, 138

o,ó

okos városok, 60
otthon, 72, 124, 126, 178, 192, 194, 197, 202, 230, 232

ö,ő

ökológiai megközelítés, 35, 171
önkormányzat, 12, 24, 137, 139, 157, 158, 159, 206, 234, 258, 266, 269, 272

P

Párizs, 25, 26, 27, 28, 33, 34, 38, 75, 87, 90, 131, 138, 182, 230, 233, 248
Pécs, 160, 165, 185
pénz, 89, 93
pénzgazdaság, 27, 38
Philadelphia, 82, 120, 129, 150, 254
Phoenix, 122, 246, 247, 248, 254
piacgazdaság, 37, 48, 156
Pittsburgh, 139
polarizáció, 36, 43, 56, 91, 124, 131, 237, 239
polgár, 210
polgármester, 32, 256, 260, 267, 270
polgárság, 65, 123
policentrikus, 31, 33, 202, 227, 240, 243, 244, 245, 246, 247, 252, 253
polisz, 20, 21, 22
politikai gépezet, 259, 260, 261
Portland, 35
posztfordizmus, 33, 243
posztindusztriális társadalomban, 174
posztmetropolisz, 36
posztmodern, 8, 36, 169, 211, 212, 213, 215, 225
Prága, 25, 137
privatizáció, 37, 66, 156, 157
pszichológia, 10

R

racionalitás, 38, 84, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 105, 110, 234, 261, 271
rehabilitáció, 153, 155, 156, 157, 161, 262
rekreáció, 210
rendszer váltás, 10, 37, 75, 147, 156, 157, 158, 166, 270
reprezentáció, 27, 72, 76, 94, 131
részvételi tervezés, 68, 106

reurbanizáció, 252
Róma, 22, 30, 131
Római Birodalom, 22, 24, 210
Ruhr-vidék, 28, 137, 140, 236

S

saját tulajdonú lakás, 192, 194, 197
San Francisco, 196, 217
Siena, 26
slum, 91, 127, 129, 143, 152, 154, 190
státuszzimbólum, 227
stigma, 148

Sz

szabadidő, 8, 65, 122, 210, 211, 212, 213, 215, 227, 264
szabadság, 70, 89, 93, 267
szegénység, 34, 45, 46, 50, 51, 60, 75, 86, 123, 134, 136, 140, 229
szegregáció, 10, 34, 60, 69, 75, 83, 111, 112, 121, 129, 133, 136, 137, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 155, 160, 191, 193, 201, 206, 237, 239, 261
szektormodell, 241
szimbólum, 176
szolidaritás, 84, 85, 88, 93, 105, 106, 148
Szovjetunió, 42, 45
szuburbanizáció, 13, 31, 33, 34, 35, 38, 39, 91, 100, 109, 118, 123, 124, 129, 130, 132, 134, 138, 147, 152, 174, 175, 180, 182, 212, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 255
szuburbán, 34, 100, 101, 102, 103, 107, 108, 109, 110, 119, 226, 233, 234, 240, 248, 253, 254
szuburbia, 33, 100, 101, 102, 110, 125, 127, 178, 227, 233, 234, 237, 240, 244, 253

T

társadalmi determinizmus, 79, 80, 81
társadalmi rétegződés, 16, 27, 76, 91, 137, 145, 217
társadalmi tőke, 115, 263, 264
társadalom, 13, 16, 17, 18, 19, 26, 29, 35, 36, 37, 46, 47, 48, 64, 70, 75, 80, 81, 84, 88, 90, 93, 94, 95, 99, 105, 106, 111, 118, 123, 141, 251, 252, 253
technológia, 36, 38, 40, 46, 47, 48, 51, 52, 55, 85, 87, 254
tematikus park, 8, 212, 215
tér
terek, 11, 15, 18, 22, 23, 24, 30, 34, 37, 38, 55, 64, 65, 66, 67, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81,

92, 94, 95, 96, 102, 103, 105, 108, 110, 115, 116, 118, 119, 122, 123, 124, 131, 139, 140, 145, 159, 161, 163, 164, 166, 248, 249, 250

természet, 126

térszerkezet, 17

Tokió, 36, 55, 56, 93

Torino, 131

Toronto, 102, 115, 119, 120, 145, 248, 255

többsmagvú modell, 242

tőke, 37, 51, 52, 80, 106, 115, 129, 170, 171, 172, 174, 177, 188, 249, 262, 264

Törökország, 47

tudástársadalom, 41

turizmus, 8, 54, 55, 70, 146, 162, 185, 186, 206, 210, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 247
túlturizmus, 8, 210, 214, 215, 218, 219, 220, 223

U,Ú

uralom, 178, 257

urbanizáció, 10, 11, 14, 15, 16, 18, 21, 23, 24, 26, 28, 29, 30, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 45, 47, 51, 56, 57, 58, 60, 72, 83, 84, 86, 90, 95, 97, 106, 108, 109, 110, 112, 113, 131, 228, 230, 232, 243, 250, 251

USA, 34, 44, 51, 52, 133, 150, 203, 248

Egyesült Államok, 126, 127, 132, 133, 152, 182, 235, 236, 246, 257, 267, 268

Egyesült Államok, 199

Észak-Amerika, 212

V

válság, 24, 26, 32, 33, 57, 61, 86, 91, 95, 108, 109, 112, 125, 129, 130, 133, 136, 138, 139

Vancouver, 145

városállam, 16, 17, 20, 24, 26

városfejlesztés, 12, 60, 73, 95, 107, 131, 159, 162, 201, 258, 262

városfejlődés, 21, 23, 25, 30, 35, 36, 37, 38, 40, 54, 67, 90, 95, 127, 150, 165, 228, 232, 240, 251, 252, 253, 255

városfejlődési elméletek, 35

városhálózat, 23

városi életmód, 17, 83, 84, 87, 89, 90, 95, 99, 100, 106, 108, 226, 227

városi régiók, 34

városi szétterülés, 31, 35, 99, 100, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 239, 249, 250, 251, 254

külvárosok, 34, 121, 230, 234, 237, 238, 247

Tárgymutató

városi tér, 34, 37, 64, 65, 66, 67, 68, 76, 77, 78, 80, 81,
88, 95, 96, 97, 98, 104, 105, 107, 113, 117, 128, 131,
146, 232, 240, 249
városkörnyékek, 34
városközpont, 75, 123, 135, 140, 145, 228, 235
Városliget, 210, 211
városmag, 215, 228, 236
városrehabilitáció, 129, 135, 153, 154, 156, 158, 159,
160, 161, 162, 165, 166, 167, 170
városrekonstrukció, 153
várostervezés, 16, 22, 68, 71, 72, 73, 74, 76, 79, 80, 81,
104, 105, 119, 136, 147, 159
városvezetés, 70, 131, 133, 134, 135, 139, 140, 230, 258,
266
Varsó, 74, 137, 147

Velence, 25, 219, 221
világháború, 31, 32, 41, 49, 129, 130, 131, 132, 137, 150,
231, 233, 235, 237, 238
világváros-elmélet, 36
virtuális tér, 63

W

white flight, 32, 33, 135, 138
Wrocław, 12, 238, 255

Zs

Zsolnay Negyed, 164, 165

A 21. század első két évtizede radikálisan átalakította a városokat és tágabb térségeiket. A globalizáció és a digitalizáció, a dzsentrifikáció és a városi szétterülés, a turizmus tömegesedése és az információs gazdaság, a klímaváltozás és az energiaválság, valamint a tartós lakhatási krízis olyan összefonódó folyamatok, amelyek új megvilágításba helyezik a múlt urbanizációs tapasztalatait, és átírják a városi mindennapok logikáját. A metropolisztérségek növekvő összekapcsoltsága, a társadalmi egyenlőtlenségek térbeli újrendeződése és a kormányzás sokszereplős formái mind ezen átalakulás jelzői.

Ez a tankönyv azzal a céllal született, hogy a legújabb nemzetközi és hazai megközelítéseket közérthető, mégis kutatásalapú formában hozza be az egyetemi térbe. A friss jelenségekre reflektálva – Kelet-Közép-Európa sajátosságaira is figyelve – keretet ad a városi társadalom, a városfejlődés és a városkormányzás mélyebb megértéséhez. A fejezetek elméleti bevezetői empirikus adatokkal, összehasonlító esettanulmányokkal és kritikai fogalmi apparátussal párosulnak; a vitakérdések és feladatok a passzív befogadás helyett önálló elemzésre és állásfoglalásra ösztönöznek.

A kötetet ajánljuk mindazoknak, akik az urbanizáció kérdései iránt érdeklődnek, és szeretnék elmélyíteni ismereteiket a 21. századi város működéséről: mesterképzésben tanuló hallgatóknak és témavezetőiknek és a városi terek iránt elkötelezett olvasóknak. A hangsúly az összefüggések megértésén van: hogyan kapcsolódik a lakáspolitikához a társadalmi integrációhoz, a közlekedés az igazságossághoz, a közterek minősége a mindennapi biztonsághoz.

A szerzők több mint két évtizedes oktatási és kutatói tapasztalatukra támaszkodva válogatták össze azt a tematikát és módszertani eszköztárat, amely szerintük a leginkább segíti a hallgatói megértést: világos fogalomhasználat, sokléptékű – helyi–metropolisz–globális – elemzés, a történeti kontinuitások felismerése és a jelen dilemmáinak tárgyilagos bemutatása. A könyv nem kész válaszokat ígér, hanem megbízható térképet ad egy változó terepen – hogy az olvasó képes legyen saját útvonalát megtervezni a város értelmezésében és alakításában.

